

A CRITICAL STUDY
OF
THE CONTRIBUTION OF Prof. ANANT KAKABA PRIOLKAR
TO
MARATHI LITERATURE

A THESIS SUBMITTED TO
GOA UNIVERSITY
FOR THE DEGREE OF

DOCTOR OF PHILOSOPHY

BY

S. M. TADKODKAR
DEPARTMENT OF MARATHI
GOA UNIVERSITY
TALIGAO PLATEAU, GOA 403205

: RESEARCH GUIDE :
DR. V. B. PRABHUDESAI
(RETD) PROFESSOR AND
HEAD OF THE POSTGRADUATE TEACHING
DEPARTMENT OF MARATHI
NAGPUR UNIVERSITY, NAGPUR 440010

841.46
TAD/Co

GOA UNIVERSITY
TALIGAO PLATEAU, GOA 403205
1995

~~T-44~~
T-97

कै. प्रा. अनंत काकबा प्रियोळकर
(१८९७-१९७३)

प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांच्या मराठी साहित्यक्षेत्रातील कामगिरीचा चिकित्सात्मक अभ्यास

डॉक्टरेट इन फिलॉसॉफी (पीएच्. डी.)

या

गोवा विद्यापीठाने द्यावयाच्या
पदवीसाठीचा

प्रबंध

-: प्रबंधलेखक :-

सु. म. तडकोडकर

मराठी विभाग
गोवा विद्यापीठ
गोवा

-: मार्गदर्शक :-

डॉ. वि. बा. प्रभुवेसाई

एम्. ए., पीएच्. डी.

(सेवानिवृत्त) प्राध्यापक, आणि विभागप्रमुख
स्नातकोत्तर मराठी विभाग
नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

गोवा विद्यापीठ

ताळगाव पठार, गोवा. ४०३२०५

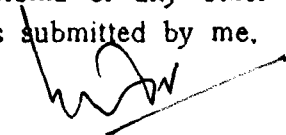
१९९५

STATEMENT NO. ONE

A STATEMENT UNDER THE GOA UNIVERSITY'S ORDINANCE NO. 0.19.8 (VII)

I hereby state that the research work carried out by me for the Ph. D. Degree Thesis entitled "A CRITICAL STUDY OF THE CONTRIBUTION OF PROF. ANANT KAKABA PRIOLKAR TO MARATHI LITERATURE" is my original work. I have also to state that I have not been awarded any degree or diploma or any other academic award by this or any other University or body for the Thesis submitted by me.

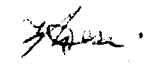
Date : 31.10.1995

(S. M. Tadkodkar)

Certified that the statement made by the candidate is correct.

Date : 31.10.1995

(Dr. V. B. Prabhudesai)
(Retd) Professor and
Head of Postgraduate Teaching
Department of Marathi
Nagpur University, Nagpur.

STATEMENT NO. TWO

A STATEMENT UNDER THE GOA UNIVERSITY'S ORDINANCE NO. 0.19-10 (VI)

The thesis, "A CRITICAL STUDY OF THE CONTRIBUTION OF PROF. ANANT KAKABA PRIOLKAR TO MARATHI LITERATURE" is a study of an important research scholar Prof. A. K. Priolkar (5.9.1895 to 13.4.1973) whose outstanding contribution through his linguistic, literary, historical and cultural studies has shown his vast and deep knowledge of Marathi language and its dialects and literature.

Prof. Priolkar justifiably be called as the father of modern textual criticism in the Marathi literary field, because of his disciplined approach towards the restoration of text as intended by author. He

edited three texts in the line of textual criticism viz. "Raghunath Panditvirachit DamayantiSwayamwara,"(1935) "Mukteshwarkrit Mahabharat-Adiparva" (4 volumes) (1951) and "Amritanand-virachit Yogarajtilak".(1956) He also had plans of editing Father Thomas Stephan's "Christapurana and Vishnushastri Chiplunkar's "Nibandhamala," in the strict sense of textual criticism.

Prof. Priolkar has made an adequate study of the contributions of 'Jesuit missionary writers' to Marathi language and literature. His work is indeed an ideal specimen of well-documentation in dispassionate temperament.

He worked through his writings on the Marathi-Konkani relationship. He was very much concerned about preservation of the manuscripts and introduced an idea of building up of catalogus catalogorum (Brihannamavli) of Marathi manuscripts. Of course he was inspired by Aufrecht's **catalogus catalogorum** of Sanskrit manuscripts.

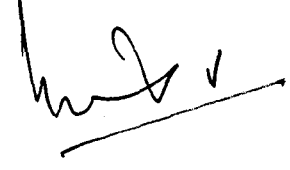
He wrote biographies, and he also wrote on Goa Inquisition and on history of printing in India. He left no form of literature unturned. There are fifty~~two~~^{Six} books and more than three hundred research articles published in prestigious journals of Asiatic Society, University of Bombay, St. Xavier's College's Indica etc. to his credit.

Prof. Priolkar contributed his writings during such a period when few scholars were being attracted to this type of research. His work reflects the historical need and it tries to fill in a yawning gap in the studies of ancient and 19th century Marathi literature.

My effort is oriented towards understanding the dynamics of Prof. Priolkar as a research scholar. Present thesis is entirely devoted to the detailed study of literature by Prof. Priolkar. A conscious effort has been made in this thesis not only to project the life of Prof. Priolkar but also to evaluate the work by him. This would help the students in future to understand and study the Marathi literature in light of views expressed by him.

This type of study, as far as I know, is the first of its kind, as it covers the entire literary output by Prof. Priolkar from 1920 to 1971. I may, therefore, humbly claim that this study is as important and original attempt as it throws new light on Prof. Priolkar as a research

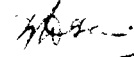
scholar. It would be thus a definite and considerable contribution to the existing studies of Prof. Priolkar in Marathi literature.

Date : 31.10.1995

S. M. Tadkodkar

Certified that the statement made by the candidate is correct.

(Dr. V. B. Prabhudesai)

(Retd.) Professor and

Head of the Postgraduate

Teaching Department of

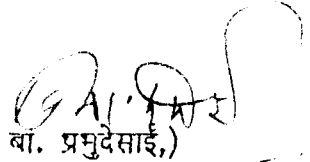
Marathi,

Nagpur University, Nagpur.

Date : 31.10.1995

-: प्रमाणपत्र :-

श्री. सुधीर मनोहर तडकोडकर यांनी पी. एच्. डी. साठी सादर केलेल्या "प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांच्या मराठी साहित्यक्षेत्रातील कामगिरीचा चिकित्सात्मक अभ्यास" या प्रबंधासाठी केलेले सर्व संशोधन माझ्या मार्गदर्शनाखाली झालेले आहे. प्रबंधलेखनात ज्या साहित्याचा आधार घेण्यात आला आहे त्याचा आवश्यक तेथे यथोचित निर्देश केलेला आहे. हा प्रबंध श्री. तडकोडकर यांचे स्वतंत्र संशोधन आहे.

(डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई,)

(सेवानिवृत्त) प्राध्यापक आणि

विभागप्रमुख, स्नातकोत्तर मराठी विभाग,

नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

दिनांक : 31.10.1995

प्रास्ताविक

मी 'प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांच्या मराठी साहित्यक्षेत्रातील कामगिरीचा चिकित्सात्मक अभ्यास' या विषयावरील पीएच्. डी. पदवीसाठी प्रबंध सादर करित आहे.

प्रा. अ. का. प्रियोळकर (जन्म ५ सप्टेंबर १८९५, मृत्यू १३ एप्रिल १९७३) हे एक अख्यतल दर्जाचे संशोधक, संपादक आणि भाषाभ्यासक म्हणून सुविख्यात होते. साहित्याच्या अन्य क्षेत्रातील त्यांची कामगिरीही अनेक दृष्टींनी लक्षणीय ठरली आहे.

परदेशी आणि एतद्देशीय ख्रिस्ती धर्मोपदेशक व युरोपियन राज्यकर्ते यांनी केलेली मराठी भाषेची सेवा हा प्रा. प्रियोळकरांचा खास आवडीचा संशोधन-प्रांत होता. परंतु उच्च श्रेणीचे संशोधक-संपादक म्हणून 'रघुनाथपंडित-विरचित दमयंतीस्वयंवर' या १९३५ साली प्रकाशित झालेल्या आख्यानकाव्यामुळे त्यांचा बोलबाला झाला.

या काव्यामुळे अत्यंत शास्त्रशुद्ध असे संपादन व त्यास आरंभी जोडलेले ' रघुनाथपंडित (चरित्र व काव्यविवेचन) ' आणि ' साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा ' हे दोन अभ्यासपूर्ण निबंध, यांमुळे प्राचीन मराठी काव्यांच्या संपादनाचा एक आदर्शच मराठी साहित्याच्या अभ्यासकांसमोर सादर झाला, असे म्हणायला हरकत नाही. मुंबई विश्वविद्यालयाने आपले पहिले ' दादोबा पांडुरंग तर्खडकर पारितोषिक ' देऊन या ग्रंथाचा गौरव केला होता. ज्यांच्या नावाने हे पारितोषिक ठेवण्यात आले होते त्या ' मराठी भाषेचे पाणिनी ' म्हणून सुविख्यात असलेल्या विद्वानावरील ' रावबहादूर दादोबा पांडुरंग - आत्मचरित्र व चरित्र ', (१९४७) या प्रा.प्रियोळकर यांच्या नंतरच्या व्यासंगपूर्ण ग्रंथालाही हे बक्षीस पुन्हा एकदा लाभले होते, हा योगायोगही घ्यानात ठेवण्यासारखा आहे.

प्रा. प्रियोळकरांच्या सुरुवातीच्या या दोन्ही प्रकारच्या संशोधनपर ग्रंथांमधून आढळणारी वैशिष्ट्ये त्यांच्या नंतरच्या ' मुक्तेश्वरकृत महाभारत - आदिपर्व ' ('श्रीमुक्तेश्वरांचा शोध' या निबंधासह), 'गोविंद नारायण माडगांवकर ' (' व्यक्ती व विचार ' या निबंधासह), ' डॉ. भाऊ दाजी : व्यक्ती, काल व कर्तृत्व ' इत्यादी ग्रंथांतही साकल्याने आढळतात.

प्रा. प्रियोळकरांनी मुंबई येथील 'मराठी संशोधन मंडळ' या नामवंत संशोधन संस्थेच्या संचालकपदावरून अनेक विद्यार्थ्यांना मुंबई विश्वविद्यालयाच्या एम्. ए. आणि पीएच्. डी. पदवीसाठी यशस्वी रीतीने मार्गदर्शन केले.

त्यांनी 'मराठी संशोधन पत्रिका' या संशोधनाच्या क्षेत्रात अग्रगण्य असलेल्या नियतकालिकाचे अनेक वर्षांपर्यंत साक्षेपाने संपादन करून तरुण पिढीमध्ये संशोधनकार्याविषयी अभिरुची निर्माण केली.

प्रा. प्रियोळकरांचा मूळ पिंड हा संशोधकाचा असला तरी, त्यांनी प्रसंगोपात्त लालित्यपूर्ण लेखनहीअत्यंत समर्थपणे केले आहे. कविता, कथा-कादंबरी, विनोदी लेख, प्रहसने, नाटिका इत्यादी वाङ्मयाच्या विविध क्षेत्रातील त्यांची कामगिरी ही ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यसनीय ठरते.

याव्यतिरिक्त भाषा, बोली, ग्रंथालये, दोलामुद्रिते इत्यादी अनेक विषयांवरचे प्रा. प्रियोळकरांचे अनेक ग्रंथ व लेख यांचाही मराठी भाषा व साहित्याच्या अभ्यासकाला परामर्ष घेतल्याशिवाय

गत्यंतर नाही. केवळ मराठीतच नव्हे तर इंग्रजी भाषेतूनही त्यांनी केलेल्या लिखाणास आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाची कीर्ती मिळाली आहे. त्यांच्या मराठी भाषा व वाङ्मय या क्षेत्रातील महनीय कामगिरीविषयीचा उचित गौरव म्हणून १९५१ साली कारवार येथे भरलेल्या ३४ व्या अखिल भारतीय महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आले होते.

अशा या श्रेष्ठ साहित्यिकाच्या साहित्यिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील कामगिरीचा परिचय करून देणारे काही लेख 'प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथा'त तसेच काही नियतकालिकांत वेळोवेळी प्रसिध्द झालेले असले तरी प्रा. प्रियोळकरांच्या वाङ्मयीन कर्तृत्वाचा एकत्रित परामर्श घेऊन त्याचे चिकित्सात्मक मूल्यमापन अद्याप तरी झालेले आढळत नाही. अभ्यासक्षेत्रातील ही उणीव काही प्रमाणात का असेना, भरून काढावी या नम्र भावनेनेच प्रस्तुत विषयाची निवड पीएच्.डी. पदवीसाठीच्या प्रबंधासाठी केली आहे.

ऋ ण नि र्देश

या प्रबंधलेखनासाठी अनेक व्यक्ती व संस्थांचे मार्गदर्शन व सहाय्य मिळू शकले. माझे मार्गदर्शक गुरुवर्य डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई सरांचे सुजाण मार्गदर्शन मिळाले, ही माझ्यासाठी भाग्याचीच गोष्ट होय, असे मी समजतो. किंबहुना संशोधनाचा श्रीगणेशा गिरविण्याची संधी त्यांनीच उपलब्ध करून दिली असे म्हणणे उचित ठरेल. विषयाची रूपरेषा तयार करण्यापासून त्या त्या प्रकरणाचे संदर्भग्रंथ शोधूनही देण्यापर्यंत त्यांनी सहाय्य केले. प्रत्येक प्रकरणातील विविध मुद्यांसंबंधी चर्चा करताना विशेष आनंदाचा लाम होई. मराठीची लेखनपध्दती व संशोधनाची शिस्त यासंदर्भात त्यांचा फार आग्रह असतो. माझ्या प्रबंधातील प्रत्येक शब्द तपासून त्यांनी दुरुस्त्या सुचविल्या. माझ्याकडून हे काम व्यवस्थितपणे व चांगले व्हावे यासाठी डॉ. प्रभुदेसाई सरांनी सतत लकडा लावला आणि प्रोत्साहन देत हे प्रबंधलेखनाचे काम करून घेतले म्हणून त्यांच्याबद्दल हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त करतो. सौ. प्रभुदेसाई वहीर्नीनीही आपुलकी दिली त्यामुळे त्यांच्याचघरी राहून अध्ययन करण्यासाठी हवा तो निवांतपणा मला मिळू शकला. त्याबद्दल मी त्यांचे मनापासून आभार मानतो.

डॉ. उषा मा. देशमुख (मराठी विभागप्रमुख, मुंबई विद्यापीठ) यांनी आवश्यक ते संदर्भसाहित्य उपलब्ध करून दिले. प्रा. वसंत दावतर, डॉ. प्रल्हाद बा. वडेर, डॉ. सु. रा. चुनेकर, प्रा. एस्. एस्. नाडकर्णी, डॉ. सोमनाथ कोमरपंत आणि डॉ. श्रीपाद भट यांच्याशी वेळोवेळी माझी चर्चा झाली. काही शंकास्थळांसाठी त्यांनी आवश्यक ते संदर्भ पुरविले म्हणून त्यांचा मी कृतज्ञ आहे. गोव्याचे शासकीय मध्यवर्ती ग्रंथसंग्रहालय हे नेहमीच अभ्यासकांना महत्वाचे वाटते ते त्यातील जुन्या व दुर्मिळ ग्रंथसंग्रहासाठी. ते ग्रंथ व इतर संदर्भसाहित्य क्युरेटर श्री. हुबळी, श्रीमती मारिया द लुर्दिश ब्रावाला कोश्टा रुद्रिगीश, श्री. आतलेतु जे. विताल आफोंसु व श्रीमती पार्वतीबाई चौगुले कॉलेजच्या ग्रंथपाल डॉ. शिवल्ली यांनी उपलब्ध करून दिले. त्यामुळे हवे ते ग्रंथ शोधण्यासाठी होऊ शकणारा कालाचा अपव्यय टाळता आला. मडगाव(गोवा) येथील 'गोमंत विद्या निकेतन'चे ग्रंथसंग्रहालय इतरत्र अप्राप्य वाटणा-या नियतकालिकांचे अधिक जाणीवपूर्वक संरक्षण करते. तिथेच मला 'विविधज्ञानविस्तार,' 'विविधवृत्त,' 'नवयुग' या नियतकालिकांचे दुर्मिळ अंक सहज उपलब्ध होऊ शकले. स्व. काशिनाथ दामोदर नायक यांनी संग्रहित केलेली ही नियतकालिके 'विद्यानिकेतन'ने मला हवी तेव्हा उपलब्ध करून दिली. 'मुंबई मराठी

ग्रंथसंग्रहालया(मुंबई)ने देखील अशीच ग्रंथसंपदा मला अध्ययनासाठी खुली केली. या सा-या संस्थांचे महत्त्व, अभ्यासकाला त्याची आवश्यकता भागल्यानंतरच कळते व तो त्यांचे ऋ ण मानतो. गोवा विद्यापीठाचे ग्रंथपाल श्री. व्ही. आर. नावेलकर यांनी आपणापाशी नसलेले संदर्भसाहित्य इतरत्र जाऊन आणले व मला उपलब्ध करून दिले. मुंबई विद्यापीठाचे ग्रंथपाल डॉ. अ. चिं. टिकेकर यांनी वेळाने वेळ काढून व्यक्तिशः संदर्भसाहित्याच्या छायाप्रती पाठवून दिल्या, काही वेळा स्वतःच आणून दिल्या. 'स्वयंसेवक'चे दुर्मिळ अंक फोंडे येथील श्री. सतीश दळवी यांनी उपलब्ध करून दिले. गोवा विद्यापीठातील इतिहास विभागाचे प्रमुख व प्राध्यापक डॉ. के. एस्. मॅथ्यूस व त्यांच्या सहकारी व प्रपाठक डॉ. प्रतिमा कामत, पोर्तुगीज विभागाच्या डॉ. सेल्मा वेल्यु यांनी माझ्या अभ्यासांतर्गत अनेक मुद्यांवर चर्चा करण्यास वेळ दिला व संदर्भग्रंथ उपलब्ध करून दिले. या सर्वांचे आभार कसे मानावेत हेच कळत नाही,

माझ्या या प्रबंधाचे संगणकावरील टंकमुद्रण करण्यासाठी मडगावचे श्री. म. अ. देशपांडे यांचे विशेष सहाय्य झाले. माझ्या प्रबंधलेखनाच्यावेळी माझी पत्नी प्रियदर्शिनी ही तर माझ्यापेक्षाही अधिक चिंतित असायची. किंबहुना तिच्या सततच्या प्रोत्साहनामुळे मी आवश्यक ते अध्ययन व लेखन यासाठी उर्सात काढू शकलो, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.

या प्रबंधाच्या पूर्णत्वासाठी अशा तऱ्हेने अनेक ज्ञात व अज्ञात व्यक्तींचे सहकार्य लाभले आहे. त्या सर्वांचे माझ्यावरील ऋ ण शब्दांपारचे आहे.

गोवा. दि. 37.10.2024

(सु. म. तडकोडकर)

या प्रबंधाची विभागणी पुढीलप्रमाणे राहिल :

प्रकरण पहिले :

प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तित्वाची जडणघडण :

या प्रकरणात प्रा. प्रियोळकर यांच्यावरील विद्यार्थीदशेतील संस्कार, मराठी संस्कृती, पोर्तुगीज, इंग्रजी भाषांचे अध्ययन आणि गुरुजनांचे मार्गदर्शन यांचा मागोवा घेण्यात आला आहे. यासाठी प्रा. प्रियोळकरांचे आत्मचरित्र(अपूर्ण), 'प्रा. प्रियोळकरांविषयी,' हा कै. श्रीमती अनसूया प्रियोळकर यांचा लेख तसेच इतर संदर्भ घेतले आहेत.

प्रकरण दुसरे :

प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांच्या संपादनकार्याची वैशिष्ट्ये :

या प्रकरणात प्रा. प्रियोळकरांच्या पाठचिकित्सात्मक संपादनकार्याच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यासपूर्ण परामर्ष आला आहे.

'रघुनाथपंडित-विरचित दमयंतीस्वयंवर' (१९३५) या मराठी आख्यायिकाव्याख्या संपादनाने मराठीतील पाठचिकित्साशास्त्राचे प्रा. प्रियोळकरांनी बीजारोपण केले. 'साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा' आणि 'रघुनाथपंडित (चरित्र व काव्यविवेचन)' या त्यांच्या दोन अभ्यासपूर्ण निबंधांना संशोधनदृष्ट्या विशेष महत्त्व आहे. 'मुक्तेश्वरकृत महाभारत-आदिपर्व,' 'अमृतानंद-विरचित योगराज टिळक,' 'श्रीमंगेशकविकृत शिवदर्पण' इत्यादींच्या संपादनाचा परामर्षही या प्रकरणात घेण्यात आला आहे.

प्रकरण तिसरे :

प्रा. अ. का. प्रियोळकरांचे जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथांविषयीचे संशोधन :

गोमंतकातील आपल्या आगमनानंतर जेजुइत धर्मोपदेशकांनी मराठीतून आणि तिच्या बोलीतूनही लेखन केले. त्यात पुराणे, चरित्र-काव्ये तसेच गद्यलेखन यांचा समावेश होतो. प्रा. प्रियोळकरांनी यापूर्वी फारसे ज्ञात नसलेले, या ख्रिस्ती वाङ्मयाचे दालन अभ्यासकांना उघडे करून दिले. त्यासाठी विविध नियतकालिकांतून लेखन केले. या अभ्यासपूर्ण लिखाणात 'स्टिफन्सकृत मराठी बोर्लीचे व्याकरण' (लोकशिक्षण, डिसेंबर, १९३६), 'जेजुइतांचे मराठी वाङ्मयकार्य :ओझरती ओळख,' - (यशवंत, एप्रिल, १९३८), ' गोमंतकाची सरस्वती ' (१९३५), 'पाद्री तोमस स्टिफन्सकृत दौत्रिन क्रिस्तां,' ' फ्रँच कवीने लिहिलेले मराठी पुराण,' ' सांतु आंतोनिची जीवित्वकथा,' ' सांतु आंतोनिची अचर्यां,' ' क्रिस्ताचे यातनागीत ' इत्यादी लेखांचा व ग्रंथांचा समावेश होतो. या प्रकरणात प्रा. प्रियोळकरांनी केलेल्या जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथांविषयीच्या संशोधनाचा चिकित्सात्मक परामर्ष घेण्यात आला आहे.

प्रकरण चौथे :

प्रा. अ. का. प्रियोळकरांच्या प्रमाणभाषा मराठी आणि तिच्या बोली व व्याकरणविषयक कामगिरीचा परामर्ष :

प्रा. प्रियोळकर यांनी भाषाविषयक औपपत्तिक लेखन केलेले नसले तरी मराठी व तिच्या बोली तसेच व्याकरण या संदर्भात सखोल चिंतन केले होते. 'मराठी व्याकरणाची कुलकथा,' 'ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोंकणी बोली,' 'हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे' इत्यादी ग्रंथ आणि विविध

नियतकालिकांतील लेखांद्वारे त्यांनी महाराष्ट्र व गोवा यांच्या सांस्कृतिक , भाषिक व वाङ्मयीन अनुबंधावर प्रकाश टाकला. या त्यांच्या प्रयत्नांचा परामर्ष या प्रकरणात घेण्यात आला आहे.

प्रकरण पाचवे :

प्रा. अ. का. प्रियोळकरांनी केलेले चरित्रलेखन :

प्रा. प्रियोळकरांनी 'रावबहादूर दादोबा पांडुरंग-आत्मचरित्र व चरित्र' (१९४७) व 'डॉ. भाऊ दाजी : व्यक्ती, काल व कर्तृत्व' हे दोन चरित्रग्रंथ लिहिले. त्याव्यतिरिक्त 'गोविंद नारायण माडगावकर,' (व्यक्ती व विचार), 'गोपाळराव हरी देशमुख (व्यक्ती, वाङ्मय व विचार),' '(रामचंद्र भिकाजी) गुंजीकर : चरित्र व कार्य' असे काही चरित्रात्मक लेख लिहिले. दादोबा पांडुरंग यांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्राचे अभ्यासपूर्ण संपादन केले. एखाद्या व्यक्तीचे अप्रकाशित (अपूर्ण) आत्मचरित्र साक्षेपाने संपादित करून पुन्हा त्यास पुढे त्या व्यक्तीच्या चरित्राच्या लेखनाची जोड देऊन तिचे संपूर्ण जीवनकर्तृत्व वाचकांना उपलब्ध करून देणे हे कठीण वाङ्मयीन कार्य होय. एकोणिसाव्या शतकाचा साधार आलेख अशा चरित्रग्रंथांतून तसेच चरित्रात्मक लेखांतून प्रा. प्रियोळकरांनी काढला. आणि तात्कालीन देशाची स्थिती उभी केली. या त्यांच्या कर्तृत्वाचा विकित्सात्मक परामर्ष या प्रकरणात घेतलेला आहे.

प्रकरण सहावे :

प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांच्या ललितलेखनाचा परामर्ष :

हाडाचे संशोधक असलेल्या प्रा. प्रियोळकरांनी प्रसंगोपात्त कविता, कथा-कादंबरी, नाटिका, प्रहसने, ललित व विनोदी लेख इत्यादी वाङ्मय प्रकारही समर्थपणे हाताळले आहेत. त्या संदर्भात त्यांच्या उपलब्ध वाङ्मयीन कृतींचे साधार समालोचन या प्रकरणात केले आहे.

प्रकरण सातवे :

प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांचे ग्रंथ आणि ग्रंथालये यांविषयीचे विचार

प्रियोळकरांनी केलेल्या संशोधनात त्यांना हस्तलिखिते व ग्रंथ यांची दुर्मिळता विशेष जाणवली होती. ते ग्रंथप्रेमीही होते. त्यामुळे अशी हस्तलिखिते व ग्रंथ तसेच इतर अभ्यसनीय साहित्य यांची प्राप्ती व संरक्षण करता यावे म्हणून त्यांनी काही उपाय सुचवले होते. 'भारतीय ग्रंथसंरक्षण कायद्याची शताब्दी,' 'मराठी दोलामुद्रिते' 'मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय', इत्यादी प्रा. प्रियोळकरांच्या ग्रंथांच्या व त्यांच्या विविध लेखांच्या आधारे प्रस्तुत विषयाचा परामर्ष या प्रकरणात घेतला आहे.

प्रकरण आठवे :

समारोप :

आतापर्यंतच्या विवेचनाच्या आधारे प्रा. प्रियोळकरांच्या वाङ्मयीन कामगिरीचे मूल्यमापन करून महत्वाच्या निष्कर्षांच्या आधारे प्रस्तुत प्रबंधविषयाचा समारोप या प्रकरणात केला आहे.

अनुक्रमिका

प्रस्ताविक

प्रकरण पहिले :

प्रा. अ. का. प्रियोत्कर यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तित्वाची जडणघडण : पृष्ठ १ - २२

- १.१ जन्म व शिक्षण
- १.२ लेखनाचा आरंभ
- १.३ प्रा. प्रियोत्कर यांच्या लेखनाचे स्वरूप
- १.४ डॉ. गुणे यांच्या सहवासाचा परिणाम
- १.५ व्यवसाय
- १.६ प्रा. प्रियोत्करांनी केलेली मराठीची व्याख्या
- १.७ अभ्यासाची निश्चित दिशा
- १.८ प्रा. प्रियोत्करांनी इतर भाषांतून केलेले लेखन
- १.९ इतर लेखन
- १.१० निष्कर्ष

प्रकरण दुसरे :

प्रा. अ. का. प्रियोत्कर यांच्या संपादन कार्याची वैशिष्ट्ये. : पृष्ठ २३ - ६८

- २.१ संशोधनाचे स्वरूप
- २.२ प्रा. अ. का. प्रियोत्करांच्या संशोधन-संपादनाचे स्वरूप
- २.३ पाठयिकित्ता -स्वरूप व पार्श्वभूमी
- २.४ प्रा. अ. का. प्रियोत्करांकरवी आधुनिक पाठयिकित्ता पध्दतीचा पुरस्कार
- २.५ प्रा. अ. का. प्रियोत्करांनी प्रतिपादन केलेल्या पाठयिकित्ता पध्दतीचे स्वरूप
- २.६ पाठयिकित्तेच्या विविध पध्दती
- २.७ प्रा. अ. का. प्रियोत्करांनी अवलंबिलेल्या पाठयिकित्ता पध्दती
- २.८ दुर्मीळ पुस्तकांचे व हस्तलिखितांचे संपादन
- २.९ "मराठी संशोधन पत्रिके"चे संपादन
- २.१० निष्कर्ष

- ३.१ ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप
- ३.२ जेजुइतांच्या देशी भाषांच्या अभ्यासाची पार्श्वभूमी
- ३.३ जेजुइतांच्या वाङ्मयाचे भाषिक कार्य
- ३.४ प्रा. अ. का. प्रियोन्करांनी जेजुइत लेखकांच्या मराठी साहित्यसेवेचा घेतलेला परामर्श
- ३.५ जेजुइत मराठी वाङ्मयाचे प्रा. प्रियोन्करांनी कल्पिलेले विविध प्रकार
- ३.६ फादर थॉमस स्टिकन्सच्या "क्रिस्तपुराणा" संदर्भात प्रा. प्रियोन्करांचे संशोधन व विचार
- ३.७ रतियेन-द-ला कुवाच्या काव्याचा प्रा. प्रियोन्करांनी घेतलेला शोध
- ३.८ बाद्री आंतोनिशु द सालदांज विरचित "पादुआच्या सांतु आंतोनिची जिबित्बकथा" या काव्यरचनेची "भक्तविजय" शी तुलना
- ३.९ "क्रिस्ती बधस्तंभारोहण" व "क्रिस्ताचे सातनागीत" या काव्याचे प्रा. प्रियोन्करांनी केलेले संपादन
- ३.१० "दोत्रिन क्रिस्ता"च्या संपादनामागील प्रा. प्रियोन्करांची दृष्टी
- ३.११ "सांतु आंतोनिची अचर्या" च्या संपादनाची वैशिष्ट्ये
- ३.१२ "फादर सिमांव गॉमिशकृत सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश" च्या संदर्भात प्रा. प्रियोन्करांचे विचार
- ३.१३ रोमन लिपीतील जेजुइत मराठी वाङ्मयाच्या संदर्भात जाणवलेल्या समस्यांची प्रा. प्रियोन्करांनी केलेली चर्चा
- ३.१४ निष्कर्ष

पुकरण चौथे

प्रा. अ. का. प्रिबोन्करांच्या प्रमाणभाषा मराठी आणि तिच्या बोली

व व्याकरणविषयक कामगिरीचा परामर्श

पृष्ठ १४८-२०९

- ४.१ जेजुइत ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासातून भाषाविचार
- ४.२ भाषा व बोली
- ४.३ बोलीचा स्तर
- ४.४ बोलीचे महत्त्व
- ४.५ मराठी-कोंकणी परस्परसंबंधांचा विचार
- ४.६ कोंकणीचे आरंभकाळातील नामनिर्देश
- ४.७ पोर्तुगीज काळातील कोंकणी वाङ्मय
- ४.८ गोमंतकी बोलीचे नामकरण
- ४.९ "कानारी" चे जुने निर्देश
- ४.१० "कानारी" या शब्दाच्या उगमाची नवी उपपत्ती
- ४.११ यादवकालीन मराठी व गोमंतकी कोंकणी
- ४.१२ मराठीच्या बोलीचे यथोच्चारलेखन
- ४.१३ व्याकरण विषयक विचार
- ४.१४ निष्कर्ष

पुकरण पाचवे

प्रा. अ. का. प्रिबोन्कर यांनी केलेले चरित्रलेखन

पृष्ठ २१०-२४१

पुकरण सहावे

प्रा. अ. का. प्रिबोन्कर यांच्या ललितलेखनाचा परामर्श

पृष्ठ २४२-२९०

- ६.१ ललितलेखनाच्या प्रेरणा
- ६.२ चित्रकार बनण्याची शक्यता
- ६.३ समर्थ वाङ्मय आणि अनर्थ वाङ्मय
- ६.४ काव्यलेखन

- ६. ५ कथालेखन
- ६. ६ निबंधलेखन
- ६. ७ प्रहसन लेखन
- ६. ८ कादंबरी लेखन
- ६. ९ निष्कर्ष

प्रकरण सातवे

प्रा. अ. का. प्रियोत्कर यांचे ग्रंथ आणि ग्रंथालये यांविषयी विचार पृष्ठ २९१-३१५

- ७. १ आधुनिक ग्रंथालय चळवळीचे स्वरूप
- ७. २ प्रा. प्रियोत्कर : एक ग्रंथप्रेमी
- ७. ३ प्रा. प्रियोत्करांचे ग्रंथालयविषयक लेखन
- ७. ४ ग्रंथांचे स्वरूप : हस्तलिखिते
- ७. ५ ग्रंथांचे स्वरूप : मराठी हस्तलिखितांची बृहन्नावली
- ७. ६ ग्रंथांचे स्वरूप : दोलामुद्रिते
- ७. ७ ग्रंथ व ग्रंथालय
- ७. ८ ग्रंथालयांचे दोन प्रकार
- ७. ९ दुर्मिळ पुस्तके
- ७. १० पुस्तक कसे हाताळावे ?
- ७. ११ ग्रंथ संरक्षणाची आवश्यकता
- ७. १२ प्रा. प्रियोत्करांची ग्रंथांविषयीची तज्ज्ञता
- ७. १३ निष्कर्ष

प्रकरण आठवे

पृष्ठ ३१६-३२९

समाप्ति

परिशिष्ट

- १] निवडक आधारग्रंथांची सूची पृष्ठ ३३० - ३४८
- २] प्रा. अ. का. प्रियोत्कर यांच्या जीवनाची स्पष्टता
- ३] प्रा. अ. का. प्रियोत्कर यांच्या ग्रंथांची सूची.
- ४] प्रा. अ. का. प्रियोत्करांच्या जन्म तारखेची नोंदणी (मराठी भाषांतर)
- ५] प्रा. अ. का. प्रियोत्करांच्या जन्मनोदणीचा तर्जुमा (पोर्तुगीज भाषेत)
- ६] प्रा. अ. का. प्रियोत्करांच्या जन्मनोदणीचा तर्जुमा (इंग्रजी दाखला)

प्रकरण पहिले

प्रा.अ.का.प्रियोष्कर यांच्या वाङ्.मयीन व्यक्तित्वाची जडणघडण --

मराठी भाषेच्या आणि वाङ्.मयाच्या संशोधनक्षेत्रात स्वकर्तृत्वाने आपले आगळेवेगळे स्थान निर्माण करणा-या प्रा.अनंत काकबा प्रियोष्कर यांच्या वाङ्.मयीन व्यक्तित्वाची जडणघडण कशी होत गेली, याचा परामर्श या प्रकरणात घ्यावयाचा आहे. त्यामुळे प्रा.प्रियोष्कर यांचा गाढा व्यासंग, चिकित्सक वृत्ती आणि हाती घेतलेल्या कामाचा सतत ध्यास ही त्यांची स्वभाववैशिष्ट्ये होती, याचा परिचय या प्रकरणात होईल.

आजवर प्रा.प्रियोष्कर हे प्राचीन मराठी काव्याचे सखोल अभ्यासक म्हणून जसे परिचित आहेत तसेच पाठचिकित्साशास्त्राचा आदर्श वस्तुपाठ नंतरच्या पिढ्यांतील अभ्यासकांसमोर ठेवणारा साक्षी संपादक म्हणूनही त्यांची ओळख आहे. प्राचीन मराठी भाषा व साहित्याच्या प्रांगणात आपल्या मूलगामी संशोधनाने मोलाची भर घालणा-या मोजक्याच संशोधकांमध्ये इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे, महामहोपाध्याय दत्तो वामन पौतदार इत्यादींच्या बरोबरीने प्रा.प्रियोष्करांचाही समावेश करावा लागेल. त्यांच्या संशोधनकार्याची कीर्ती भारताच्या चतुःसीमा ओलांडून परदेशात जाऊन पोहोचली.

विद्यार्थीदर्शक होत गेलेले संस्कार, मराठी, संस्कृत, गुजराती, पोर्तुगीज, इंग्रजी इत्यादी भाषांचे अध्ययन, गुरुजनांचे मार्गदर्शन या व इतर प्रसंगोपात कारणांमुळे मराठी संशोधनक्षेत्रात ते आपले आगळेवेगळे स्थान निर्माण करू शकले.

१.१ जन्म व शिक्षण :

त्यांचा जन्म गोव्यातील कोने-प्रियोळ येथे दि. ५ सप्टेंबर १८८५ रोजी झाला. मराठी तिसरीपर्यन्त शिक्षण झाल्यानंतर प्रिमेरग्राव (first grade)

व सेगंड ग्राव (Second grade) -
- या पौर्तुगीज माघोतील इयत्ता त्यांनी पूर्ण केल्या. त्यानंतर ते इंग्रजी शिक्षणा-
कडे वळले. पुढील आयुष्यात त्यांनी फारसी व गुजराती या भाषांचेही अध्ययन
केले. या सा-या भाषांच्या ज्ञानाचा त्यांना आपल्या संशोधनासाठी फार
मोठा लाभ झाला.

त्यांच्या शालेय जीवनात त्यांचो चित्रकलेतील प्रगती पाहून ते स्क
चांगले चित्रकार होतील अशी अपेक्षा इतरांनी व्यक्त केली होती. परंतु
चित्रकला हा स्क छंद आहे, उपजीविकेचे ते साधन होऊ शकत नाही, अशी त्या
काळी समजूत होती. व्यवसाय या दृष्टीने चित्रकलेला अलीकडेच महत्व प्राप्त झाले
आहे, असे प्रा. प्रियोकर यांनी 'प्रिय आणि अप्रिय' या त्यांच्या निवडक
लेखांच्या संग्रहाला 'प्रवाह पतिताचे निवेदन' या शीर्षकाखाली जोडलेल्या
प्रस्तावनेत म्हटले आहे.

असे जरी असले तरी म्हापसे येथील चित्रकलेच्या प्रदर्शनात त्यांना
पारितोषिक मिळाले होते. प्रथम शाळेत आणि नंतर कर्नाटक कॉलेजमध्ये
अध्ययन करित असताना त्यांनी चित्रकलेच्या परीक्षाही दिल्या होत्या.

१.२ लेखनाचा आरंभ :

त्यांचे बंधू व 'देमादमाहात्म्य' या संस्काराच्या कर्ते विनायक काकबा
प्रियोकर यांनी १९१५ मध्ये सुरु केलेल्या 'स्वयंसेवक' या नियतकालिकात अनंत
काकबांचे लेखन प्रसिध्द होत होते. घरी 'पांडवप्रताप', 'रामविजय', 'हरिविजय'
सारख्या ग्रंथांचे पठण होत असे. त्यांची शालांत परीक्षासाठी संस्कृतची तयारी
करण घेणारे श्री. के. एम. जोगकर यांनी कालिदासाचे 'शाकुंतल' व 'रघुवंश'
या ग्रंथांवर टीपा लिहिलेल्या होत्या, त्याही प्रियोकरांच्या पाहण्यात आल्या
होत्या. अशा त-हेने स्कंदरीत वाह. मयीन वातावरण होते, त्यामुळे त्यांच्याकडून
लेखन होऊ लागले.

पुढे धारवाडला कर्नाटक कॉलेजमध्ये त्यांचे महाविद्यालयीन अध्ययन चालू
असताना कर्नाटक हायस्कूलमधील श्री. नेलकर यांच्यामुळे ते पुन्हा चित्रकलेकडे वळू शकले
असते. पण तिथे विज्ञानाचे प्राध्यापक देवळकर यांच्यापाशी 'विविधज्ञानविस्तार'

मासिक येत असते. त्यातील माघा शुध्द व प्रौढ असून त्यातील विषयही महत्वाचे असतात. असे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी विस्ताराच्या संदर्भात आपल्या निबंधमालेत म्हटले होते, त्याचे वाचन केल्याने कदाचित त्याच्या प्रभावाने प्रियोक्कर गंभीर विषयाकडे वळले असावेत. ते लिहितात -- "विविधज्ञानविस्ताराचा मी नियमित वाचक होतो. धारवाडला असताना प्रो. देवळालकरांकडे विस्तार येई. तो त्यांच्याकडून नेऊन मी काळीपूर्वक वाचत असे. सांगलीलाही मला विस्तार मिळेल. 'विस्तार'ची अभिप्राय देण्याची एक ठराविक पध्दती होती. ती मी आत्मसात केली होती. त्यामुळे माझे अभिप्राय त्यांना पसंत पडत." (पृ. ५८)

इंटरच्या वर्गात असताना या नियतकालिकात प्रियोक्करांनी महाराष्ट्रमाघा व कर्नाटक या विषयावर लिहिलेला लेख प्रसिध्द झालाच शिवाय विस्तारचे संपादक रावसाहेब मोरमकर यांनी असेच आणखी लेख पाठविण्यास प्रियोक्करांना सांगितले. त्यानुसार प्रियोक्करांनी विस्तार साठी लेख पाठविले. पुढे तर विस्तार तील संपादकीय कामही ते पाहू लागले.

आरंभी त्यांचे लेखने स्वयंसेवके, भारते या गोष्ट्यातील नियतकालिकांत तर धारवाडातील कर्नाटक कॉलेजच्या मिसलेनी त प्रा. अ. बा. गजेंद्रगुळकर यांच्या प्रोत्साहनाने प्रसिध्द होत होते तर आता ते विविधज्ञानविस्तार त, तसेच विठ्ठल जिवाजी नाडकणी (संपादक) यांच्या उत्तेजनाने मनोरंजन, महाराष्ट्रसाहित्य, नवयुग, विविधवृत्ते अशा भारदस्त नियतकालिकांतून प्रसिध्द होऊ लागले.

१.३ प्रा. प्रियोक्कर यांच्या लेखनाचे स्वरूप --

आपल्या स्कंदर लिखाणाच्या संदर्भात प्रा. प्रियोक्कर म्हणतात -

मी आतापर्यन्त जे काही लिहिले... अशा प्रकारच्या (१) संकीर्ण निबंधाचे (२) प्रिय आणि अप्रिय (वगळून) आणखी एक दोन भाग तयार होतील. शिवाय (३) गौमंतकासंबंधीचे लेख (४) मुंबई विषयीचे लेख, (५) महाराष्ट्राच्या स्कीकरणासंबंधीचे लेख, (६) गोष्टी, (७) नाटिका, (८) विनोदी लेख (९) कविता, (१०) संशोधनात्मक निबंध, (११) कादंबरो, (१२) पुस्तकपरीक्षाणे, नाट्यप्रयोग-परीक्षाणे, (१३) इतरांच्या ग्रंथास लिहिलेल्या प्रस्तावना, (१४) रेडिओवरील

माघाणे, (१४) वाङ्. मयीन वादंगे, (१५) विविधवृत्तातील संपादकीय लेख, (१६) जेजुइट वाङ्. मयासंबंधीचे लेख (१७) नवीन पुढे आणलेले प्राचीन मराठी कवी, (१८) ढोंगी लोकांचा दंभस्फोट करणारे लेख (१९) ग्रंथ, ग्रंथशास्त्र व ग्रंथालये यासंबंधीचे लेख (२०) इंग्रजी लेख असे प्रत्येक विषयावरचे लहानमोठे स्वतंत्र संद होतील. * १

१.४ डॉ. गुणे यांच्या सहवासाचा परिणाम --

प्रा. प्रियोक्करांच्या लेखनप्रवृत्तीने हा असा विशाल आकार घेतला, त्यास त्यांच्या अभ्यासविषयातील विविध दिसते. पुढे त्यांनी ज्या आपल्या माघा - विचारांचा अत्यंत लक्षावेधक शैलीत ऊहापोह केला, त्या विषयाची गोडी लागण्यासही विशेषा कारण झाले. तेथे मराठीचे अध्ययन चालू असता डॉ. पां. दा. गुणे यांच्याशी त्यांचा निकटचा संबंध आला. गोव्यात त्या काळी मराठी-कोंकणी हा वादविषय जोरात चालू होता. त्यामुळे प्रा. प्रियोक्करांचे माघाशास्त्राकडे लक्ष होतेच पण डॉ. गुण्यांच्या सहवासामुळे त्या विषयाकडे ते अधिक आकृष्ट झाले. पाठचिकित्साशास्त्राकडेदेखील त्यांनीच प्रथम त्यांचे लक्ष वेधले. दरदिवशी संध्याकाळी ते दोघे अनेक विषयांवर चर्चा करीत असत.

अशा त-हेने त्यांच्या संशोधनपर विचारांचा पाया घातला जात होता असे जरी असले तरी शैक्षणिक क्षेत्रात मात्र त्यांची परवड आरंभापासूनच चालू होती. गोव्यात उच्च शिक्षणाची सोय नसल्याने ते धारवाडला गेले. इंग्र्या परीक्षेचे केंद्र त्याकाळी धारवाडला नसल्याने ते मुंबईला गेले. त्यांनी बी. ए. च्या परीक्षेला संस्कृत व मराठी हे ऐच्छिक विषय घेण्याचे ठरविले होते. कर्नाटक कॉलेजांतून मराठी घेऊन परीक्षेला बसण्याची परवानगी देण्याची व्यवस्था केली जाईल असे कर्नाटक कॉलेजचे प्राचार्य रॉलिन्सन यांनी आश्वासन दिले होते पण ते पुढे इंग्लंडला गेले आणि त्यांच्या जागी आलेल्या प्राचार्य सिसन यांनी अशी सवलत देता येणार नाही, असे स्पष्ट सांगितले. याचे कारण कर्नाटक कॉलेजमध्ये मराठी शिकवण्यास स्थानिक कन्नड लोकांचा विरोध होता म्हणून शेवटी ज्युनियर बी. ए. ला कर्नाटक कॉलेजात रहावे आणि सिनियर बी. ए. साठी सांगलीला

विलिंग्डन कॉलेजात जावे असे त्यांनी ठरविले. पण तिथेही सारे काही सुरळीत नव्हते. काही अध्यापक कशी तरी वेळ मारून नेत, काहींनी तर व्याख्यानांची आवश्यकताच नाही, असे प्रा. प्रियोक्करांना सांगितले. सांगलीतील खानावळीतील जेवण मानवत नव्हते, परिणामी ते आजारी पडू लागले. बी. ए. ऑनर्सचा अभ्यासक्रम कसा झोपेल याचीच त्यांना काळजी वाटू लागली. म्हणून त्यांनी मोठ्या दुःखाने ऑनर्सचा नाद सोडून साध्या पास कोर्सकडे लक्षा केंद्रित करण्याचा निर्णय घेतला व १९२३ मध्ये ते बी. ए. उत्तीर्ण झाले.

असे जरी असले तरी ते पुढे जेव्हा मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या मराठी संशोधन मंडळाने त होते त्यावेळी पी. एच. डी. चे सहा प्रबंध त्यांनी लिहवून घेतले. मुंबई विद्यापीठाने त्यांच्या सहा विद्यार्थ्यांना डॉक्टरेट्स दिल्या. त्यांनी तेव्हा केलेले अपूर्व संशोधनकार्य आणि हे मार्गदर्शनाचे कार्य पाहता पदवीच्या दृष्टीने स्वतः केवळ बी. ए. असलेले प्रा. प्रियोक्कर डॉक्टरेट्स मिळवलेल्या विद्यार्थ्यांचे प्राचार्य झाले. ही अत्यंत गौरवास्पद कामगिरी होय. त्यांच्या मार्गदर्शनानुसार पी. एच. - डी. मिळविणा-यांना दिलेले विषय पाहिले तरी ते किती महत्त्वपूर्ण विषय आहेत याची कल्पना येते --

१. स्कोणिसाव्या शतकातील मराठी वाङ्मय, त्याचे निर्माते व त्याचा मराठी माणोच्या घटनेवर झालेला परिणाम. (डॉ. कृ. मि. कुलकर्णी, १९५३),
२. युरोपियनांचा मराठी भाषा व वाङ्मय यांचा अभ्यास व सेवा. (डॉ. श्री. म. पिंगे, १९५३),
३. मराठीच्या गौमंतकी बोलीतील जेजुइतांच्या सतराव्या शतकातील वाङ्मयाचे चिकित्सात्मक अध्ययन (डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई, १९६१),
४. फादर स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा भाषािक आणि वाङ्मयीन अभ्यास (डॉ. स. गं. मालशे, १९६१),
५. उत्तर कोंकणी बोलीचा भाषािक अभ्यास. - (डॉ. मीना बाळकृष्ण जोशी, १९६३),
६. विष्णुदास नामा यांचे महाभारत (डॉ. सरोजिनी नारायण शेंडे, १९६८).

करण्याचे ठरविले होते. शिवाय विविधज्ञानविस्तारा' त संपादकीय कामात त्यांनी सहाय्य द्यावे असे रा.सा.मोरमकर यांनी सुचविले होते. प्रा.प्रियोष्कर लिहितात - 'मी दर दिवशी रा.सा.मोरमकरांकडे जात असे, त्यांच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे' विस्तारा' कडे प्रसिध्दीकरिता आलेले लेख पाही व अभिप्राय लिहून देई. काही लेख मी त्यांना वाचून दाखवी.'^२ त्यावर्षी ऑक्टोबरात प्रा.प्रियोष्करांना मलेरियाने गाठले. पंधरावीस दिवसानंतर त्यांना मोरमकरांच्या निधनाचे वृत्त मिळाले. मलेरियाने सतावत्यामुळे मुंबईची हवा आपल्या प्रकृतीला मानवत नाही अशी त्यांनी आधीच कल्पना करून घेतली होती. त्यात मुंबईत राहून काहीतरी साहित्यसेवाकरण्याची संधी मिळत होती तीदेखील रा.मोरमकरांच्या निधनामुळे नाहीशी झाल्याने मुंबईला कायमचा रामराम ठोकण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला व गोव्याला जाणारी बोट फडली.

त्याच दरम्यान आचार्य धर्मानंद कौसंबी यांनी गोव्यात प्रौढ मुलींचो स्क शाळा स्थापन करण्याचे ठरविले होते. त्या संकल्पित विद्यालयात प्रियोष्करांनी अध्यापन करावे अशी मनीषा काहीवेळा त्यांनी व्यक्त केली होती. परंतु प्रथम मुलांकरिता स्क हायस्कूल स्थापन करून त्याच्यातूनच पुढे शक्यतर मुलींकरिता शाळा उघडावी, असे प्रियोष्करांचे मत होते. यावर निर्णय होण्यापूर्वीच त्यांना वेगुलें येथे अध्यापनाची संधी मिळाली. तिथे जून १९२४ मध्ये गेल्यानंतर जॉर्ज इंग्लिश हायस्कूलमध्ये शालान्त परीक्षावर्गाच्या विद्यार्थ्यांना शिकवीत असत. 'विविधज्ञानविस्तारा' त प्रसिध्द झालेल्या 'श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला ?' या त्यांच्या कवितेच्या वाचनाने हिंदू-ख्रिस्ती धर्मातील गुणावगुणांची चर्चा झाल्याने वेगुलेंत अनपेक्षित सळबळ उडाली होती. नंतर प्रा.प्रियोष्करांच्या मातोश्री वारल्या. त्यांच्या शुश्रुष्णाकाळात व शालान्तपरीक्षावर्गातील विद्यार्थ्यांचे नुकसान होऊ नये म्हणून जे परिश्रम करावे लागले, त्यांचा परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर झाला. शालान्तपूर्व परीक्षेनंतर काही काळासाठी ते मुंबईला आले. त्यांच्या कवितेने उडविलेली सळबळ वेगुलेंच्या 'किरात' या नियतकालिकात प्रसिध्द झाली होती. प्रियोष्करांच्या या कवितेवर श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर व डॉ. माधवराव पटवर्धन (ज्युलियन) यांच्याकडून प्रशंसापर पत्रे आली होती. रा.मोरमकर यांचे

नातू रामभाऊ तटणीस यांनी त्यांना ' विस्ताराचे काम पहावे, असा फारच आग्रह केला, ' आपणास अन्यत्र नोकरी शोधण्याचे कारण नाही ' ^३ असे सांगितल्याने प्रा. प्रियोक्करांनी वेंगुर्त्याला जाऊन शाळेतील नोकरीचा राजीनामा दिला. अशा तऱ्हेने त्यांच्या जीवितकमाला वळण देण्यात त्यांची कविता काही अंशी कारण झाली असणेही शक्य आहे.

१.६ प्रा. प्रियोक्करांनी केलेली मराठीची व्याख्या --

मराठी-कोंकणीच्या संदर्भात प्रा. प्रियोक्करांनी स्वतःचा भाषाविचार मांडला. त्याला तात्कालीन भाषावादाइतकाच डॉ. गुण्यांचा सहवासही कारणीभूत होता. त्याशिवाय त्यांची 'मराठी' शब्दाची व्याप्ती केवळ भाषाविषयापुरतीच मर्यादित नव्हती तर त्यांची 'मराठी' ची व्याख्या व्यापक होती. मराठी भाषेत लेखन करणारी व्यक्ती ही कोणत्याही धर्म-प्रदेशाची असली तरी ती मराठीच आहे यावर त्यांचा प्रगाढ विश्वास होता. ' संतवाडू. मयाचा अभ्यासक रे. अॅबट हा अमेरिकन लेखकही मी मराठीच मानतो, असे ते म्हणत, ' अशी नोंद सुरेन्द्र गावस्कर यांनी केली आहे, ती याच अर्थाने. ^४ गोव्यातील वा गोव्याबाहेरील ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी लिहून ठेवलेल्या मराठी रचना प्रकाशात आणण्यासाठी ते अविरत वाचले. डॉ. वि. बा. प्रमुदेसाई म्हणतात -- ' परदेशी आणि एतद्देशीय ख्रिस्ती धर्मोपदेशक आणि युरोपियन राज्यकर्ते यांनी केलेली मराठी भाषेची सेवा, हा प्रा. प्रियोक्करांचा खास आवडीचा संशोधन प्रांत ^५ (होता.) यासंदर्भातील चर्चा या प्रबंधातील तिसऱ्या क्रमामत करण्यात आली आहे.

अशा या मराठी प्रेमापोटी ख्रिस्ती समाजाला मराठी शिकविण्याचे वर्ग त्यांनी मराठी संशोधन मंडळात चालविले होते. महाराष्ट्रातील ख्रिस्त्यांची पूर्वाश्रमातील हिंदू नावे शोधून काढली. ' who is a Goan ? या शीर्षकाखाली एक लेख लिहून देशी ख्रिस्त्यांनी हिंदू नावे ध्यावीत म्हणजे ते इतर देशबांधवांना परके वाटणार नाहीत व हे त्यांच्या स्वाभिमानाला शोभून दिसेल, असे त्यांनी प्रतिपादन केले होते. ^६ या संदर्भात त्यांच्या आपली नावे

आणि आहनावे (विविध ज्ञानविस्तार, दिवाळी अंक, मुंबई १९४९) व
आहनावांचा अप्रिय इतिहास (महाराष्ट्र टाइम्स , मुंबई, २५ सप्टेंबर १९६३)
या लेखांचे विशेष महत्त्व आहे. प्रा. प्रियोष्करांनी आत्मचरित्रात ' आंतुपट',
' बांदिवडे', ' फोंडे', ' पिरवळे', इत्यादी कोंकणीत रूढ असलेल्या शब्दांची
चिकित्सा अशाच पध्दतीने केलेली आहे. मराठीची सेवा काही युरोपियन
अधिका-यांनीही केली होती, त्याच्यावर जे काही लेख प्रा. प्रियोष्करांनी लिहिले
आहेत त्यात ' थॉमस कॅण्डीची मराठी वाङ्मय सेवा' यावर त्यांनी प्रदीर्घ लेख
लिहिला आहे, त्यात ते म्हणतात... ' मराठी लेखनपध्दतीला स्फूसूत्रीपणा
आणण्याचेही काम कॅण्डीला करावे लागले.'^{१७} या उद्गारांमुळे मराठीच्या
विकासास उपयोगी ठरणा-यांबद्दल प्रा. प्रियोष्कर नेहमीच कृतज्ञ राहिलेले दिसतात.

' मुसलमानांची जुनी मराठी कविता' या लेखात ते म्हणतात, ' जुने
मराठी वाङ्मय केवळ हिंदूंचेच आहे असे नाही. ख्रिस्ती, मुसलमान वगैरे इतर
धर्माच्या व विविध पंथांच्या कवींनीही मराठी वाङ्मयात पुष्कळ मर घातलेली
आहे.'^{१८} अशा दहा मुसलमान कवींचा त्यांच्या काव्यासहित परिचय करून दिला
आहे.

१. ७ अम्यासाची निश्चित दिशा --

मुंबईस आल्यानंतर स्वतःची साहित्यविषयक दृष्टी व्यक्त करीत
असताना प्रा. प्रियोष्करांच्या विचारात काही अंशी स्थित्यंतरे येत गेली आहेत.
प्राचीन काव्याच्या अम्यासाकडून ते भारतात मुद्रणविद्या आणणा-या सोळाव्या
शतकातील ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या मराठी वाङ्मयीन कार्याकडे येतात. त्यानंतर
महाराष्ट्रातील स्कोणिसाव्या शतकात होत असलेल्या माझाविषयक घडामोडींची
तसेच व्यक्तींची जाणीवपूर्वक दखल घेतात. हस्तलिखितांची बृहन्नामावली व दोला-
मुद्रिते यांची आवश्यकता प्रतिपादन करतात. हस्तलिखितांचे संरक्षण या विषयावर
कळकळीने लेखन करतात.

त्या सा-यांचे सूतोवाच रघुनाथपंडितविरचित ' दयमंतीस्वयंवर' मध्ये
केलेले आहे, हे विशेष, त्यांचा विस्तार त्यांनी आपल्या पुढील आयुष्यात केला.

प्रा.प्रियोष्करांनी स्वतःला प्रवाहपतित असे प्रिय आणि अप्रिय च्या प्रस्तावनेत म्हणवून घेतले आहे. परंतु त्यांनी कुठेही प्रवाहपतित न होता अत्यंत निश्चित धोरण ठेवून सारे वाचन, चिंतन व लेखन केलेले आहे, असे दृष्टीोत्पत्तीस येते.

डॉ. वि. बा. प्रमुदेसाई यांचे खालील मत येथे चिंत्य वाटते ते त्याच दृष्टिकोनातून -- प्रा.प्रियोष्करांच्या र्कदर संशोधन कार्यामागे त्यांचे र्क निश्चित धोरण आणि नेमका दृष्टिकोन असल्याचे प्रत्ययाला येते. आपले शिक्षण शास्त्रशुध्द होण्यासाठी शास्त्रशुध्द व व्यवस्थित संपादित केलेल्या प्राचीन व आधुनिक मराठीतील गद्यपद्य ग्रंथांचा अभ्यास आवश्यक आहे, त्यासाठी त्या ग्रंथांच्या सर्व उपलब्ध मुद्रित व हस्तलिखित प्रती मिळविण्याची आवश्यकता आहे, त्यातूनच हस्तलिखितांची बृहन्नामावली तयार करण्याची कल्पना पुढे आली. त्याच अनुषंगाने मराठी दोलामुद्रितांची माहिती र्कत्रित करण्याचा प्रयत्न झाला. प्रमाण मराठी भाषेच्या अभ्यासाला परिपूर्णता येण्यासाठी मराठीच्या निरनिराळ्या बोलींचे नमुने गोळा करून त्यांचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास करायचा. त्यांच्या मतानुसार प्रा.प्रियोष्करांनी केलेले ख्रिस्ती वाद्. मयाचे संपादन, र्कोणिसाव्या शतकातील निवडक कर्तबगार व्यक्तींची चरित्रलेखनेदेखील धोरणपूर्वकच होती. प्रा.प्रियोष्करांनी लिहिलेल्या गौमंतकाची सरस्वती (१९३५) मधून त्यांच्या पुढच्या ख्रिस्ती मराठी वाद्. मयाच्या अभ्यासाची दिशा स्पष्ट झालेली आहे. दादोबांच्या चरित्रलेखनापासून (१९४७) त्यांच्या इतर चरित्रलेखनांची मालिकाच दिसते. प्रा.प्रियोष्करांनी केलेल्या चरित्रलेखनाचा सविस्तर परामर्श या प्रबंधाच्या पाचव्या प्रकरणात आलेला आहे. ज्या काळात चरित्रनायक वावरत असे त्याचा काळ डोळ्यांसमोर उभा करणे, हे त्यांचे वैशिष्ट्यच होते. याव्यतिरिक्त प्रा.प्रियोष्करांनी ललित लेखनही केलेले आढळते. प्रत्येक लेखनविषयास व्यापक दृष्टीने अधिष्ठान देणे हा त्यांचा दृष्टिकोन असला तरी प्रसंगोपात्त झालेल्या ललित लेखनात कविता, कथा, कादंबरी, ललितपूर्ण निबंध आहेत. कादंबरीतही (गोंडवनातील गावगुंड) जिथून विषयसामग्री मिळणे शक्य असेल तिथून तिथून ती मिळवून तिचा उपयोग केलेला आहे. त्याचा परिणाम इतका झाला की ज्या व्यक्तीवर - डॉ. श्री. व्यं.

केतकर - ती कादंबरी बेतलेली आहे, तिने त्या लेकाला आपली माहिती कशी मिळाली, याबद्दल नवल व्यक्त केले. यासंदर्भात आवश्यक ती चर्चा या प्रबंधातील सहाव्या प्रकरणात केलेली आहे.

१.८ प्रा.प्रियोक्करांनी इतर भाषांतून केलेले लेखन --

प्रा.प्रियोक्करांनी जसे मराठीतून लेखन केलेले आहे तसे ते गुजराती व इंग्रजीतूनही केलेले आहे. आपण गुजराती भाषेकडे कसे वळो, या संदर्भात प्रा. प्रियोक्करांनी लिहिले आहे, ते म्हणतात -- 'गुजराती भाषा व अर्वाचीन इतिहास यांच्या संशोधनाकडेही माझे लक्ष स्केकाळी बरेच वेधले होते. दादोबा पांडुरंग यांच्या आत्मचरित्राचे संपादन व त्यांच्या उत्तरचरित्राचे लेखन करताना गुजराती वाङ्मयाचे पुष्कळसे वाचन मला करावे लागले.'^{१०} मारतातील दौन महात्मे, चक्रधर व गांधी हे पहिलाच लेख गुजराती पत्राच्या १९४६ सालच्या दिवाळी अंकात प्रकाशित झाला आहे. त्यांच्या अनेक निबंधांची गुजराती भाषांतरे 'गुजराती' या वृत्तपत्रात प्रसिध्द झाली.

प्रा.प्रियोक्करांनी इंग्रजीतूनही लेखन केले आहे. १९३८ पासून 'जर्नल ऑफ एशियाटिक सोसायटी ऑफ बॉम्बे', 'जर्नल ऑफ दि युनिव्हर्सिटी ऑफ बॉम्बे', 'इंडिका' अशा दर्जेदार संशोधनपत्रिकांतून त्यांचे निबंध आलेले आहेत. त्यात प्रो. जुजे जर्सन दा कुन्हा यांच्या पोर्तुगीज संस्कृतीचा गौरव आणि पोर्तुगीजांच्या दुष्कृत्यांचे समर्थन करण्याच्या विचारांचे खंडन केलेले आहे. मराठी ही भाषा असून कोंकणी तिची बोली आहे तसेच कोंकणी बोलीला ग्रांथिक भाषेचा दर्जा कधीच मिळालेला नव्हना यासंदर्भात साधार विवेचने 'Truth has to be told' ¹¹ या निबंधात आलेले आहे.

मराठीतील वेगवेगळ्या बोलीतील वाङ्मयाचा परिचय व त्यांचे नमुने याविषयी त्यांचा माहितीपूर्ण निबंध 'Old Literature in various Dialects of Marathi' या शिर्षकाचे मुंबई विश्वविद्यालयाच्या जर्नलमध्ये प्रसिध्द झाला होता.^{१२} "The Bhagat Namdeo of Sikhs" हा त्यांचा एक प्रदीर्घ निबंध असून शिखांच्या आदिग्रंथातील नामदेवांच्या पदांचा विस्तृत

परामर्श प्रा. प्रियोक्करांनी घेतलेला आहे.^{१३}

त्यांचे असे पंधरा छोटे-मोठे लेख आहेत. १९३८ पासून जरी त्यांनी इंग्रजीतून लेखन केलेले असले तरी इंग्रजी ग्रंथलेखन मात्र १९५८ पासून सुरू केले.

ख्रिस्ती मिशनरी व पोर्तुगीज राज्यकर्ते यांच्या विघातक व विधायक अशा दोन्ही प्रकारच्या कामगिरीवर अत्यंत समर्पकपणे प्रकाश टाकणारे प्रा. प्रियोक्करांचे, 'दि प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया'^{१४}, 'गोवा : फॅक्ट्स व्हर्सस फिक्शन'^{१५}, 'गोवा इन्क्विझिशन',^{१६} आणि 'गोवा रिडिस्कवर्ड'^{१७} हे चार ग्रंथ प्रसिध्द झाले. या ग्रंथांना ऐतिहासिक महत्व आहे.

भारतातील मुद्रणपरंपरेसंदर्भात ग्रंथस्वरूपाचे लेखन कोणीही यापूर्वी केले नव्हते. पण काही बाबींचा निर्देश लेख स्वरूपात होत असे. बाळकृष्ण आत्माराम गुप्ते यांचा 'नवयुगे मधील (जानेवारी १९१४)' मराठीत छापलेला पहिला ग्रंथ हा त्या विषयातील पहिला लेख होय, असे म्हणता येईल. त्यानंतर अनेक माहितीवजा लेख लिहिले गेले. मात्र 'दि प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया' हा या विषयावरील पहिला ग्रंथ असून त्यात प्रा. प्रियोक्करांनी भारतातील पहिले मुद्रण १५५६ यावर्षी गोव्यात झाले, हे साधार स्पष्ट केले आहे. त्यापूर्वी पहिले मुद्रण श्रीरामपूर येथील अमेरिकन मिशनमध्ये झाले, असे गृहीत धरले जात असे. त्यांनी फादर थॉमस स्टिफन्सच्या मराठी 'ख्रिस्तपुराणा'चा शोध घेऊन त्या पुस्तकाच्या तीन आवृत्त्यांचा साधार प्रकाशन काल (१६१६, १६४९, १६५४) दिला. फादर स्टिफन्सच्या दोन पत्रांचा शोध त्यांनी परिश्रमपूर्वक घेतला होता. त्यांनी त्या पत्रांत फादर स्टिफन्सने देवनागरी लिपीतून मुद्रण होण्याची आवश्यकता १६०८ मध्ये प्रतिपादिली होती, हे अभ्यासकांसमोर आणले.

आपण भारतीय मुद्रणाचा इतिहास लिहिण्याची तयारी करित आहोत हे त्यांनी अगोदरच सुचविले होते. ते लिहितात ' (भारतातील) मुद्रणप्रवेशाच्या या चतुर्थशताब्दीच्या निमित्ताने देशात मुद्रणाचे जे आरंभी निरनिराळे प्रयत्न झाले त्याची माहिती मिळावी व इतर लोकांनी या विषयावर जे लिहून

ठेवले त्याच्यावर विसंबून न राहता श्रीरामपूर, कलकत्ता, शांतिनिकेतन वगैरे भागातील निरनिराळ्या ग्रंथालयातील आद्यमुद्रितांची व इतर ग्रंथांची पाहणी करावी आणि यासंबंधीचा एक ग्रंथ पुढे प्रसिध्द करावा असे आम्ही ठरविले. *१८

यावरून त्यांना भारतीय मुद्रणपरंपरेचा मुळातूनच शोध घ्यावयाचा होता, हे स्पष्ट होते. ऐतिहासिक मूल्य असलेल्या या ग्रंथात चार भाग असून पहिल्या भागात भारतातील मुद्रणकलेविषयीचे साधारण विवेचन आहे. डॉ. रिब्वार-च्या 'कोंकणी भाषेवरील ऐतिहासिक निबंध', या मूळ पोर्तुगीज भाषेतील महत्वाच्या निबंधाचे इंग्रजी भाषांतर (" An Historical Essay on Konkani ") फादर थियोफेलस लोबो या पोर्तुगीज भाषेच्या उत्कृष्ट जाणकाराकडून करवून घेऊन दुसऱ्या विभागात दिले आहे. सतराव्या शतकात प्रसिध्द झालेल्या मराठी बोलींच्या पुस्तकांतील उतारे रोमन व देवनागरी अशा दोन्ही लिप्यांतून पुढच्या भागात उद्धृत करण्यात आले आहेत. ऐतिहासिक महत्वाचा हा ग्रंथ प्रा. प्रियोक्करांच्या भाषािक विचारांशी नाते राखणारा आहे.

या ग्रंथाचा समावेश १९७२ मध्ये नवी दिल्ली येथे मरलेल्या आंतरराष्ट्रीय ग्रंथप्रदर्शनाच्या निमित्ताने प्रकाशित करण्यात आलेल्या ' बुक्स इन इंडिया ' या पुस्तिकेतील डॉ. वी. ए. केशवन यांच्या ' पब्लिकेशन अँड विटिहटी सिन्स इण्डिपेंडेन्स ' या लेखात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळातील हिंदुस्थानात इंग्रजीतून प्रकाशित झालेल्या शांभर महत्वाच्या ग्रंथांच्या पहिल्या वीस नोंदीत आहे.

या ग्रंथानंतर त्यांचा विरोधात महत्वाचा ग्रंथ म्हणजे (The) Goa Inquisition हा होय.

१५६० साली गोव्यातील नवख्रिस्त्यांनी आपला प्राचीन काळापासून आचरत आलेला धर्म, चालीरीती व इतर पूर्वसंस्कार विसरून जाऊन स्वीकारलेला नवा धर्म प्रामाणिकपणे आचरणात आणावा यासाठी दडपशाही आचरणारी ' धर्मसमीक्षासभा ' (Inquisition) स्थापन करण्यात आली. ' समे ' ने ठरविलेल्या नियमांतर्गत जे नवख्रिस्ती अपराधी ठरविले जात त्यांना ' आवतु द फॅ '

नावाच्या उत्सवात जिवंत देखील जाऊन, 'समे' ची परवानगी घेतल्याशिवाय कोणताही ग्रंथ छापता येणार नाही, असे मुद्रकांवर बंधन असे. 'समे' ने आक्षोपाई ठरविलेले ग्रंथ स्वतःपाशी बाळगणे हे कारण खायास अपराधी ठरविण्यास पुरेसे होते.

याच काळात हिंदूच्या जुन्या वाङ्मयाचाही नाश करण्यात आला. शिवाय देशी भाषातील साहित्याच्या वाढीलाही पूर्णपणे बंदी करण्यात आली होती. शेवटी १८१२ मध्ये ही 'समा' बरखास्त झाली. प्रा.प्रियोकरांनी साधार लेखन करून या इतिहासावर नवा प्रकाशाझोत टाकला. ख्रिस्ती धर्माच्या या स्वरूपाचे दर्शन अत्यंत अलिप्तपणे घडविणे म्हणजे संयमशील लेखनाचा आदर्श, असे म्हणता येईल.

१.९ इतर लेखन --

प्रा.प्रियोकरांची गोवा ही जन्मभूमी असली तरी मुंबई ही कर्मभूमी होती. तिच्याविषयी त्यांच्या मनात ममत्व होते. त्यामुळे मुंबईविषयीचे लेखन त्यांनी केले. वृत्ती संशोधकाची असल्याने त्या महानगराच्या इतिहासाचा शोध त्यांनी घेतला. त्याच्या विकासासाठी वावरणा-या व्यक्ती व संस्थांची परिश्रमपूर्वक नोंद करून त्यांच्यावर वेळोवेळी अम्यासपूर्ण लेख लिहिले. इतकेच नव्हे तर मुंबईविषयक ऐतिहासिक साधनसामुग्री स्फुटित करावी आणि मुंबई नगर संशोधन मंडळ स्थापन करावे म्हणून अथक प्रयत्न केले.

याविषयी त्यांचे काही महत्वाचे लेख हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे ' १९ या त्यांच्या मरणोत्तर प्रकाशित झालेल्या ग्रंथात आहेत.

या ग्रंथात गोव्यासंदर्भातही काही लेख आहेत. त्यात 'गोमंतकीय क्रिस्त्यांची मराठी परंपरा', 'मलबारातील गोमंतक', 'गोव्याचे वेगळे राज्य', 'गोमंतक राज्य', 'नवा पर्याय', 'स्वतंत्र गोव्याचा दावा' असे प्रत्यक्ष गोव्याच्या ऐतिहासिकतेच्या पार्श्वभूमीवर साहित्यिक, सामाजिक आणि राजकीय विषयांवरील साधार विवेचन आहे. हा ग्रंथ मरणोत्तर जरी प्रकाशित झालेला असला तरी त्याची तयारी प्रा.प्रियोकरांच्या हातीत सुरु झाली होती. या ग्रंथाच्या शीर्षकाबद्दलही प्रियोकरांची स्फुट विशिष्ट भूमिका आहे. हिंदुस्थानात पोर्तुगीज

आले ते गोव्यामार्गे, तसेच इंग्रज मुंबईमार्गे आले. त्यांच्या आगमनामुळे अनेक स्थित्यंतरे घडली. म्हणून मुंबईसंबंधी लेखांच्या भागास नवा दरवाजा तर गोव्यासंबंधीच्या लेखांच्या भागास जुना दरवाजा अशी उपशीष्टाके दिली आहेत.

त्यांच्या प्रिय आणि अप्रिय या निवडक ललित लेखांच्या संग्रहाचा परामर्श सहाव्या प्रकरणात घेतला आहे.

भाषाविषयक विचारांबरोबरच वाङ्मयीन विचारदेखील त्यांनी मांडलेले आहेत. ग्रंथ परीक्षणही केली आहेत. त्यांना वाङ्मयाबद्दल असलेली आस्था ही त्यांच्या बालपणापासूनची आहे. गुरुवर्य जोग्जेकर, दळवीमास्तर यांच्या सहवासात राहिल्याने व पुढे अधिकाधिक काव्य व कादंबरीवाचन केले असल्याने त्यांनी परीक्षक (समीक्षक) वृत्तीही जोपासली. मोचनगडे या रा.मि. गुंजीकरांच्या कादंबरीस प्रस्तावना जोडताना त्यांनी ऐतिहासिक महाकादंबरीची कल्पना पुढे मांडली. ऐतिहासिक कादंबरीलेखनाच्या कसोटीवर हरिभाऊंच्या कादंब-या ऐतिहासिक ठरतात, इतर ऐतिहासिक कादंब-या मात्र या कसोटीवर कितपत ऐतिहासिक ठरतील याबद्दल त्यांना शंका होती.

मराठी भाषेच्या सैखील अध्ययनामुळे त्यांची वाङ्मयीन वृत्ती ही संशोधनपर राहिली. महत्त्वपूर्ण व्यक्ती, संस्था, ग्रंथ, लेखांची शताब्दी करीत असताना त्या निमित्ताने पुस्तक प्रकाशन करणे हा त्यांचा ध्यास होता. त्यानुसार त्यांनी मराठी व्याकरण शताब्दी, विविधज्ञानविस्तार शताब्दी, लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह शताब्दी, भारतीय ग्रंथ संरक्षण कायद्याची शताब्दी, मराठी नियतकालिकांची शताब्दी, नवनीत शताब्दीच्या निमित्ताने त्याची शतसावत्सरिक आवृत्ती जशी त्यांनी प्रकाशित केली तसाच दि प्रिंटिंग प्रेस इन इंडिया हा ग्रंथ भारतातील पहिल्या मुद्रणाची चतुःशताब्दी ग्रंथ म्हणून वाक्कांच्या हातात दिला. त्यातही पुन्हा डॉ. कुंज रिव्हार यांचा ऐतिहासिक निबंध त्यांच्या लेखनशताब्दीसाठी अंतर्भूत केला. प्रा. प्रियोक्करांना फादर स्टिफन्सच्या ख्रिस्तपुराणाची पाठचिकित्सापूर्ण आवृत्ती संपादित करावयाची होती, तसेच विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निबंधमालेची प्रथम प्रकाशनाची शताब्दी त्या ग्रंथाची यथामूल आवृत्ती काढून साजरी व्हावी,

अशी त्यांची इच्छा होती.

यातून प्रा. प्रियोकरांच्या वाङ्. मयीन जहणघडणीत साक्षी संपादन करण्याची वृत्ती जितकी दिसते तितकाच ग्रंथांचा लढाही दिसतो अशा विविध कारणांमुळे ते संशोधन क्षेत्रात रंगले.

ग्रंथाबद्दलच्या ओढीमुळे त्यांनी जसा दुर्मिळ ग्रंथांचा शोध घेतला त्याच आत्मीयतेने मराठी पारिभाषिक संज्ञाही निर्माण केल्या. उदा. वैश्विक (University), शंकास्पद वाङ्. मय (Apocryphial Literature), पाठचिकित्सा (Textual Criticism), पाठ (Text), हस्तलिखितांची बृहन्नामावली (Catalogus catalogur um), नामावली (Bibliography), पाठसंग्राहक (Collators), प्रक्षेप (Interpolation), अवक्षेप (Ommission), दृढ आणि अदृढ हस्तलिखिते (Strong and weak manuscripts), पाठभेदांचो नोंद (collations), पाठनिश्चिती (Restoration of the text), ग्रंथवेडे (bibliomanes), ग्रंथप्रेमी (bibliophile), दोलामुद्रिते (incunabulae), तत्रैव (Ibid-Ibidem), तुळ (cf - confer-compare) दर्शिका (Index), वृध्दी (Addenda), शुध्दी (et corrigendum) इत्यादी त्यांनी निर्माण केलेल्या पारिभाषिक संज्ञा मराठी भाषेत आता बेमालूम मिसळल्या आहेत.

त्यांच्या वाङ्. मयीन जहणघडणीचा असा हा आलेख आहे. त्यातून त्यांच्या विद्वत्तेला आणि व्यासंगाला मर्यादाच नाही, याची आपणास ओळख पटते. भाषा, साहित्य, संस्कृती, इतिहास या व इतर विषयांवरील त्यांचे वाचन किती सखोल होते याचे प्रत्यंतर त्यांच्या संशोधनात येते. ते संशोधन अभिनव आहे तसेच निर्मिळ सत्याला धरून आहे. आपले प्रत्येक विधान संशयातीत असायला हवे याची ते काळजी घेत. आपल्या विधानास पूरक असे इंग्रजी उतारे देण्याबाबत त्यांची मूष्णिका ठाम होती. ते लिहितात --

ॐ मूळ इंग्रजी उतारा न देता त्याचे केवळ मराठी भाषांतर देणे मला स्वतःस पसंत नाही. कारण मूळ कागदपत्र किंवा ग्रंथ दुर्मिळ असल्यामुळे जर वाचकास ते वाचण्याची इच्छा झाली तर शंभरपैकी एकालाही ते उपलब्ध होणे कठीण आहे. २०

त्यामुळे त्यांच्या लेखनात त्यांनी केलेल्या साधार संशोधनातील आत्मविश्वासाचे सामर्थ्य अनुभवता येते. मराठी भाषा व संस्कृतीचा स्वाभिमान आणि विद्वत्ता यांचे ज्वलंत मिश्रण त्यांच्या लेखनात आढळते. त्यांचा भाषा - कारणाची तात्त्विक मूळिका जशी अत्यंत बिनतोंड आढळते तशीच ग्रंथप्रेमापोटी व्यक्त केलेले ग्रंथसंग्रहासंबंधीचे सर्वोच्च विचार त्यांचा साक्षीप दाखवितात.

त्यांच्या संशोधनकार्याची व्याप्ती पाहता अत्यंत निरलसपणे व उदंडपणे कार्य करणारी प्रा. प्रियोक्करांसारख्या व्यक्ती आज विरळ आहेत, असे म्हणता येईल.

वयोमानपरत्वे अभ्यासाचे अतोनात परिश्रम त्यांना झोपले नाहीत, त्यांची प्रकृती खालावली आणि १३ एप्रिल १९७३ या दिवशी त्यांचे निधन झाले पण त्यांनी आपले विविधांगी संशोधनपर कर्तृत्व त्यांच्या ग्रंथांच्या स्वरूपात मागे ठेवले आहे. पुढील सर्व प्रकरणात त्या कर्तृत्वाचा परामर्श घ्यायचा आहे.

निष्कर्ष

प्रा.अ.का.प्रियोष्कर यांच्या वाड्.मयीन व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण -- येथपर्यन्त प्रा.प्रियोष्करांच्या वाड्.मयीन वाटचालीची माहिती आपण घेतली.त्यांचे 'आत्मचरित्र' अपूर्ण असले तरी त्यातून --

१. प्रा.प्रियोष्करांचे व्यक्तिमत्त्व आणि संशोधनदृष्टी जाणून घेता येते.

आपल्या पुढील जीवनात रघुनाथ पंडित, मुक्तेश्वर, दादोबा पांडुरंग तर्ककर, डॉ.माऊ दाजी लाड इत्यादी स्कोणिसाव्या शतकातील मराठी मानक-यांची चरित्रे लिहिले असताना प्रा.प्रियोष्करांचे संबंधित चरित्रनायकांचे जन्मस्थळ, जन्मसाल, वंशकुळ, गुरूपरंपरा अशा अनेक मुद्यांचा साधार शोध घेतला व त्यासंदर्भात स्वतःचे निष्कर्ष मांडले. त्यांच्या त्या संशोधन कार्याचा आरंभ स्वतःच्या जन्मसालाचा शोध, घेण्यापासून झालेला आहे. "मी कधी जन्मलो व कोठे जन्मलो" असे प्रश्न निर्माण झाल्याचा उल्लेख त्यांनी त्यांच्या आत्मचरित्रात केला. त्यासाठी वडिलधा-यांच्या साक्षी, शासकीय कचे-यातील नोंद आणि गोव्यातील फोंडे तालुक्यातल्या कोने गावातील स्वतःच्या घरात असलेले जुन्या नोंदवहीत गवसलेले जन्मटिपण या पुराव्याच्या आधारे प्रा.प्रियोष्कर निश्चितपणाने सांगतात --

"माझी जन्मतारीख ५ सप्टेंबर १८९५ अशी आहे. माझ्या जन्मतिथी-संबंधी पुढे कोणाला शंका राहू नये म्हणून ही वस्तुस्थिती मी स्पष्ट करित आहे. 'नामूलं लिख्यते किंचित' या उक्तीनुसार आपले कार्य करणा-या या जातिवंत संशोधकाची वृत्ती त्यांच्या स्वतःच्या जन्मतारखेची निश्चिती करण्यापासून आपल्या प्रत्ययाला येते. इतकेच त्यांनी 'अंजु' महालातील प्रियोळ 'कादिवडे', 'फोंडे', 'कोने' इत्यादी गावाच्या नावांची व्युत्पत्ती शोधण्याचा प्रयत्न केला, यातूनही त्यांच्या संशोधनदृष्टीची साक्षा पटते.

२. त्यांचे बहुतेक मराठी शिक्षण असनोडे येथे त्यांच्या आजोळी झाले.

पण कोने येथे घरी जरी शिक्षक नसला तरी मराठी वाड्.मयाची आवड त्यांना स्वतःच्या घरातच झाली, आणि तिच्याच पायावर पुढे मी मराठी साहित्य संमेलनाचा अध्यक्ष, मराठी भाषेमध्ये एम.ए.चा प्राध्यापक,

पीएच.डी.चा मार्गदर्शक व डि.लिट.चा देखील परीक्षक होऊ शकलो. असे प्रा.प्रियोष्करांनी आत्मचरित्रात स्वाभिमानपूर्वक सांगितले आहे. (पृ.१६), त्यांचे मराठी शिक्षण तिस-या इयत्तेपलीकडे जरी जाऊ शकले नाही , तसेच अपरिहार्यतेमुळे त्यांना पोर्तुगीज भाषेचे शिक्षण घ्यावे लागले पण स्वतःच्या प्रयत्नातून आपल्या संशोधनक्षेत्रात त्यांनी पारंगतता मिळविली. त्यांनी इतिहासाचा अभ्यास मुळातून करून माछिक, राजकीय व सांस्कृतिक प्रश्नांचा सखोल विचार करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त केले.

३. त्यांनी पोर्तुगीज भाषेचे अध्ययन केले त्याचा लाभ त्यांच्या उत्तर आयुष्यात संशोधनकार्यासाठी झाला. त्यांनी गोव्यातील प्राचीन मराठी ख्रिस्ती वाङ्मयाचा उगम, मिशन-यांच्या धार्मिक शिक्षण संस्थांचे कार्य, हिंदुस्थानातील मुद्रण कलेचा आरंभ अशा विविध विषयांचे संशोधन करण्यासाठी जी अधिकृत साधने अभ्यासली ती पोर्तुगीज भाषेतील होती. गोव्यात ख्रिस्ती धर्मप्रसार करता यावा यासाठी पोर्तुगीज राज्यकर्ते व ख्रिस्ती प्रांते यांनी ' इन्क्विझिशन ' (धर्मसमीक्षण प्रथा) आणले, त्यावेळी मराठी बरोबरच इतर देशोभाषांचेही हानी झाली. त्याचा साधत, साधार इतिहास तटस्थपणे लिहिण्यासाठी प्रा.प्रियोष्करांना त्यांच्या पोर्तुगीज भाषेच्या ज्ञानाचा उपयोग झाला. त्यांनी हे ग्रंथ (' The Printing Press in India', Goa Inquisition ") इंग्रजीत लिहिले.

इंग्रजी ग्रंथलेखनाचा आवाका त्यांना आत्मविश्वासपूर्वक सांभाळा आला. प्रा.प्रियोष्करांना, स्वतः चित्रकार व्हावे, असे वाटत होते पण ती कला हा स्कंढ असून उपजीविकेचे ते साधन होऊ शकत नाही, अशी खात्री पटल्यामुळेच त्यांनी चित्रकलेकडे पाठ वळविली व लेखनाकडे वळले. संशोधनपर लिखाणा सोबत ' प्रिय आणि अप्रिय ' , ' हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे ' मधील अनेक आत्मपर लेख, ' गोंडवनातील गावगुंड ' ही कादंबरी तसेच त्यांनी केलेले चरित्रलेखन त्यादृष्टीने लक्षाणीय वाटते.

४. सुप्रसिध्द माघाशास्त्रज्ञ डॉ. पांडुरंग दामोदर गुणे व डॉ. रामकृष्ण गो. मांडाकर, शिवराम महादेव परांजपे, दत्तो वामन पोतदार, रावसाहेब मोरमकर अशा काही विद्वानांशी प्रा. प्रियोष्करांचा आरंभीच्या काळात संबंध आला. त्यामधूनच त्यांच्या पुढील जीवनात आपल्या संशोधनाची क्षेत्रे निश्चित करता आली, 'विविधज्ञानविस्तार' चे कायमचे लेखक बनले. प्रा. प्रियोष्करांनी नंतरच्या काळात संशोधनाची जी क्षेत्रे निवडली त्यांचा संबंध पूर्वयुष्यातील त्यांच्यावर झालेल्या संस्कारांशी कसा आहे हे समजून घेण्यासाठी त्यांचे आत्मचरित्र हा एक महत्वाचा दस्तऐवज ठरतो.

संदर्भ टीपा

१. प्रियोळ्कर, अ.का., प्रिय आणि अप्रिय, पुणे, १९६५, पृ. १०.
२. प्रियोळ्कर, अ.का., 'आत्मचरित्रे', प्रा.अ.का.प्रियोळ्कर स्मृतिग्रंथ, संपा.सुभाषा भैण्डे, मुंबई, १९७४, पृ. ६०.
३. तत्रैव, पृ. ६४.
४. गावस्कर, सु.आ., 'संशोधनमंडळातील कार्य', प्रा.अ.का.प्रियोळ्करस्मृतिग्रंथे, उ.नि.पृ. १४०.
५. प्रमुदेसाई, वि.बा., 'प्रा.प्रियोळ्करांचे जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथाविषयीचे संशोधन', प्रा.अ.का.प्रियोळ्कर स्मृतिग्रंथे, उ.नि.पृ. १७.
६. Priolkar, A.K., 'Goa Re-discovered., Bombay, 1967, pp. 1-12.
७. प्रियोळ्कर, अ.का., 'थॉमस कॅण्डीची मराठी वाङ्मयाची सेवा', मराठी संशोधन पत्रिका, मुंबई, ऑक्टो., १९५६ व जाने., १९५७, पृ. १.
८. प्रियोळ्कर, अ.का., 'मुसलमानांची जुनी मराठी कविता', मराठी संशोधन पत्रिका, मुंबई, जाने., १९६३, पृ. १.
९. प्रमुदेसाई, वि.बा., 'प्रा.अ.का.प्रियोळ्कर, : व्यक्तित्व, साहित्य व संशोधनदृष्टी, मुंबई विद्यापीठाच्या मराठी विभाग आणि मराठी संशोधन मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित कै.प्रा.अ.का.प्रियोळ्कर जन्मशताब्दी स्मृतिचर्चासत्र, दि. ५ सप्टेंबर, १९९४ रोजी वाचलेला निबंध, पृ. १८.
१०. प्रियोळ्कर, अ.का., 'प्रिय आणि अप्रिय', उ.नि. पृ. १.

११. Priolkar, A.K., Truth has to be told, Journal of Asiatic Society of Bombay, Bombay, Vol. 41-42, 1966-67. pp 254-267.
१२. Priolkar, A.K., Old Literateur in various dialects of Marathi, Journal of the University of Bombay, Vol. XXX Part 2, Sept., 1961, pp. 106-114.
१३. Priolkar A.K., The Bhagat Namdeo of Sikhs Journal of the University of Bombay, Vol. VII, Part 2, Sept., 1938. pp. 3-38.
१४. Priolkar A.K., Printing Press in India, Bombay, 1958.
१५. Priolkar, A.K., Goa: Facts versus fiction, Poona, 1962.
१६. Priolkar, A.K., Goa Inquisition, Bombay, 1961.
१७. Priolkar A.K., Goa Rediscovered, Bombay 1967.
१८. प्रियोक्कर, अ.का., संपादकीये, मराठी संशोधनपत्रिका, मुंबई, ऑक्टोबर १९५६, मलपृष्ठ तिसरे.
१९. प्रियोक्कर, अ.का., हिंदुस्थानचे दौन दरवाजे, संपा. ज. स. सुखठणकर व सुमाष्ट मेण्डे, मुंबई, १९७४.
२०. रावबहादूर दादोबा पांडुरंग, आत्मचरित्र व चरित्र, संपा. अ.का. प्रियोक्कर, मुंबई, १९४७.

प्रकरण दुसरे

प्रा.अ.का.प्रियोष्कर यांच्या संपादनाची वैशिष्ट्ये --

२.१ संशोधनाचे स्वरूप --

कोणत्याही भाषेतील साहित्याचे संशोधन करित असताना जुनी साधनसामुग्री शोधून काढून तिचे प्रकाशन करणे हा संशोधनाच्या कार्याचा एक भाग असतो. त्यातही या साधनसामुग्रीची पाठचिकित्सायुक्त आवृत्ती संपादित करून तिचे प्रकाशन करणे हे त्या संशोधकाच्या कार्याचे एक वैशिष्ट्य ठरते. संशोधकाची अधिक परिश्रमशीलता, उपलब्ध तपशीलातून नेमकेपणा शोधण्याची वृत्ती, तर्कशक्ती हे गुण त्याने प्रकाशित केलेल्या पाठचिकित्सायुक्त आवृत्तीतून प्रत्ययाला येतात अशा संशोधनाचे स्वरूप तथ्यलक्षी असते.

२.२ प्रा.प्रियोष्करांच्या संशोधन-संपादनाचे स्वरूप --

प्रा.प्रियोष्कर यांनी आपले संशोधन-संपादनाचे कार्य पायाशुद्ध मूष्केवर उभे केले. त्यातही पाठचिकित्सात्मक आवृत्तीचे संपादन करित असताना त्यासाठी आवश्यक ती साधनसामुग्री हरप्रयत्नाने प्राप्त करून घेतली. या प्रकारच्या संशोधन-संपादनाच्या कार्याशी ते स्वरूप झालेले होते. त्यांनी प्रामुख्याने तीन प्रकारचे संशोधन-संपादन कार्य केलेले आहे.

- अ) प्राचीन मराठी काव्य आणि गद्य वाङ्मयाची हस्तलिखिते मिळवून त्यांच्या पाठशुद्ध आवृत्तीचे संपादन --
- आ) दुर्मिळ पुस्तकांचे संपादन आणि
- इ) मराठी संशोधन मंडळाच्या 'मराठी संशोधन पत्रिके'चे संपादन.

या स्वतःच्या संशोधन-संपादन कार्याला त्यांनी अथवा व शास्त्रशुद्ध अशा पाश्चात्य तत्त्वांची जोड दिली. त्यांच्या या कार्याच्या स्वरूपाचे वर्णन

अभ्यासपूर्णपरिश्रम, अचूक तपशील, साधार विवेचन, शास्त्रशुद्ध मांडणी आणि समतोल निष्कर्ष, असे करता येईल.

सदर प्रकरणात [ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय बगळून -त्याचा विचार या प्रबंधातील तिस-या प्रकरणात तपशीलवार केलेला आहे] प्रा. प्रियोत्करांच्या या प्राचीन काव्याचे संशोधन-संपादन करण्याच्या वैशिष्ट्यांचा चिकित्सात्मक परामर्श घ्यायचा आहे.

त्यांनी संशोधन करून संपादित केलेले ग्रंथ किंवा रचना खालीलप्रमाणे आहेत ----

१. "रघुनाथपंडितविरचित दमयंती स्वयंवर" [१९३५],
२. "रावबहादूर दादोबा पांडुरंग : आत्मचरित्र [संपादन] व चरित्र , [१९४७]
३. "मराठी लघुव्याकरण" [दादोबा पांडुरंग], [१९५०],
४. "मुक्तेश्वरकृत महाभारत-आदिष्वर्य", [खंड १ ते ४], [१९५१-५२],
५. "गोष्टीशतक व दोनशे सुंदर गोष्टीपैकी काही", [१९५३],
६. "नवनीत" [शतसांवत्सारिक आवृत्ती], [१९५४],
७. "महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण" [१९५४].
८. "अमृतानंदविरचित बोगराज टिळक" [१९५६],
९. "मुसलमानांची जुनी मराठी कविता" , [१९५६],
१०. [परशुराम तात्या गोडबोले कृत] "गंगामहात्म्य"[१९६४],
११. "नवनीत" [भाग दुसरा], [द्विबतीस आवृत्ती १९६४],
१२. "मोरोपंतकृत स्त्रीगीते", [१९६४],
१३. "मोरोपंतांचे सलग्र ग्रंथ [१९६४-७१],
१४. "केशवसुतांची कविता", [यथामूल आवृत्ती] [१९६५]
१५. "लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह", [१९६५],
१६. "म्हैसूरचा तिसरा कृष्णराज व त्याचा मराठी ग्रंथ" संस्कारतन-कोश" [१९६६],
१७. "श्रीमंगेशकवीकृत [श्रीनारिकस्वामी] शिवदर्पण, [१९६८],
१८. "[गोविंद नारायण] माडगावकरांचे संकलित वाङ्मय, [खंड१ला],
- [१९६८],

याव्यतिरिक्त प्रा. प्रियोष्कर यांनी मराठी संशोधन पत्रिका या नियतकालिकाचे (१९५३-१९६६) परिश्रमपूर्वक संपादन केले होते.

त्यांच्या वरील ग्रंथांची शीष्टांके पाहिली की पाठचिकित्सा, आत्मचरित्र (संपादन), चरित्रलेखन, दुर्मिळ आवृत्यांचे व नियतकालिकांचे संपादन अशा विविध क्षेत्रात त्यांनी केलेल्या कामगिरीचे वेगळेपण दिसून येते.

येथे त्यातील प्रमुख अशा ग्रंथांच्या संदर्भात प्राचीन मराठी काव्याच्या पाठचिकित्सापूर्ण संपादनाच्या क्षेत्रातील प्रा. प्रियोष्करांचे वेगळेपण अभ्यासायचे आहे.

२.३ पाठचिकित्सा : स्वरूप आणि पार्श्वभूमी :

स्वाधा ग्रंथकारांच्या रचनेची हस्तलिखिते मिळवून त्या ग्रंथकाराने मूळ ग्रंथ जसा लिहिला असेल तशी संहिता-निश्चिती करणे हा पाठचिकित्सापूर्ण आवृत्ती संपादित करण्यामागे हेतू असतो. त्यासाठी स्काच कर्त्याच्या स्काच ग्रंथाची निरनिराळ्या ठिकाणी उपलब्ध होणारी हस्तलिखिते मिळवून त्यांच्यामधील परस्परसंबंध स्पष्ट करून त्याचे विश्वसनीयतेच्या दृष्टीतून वर्गीकरण करावे लागते त्यानंतरच मूळ संहितेला जुळणारा पाठ निश्चित होतो.

डॉ. श्री. रं. कुलकर्णी यांनी 'हस्तलिखितांच्या संपादनाची नवी पध्दती' स्पष्ट करताना म्हटले आहे -- 'संहितासंपादनाच्या पध्दतीत अ. का. प्रियोष्कर यांनी संपादिलेल्या दमयंती स्वयंवरा च्या संहितेने एक नवे पर्व सुरु केले. पाठचिकित्साशास्त्राच्या आधुनिक पध्दतीनुसार ही संहिता सिध्द करण्यात आली आहे. या संपादनापासून संहितासिध्दीच्या पध्दतीत दोन प्रवाह बळ झाले आहेत. अगोदरपासून अस्तित्वात असलेले पारंपरिक संहिता-संपादन आणि पाठचिकित्सेच्या आधुनिक पध्दतीस अनुसरून करण्यात आलेली संहिता-निश्चिती'.

डॉ. कुलकर्णी यांनी स्वतःस अभिप्रेत असलेली पारंपरिक पध्दती स्पष्ट केली आहे. ते म्हणतात -- '... पारंपरिक पध्दतीनुसार संहिता सिध्द करण्यास

फारसा खटाटोप करावा लागत नाही. संपादनार्थ घेतलेल्या ग्रंथांची जास्तीतजास्त हस्तलिखिते गोळा करून त्यांची विश्वसनीयतेच्या दृष्टीने छाननी केल्यानंतर त्यातल्या त्यात अधिक विश्वसनीय वाटणारी प्रत संपादक निवडत असतो... प्रत कितीही विश्वसनीय असली तरी मूळप्रतीतील अपपाठ या पध्दतीप्रमाणे संपादन केल्यास संपादित संहितेत राहून जातात. " २

मराठी वाङ्मयातील पाठचिकित्सा व्यवहाराची पारंपरिक पध्दती वरीलप्रमाणे होती हे खालील उदाहरणावरून स्पष्ट होते.

लीळाचरित्र : पाठचिकित्सेचा पहिला प्रयत्न 'लीळाचरित्रा' च्या वासनांतरात दिसतो. म्हाझंमटांनी हा चरित्रग्रंथ पोथीस्वरूपात सिध्द केला. या संहितेतील लीळा नागदेवाचार्य आपल्या शिष्यांना सांगत. नागदेवाचार्यापासून बाईदेवबास, केसोबास, दामोदरपंडित, कवीश्वरबास यांनी ती पोथी धोकली होती. पण कवीश्वरबासांचे शिष्य परशुरामबास यांच्याकडून ती पोथी गहाळ झाल्या- नंतर मुखपाठ तेव्हाच उपलब्ध होता. तेराव्या शतकातील 'लीळाचरित्रा' च्या मुखपाठातून चवदाव्या शतकापर्यन्त पंधरा पाठ-वासनांतरे-निर्माण झाले .

महानुभाव पंथातील 'पाच रूपे चरित्रग्रंथांच्या (चक्रधर, गोविंदप्रभू, श्रीकृष्ण, दत्तात्रय व ऋषाण्णी) बाबतीत त्यापुढील पन्नास-पाठ वर्गात निरनिराळे पाठ तयार झाले. त्यामुळेच पाठचिकित्सेचा प्रश्न निर्माण होऊन तो खालील पध्दतीने सोडविण्याचा प्रयत्न झाला होता. नागदेवाचार्य यांनी हे शास्त्र काळाहारी घालून न धोकावे, असे सांगितले होते, त्या तत्वाचे अनुकरणपुढे सा-यांनी केले होते, तरीही 'वासनांतरे' निर्माण झालीच होती. नंतर उपाध्ये आम्नायातील विशेषा प्रज्ञा असलेल्या हिराडसेने या सर्व लीळांचे संशोधन करून 'पिढीपाड' तयार केला होता, परंतु हे संशोधन तिने कशा पध्दतीने केले याची सविस्तर माहिती मिळत नाही.

ज्ञानेश्वरी शुध्दी (१) : यानंतर ज्ञानेश्वरी शुध्दीकरणाचा प्रयत्न
स्कनाथांनी केला.

‘ शके पंधराशे सावोत्तरी । तारणनाम संवत्सरी ।

येका जनादन अत्यादरी । गीता ज्ञानेश्वरी प्रतिशुध्द केली ॥ १ ॥

ग्रंथ पूर्वीच अतिशुध्द । परी पाठांतरी शुध्दअबध्द ।

तो शोधुनिया खंविध । प्रतिशुध्द सिध्द ज्ञानेश्वरी ॥ ३ ॥

या संदर्भात प्रा.प्रियोळकरांचे मत पाहणे आवश्यक आहे. ते लिहितात -

‘ शके १५०६ साली स्कनाथाने ज्ञानेश्वरी शुध्द केली असे म्हणतात, परंतु आजच्या नवीन चिकित्स्कांची जी दृष्टी असते तीच दृष्टी ज्ञानेश्वरीचे संशोधन करताना स्कनाथाची होती असे दिसत नाही. नकलाकरांच्या अज्ञानामुळे किंवा निष्काळीपणामुळे लेखनप्रमाद होऊन ज्ञानेश्वरीला जी दुर्बोधता आली होती ती दूर करून मावार्थदीप्तिचे भाव ज्ञानेश्वरांच्या भाविक मक्तांना योग्य प्रकारे समजावा, हीच स्कनाथांची दृष्टी असली पाहिजे. असे करताना बऱ्याचशा ज्ञानेश्वरकालीन शब्दांची किंवा व्याकरणाची जुनी रूपे बदलून त्यांना स्कनाथकालीन स्वरूप देण्याचा कळत किंवा नकळत प्रयत्न झाला असणे पुष्कळच संभवनीय आहे. ’ ४

ज्ञानेश्वरी शुध्दी (२) : इ.स.१८४५ मध्ये गोपाळस्वामींनी ज्ञानेश्वरी चे
प्रत शुध्द केली. स्कनाथ वा गोपाळस्वामींनी केलेले हे प्रयत्न विद्वत्संशोधनाचा (academic research) हेतू ठेवून झालेले नव्हते तर मूळ प्रतीच्या जवळ जाऊन भाविकांना ज्ञानेश्वरी चा भाव उपलब्ध करून द्यावा, याच हेतूने झालेले होते असे म्हणता येईल.

स्कोणिसाव्या शतकात नवनीत (संपा. परशुरामपंत तात्या बल्लाळ गोडबोले - १८५४), सर्वसंग्रह (संपा. माधव चंद्रोबा डुकले - १८६०), उपयुक्त कथासंग्रह (संपा. नारायण रामचंद्र सोहनी-१८७६) या ग्रंथांतून काही जुन्या व दुर्मिळ हस्तलिखितांचे संपादन-प्रकाशन झालेले दिसते. वामन दाजी ओक व जनार्दन बाळाजी मोडक यांनीही काव्यसंग्रहांचे संपादन केले. या सा-यांच्या

प्रयत्नांमार्गे हस्तलिखितांच्या शुद्धीकरणापेक्षा संग्रहणाचाच भाग अधिक होता. त्या काळात प्रसिध्द झालेल्या या ग्रंथांत अनेक हस्तलिखित ग्रंथांच्या आधारेने शुद्ध केलेली प्रत, अशा अर्थाची नोंद असे पण त्या शुद्धीकरणाचा अर्थ म्हणजे समकालीन प्रमाणभाषांचे अनुकरण करून ते रूप या संपादित ग्रंथात दिले जात असे. त्यामुळे मूळ लेखकाच्या काळाच्या भाषांचे रूप नष्ट होत असे. जोडीला ऐतिहासिक, पौराणिक आणि तत्त्वज्ञानविषयक टीपा असत, त्यामुळे त्या ग्रंथांस आस्वादनपरता लाभत असे.

‘ तुकारामबावाच्या अमंगाची गाथा ’च्या^५ संपादनात मात्र पाठभेद दिले आहेत. त्यासंदर्भात प्रा. प्रियोत्कर म्हणतात --

‘ परंतु ज्या हस्तलिखितातून ही पाठांतरे घेतली त्याची माहिती व चिकित्सा " critical preface " या शीर्षकाखाली त्यांनी इंग्रजीमध्ये दीड पृष्ठात दिली असली तरी मराठी वाचकांकरिता ती देण्याची त्यांना आवश्यकता भासली नाही, ही खेदाची गोष्ट आहे. ’^६

तसेच ‘ सर्वसंग्रह ’ या मालेतून प्रसिध्द होणा-या प्राचीन काव्याच्या शौवटी पाठ दिले आहेत. त्यात परशुरामपंत गोडबोले यांच्या सहाकार्याने मूळ पाठ निश्चित करून अनेक कवींचे काव्य त्यांनी प्रकाशात आणले पण हस्तलिखितांचा काळ, स्थळ, स्वरूप यांची माहिती मात्र मिळत नाही. या संदर्भात प्रा. प्रियोत्करांचे निरीक्षण मननीय आहे, ते लिहितात --

‘ त्यामुळे अर्थाच्या दृष्टीने कोणता पाठ चांगला हे पाहण्याकरिता जरी या पाठांतराचा उपयोग असला तरीपण कवीने ज्या स्वरूपात आपले काव्य प्रथम पांडले त्या मूळ स्वरूपात पुन्हा ते वाचकांपुढे ठेवणे, हा पाठचिकित्सेचा जो मुख्य हेतू तो अशा रीतीने साध्य होत नाही. ’^७

पाठचिकित्सेच्या नियमानुसार अर्थाच्या, व्याकरणाच्या किंवा वृत्ताच्या दृष्टीने पाठ कितीही निदर्शित असला तरी तो पाठ मूळ कवीचा नसणेही शक्य असते. म्हणूनच असले पाठ सदोष मानले जातात. पाठचिकित्सेच्या प्रक्रियेत ‘ मुद्रित ग्रंथ ’ देखील (codices impressi typis) चिकित्सासामुग्रीत समाविष्ट होतात. मात्र अशा चिकित्सासामुग्रीला वगळून पाठचिकित्सा करणे

Reg No 14237
Rept No 3/47

GOVERNMENT OF GOA
Directorate of Planning, Statistics and Evaluation

FORM No. 9
(See Rule 9)

~~issued under section 12~~ of the Registration
CERTIFICATE OF BIRTH of Births and Deaths
issued under section 17 Act, 1969.

This is to certify that the following information has been taken from the original record of birth which is in the register for Mapusa of Taluka Bardes of District N. Goa of State of Goa. (local area)

Name Ananta Sinay

Sex male

Date of Birth 5th September 1895 Registration No. 17

Place of Birth _____ Date of Registration 5/9/1895

Name of Father Sacoba Sinay Priolcar Permanent address of Father/Mother _____

Name of Mother Pasvatibai by other name Afina

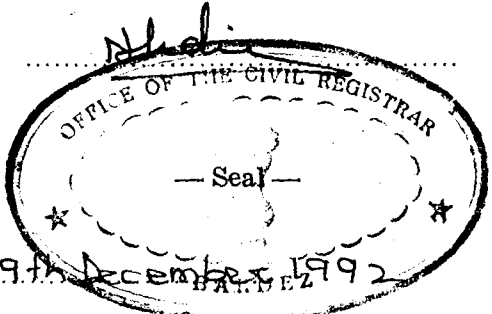
Nationality of Father _____

Nationality of Mother _____

Name of Grandfather (father's side) Sadassiva Sinay Priolcar

Name of Grandmother (father's side) Ramabai

Signature of issuing authority

Date 29th December 1992

Chief Registrar
(Facsimile signature)

[Facsimile signature]

अप्रयोजक ठरावे, इतके त्याचे महत्त्व असते.

मराठीतील पहिला शास्त्रशुध्द पाठचिकित्सा करण्याचा प्रयत्न रामचंद्र विष्णु माडगाकर यांनी केला. श्री ज्ञानदेवकृत भावार्थदीपिका-ज्ञानदेवी (ज्ञानेश्वरी) ^८ संपादनाचा माडगाकरांनी पाठचिकित्साशास्त्राचा आधार घेतल्याचे प्रा. प्रियोकर म्हणतात. ^९ तसेच त्यांच्या मतानुसार माडगाकरांनंतरचा मराठी काव्यसंपादनाचा पाठचिकित्सात्मक प्रयत्न लिओनार्ड जॉन सेज्विक यांनी केला. मूळ इंग्रज असलेल्या सेज्विकने १९१२ मध्ये 'दमयंतीस्वयंवरारख्यान' या काव्याची पाठशुध्द संहिता प्रसिध्द केली होती. ^{१०} इ.स. १९०९ मध्ये 'ज्ञानेश्वरी' च्या स्काच हस्तलिखिताच्या आधारे इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनी त्याच्या 'सत्कार्यात्तेजक समे' (धुळे) च्या द्वारे स्कनाथपूर्वकालीन 'ज्ञानेश्वरी' चे दोन खंड प्रकाशित केले. खुद्द ज्ञानेश्वरांनी नेवाश्यास सांगितली तशी ज्ञानेश्वरी तंतोतंत असल्याचे त्यांचे मत होते. ती प्रत त्यांना बीड शहरात पाटांगण देवस्थानात मिळाली होती. त्यावेळी त्यांनी पाठनिश्चितीसाठी माओच्या स्वरूपाचा विचार करण्याचे सुचविले होते.

२.४ प्रा. प्रियोकरांकरवी आधुनिक पाठचिकित्सा पध्दतीचा पुरस्कार --

त्यानंतर नाव येते ते खुद्द प्रा. प्रियोकरांचे. त्यांनी 'रघुनाथपंडित-विरचित दमयंतीस्वयंवर' ^{११} साक्षोपाने संपादित केले. या आख्यानाकाव्याची आधुनिक पाठचिकित्सात्मक पध्दतीने संहिता-निश्चिती केली. त्यास आरंभी 'रघुनाथ पंडित (चरित्र व काव्यविवेचन)' आणि 'साधन-चिकित्सा व पाठ-चिकित्सा' हे दोन अभ्यासपूर्ण निबंध जोडले. या दोन निबंधामुळेच आधुनिक पाठचिकित्सापध्दतीची ओळख मराठी संशोधन क्षेत्रास झाली.

आतापर्यन्त पारंपरिक पध्दतीने होत राहिलेल्या ज्या पाठचिकित्सा पध्दतीचा आढावा घेतला. त्यासंदर्भात प्रा. प्रियोकरांचे मत धित्य वाटते, ते लिहितात --

'वास्तविक पाठचिकित्सा आपल्याकडे अगदीच अज्ञात होती, असे नाही, तिचे स्वरूप व मांडणी पाश्चात्य पध्दतीपेक्षा निरागि होती, इतकेच... आपल्या

जुन्या लोकांची, मूळ कवीया पाठ कोणता व पुढे बदललेला किंवा घुसडलेला क्षेपक भाग कोणता, हे जाणण्याची प्रवृत्ती नव्हती, असे म्हणता येणार नाही. परंतु निरभिमान बृध्दीने सांगायचे झाले तर पाश्चात्य शोधनपध्दती जास्त सशास्त्र, निर्दोष व व्यवस्थित आहे, यात बिलकूल शंका नाही, त्या पध्दतीप्रमाणे आपल्या जुन्या ग्रंथांच्या संहिता शोधून शुध्द करणे अवश्य आहे.' १२

म्हणून प्रा. प्रियोळकरांनी पारंपारिक पाठचिकित्सापध्दती न स्वीकारता पाठचिकित्सेच्या आधुनिक पध्दतीस अनुसरून संपादन पध्दती अवलंबिली.

२.५ प्रा. प्रियोळकरांनी प्रतिपादित केलेल्या पाठचिकित्सा -पध्दतीचे स्वस्व -

या निमित्ताने प्रा. प्रियोळकरांनी ज्या आधुनिक पाठचिकित्सा पध्दतीचा जाणीवपूर्वक पुरस्कार केला ती पध्दत मराठी साहित्याच्या संशोधन-संपादनात प्रथमच अवतरत होती हे लक्षात घेतले पाहिजे. म्हणूनच त्या संशोधन पध्दतीचे स्वस्व कसे आहे हे पाहणे आवश्यक ठरते. यासाठी आवश्यक ते संदर्भ प्रा. प्रियोळकरांनी संपादित केलेल्या "रघुनाथपंडिविरचित दमयंतीस्वयंवर" मधीलच घेतले आहेत.

मानवी मनोगत शब्दस्मात प्रकट होते त्या स्माचे प्रकटन मौखिक व लिखित अशा दोन परंपरा निर्माण करते. लिखित संहितेचे पठण होऊ शकते. पठणासाठी पुन्हा मौखिक वा लिखित पाठ वापरले जातात अशा त-हेने मौखिक परंपरेत ही लिखित परंपरेत मिसळत जाते, पुढे लिखित परंपरेत अनेक पाठ [reading] निर्माण होतात. उदाहरणार्थ -

१. असे असता दिवज पांच सात याची । भेटि घेती वैदर्भराजयाची [नवनीत] x

२. असे असता दिवज पांच-सा याची । भेटि घेती विदर्भ राजयाची -[सर्वसंग्रह]•

३. असे असता दिवज पांच-सात याची । भेटि घेती विदर्भराजयाची -

[नवीन नवनीत] (a)

४. असे असता दिवज सातपांच याची । भेटि घेती विदर्भ राजयाची -

[प्रियोळकर] +

टीप --

- × नवनीत - गोडबोले यांच्या नवनीत मध्ये प्रसिध्द झालेले नलदमयंतीस्वयंवरस्थान (१८५४).
- सर्वसंग्रह - माधव चंद्रोबा डुकले यांनी प्रसिध्द केलेला प्राकृत काव्यसंग्रह. त्यातील नलास्थान काव्य (१८६०) या आस्थानाची संहिता श्री डुकले यांनी दोन हस्तलिखिते व नवनीत यांच्या सहाय्याने केली आहे.
- ⊙ नवीन नवनीत - हरि त्र्यंबक बापट यांनी संपादित केलेली नवनीत ची सहावी आवृत्ती (१९१०).
- + प्रियोकर - प्रा. प्रियोकर यांनी सिध्द केलेली रघुनाथपंडितविरचित दमयंतीस्वयंवर पाठचिकित्सात्मक संपादणी (१९३५).

क) प्रक्षिप्त लेखन : (interpolation, addition)

ग्रंथाच्या मूळ संहितेवरून प्रती करित असताना झालेल्या प्रुष्टीकरण-
- मुळे प्रतकार सहेतूकपणे (काव्यात काही चुका झाल्या आहेत असे गृहीत धरून) स्वतः काही बदल, सुधारणा करतो, स्पष्टीकरणे देतो. शिवाय जुना शब्द दुर्बोध वाटल्याने तो शब्द सुबोध करतो. प्रा. प्रियोकर यावर सविस्तर टिप्पणी करतात --

शब्दाच्या पाठांतरामध्ये मुळाशी बेसावधपणाच असतो. परंतु प्रक्षिप्त मजकूर विशोधातः बुध्दयाच घातलेला असतो. आपण काहीतरी कवित्व करून ते सर्वतोमुखी होण्याकरिता रखाद्या लोकप्रिय व नामांकित पुरुषाच्या नावावर दडपून द्यावे, असा प्रकार फार. नामदेव, तुकाराम यांच्या अमंगामध्ये तर अशा कवित्वाचा गाळ फार आहे. आपल्या विशिष्ट मताच्या प्रसाराकरिता ती मते थोरामोठ्यांच्या ग्रंथात घुसडून दिली म्हणजे लोकमान्य होतील या बुध्दीने असा प्रक्षेप केल्याचीही उदाहरणे आढळतात. नाटकांमध्ये प्रेक्षाकांच्या सौयीकरिता मजकूर कमीजास्त केला जातो, तसेच प्रेक्षाकांमध्ये रखादा धक्क आश्रयदाता असल्यास त्याला खूब करण्याच्या बुध्दीने त्याच्या स्तुतीपर किंवा त्याला आवडेल असा नवीन मजकूर घातल्याचीही उदाहरणे आहेत. १३

त्यांच्या या टिप्पणीस अनुलक्षून काही उदाहरणे घेता येतील --

१) दमयंती स्वयंवरा च्या धुळे प्रतीत -

२) गंगातरंगसम जो निज देहवर्णा । मृंगापरो रुचिरकांती ज्यासि कर्णा ॥

जंबाल जो पवनसंगतिची सवे घे । शृंगारिला हय तयावरि मूप वैधे ॥ ३१ ॥

या ओळीसोबत --

उच्चैःश्रवा हय सुरात सुरादिलोकी । तोही मनी करुनि विस्मय हा विलोकी ।

चांचल्यरूप तुळणोप्रति हांव नैधे । शृंगारिला हय तयावरि मूप वैधे ॥ ३५ ॥

असा स्फ अधिक श्लोक आढळतो.

ख) अवक्षिप्त लेखन (वर्जन) : (omission) :

काव्याला आटोपशीर स्वरूप देण्याकरिता मूळ संहिनेतील काही भाग गाळला जातो. हस्तलिखित जर दुर्बोध असेल तर त्यामुळे प्रतकाराला प्राप्त झालेली दुर्बोधता दूर करण्यासाठी पदे गाळण्याची जहरी मासते. आक्षेपाई मजकूर गाळला जातो. आपल्या मनाच्या विरुद्ध जाणारे शब्द, वाक्ये, श्लोक, ओव्या प्रतकाराकडून गाळल्या जातात. त्यामुळे मूळ कवीने लिहिलेल्या काव्याचे स्वरूप कोणते, हे कळणे कठीण होते. ' वर्जन', ' अवक्षेपे' यांच्याशी ' लोपे'

(Lipography a parablapsia) ही स्फ पारिभाषिक संज्ञा आहे. मात्र ' लोपे' हा कोणत्याही कारणांमुळे होऊ शकतो, उदाहरणार्थ गोडबोले यांनी ' दमयंती स्वयंवरा' तील काही भाग गाळून ते काव्ये नवनीते मध्ये प्रकाशित केले आहे.

ग) संहितेत अपपाठ शिरण्यामागची कारणे अनेक असतात .

१) अक्षरांचे उच्चारण व लेखनातील सारखेपणामुळे स्फा अक्षराबद्दल दुसरे अक्षर लिहिले जाते. काही वेळा अक्षरांच्या सारखेपणाबरोबर अर्थाचाही सारखेपणा असतो. अक्षरांचा सारखेपणा नसला तरीही ओळीला नवाच अर्थ लाभतो. त्यामुळे मूळ अर्थ कोणता व नंतर बदललेला पाठ कोणता, हे ओळखणे कठीण बनते.

उदा. ' नैषाधी' (नैषाधी) - श्लोक २१. ' आक्षेपे' (साक्षेप) - श्लोक २३६.

२) शब्द बरोबर न तुटल्यामुळेही पाठात बदल होतो :

उदा. ' ते जी तुरगोचे' (तेजीतुरगोचे) - श्लोक ८

- ३) साराक्या चाप हा (साराक्याचापहा)- श्लोक २३८.
जुन्या शब्दांचे आधुनिकीकरण झाल्यानेही अपपाठ शिरतात :
जाले (झाले), पांखिरु (पाखरु), कौण्डी (कौणी),
मर्तार (प्रतार).
- ४) शब्दाचा अर्थ न कळल्याने केलेल्या दुरुस्त्यांमुळे मूळ पाठ बदलतात :
उपरागे (वरि राग) - श्लोक ८. तथा चुनाही (तथास काही
नाही) - श्लोक २२५.
- ५) क्रियापदांची जुनी रूपे न कळल्यामुळे केलेल्या दुरुस्त्यांमुळे मूळ पाठ
बदलतात :
कहं (करी) - श्लोक ६२, नलगेत (नलगेच) - श्लोक १०२.
- ६) वाक्याचा अर्थबोध न झाल्यामुळे चरण बदलले जातात :
उदा. थोर औदार्य थोर दयामाया - श्लोक ४८.

ऐवजी

- काय नाही तूजला दयामाया (नवीन नवनीत).
- ७) वृत्तसौलभ्याकरिता बदल केलेल्यामुळेही अपपाठ शिरतात :
प्रा. प्रियोक्कर यांचे मत यासंदर्भात चिंत्य वाटते. ते लिहितात --
दण्डी हे वृत्त स्वरूपतः जरी मात्रावृत्त असले तरी ते अस्सल मराठी
वृत्त असल्यामुळे ओवी किंवा अंग यांच्याप्रमाणे -ह्रस्व दीर्घांच्या बाबतीत
त्यांच्यात आरंभी तरी निर्बंध पाळला जात नसे. जेथे मात्रा कमी पडतील तेथे
गाताना -ह्रस्व अक्षराला दीर्घत्व द्यावे व जेथे मात्रा जास्त होईल तेथे दीर्घ
अक्षराचा -ह्रस्व उच्चार करावा असा जुन्या काळी प्रकार चाले. १४

अनेक पाठभेद निर्माण होण्याची आणखी काही कारणे
प्रा. प्रियोक्करांनी सांगितली आहेत.

मार्जिनमध्ये अर्थ म्हणून लिहिलेला शब्द मूळ संहितेत अंतर्भूत केला
जातो, केव्हा केव्हा नकल करताना आपल्याला लिहाक्याचे असते स्फ परंतु
आपल्या मनातील दुसरेच शब्द कागदावर उतरतात, काही शब्द लिहाक्याचे राहतात
तर काहींची द्विरुक्ती होते. मात्रागणवृत्तांनी बध्द अशा काव्यग्रंथात हे बदल

चटकन लक्षात येतात हे खरे: परंतु खादा शब्द कमी असला म्हणजे कवितेतील ती जागा भरून काढण्यास नवा शब्द योजिला जातो आणि तो मूळ शब्दासारखा असेलच असे म्हणता येत नाही. तसाच खादा शब्द कसरीने सात्लेला असला किंवा अन्य रीतीने दुर्बोध झालेला असला म्हणजे पुढील नक्लाकार त्या जागी दुसरा कोणताही योग्य वाटेल तो नवा शब्द घालतात. १५

प्रा. प्रियोक्करांनी पाठचिकित्साशास्त्राचे मर्म ओळखले होते.

पाठचिकित्सा हे एक शास्त्र असल्याने संशोधनाकरिता संशोधन वा चिकित्सा करण्यासाठी चिकित्सा अशी दृष्टी न ठेवता उपलब्ध पाठांतील शुध्दतम व सर्वात बिनचूक पाठ कागदोपत्री असलेल्या उपलब्ध पुराव्यांच्या मर्यादेत ठरवायचा आणि त्यासाठी मानवी चिकित्सक बुध्दिसह सर्व तंत्रांचे उपयोजनही करायचे. त्यांच्या मते पाठचिकित्सात्मक आवृत्ती संपादित करणा-या संशोधकाच्या बुध्दिमत्तेचा कस इथे लागत असतो, किंबहुना तो क्षमता असेल तरच पाठचिकित्सात्मक संपादणीचे ध्येय ठेवता येते. ते लिहितात--

खादा जुन्या ग्रंथांमध्ये नक्लाकारांच्या प्रमादामुळे असो किंवा दुरुस्ती म्हणून किंवा अन्य कोणत्याही कारणाने असो, जे शब्दांचे बदल झालेले असतील, नवा मजकूर जो त्यात इतरांकडून पुढे घुसडला गेला असेल किंवा मुळात असलेला गाळला गेला असेल, त्या सर्वांचा काळजीपूर्वक तपास करून शक्यतोवर त्या ग्रंथाला पूर्ण स्थिती म्हणजे कर्त्याने प्रथम ज्या स्वरूपात तो ग्रंथ रचला ते मूळ स्वरूप प्राप्त करून देणे हे पाठचिकित्साचे ध्येय असायला हवे. १६

प्रा. प्रियोक्करांनी पाठचिकित्सात्मक संपादणीमागील आवश्यक असलेल्या दृष्टिकोनाची अशी स्पष्ट कल्पना दिली आहे. पाठचिकित्सेच्या या स्वरूपाची कल्पना म्हाडंपट, महदाईसा, स्कनाथ, गोपाठाश्रमस्वामी तसेच काव्येतिहाससंग्रह कार मोक्ष व इतरांना नव्हती हे स्पष्ट आहे. कारण अशी जाणीव असल्याचे त्यांनी कुठेही निर्देशित केलेले नाही.

संहितानिश्चिती करण्याचे प्रयोजन :

पाठचिकित्साशास्त्राच्या सहाय्याने संहितानिश्चिती करण्याचे प्रयोजन

या संदर्भातही प्रा.प्रियोष्करांचे विचार मननीय आहेत.ते लिहितात --

“ मूलस्थापनेचा प्रश्न मुद्रणकला अस्तित्वात येण्यापूर्वीच्या हस्तलिखित ग्रंथापुरताच विशोषातः उद्भवतोः कारण छापील पुस्तकांच्या बाबतीत मुद्रणदोषा वगळले तर स्वतः ग्रंथकाराने जशी प्रेस कॉपी छापण्यास दिली असेल, तिच्याबरोबरच मुद्रित मजकूर असणार. मात्र जर स्खाद्या अत्यंत जुन्या छापील पुस्तकाची स्खादीच प्रत उपलब्ध असेल आणि त्यातील काही भाग कसरीमुळे किंवा अन्य कारणांमुळे नष्ट किंवा दुर्बोध झाला असेल, तर त्यावेळी हा संहितानिश्चितीचा प्रश्न उभा राहतो. ” १७

अपपाठ कसे शोधून काढावेत ?

स्खाद्या संहितेतील अपपाठ कसे शोधून काढावेत किंवा ते कसे ओळखावेत याचे तंत्रही प्रा.प्रियोष्कर यांनी सांगितले आहे.

“ अर्थाच्या दृष्टीने सुबोध, काव्याच्या दृष्टीने सुरस व आजच्या व्याकरणाच्या कल्पनाप्रमाणे शुध्द असा जो पाठ तो ग्रास ही आपली जुनी कल्पना, परंतु हस्तलिखितांच्या पुराव्यावरून जो पाठ कवीच्या हातचा किंवा त्याच्या काळचा असे ठरेल तोच खरा. जुना पाठ अपरिचित म्हणून किंवा आजच्या लेखनपध्दतीला किंवा आजच्या व्याकरणाला धरून नाही, म्हणूनच तो बदलणे अशास्त्रीय आहे. ” १८

त्यांनी आधुनिक पाठचिकित्साशास्त्राचीही माहिती दिली. त्यापैकी स्का महत्वाच्या नियमाची ओळख करून देण्यासाठी ते लिहितात --

‘ पाठचिकित्सेचा असा एक नियमच आहे की नकलाकाराच्या दृष्टीने स्खादा पाठभेद जितका कठीण व अपरिचित असेल तितका तो अस्सल असण्याचा

संभव जास्त, याचे कारण असे की स्वादा जुना, सोपा व परिचित पाठ बदलून त्याच्या जागी कौणीही कठीण व अपरिचित पाठ घुसडणार नाही. उलट जुना पाठ दुर्बोध म्हणून त्याच्या जागी नवा पाठ घालणे स्वाभाविक असते ?^{१९}

या आपल्या अभ्यासविषयासंदर्भात प्रा. प्रियोत्कर यांनी काही मार्फिक निरीक्षणे नोंदविली आहेत, ती अशी --

“ जितका नकलाकार अडाणी व कमी शिक्षलेला तितकी त्याने केलेली प्रत पाठचिकित्सेच्या दृष्टीने उपयोगी असते. कारण अडाणी माणूस ज्या चुका करील त्या सहज लक्षात येतात. परंतु सुशिक्षित नकलाकार नकळत किंवा बुध्दयाच असे काही बेमालूम बदल करून टाकतो की पुढे अस्सल पाठ कौणता व नकली पाठ कौणता हे कळणे मुष्कील होते. ”^{२०}

पाठचिकित्स्कावर संपादणी करताना वस्तुनिष्ठता राखण्याची जबाबदारी येते त्यास याचीही माहिती असणे आवश्यक असल्याचे प्रा. प्रियोत्करांनी निदर्शनास आणून दिले. इतकेच नव्हे तर तपशीलवार दिग्दर्शनही केले आहे. गद्यग्रंथापेक्षा पद्यग्रंथातील पाठभेद लक्कर ओळखता येतात, हे त्यांनी सांगितले. यासंदर्भात ते लिहितात --

“ पद्यग्रंथाच्या हस्तलिखितापेक्षा गद्यग्रंथाच्या हस्तलिखितात अपपाठ होण्यास जास्त अवसर असतो. गद्यग्रंथामध्ये वाटेल त्याला बदल करता येईल किंवा नवा मजकूर घुसडून देता येईल. परंतु पद्यग्रंथामध्ये व विशेषतः गणवृत्तात्मक काव्यात सहजासहजी कौणाला फारक करता येत नाही व केला तर ताबडतोब तो लक्षात येतो. स्वाद्या ग्रंथाची मूलस्थापना करताना तो ग्रंथ जर अन्य भाषातील स्वाद्या ग्रंथावरून लिहिला असेल किंवा जुन्या काळी त्याची अन्य भाषात भाषांतरे झालेली असतील तर त्यांच्यावरूनही मूळ शोधण्यास फार मदत होते.

उदाहरणार्थ -- 'मदनशास्त्र जे कुसुमकोमल हे' (श्लोक १६२)

या पाठाचा अस्सलपणा नैषाधचरितातील --

' भीमपूतनया दमयंती नाम या मदनशास्त्रम् अमोघम्'
(नैषाधचरिते प्र. २६)

या चरणावरून व्यक्त होतो. ”^{२१}

प्रा.प्रियोक्करांनी आधुनिक पाठचिकित्साशास्त्राचे अध्ययन करताना आणखी एक महत्वपूर्ण बाब नोंदवून ठेवली आहे. ग्रीक, लॅटिन, संस्कृत यांच्या पाठचिकित्साशास्त्राची तत्वे सामान्यतः एक असली तरी ती जशाची तशी मराठी ग्रंथांना लागू करता येत नाहीत ते आपल्या अनुभवास अनुसरून लिहितात -

“स्वादे जुने संस्कृत काव्य छापताना भाषेच्या रूपाचा प्रश्न तेवढासा जाऊन नाही. कारण संस्कृत भाषेला पाणिनीने केव्हाच स्थैर्य प्राप्त करून दिले आहे. पण मराठीचा पाणिनी अद्याप जन्माला यावयाचा होता. मराठीचे सर्वसंमत असे व्याकरण तयार झाले नव्हते. जो जसा उच्चार करी तसे तो लिही. कोणी तत्सम शब्द लिहीत तर कोणी तत्काली रूढ असलेली त्यांची विविध अपभ्रंश रूपा किंवा तद्भव शब्द वापरीत, किंवा एक माणूस लहरीप्रमाणे तत्सम व त्यांचीच निरनिराळी तद्भव रूपा योजी, असे हस्तलिखितांवरून दिसून येते अशा वेळी कोणते रूप संशोधित संहितेमध्ये स्वीकारावे याचे कोडेच पडते.” २२

स-या पाठचिकित्साची लक्षाणे ही त्याच्या संशोधनपरतेत दृग्गोचर होतात. प्रा.प्रियोक्कर लिहितात --

“अर्थाच्या दृष्टीने सुबोध, काव्याच्या दृष्टीने सरस किंवा भाषेच्या दृष्टीने शुध्द इतक्यानेच स्वादा पाठ ग्राह्य असे खरा पाठचिकित्सक समजत नाही. काव्यात कोणता पाठ असावयास पाहिजे, हे पाहणे त्याचे काम नाही तर पूर्वी कोणता पाठ मुळात होता हे शोधण्याकडे त्याचे लक्ष असावयास पाहिजे.” २३

प्रा.प्रियोक्कर यांनी आपला मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठी समर्पक उदाहरणे देण्याची पध्दत नेहमीचीच आहे ते लिहितात --

“स्वाद्या माणसाचे जर चित्र तयार करावयाचे झाले, तर त्या चित्रामध्ये बदल करून त्या चित्रातील माणसाला पदनाचा पुतळा बनविता येईल, परंतु ते त्या माणसाचे चित्र राहणार नाही. स-या चित्रकाराचे यथार्थ चित्र कसे उतरेल याकडे लक्ष असेल. मग त्याचे व्यंग्य किंवा कुरुपता दाखविण्यास तो कचरणार नाही. पाठसंशोधकाचे खरे कसब गुणदोषासहित स्वाद्या ग्रंथाचे यथार्थ स्वरूप दाखविण्यात आहे.” २४

अशा त-हेने प्रा.प्रियोळकरांनी पध्दतशरीरपणे आणि शक्य तितक्या शास्त्रीय स्वरूपात पाठचिकित्सक संहितेची संपादणी करण्याच्या संदर्भात मूलग्राही मार्गदर्शन केलेले दिसते.

बरा पाठ आणि खरा पाठ :

पाठचिकित्सकाने संहितेचे संपादन करित असताना बरा पाठ आणि खरा पाठ यांच्यामधील भेद अवश्य लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. पाठचिकित्साशास्त्रात ब-या पेक्षा खरा पाठच शुध्द किंवा ग्राह्य मानायचा असतो. ते लिहितात --

“ अर्थाच्या दृष्टीने सुबोध, काव्याच्या दृष्टीने सरस व आजच्या व्याकरणाच्या कल्पनांप्रमाणे शुध्द असा जो पाठ तो बरा, ही आपली कल्पना, परंतु हस्तलिखितांच्या पुराव्यावरून जो पाठ कवीच्या हातचा किंवा त्याच्या काळचा असे ठरेल, तोच पाठ खरा. बरा आणि खरा यांच्यामधील हा फरक अवश्य लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. ” २५

या आपल्या मतास अनुलक्षून ते समर्पक उदाहरण देतात --

“ स्खाद्या कुरुप बाईच्या फोटोमध्ये फरक करून चिक्काराला तिला अप्सरा बनविता येईल. हे त्या बाईचे रूप बरे (सौंदर्याच्या दृष्टीने), परंतु खरे राहणार नाही. पाठसंशोधनालाही हाच नियम लागू आहे. स्खाद्या कवीच्या काव्यात असे बदल केल्यास ते काव्य त्या कवीचे म्हणता येणार नाही. ” २६

२.६ पाठचिकित्सेच्या विविध पध्दती --

पाठचिकित्सेचा हेतूच मुळी खरा पाठ शोधायचा असल्याने तज्ज्ञ पाठचिकित्सकाने शुध्द पाठ कोणता यासंदर्भात स्पष्टपणे सांगितले पाहिजे. सर्वसाधारण वाचकांवर खरा पाठ शोधण्याची पाळी येता कामा नये. या अशा सर्वसाधारण वाचकांस त्याला आवश्यक तो पाठ शोधण्यासाठी वाव देण्याच्या दृष्टीकोनातून जी पाठसंहिता संपादित केली जाते त्यामुळे पाठचिकित्सापध्दतीची आपणही पध्दत आकाराला येते. त्यासाठी पाठचिकित्सेच्या पध्दतीची माहिती प्रा.प्रियोळकरांच्याच शब्दांत करवून घेणे उचित ठरेल. ते लिहितात --

“ पाठचिकित्सेच्या दोन पध्दती आहेत -- ज्ञातृनिष्ठ (subjective) व ज्ञेयनिष्ठ (objective). ज्ञातृनिष्ठ पध्दतीप्रमाणे चिकित्सकाच्या बुद्धीस जो पाठ अस्सल वाटतो तो निश्चित संहितेत घालावयाचा व इतर पाठमेव तळटीपात किंवा परिशिष्टात घावयाचे. ज्ञेयनिष्ठ पध्दतीप्रमाणे कोणती तरी स्खादी हस्तलिखित प्रत प्रमाण मानावयाची व इतर प्रतीत आढळणारे पाठ तळटीपात घावयाचे. ” २७

त्यांनी आपल्या संपादनकार्यात या दोन्ही पध्दतींचा अवलंब केलेला आहे. ‘रघुनाथपंडित-विरचित दमयंतीस्वयंवर’, व ‘मुक्तेश्वरकृत महाभारत आदिपर्व (खंड १ ते ४)’ ही दोन्ही संपादने ज्ञातृनिष्ठ पध्दतीनुसार सिध्द केली आहेत. तर ‘अमृतानंदविरचित योगराज टिळक’^{२८} या काव्याची मूलस्थापना ज्ञेयनिष्ठ पध्दतीनुसार पूर्ण केली आहे.

या दोन्ही पध्दतींचा साधक बाधक विचार करून ते लिहितात --

“ या दोन्ही पध्दतीमध्ये जसे गुण आहेत तसे अवगुणही आहेत. मूलस्थापन करण्यास प्रवृत्त झालेल्या माणसाने यापैकी कोणत्याही स्का पध्दतीचे गुलाम होणे धोक्याचे आहे. हस्तलिखिताच्या विशिष्टतेकडे बिलकूल लक्ष न देता केवळ मनास येईल तो पाठ शुध्द मानावयाचा म्हटले तर आपण गोंधळात पडल्याखेरीज राहणार नाही. ” २९

डॉ. उषा मा. देशमुख यांच्या मते ज्ञातृनिष्ठ पध्दतीत काही दोष आहेत. त्या लिहितात --

“ ज्ञातृनिष्ठ किंवा व्यक्तिनिष्ठ पध्दतीमध्ये काही दोषाही संभवतात. ते म्हणजे संशोधकाने घेतलेले पूर्ण स्वातंत्र्य होय. संपादक संशोधनाच्या नावासाली स्का नवी संहिताच पुनर्रचित करतो. त्यात संपादकाची वैयक्तिकता मिसळून जाण्याचा संभव विरोधा असतो. मूल शोधनापेक्षा आणि मूलस्थापनेपेक्षा संशोधक नवरचना करण्याचे स्वातंत्र्य घेतो. ” ३०

परंतु पाठचिकित्सकावर येणा-या दायित्वाचे स्वरूप प्रा. प्रियोष्कर यांनी स्पष्ट केलेले आपण वर पाहिले. त्यानुसार संपादणी सिध्द करताना

काव्याची मूलस्थापना करण्याऐवजी नवरचना करण्याचे स्वातंत्र्य
पाठचिकित्सकाला मिळण्याची शक्यता फारच अल्प राहते.

प्रा.म.वा.धोंड यांच्या मते पाठचिकित्सा करणे ही संशोधनातील एक
शास्त्रीय पध्दती मानली की ती ज्ञेयनिष्ठच असते.^{३१} ज्ञेयनिष्ठ रसायनशास्त्र व
ज्ञातृनिष्ठ रसायनशास्त्र अशी संशोधनपध्दती विज्ञानात मानता येत नाही.
म्हणून प्रा.प्रियोकरांनी मानलेल्या दोन्ही पध्दती ज्ञेयनिष्ठच होऊ शकतात,
असा त्यांच्या म्हणण्याचा, रूढ आशय आहे.

पण पाठचिकित्साशास्त्र हे मौक्तिकशास्त्र आहे का ? याचे उत्तर
नकारार्थीच द्यावे लागेल. हे शास्त्र मानव्यशास्त्रात मोडत असल्याने त्याची तत्वे
काटेकोर व अपरिवर्तनीय असू शकत नाहीत. प्रा.प्रियोकरांनी मानलेल्या या दोन
पध्दतीपैकी पाठनिश्चिती करण्यासाठी ज्ञातृनिष्ठ पध्दती विशेषा स्वोकाराह
वाटत होती. या संदर्भात ते लिहितात --

‘आम्हास पहिलो जास्त यंसंत असून आतापर्यन्त आम्ही जे संपादन केले
ते याच पध्दतीला अनुसरून आहे’^{३२} त्याचे कारणही ते देतात ,

‘ज्ञेयनिष्ठ पध्दती सुलभ व सरळ असते खरी परंतु संहितेचे मूलस्थापन हे जे
पाठचिकित्सेचे मूळ उद्दिष्ट आहे, ते तिने साध्य होत नाही. कितीही जुने
हस्तलिखित झाले तरी त्यात बिल्कूल चूक किंवा अपपाठ नाहीत असे म्हणता
येणार नाही, कारण प्रत्येक हस्तलिखितामध्ये दृढ (strong) व अदृढ (weak)
अशी स्थळे असावयाचीच अशा स्थितीत या दोन्ही दृष्टीने आपल्यापुढे
असलेल्या साधनांकडे पाहून पाठनिश्चय करणे जहरीचे असते.’^{३३}

प्रा.प्रियोकरांनी हस्तलिखितांच्या प्रतीचे वर्गीकरण/पाश्चात्य
पाठचिकित्सापध्दतीनुसार केले आहे, त्याची माहिती दिली आहे. यासंदर्भात ते
लिहितात --

‘हस्तलिखितांच्या काही मिश्र प्रती असतात. इंग्रजीमध्ये त्यांना
conflated manuscripts किंवा misch. codices असेही म्हणतात. दोन

किंवा जास्त हस्तलिखिते पुढे असली म्हणजे त्या सर्वांतील पाठ लक्षात घेऊन जी स्क नवीन प्रत बनविण्यात येते, तिलाच मिश्र असे वर म्हटले आहे. हे मिश्रण (crossing) करणारा मनुष्य जर चिकित्सक व मूलस्थापनेकडे दृष्टी असणारा असेल तर ही नवी प्रत जास्त शुध्द असेल असे वाटत नाही. मूलस्थापनेच्या कार्याला साधी हस्तलिखिते उपयोगाची असतात.” ३४

पाठचिकित्सकाला नेहमी स्का प्रमुख समस्येला साभारे जावे लागते, याची जाणीव प्रा. प्रियोष्कर करून देतात --

‘ पाठभेद देताना स्का बाबतीत नेहमीच मोठा प्रश्न पडतो. तो असा की पाठभेद कशाला म्हणावे ? म्कलकारांच्या अज्ञानामुळे हस्तलिखितांमध्ये इतकी काही अशुध्दे असतात की त्यांनाही पाठभेद कल्पून जर ते प्रत्येक तळटीपात देऊ गेलो तर मग पाठांतरांना मर्यादाच राहणार नाही ! परंतु प्रत्येक बदल पाठभेद म्हणून टिपून घेणे जितके अव्यवहार्य किंवा अनवस्थामूलक आहे, तितकेच पाठभेद स्फुट शुध्द किंवा अशुध्द ठरविणे धोक्याचे आहे. संपादकाच्या चिकित्सक व कुशाग्र बुध्दीवर ते सर्वस्वी अवलंबून राहिल.” ३५

अशा त-हेने प्राचीन मराठी काव्यग्रंथांची पाठचिकित्सक पध्दतीने मूलस्थापना करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या पाठाची निवड करता यावी म्हणून प्रा. प्रियोष्करांनी काही मार्भिक, व्यापक व सखोल मार्गदर्शक तत्वांचे दिग्दर्शन केलेले आहे, हे स्पष्ट होते. मार्गदर्शक तत्वे म्हणजे नियम नव्हेत कारण पाठचिकित्साशास्त्र हे भौतिक शास्त्र नसून मानव्यशास्त्र आहे म्हणून ही तत्वे काटेकोर व अपरिवर्तनीय असू शकत नाहीत. ती संशोधनाला साधार बनविण्यास सहाय्य करतात. पाठचिकित्सेसाठी अशा त-हेने ‘ सात्त्विक नवमतवाद ’ आपल्या मराठी संशोधकांत शिरावा याविषयी ते कित्ती सजग होते, हे स्पष्ट होते. अन् त्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या तिन्ही संपादण्यांत पडलेले दिसते.

१) रघुनाथपंडितविरचित दमयंतीस्वयंवरा ची पाठचिकित्सा

१९३१ मध्ये स्वतःला टायफॉईड झालेला असताना प्रा. प्रियोष्करांनी ‘ दमयंतीस्वयंवरा ’ चे वाचन केले. त्यातून या काव्याच्या कर्त्याविषयी मनात

विचार आले. त्यांनी ११ एप्रिल १९३१ रोजी मुंबईच्या वाड्.मयसेवा मंडळात प्रो.अ.बा.गजेंद्रगडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नलोपाख्यानकर्ता शिवाजीचा प्रधान हा एक निबंध वाचला.तोच निबंध विविधज्ञानविस्तारा (मार्च-एप्रिल-मे १९३१) च्या त्रिजोड अंकात प्रसिध्द झाला.त्यातूनच या काव्याची संपादणी आकाराला आली. अशा प्रकारच्या संपादणीचा कार्यानुभव त्यांना त्यांचे गुरू डॉ.पां.दा. गुणे यांच्याबरोबर मुक्तेश्वराचे महाभारत : आदिपर्वे चे संपादन करण्याच्या संदर्भात वावरत असताना १९२४ साली मिळाला होता.परंतु ती संपादणी होऊ शकली नव्हती.डॉ.गुणे यांनी मार्गदर्शन करून दाखविलेल्या पाठचिकित्सा - शास्त्रानुसार सदरे रघुनाथपंडितविरचित दमयंतीस्वयंवरा चे काव्यसंपादन त्यांनी केले.

विशेषा म्हणजे या काव्याची संपादणी करताना, दमयंतीस्वयंवरा चे कर्ता कोण यापेक्षा दमयंतीस्वयंवरा ची शुध्द म्हणजे कवीची मूळ संहिता कोणती ? हाच माझ्या मते जास्त महत्वाचा प्रश्न आहे.^{३६} असे त्यांनी म्हटले होते. सदर काव्याची पाठचिकित्सा करताना प्रा.प्रियोक्करांनी अनेक हस्तलिखिते manuscripts व मुद्रित - codices impressi typis - प्रती यांचा उपयोग केलेला आहे. या हस्तलिखितांत --

१. तंजावर (तालिका क्रमांक ८३२) 'त १' (पृष्ठे २६) व तालिका क्र.८३३) 'त - २' (पृष्ठ ४०) शिवाय तालिका क्रमांक २२०६ - संस्कृत,
२. अंध, - 'औ' आणि
३. धुळे - चाफळखो-यातील संग्रहे, बाड क्रमांक ३६३चा अंतर्भाव आहे.या मुद्रितांत परशुरामपंत तात्या बल्लाळ गोडबोले यांनी १८^{५५}साली प्रकाशित केलेल्या-
 १. नवनीत (तिसरी आवृत्ती) - न,
 २. नवनीतातील संस्करणे करित १९१० मध्ये जी सहावी (नवी) आवृत्ती प्रसिध्द झाली तिची - नन,
 ३. सर्वसंग्रहे प्रतीत असलेल्या तळटीपा - सटी,
 ४. १८७६ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या उपयुक्त कथासंग्रहा चा दुसरा भाग -उ,
 ५. १९०५साली प्रकाशित झालेला हरि चंस्क बापटांचा ग्रंथ -बा,

६. लिओनार्ड जॉन सेज्जिकची १९१२ ची आवृत्ती - से,

७. धनःश्याम शांबा मळ्ळण्णैकरांचे हस्तलिखित - म - व इतर तीन महत्त्व नसलेले - second transmissions - गौण ग्रंथ आहेत.

प्रा.प्रियोळ्ळरानी या प्रतीना बोधाक्षरे - sigla - देऊन आपल्यापाशी उपलब्ध असलेल्या निरनिराळ्या प्रतीचा परस्परसंबंध लावून त्यांचे चार वर्ग केले :

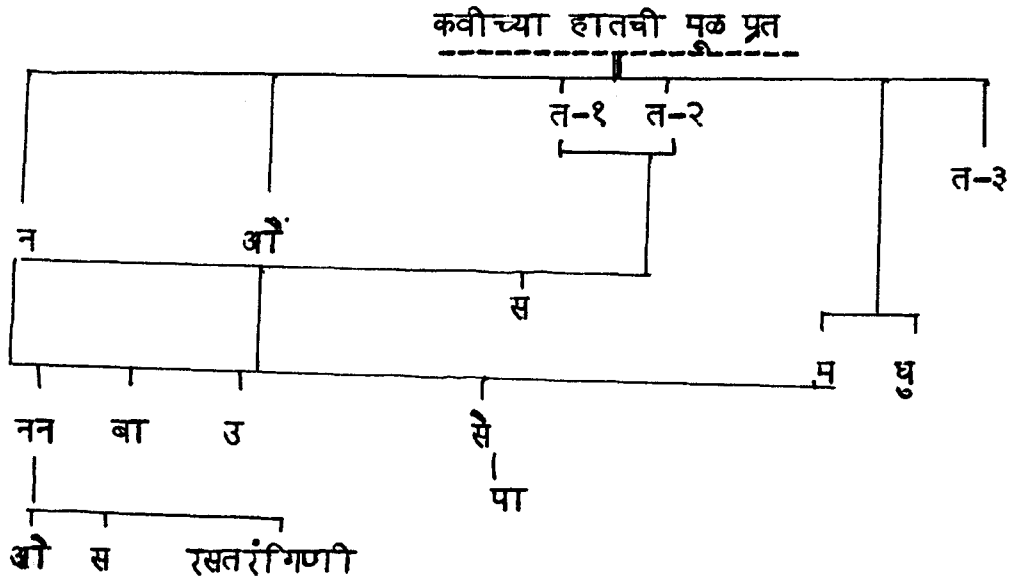
वर्ग - १ , - त-१, त-२, त-३, औं.

वर्ग - २ , - न, उ.

वर्ग - ३ , - म, धु.

वर्ग - ४ , - मिश्र, स, से, पा. (१९३१ ची पारसनीस प्रत)

यातून स्क प्रकारे सामग्रीसंतुलन होऊ शकले. पाठसंतुलना करण्यासाठी निश्चित दिशा उपलब्ध झाली. ज्ञातृनिष्ठ पध्दतीनुसार मग पुढे पाठशुध्द आवृत्तीसाठी आवश्यक तो रघुनाथपंडितविरचित दमयंतीस्वयंवरा च्या काव्यपाठांचा शाखाविस्तार - pedigree / stemma(ta) codicum त्यांनी दाखविला.

प्रा.प्रियोळ्ळरानी आपल्या संहितेची पाठनिश्चिती करण्यासाठी मिश्रप्रतींना स्थान दिलेले नाही. 'सर्वसंग्रह', 'सेज्जिक', 'वे पारसनीस' या मिश्र

प्रती त्यांनी अस्वीकृत ठरविलेल्या दिसतात. संहितेचे मूलस्थापन हेच पाठचिकित्सेचे मूळ उद्दिष्ट आहे. हे गृहीत धरून प्रा. प्रियोष्करांनी दमयंती-स्वयंवराची पाठनिश्चिती करण्यासाठी ज्या पाठमेदांना - variants अर्थ आहे असेच पाठमेद निवडलेले दिसतात. अर्थहीन - unoriginal reading - पाठमेद हस्तलिखितांचा परस्परसंबंध दाखविण्यापुरतेच आहेत. त्यानंतर प्रस्तुत संहितेतील अपपाठ दिलेले आहेत. काही अक्षरांच्या उच्चारणात व लेखनात सारसंपणा आढळल्याने, स्का अक्षराबद्दल दुसरे अक्षर आल्याने, उच्चरच्युतीमुळे अक्षरलोप होतो अशा बावीस अपपाठांची नोंद प्रा. प्रियोष्करांनी केली आहे. शब्द बरोबर न तोडल्याने व अक्षरस्थानांतरणामुळे झालेले अपपाठ दिसतात. जुन्या शब्दांचे आधुनिकीकरण, शब्दांचे अर्थ न कळल्याने केलेल्या दुरुस्त्या, क्रियापदांची जुनी रूपे न कळल्यामुळे आणि वृत्तसौलभ्याकरिता केलेले बदल नोंदवले गेले आहेत. त्यामुळे 'दमयंती स्वयंवराचा' कर्ता कोण, यापेक्षा 'दमयंतीस्वयंवरा'ची शुध्द म्हणजे कवीची मूळ संहिता कोणती, हाच माझ्या मते जास्त महत्वाचा प्रश्न आहे, 'अशी जरी त्यांची मूष्णिका असली तरी त्यांनी रघुनाथपंडिताचे चरित्र, स्कूण काव्यविषयाक विवेचन आणि संहितेची मूलस्थापना असा संपादनातील सर्वच पैलूंचा सविस्तरपणे व साधार परामर्चा घेतल्याचे दिसते.

या संपादणीची उपयुक्तता यावर प्रा. प्रियोष्कर म्हणतात --

प्रस्तुत पुस्तक उच्च विद्यार्थी व विद्वान लोक यांच्याप्रमाणेच सर्वसाधारण स्त्री-पुरुषांना उपयुक्त व्हावे म्हणून विशेष कठीण नसलेल्या शब्दांचे, स्थळांचे अर्थ व स्पष्टीकरणे मी दिली आहेत. परंतु मराठी माणोच्या अध्यापकांना आपली स्वतंत्र बुद्धी चालवून पुष्कळच वाव या पुस्तकात अद्याप आहे, असेही दिसून येईल. तात्पर्य विद्यार्थ्यांना पराक्लंबी न करता जास्त शोध करण्याला त्यांच्या बुद्धीला चालना मिळावी अशी या पुस्तकाची स्कंदर रचना आहे. १३७

स्वतःची ही संपादणी शक्य तितकी निर्दोष व चिकित्सक अम्यासकांच्या दृष्टीने अधिकाधिक सार्वत्रिकायक व्हावी म्हणून --

स्वतः त्यांनीच (पंडित रंगाचार्य रेड्डी) म्हटल्याप्रमाणे अलंकार ओळखण्यात फार मतभेद होतो. म्हणूनच प्रथम टिप्पणीमध्ये नमूद केलेले अलंकार

मी खोडून टाकून हे काम कुणातरी तशाच संस्कृत साहित्यशास्त्रावरील अधिकारी विद्वानाकडे सोपविण्याचे ठरविले. आता पं. रंगाचार्य रेड्डी यांनी दिलेल्या अंकारामध्ये चूक तर होणार नाहीच, परंतु मतभेद झाला तरी कमी होईल. ^{३८} अशी मूष्का ठेवून जसे पं. रेड्डीचे सहाय्य घेतले तसेच संस्कृतातील हस्तलिखिते नैषाधीय चरित्रे व मराठी दमयंतीस्वयंवरा तील समान स्थळांची तुलना करण्यासाठी प्र. धों. कानिटकर यांनी तयार केलेल्या टांचणाचा उपयोग केला व तसा उल्लेखही केला.

अशा त-हेने प्रा. प्रियोक्करांनी अर्थनिर्णयापेक्षा तथ्यनिर्णयाकडे अधिक लक्ष पुरविलेले दिसते असे असले तरी --

दमयंतीस्वयंवर या काव्याचा जो कर्ता रघुनाथपंडित त्यांच्यासंबंधी जी संशोधनात्मक माहिती पुढे देत आहे, तिच्यासंबंधी जर कोणी सत्यान्वेषण बुद्धीने व प्रामाणिकपणे आक्षेप घेईल तर मला मुळीच विषाद वाटणार नाही. मी त्याचा उलट उपक्रम होईन ^{३९} हीच मूष्का त्यांनी पुढे साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा या निबंधात ठेवली आहे. ते म्हणतात --

माझ्या प्रस्तुत प्रयत्नात जर काही चांगुलपणा असेल तर त्याचा फायदा लोकांनी घ्यावाच, परंतु माझ्याकडून जर काही चूका झाल्या असतील तर पुढच्यास ठेच मागचा शहाणा या न्यायाने त्यांनी शहाणे व्हावे अशी माझी इच्छा आहे. ^{४०}

या त्यांच्या मूष्केमुळे शोधविषय परिपूर्णपणे अभ्यासणे हे महत्त्वाचे असून ती परिपूर्णता सापेक्षाही असू शकते, हे स्पष्ट होते. त्यामुळे स्वाधा संशोधकाने काढलेले निष्कर्ष हे इतरांना पुढील संशोधनास उपयुक्त ठरतात. पाठचिकित्सा या विषयावरील अधिकारी व्यक्ती डॉ. वि. मि. कोल्ते म्हणतात त्याप्रमाणे प्रा. प्रियोक्करांचा हा पाठचिकित्साशास्त्राची ओळख करून देणारा जसा मराठीतील पहिला निबंध आहे तसे त्या शास्त्रीय पद्धतीने संपादन केलेल्या संपादन केलेल्या 'दमयंतीस्वयंवरा'ची संपादणी ही मराठी संशोधकाने केलेली पहिली संपादणी होय. आ

पाठचिकित्साशास्त्राचे प्रा. प्रियोक्कर प्रवर्तक होत, असे म्हणाव्यास हरकत नाही. ^{४१}

या संपादणीला मुंबई विश्वविद्यालयाचा 'दादोबा पांडुरंग तर्ककर पुरस्कार' लाभला होता. प्रा.प्रियोष्करांच्या या संपादणीबरोबरच त्या साली डॉ.वि.मि.कोलते यांनी कवीश्वर मास्करमट्ट बौरीकर विरचिते 'उध्वगीता' अथवा 'स्कादशस्कंधे' प्रकाशित केले. प्राचीन ग्रंथांची मूलस्थापना करण्याची पध्दत प्रा.प्रियोष्करांनी स्वीकारली तर पारंपरिक पध्दतीनुसार 'उध्वगीते' चे संपादन आणि अर्थनिर्णायक टीपा देऊन डॉ.कोलते यांनी पाठचिकित्सेचे महत्त्व अधोरेखित केले.

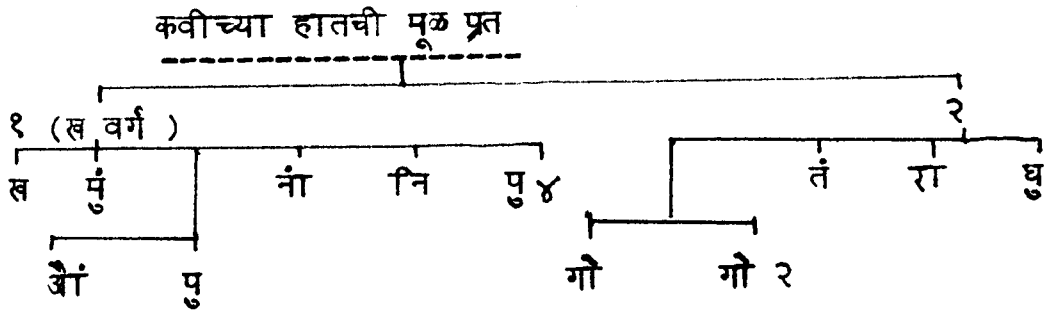
२) 'मुक्तेश्वरकृत महाभारत : आदिपर्व' ची पाठचिकित्सा

'रघुनाथपंडितविरचित दमयंतीस्वयंवर' ही प्रा.प्रियोष्करांची मराठी आख्यानात्मक काव्याची मूलःस्थापित संपादणी प्रकाशित होण्यापूर्वी दोन वर्षां पांडुरंग प्राच्यविद्या संशोधनमंडळाने व्यासांच्या संस्कृतातील महाभारताचा पहिला खंड - आदिपर्व प्रसिध्द केला होता. सदर खंडाच्या प्रस्तावनेत त्या ग्रंथाचे प्रमुख संपादक डॉ.वि.स.सुखटणकर यांनी पाठचिकित्सा व संहितानिश्चिती यासंबंधी विस्तृत विवेचन केले होते. त्यात त्यांनी पाठाची पुनर्स्थापना करण्यासाठी अनेक ग्रंथाची हस्तलिखिते गोळा करून त्यांचे परस्परसंबंध लक्षात घेत त्यांचा वंशवृक्ष तयार केला होता. अशा पध्दतीने मग विश्वस्त प्रत निवडून तिच्या अनुरोधाने पाठनोंदणी केली जाते. या पाठमेदांच्या नोंदणीनंतर त्यांची चिकित्सा करून पाठनिश्चिती करावयाची असते अशा पाठांचा समावेश संहितेत केला जातो. इतर पाठमेद तब्दीपेत दिले जातात.

प्रा.प्रियोष्करांचा पाठाची निवड करण्याच्या संदर्भातील दृष्टिकोन यापूर्वीच विशद केला आहे. या पार्श्वभूमीवर त्यांनी 'मुक्तेश्वरकृत महाभारताच्या आदिपर्वा' ची पाठचिकित्सा संपादणी केली. प्रा.प्रियोष्करांनी आपल्या परिश्रमशीलतेने स्कोणतीस प्रती उपलब्ध करून घेतल्या. हस्तलिखितांच्या बृहन्नामावलीच्या अभावामुळे हे काम किती दुष्कर असते, याचाच हा दाखला आहे.

मागे उल्लेख केल्याप्रमाणे ही संपादणी जातृनिष्ठ पध्दतीने सिध्द झालेली आहे.

हस्तलिखिते व मुद्रिते यांच्या पाठांना बोधाकारे देऊन पाठसंतुलनासाठी परस्परसंबंधातून त्यांचे वर्ग पाडले.

मुद्रिते :

नि - निर्णयसागर प्रत, १८९३ (vulgaric)

स - माधव चंद्रोबा कुळे यांनी संपादिलेली सर्वसंग्रह प्रत, १८६९.

हस्तलिखिते :

औं - औंध प्रत, शके १६९२.

स - सटवांग्रामी समाप्त, शके १६८१.

गो - गोमंतकातील पोथी.

गो२ - गोमंतकातील दुसरी पोथी.

तं - तंजावर. शके १६७६.

नां - नांदेड, शके १६७४.

पु - पुणे, शके १६८४.

पु - पुणे, शके १६८४.

मुं - मुंबई.

रा - राजापूर, शके १७०६.

प्रा. प्रियोक्करांना दुस-या वर्गातील पाठ विशेषा ग्राह्य वाटले. पु ३ चे दुस-या वर्गाशी काही पाठ जुळात. इतर प्रती - तं२, तं३, तं, रा२, रा३, घु२, गो ३, स वर्गातील बाकीच्या सर्व हस्तलिखितांचा उपयोग त्यांनी केलेला नाही.

पाठनिश्चिती करण्यासाठी ज्या पाठमेदांना अर्थ आहे असेच पाठ त्यांनी निवडलेले आहेत. अर्थहीन पाठमेदांचा उपयोग हस्तलिखितांच्या प्रस्तुत संपादणीत परस्परसंबंध दाखविण्यापुरताच आहे.

ही संपूर्ण पध्दत त्यांनी रघुनाथपंडितविरचित दमयंतीस्वयंवर या

स्वीकारली

पराठी काव्याची मूलस्थापना करतानादेखील / होती. मुक्तेश्वरकृत महामारत - आदिपर्वा' ची पाठशुध्द संपादणी काही प्रमाणात वेगळी आहे असे दृष्टीत्पत्तीस येते.

या संपादणीचे वैशिष्ट्य असे की आजच्या दृष्टीने चुकीची पण जुन्या काळी प्रचारात असलेली विविध अक्षरप्रकृत रूपे, तद्भव शब्द, संधी, विशेषानामे वगैरेचा सर्रास उपयोग केला आहे.

' अशा शब्दांचे लेखन त्यांनी जुनेच ठेवले आहे. चालू शुध्दलेखनाप्रमाणे बदलून घेतले नाही. ज्या शब्दांची रूपे कैकल्पिक होती असे वाटले ती त्यांनी दोन्ही प्रकारे दिली आहेत. ' ४२

प्रा.प्रियोक्करांनी ऋलाकारांच्या उघड चुका - लेखणीशैथिल्य -दिसल्या तरीही त्याकडे उघडपणे दुर्लक्ष केले आहे. -ह्रस्व-दीर्घ अथवा ' अंग - आंगे', 'जोडून - जोडोनि, अशी कैकल्पिक रूपे पाठांतरे म्हणून नोंदविली आहेत. अनुस्वारासंबंधी ' तंवं ' तवं ' तवं ' तंवं ' यापैकी एक शब्द न आढळल्याने लेखिकांची ' तवं ' हा शब्द लिहिण्याची विशेष प्रवृत्ती पाहून शब्द निश्चित केला गेला. ' देह बुध्दचां हमी ' (१.५४), स्नेहाच्या बाहुवटी ' (२,५०), ' जोडला हस्ती ' (७.१०८) सारखे शब्द सरे तर ' देहबुध्दचां', ' स्नेहाचां', ' जोडलां ' असे हवे होते कारण आधीच्या विशेषाणात्मक अंत्याक्षरावर सप्तमी विभक्तीचा अनुस्वार देण्याची यादवकालीन पध्दती होती. ती मुक्तेश्वरकालीही प्रचलित असू शकते. पण ज्या ठिकाणी असे अनुस्वार आढळले नाहीत तेही पाठ प्रा. प्रियोक्करांनी (ती आधुनिक रूपे असूनही) स्वीकारलेले आहेत.

पहिल्या अध्यायाची नमनाची पाठांतरे दिली आहेत. परंतु पुढली विस्तारमयास्तव गाळेली आहेत. अध्यायाच्या शेवटचा अध्यायनाम वगैरे सांगणारा, प्रायः अशुध्द संस्कृतात आढळणारा मजकूरही गाळला गेला आहे. तेथे शास्त्र व व्यवहार यांची सांगड शक्यतो घालण्याचा आपला प्रयत्न असल्याचे त्यांनी म्हटले आहे. ४३

त्यांनी पाठचिकित्साशास्त्रानुसार अपेक्षित असलेल्या सर्व अपपाठांची नोंद केलेली असली तरी प्रक्षोप, अवक्षोप विशेषा यांची नोंद केलेली नाही. अखेरीस शब्दकोश जोडलेला आहे पण 'दमयंतीस्वयंवरा' प्रमाणे या काव्याचे परिशीलन मात्र केलेले नाही, तसेच साम्यस्थळे, संदर्भ, व्युत्पत्ती वगैरे गोष्टी निर्दिष्ट करणा-या टीपा दिलेल्या नाहीत. प्रा. प्रियोक्करांनी --

'आदिपर्वाच्या शेवटच्या (४ थ्या) खंडाच्या प्रस्तावनेत चिकित्सा-साधने व पाठचिकित्सा यांच्यासंबंधी यथावकाश जास्त विस्तृतपणे ऊहापोह करण्यात येईल.'^{४४}

असे म्हटले होते परंतु १९५९ साली प्रकाशित झालेल्या 'मुक्तेश्वरकृत महामारतआदिपर्व' च्या शेवटच्या (४थ्या) खंडात काही तसा प्रयत्न झालेला दिसत नाही.

प्रा. प्रियोक्करांनी 'दमयंतीस्वयंवरा' च्या कर्त्याच्या - रघुनाथपंडितांचा जसा शोध घेतला तसा मुक्तेश्वरांचाही घेतलेला आहे.

'मुक्तेश्वरांच्या वैयक्तिक माहितीपेक्षाही त्यांच्या अज्ञात काव्याचा शोध घेणे जास्त आवश्यक व महत्त्वाचे आहे.'^{४५} अशी त्यांची मूष्का आहे, हे विसरता येणार नाही. प्रा. प्रियोक्करांनी मुक्तेश्वरांच्या आदि, सभा, वन, विराट व सौप्तिक या महामारतातील पाच पर्वाव्यतिरिक्त इतर पर्वांचा कसून शोध घेण्याकडे लक्ष दिले होते. शिवाय मुक्तेश्वरी वाङ्मयावर एक समालोचन व रसग्रहणपर स्वतंत्र ग्रंथ प्रसिध्द करण्याची इच्छाही त्यांनी प्रकट केली होती.

३) 'अमृतानंद विरचित योगराज टिळक' ची पाठचिकित्सा

या ग्रंथाचे दुसरे शीर्षक 'दत्तात्रेयाचे पुस्तक' (पोर्तुगीजमध्ये Livro de Dattatreya) असे आहे.^{४७} 'अमृतानंद या कवीचा योगराज टिळक' हा ग्रंथ स्कनाथपूर्वकालीन असून शके १४६० च्या सुमाराचा आहे. प्रा. प्रियोक्करांनी ३३० ओव्यांच्या या दत्तसंप्रदायिक ग्रंथाची पाठचिकित्सक संपादणी त्यांच्या नेहमीच्या ज्ञातृनिष्ठ पध्दतीने न करता 'ज्ञेयनिष्ठ' पध्दतीने केली आहे, त्याचे कारण देताना ते म्हणतात --

परंतु धुळे प्रती (ही प्रत त्यांना धुळ्याच्या श्रीसमर्थ वाग्देवता मंदिरात आढळली) प्रमाणे स्कदा कंपोज होऊन राहिलेला मजकूर सोडून टाकण्यापेक्षा तो शक्य तितका जशाचा तसा मुळात घालून 'ब' (बहोदे) व 'तं' (तंजावर) यातील पाठभेद उपरिनिर्दिष्ट ज्ञेयनिष्ठ पध्दतीप्रमाणे तळटीपात देण्याचे आम्ही ठरविले.

तसे करताना आपली पध्दतही त्यांनी स्पष्ट केलेली आहे --

जास्त असलेला शब्द (+) अशा चिन्हाने व कमी शब्द (-) चिन्हाने दाखविलेला आहे. नष्ट किंवा अगदीच दुर्बोध अक्षरे किंवा मजकूर अशा झुग्यांनी निर्दिष्ट केला आहे. काही अर्थहीन पाठही शुध्द पाठ ठरविण्यास उपयोगी पद्धतील म्हणून तळटीपात दिलेले आढळतील. मूळ काव्य शक्य तितके मूळ हस्तलिखिताला अनुसरून देण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे -ह्रस्व - दीर्घ - अनुस्वार वर्णोच्चे दोषा सुधारता आलेले नाहीत. ४९

योगराज टिळकांच्या संपादनाने क्रिस्तपुराणे लिहिणा-या पाद्री तॉमास इश्टेव्हच्या पाठाशैलीशी तुलना करण्यास आणखी एक साधन उपलब्ध झाले. प्राचीन मराठी वाङ्मयेतिहासात म्हणूनच या संपादणीला विशेष महत्त्व लाभले आहे. अशा रीतीने तीन प्राचीन काव्यांच्या पाठचिकित्सक संपादणीची ही आधुनिक शास्त्रीय बैठक प्रा. प्रियोकरांनी घालून दिली, असे म्हणता येईल. ज्या मराठी काव्यांचा अभ्यास करावयाचा, त्यांच्यावर शास्त्रशुध्द व व्यवस्थित संपादण्या नसल्या तर हे सर्व शिक्षण पायाशुध्द झाले, असे कधीही म्हणता येणार नाही, अशी त्यांची मूष्काच होती. समारोप करताना स्का अत्यंत महत्त्वाच्या बाबीची नोंद इथे करावीशी वाटते, ती अशी की प्रा. प्रियोकरांनी आपल्या संशोधनासाठी आवश्यक अशी विविध क्षेत्रे निवडली व त्या त्या क्षेत्रात आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटविला, पण त्याच्या पाऊलसुणा त्यांच्या दमयंतीस्वयंवरांच्या पहिल्याच संपादणीत दिसतात.

१६४० साली लिहिल्या गेलेल्या रतियेन द ला कुवाच्या रोमन लिपीतील पीटरपुराणाची पाठचिकित्सक संपादणी करणे आवश्यक आहे असे त्यांनी प्रतिपादिले. (पृ. ९) तसेच त्यांनी हस्तलिखितांच्या बृहन्नामावलीच्या

आवश्यकतेकडे इतरांचे लक्ष वेधले.

त्यांनी उपलब्ध करून दिलेल्या या संशोधनाच्या आधुनिक शास्त्रीय बैठकीमुळे रा.ग.हर्षो, डॉ.वा.दा.गोखले, प्रा.श्री.ना.बनहट्टी, डॉ.मु.ग.पानसे इत्यादींनी आपल्या पाठचिकित्सकायुक्त संपादण्या सिध्द केल्या. श्री.हर्षो यांची 'ज्ञानदेवी' (अध्याय पहिला) या ग्रंथाची चिकित्सक व माष्ठाशास्त्रीय आवृत्ती प्रकाशित केली.त्यांनी ज्ञेयनिष्ठ पध्दतीचा अवलंब केला होता.दुर्दैवाने सिध्दनाथ प्रतीचेच ते संपादन ठरले,ती गोष्ट वेगळी.^{५०} डॉ.गोखले यांनी 'श्रीज्ञानदेव विरचित अमृतानुभव' ची पाठचिकित्सक संपादणी केली होती.^{५१} प्रा.बनहट्टींनी 'प्रतिशुध्द ज्ञानदेवी (अध्याय बारावा)' सिध्द केला.^{५२} डॉ.मु.ग.पानसे यांनी श्रीपतीच्या 'ज्योतिष्कारत्नमाला'चे संपादन केले होते. डॉ.वि.बा.प्रभुदेसाई यांनी 'विप्रविश्वनाथविरचित अमीपन्युवीवाहो', 'किस्ताच्या वधस्तंमारोहण प्रसंगीचे विलाप', कृष्णदासशामाविरचित श्रीकृष्ण चरित्रकथा' ही काही संपादित केलेल्या महत्त्वाच्या पुस्तकांची उदाहरणे देता येतील.^{५३} डॉ.विजया राजाध्यक्ष यांनी 'पु.शि.रेगे यांच्या कवितांची परिष्करणे' या लेखाद्वारे अर्वाचीन काव्यातही प्रा.प्रियोष्करांनी दाखविलेल्या आधुनिक पाठचिकित्साशास्त्राचा उपयोग करता येतो, हे दाखविले आहे.^{५४} त्यात केवळ पाठभेदांचेच दिग्दर्शन नसून अर्थनिश्चिती करण्याचा प्रयत्न आहे,तसेच काव्याच्या संपादनावेळी शब्दलेखनातील बदल हे सुद्ध कवीने तसेच संपादकानेही केले आहेत याचा विचार होतो. डॉ.स.गं.मालशे यांनी 'कै.तांबे यांच्या कवितेचे हस्तलिखित' यात हाच विचार मांडला आहे.^{५५}

प्रा.वसंत दावतर यांनी मराठीत 'संहितासमीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा' हा ग्रंथ लिहिला.^{५६} त्यात पाठचिकित्साशास्त्रातील पारिभाषिक संज्ञा अत्यंत विस्तृत प्रमाणात मराठीत प्रथमच आणलेल्या आहेत, त्यामुळे या क्षेत्रातील अभ्यासकांचा मार्ग प्रशस्त होण्यास लाभ होऊ शकेल.

याच प्रकरणाच्या पुढच्या मागात प्रा.प्रियोष्करांनी संपादित केलेल्या काही दुर्मिळ आवृत्त्यांचा व संकलनांचा परामर्श घ्याव्याचा आहे.

२.८ दुर्मिळ हस्तलिखिते व पुस्तकांचे संपादन --

जुन्या व दुर्मिळ हस्तलिखितांचे तसेच ग्रंथांचे संशोधन व संपादन करणे हा प्रा.प्रियोळकरांच्या तळमळीचा विषय होता. महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर महाराष्ट्राबाहेरीलही मराठी हस्तलिखिते व दुर्मिळ ग्रंथ मिळवून त्यांचे त्यांनी संपादन केले.

प्राचीन गद्य-पद्यांचे संपादन करित असता तत्कालीन लेखन पध्दती, निवेदन पध्दती व अपरिचित शब्दसंपदाही अभ्यासू वाचकांसमोर यावी हा त्यांचा मूळ हेतू होता. त्याच हेतूने महंत गोपीनाथ महानुभाव (ऋ धिदपूर) यांच्याकडून ' श्रीकृष्ण चरित्रा ' चे महानुभावांच्या गुप्त लिपीतून नागरीत लिप्यंतर करून घेतले व ते प्रसिध्द केले.^{५७} प्रा.प्रियोळकर या संदर्भात म्हणतात --

' ... आहे त्या स्थितीत जुन्या मराठी गद्याचा नमुना म्हणून त्यातील काही भाग 'मराठी संशोधन पत्रिके ' त प्रसिध्द करावा, असे आम्ही ठरविले आणि पुढे काही महानुभाव व इतर वाचकांच्या सूचनेवरून उपलब्ध सर्वच भाग प्रसिध्द केला.^{५८}

ज्ञानेश्वरांच्या नावावर नमूद केल्या जाणा-या शंकास्पद वाङ्मयाची-मुद्रित व हस्तलिखित नोंद करून त्यात मिळणा-या ' द्रौणपर्वा ' ची चर्चा प्रा.प्रियोळकर यांनी केली, त्यात, ' ज्ञानदेवा ' च्या नावावर उपलब्ध असलेले स्कृणस्कृ ग्रंथ मिळवून त्यापैकी ' साच ' कोणता व ' लटिका ' कोणता हे ठरविण्याची निव्वड प्रतिपादिली.^{५९} स्कृनाथांच्या नावावर असलेल्या ' स्कादशस्कंधा ' वरील टीकेला सूप महत्त्व व लोकप्रियता मिळाली आहे, हे सा-यांनाच माहित आहे. प्रा.प्रियोळकरांना स्कृनाथांच्या नावावर असलेली दशमस्कंधावरील टीका बीड येथे पाटांगण मठात मिळाली. प्रा.प्रियोळकरांनी या ' दशमस्कंधा ' ची काही टिपणे व उतारे या ग्रंथाचा विशेष परिचय करून देण्यासाठी घेतले. ' मराठी संशोधन पत्रिके ' च्या (जाने.१९६१ पृ.१९१-१९६) अंकात सवरे ' दशमस्कंधा ' तील पहिल्या अध्यायाच्या काही ओव्या, पाचवा संपूर्ण अध्याय व शेवटच्या सदतिसाव्या अध्यायाच्या समाप्तीच्या काही

ओव्या उद्धृत करून त्यांनी असे मत मांडले -- " प्रस्तुत स्फनाथाच्या नावावरील दशमस्कंधाच्या बाबतीत वाड्.मय पारमृत्याचे कपट कल्पिण्यापेक्षा पुढील स्फनाथा स्फनाथाने अनार्दन हा आपला गुरु मानून जुन्या स्फनाथाने जे कार्य केले नाही ते दशमस्कंधाच्या रचनेचे कार्य सुरु केले असे मानणे योग्य वाटते." ^{६०}

फोंडा-गोवा येथील व्यंकटकीचा शोध घेऊन त्याची काही रचना त्यांनी प्रसिध्द केली. ^{६१} " मुसलमानांची जुनी मराठी कविता " ^{६२} हा निबंध व मुसलमान मराठी कवींचे काव्य प्रसिध्द करण्यासाठी तंजावर, धुळे वगैरे ठिकाणाची हस्तलिखिते गोळा केली. शैख महंमद, हुसेनावरखान, आलमखान, जंगली फकीर सय्यद हुसेन, शाहापुनी, सगनमाऊ, शैख सुलतान, सय्येद महमद, शैख सलीममहद, जमालशा अशा दहावीस कवींच्या प्रातिनिधिक काव्यरचना त्यांनी प्रकाशात आणल्या. वा.सी.बेन्द्रे यांचे तुकाराम महाराजबल्यांचे संतसांगाती ^{६३} रा.चिं. ठेरे यांचे " मुसलमान मराठी संतकवी " ^{६४} ही व इतर पुस्तके नंतर मुसलमानी मराठी काव्यावर अधिक प्रकाश टाकू शकली.

प्रा.प्रियोक्करांनी या मुसलमानी मराठी काव्याच्या संपादनाच्या निमित्ताने लिहिलेला निबंध अत्यंत अभ्यासपूर्ण असून त्यांनी त्यासोबत प्रत्येक मुसलमान मराठी कवीचे त्रोटक चरित्रही दिलेले आहे.

प्रा.प्रियोक्करांनी औरंगाबाद येथील श्रीस्फनाथ संशोधन मंदिरात उपलब्ध झालेल्या " यदुमाणिककृत गणेशपुराण " (संजीवनी टीका) या काव्याच्या संपादनाने अज्ञात असा स्फ मराठी गाणपत्यग्रंथ प्रकाशात आणला. ^{६५} इ.स.१४२५ मध्ये वेळूर प्रांतातील नागापूर या गावात सद्गुरुपूजेच्या तीरावर हा ग्रंथ यदुमाणिकने लिहिला. त्याने वेळूर येथे समाधी घेतली. या ग्रंथाच्या संपादनाच्या निमित्ताने गणेशविषयक जितके ग्रंथ मराठीमध्ये झाले त्यांचा आढावा प्रा.प्रियोक्करांनी घेतला आहे.

प्रा.प्रियोक्करांनी मोरोपंतांच्या हस्ताक्षरातील पोथ्यांवरून त्यांची अप्रकाशित कविता प्रसिध्द केली. ^{६६} तसेच केशवसुतांच्या हस्ताक्षरातील कविताही प्रकाशित केली होती. ^{६७} या पुस्तकाच्या प्रकाशनापुढे केशवसुतांचे सुंदर हस्ताक्षर

वाक्कांसमोर आलेच शिवाय त्यात मूळ कविता लिहित्यानंतर त्यांनी जी काही परिष्करणे केली होती त्याचा यथामूल पुरावाही अभ्यासकांना उपलब्ध झाला.

प्रा.प्रियोक्करांनी केलेली ही संपादने पाहिली की स्क गोष्ट जाणवते ती अशी की त्यांनी प्रसिध्द तसेच अप्रसिध्द कवींची, पूर्ण तसेच त्रुटित अशी त्यांना उपलब्ध झालेली हस्तलिखिते प्रकाशित केली तसेच मराठी संत आणि कवी यांच्याशी संबंधित लिखाण केले. पुढे त्यांनी स्कोणिसाव्या शतकातील घडामोडींच्या सर्वांगीण अभ्यासामधूनच प्रसंगानुरूप संशोधनात्मक लेख लिहिले. तत्कालीन जीवनाचे पूर्ण चित्रण करणारी साधनसामुग्री फार दुर्मिळ असल्याने, इतिहासजमा होऊ पाहणा-या या काळाचे चित्रण सर्व दुर्मिळ साधने परिश्रमपूर्वक मिळवून त्यांचा उपयोग केला. व्याकरण, काव्य वगैरे साहित्य प्रसिध्द केले. त्यातूनच महाराष्ट्राच्या वाङ्मयतिहासातील अज्ञात दुवे प्रकाशात आले.

प्रा.प्रियोक्करांनी महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरणा च्या हस्तलिखिताची संशोधित व संपादित आवृत्ती प्रकाशित केली.^{६८} तेवढ्यासाठी त्यांना इंडिया हाऊस (लंडन) मधून या व्याकरणाचा सूक्ष्मपट मागवावा लागला. मराठी लोकांकरिता म्हणून मराठीत लिहिलेले अगदी पहिले मराठी व्याकरण होय. त्या व्याकरणाच्या संपादनाद्वारे त्यांनी सिध्द केले. यापूर्वी जगन्नाथशास्त्री फडके यांचा १८३६ मधील मराठी व्याकरणावरील ग्रंथ पहिले मुद्रित व्याकरण म्हणून ज्ञात होते. मराठीचे आय व्याकरणकार मानले जाणा-या दादोबांना या महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण या हस्तलिखिताची जशी माहिती नव्हती तशी फडके यांच्या व्याकरणाचीही त्यांना माहिती नव्हती, असे दिसून येते. हे हस्तलिखित दुर्लक्षित राहण्याचे एक कारण म्हणजे त्यावर नाव नव्हते. तरीही परिस्थितीजन्य पुराव्यानुसार प्रा.प्रियोक्करांनी या ग्रंथाचे कर्तृत्व जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, गंगाधरशास्त्री फडके व बाळशास्त्री घमवे यांना दिले आहे. त्यावरून लेखकांची नामनिश्चिती करण्यात त्यांची सत्यान्वेष्टाक बुध्दी प्रत्ययाला येते.

त्यांनी नवनीत या परशुरामपंत गोडबोले (१७९९-१८७४) यांच्या प्राचीन मराठी कवितांच्या संग्रहाची शतसांवत्सरिक आवृत्ती प्रकाशित केली. त्यांनीच त्या निमित्ताने नवनीत च्या निर्मितीच्या इतिहासाचा आढावा घेतला. मागील आवृत्तीत होते ते सारे उतारे कायम ठेवलेच शिवाय नवीन प्रातिनिधिक कवींचे उतारेही घेतले. या आवृत्तीच्या संपादनामागील जो हेतू त्यांनी सांगितला आहे त्यावरून त्यांची मराठीविषयक अस्मिता जाणवते, ते म्हणतात --

नवनीता ची ही आवृत्तीपाहून कोणत्याही धर्माच्या, पंथाच्या किंवा जातीच्या पाणसाला मराठी मातृभूमीबद्दल आपुलकी वाटावी व तद्द्वारा महाराष्ट्र व भारत याबद्दल त्यांच्या मनात प्रेम व अपमान निर्माण व्हावा.^{६९} शिवाय या काव्याची बरीच जुनी हस्तलिखिते तपासून व तदंतर्गत प्रमाणावरून मागील आवृत्तीतील या काव्यांमधील पदे गाळूनही टाकली. इथेही त्यांची पाठचिकित्सात्मक वृत्ती आढळून येते.

गंगामाहात्म्य^{७०} या गोडबोले यांच्या काव्याचे प्रा. प्रियोक्करांनी तळटीपा देऊन संपादन केले आहे. जगन्नाथपंडित या संस्कृत कवीच्या गंगालहरी शी जवळीक साधणारे हे काव्य असून १८७४ साली ते लिहिले गेले होते. प्रा. प्रियोक्करांनी या निमित्ताने गंगे वरील सर्व उपलब्ध संस्कृत व मराठी काव्यरचनांचा परामर्श घेतलेला असून कविचरित्रही दिले आहे. शिवाय कवीच्या मुद्रित ग्रंथांची सूचीही जोडलेली आहे.

श्रीमंगेशकविकृत शिवदर्पण^{७१} ही प्रा. प्रियोक्करांची संपादित आवृत्ती त्यांच्या पाठचिकित्सात्मक वृत्तीचीच पुन्हा साक्षा देते. मुंबई विद्यापीठात मिळालेले (क्रमांक १२६२) हस्तलिखित आणि गोव्यातील श्रीमंगेश देवालयाचा इतिहास लिहिणा-या श्रीपाद व्यंकटेश वागळे यांचे पुस्तक यावरून प्रा. प्रियोक्करांनी शंकर मंगेश करडे यांच्या काव्याचा मागोवा घेतला. त्यांनी इ.स. १८५६ मधील मुद्रित शिवदर्पणा ची प्रत, संस्कृत पुराणातील शिवगीते ची मराठी समश्लोकी प्रत मिळवली. शिवाय त्यांना

यापूर्वी न सापडलेले १७ व १८ हे दोन अध्याय इंदूर येथील स्या जुन्या हस्तलिखितात मिळाले होते, ते त्यांनी त्या समश्लोक प्रतीला जोडले व संपूर्ण अशी शिवदर्पणा ही शिवगीता संपादित करून प्रसिध्द केली.

वरील नवनीता ची तशीच शिवदर्पणा ची आवृत्ती सिध्द करताना त्यांनी रघुनाथपंडितविरचित दपयंतीस्वयंवर, मुक्तेश्वरकृत महामारत - आदिपर्व किंवा अमृतानंदविरचित योगराजटिक्क ची संपादणी करित असताना जशी पाठचिकित्सा व साधनचिकित्सा या संदर्भात चर्चा केली होती, तशी चर्चा वा विवेचन मात्र इथे केलेले नाही.

महाराष्ट्राच्या स्कोणिसाव्या शतकातील इतिहासाशी संबंधित असलेल्या कागदपत्रांचा अभ्यास करणे हे प्रा. प्रियोक्करांच्या संपादनाचे आणखी एक वैशिष्ट्य होय. 'प्रो. केळनाना छत्रे यांची टिपणवहीद्वारे (diary) त्यांनी ११ मे १८८६ पर्यन्तच्या कालखंडाची ओळख अभ्यासकांना करून दिली आहे. ७२ गोविंद नारायण माडगावकरांचे समग्र वाङ्मय पुनर्मुद्रित करण्याच्या प्रयत्नात पहिला खंड प्रसिध्द केला होता. पाश्चात्य ज्ञानविज्ञानाच्या प्रथम परिचयाने प्रभावित होऊनही आत्मविस्मृती नसलेले अव्वल इंग्रजीतील पहिल्या पिढीतले मराठी गद्य लेखक असा त्यांचा परिचय प्रा. प्रियोक्करांसी करून दिला. आता - पर्यन्तच्या प्रा. प्रियोक्करांनी संपादित केलेल्या काही दुर्मिळ हस्तलिखितांचा व पुस्तकांचा परामर्श घेतला. परिश्रमपूर्वक हस्तलिखिते व दुर्मिळ ग्रंथ मिळवून त्यांचे साक्षोपाने केलेले संपादन हे त्यांचे कर्तृत्व आहे, असे म्हणता येईल. त्यांनी केलेली अशीच आणखी काही पुनर्मुद्रणे आहेत. मूळ ग्रंथांच्या दुर्मिळतेमुळे वाचकांना ते उपलब्ध होत नाहीत. म्हणून 'वैद्य - गुणो वाद', जी. ए. ग्रीअरसनच्या (१९०५) 'मार्तीय भाषा पाहणी' (Linguistic Survey of India) मधील मराठीचे वेगवेगळ्या बोलीतील उतारे, मेजर कयांडीच्या (१८५०) 'विरामचिन्हांची भाषा' हाही रचना पुनर्मुद्रित केल्या. इतर संपादकांच्या सहाय्याने ज्ञानेश्वरी, मोरोपंतांचे समग्र ग्रंथ प्रसिध्द केले. गोष्टीशतक व दोनशे गोष्टीपैकी काही, ताडपत्रावरील मराठी ग्रंथ : कलानिधी, महानुभाव :

इतिहास प्रकरण', अशी आणखी काही जुनी दुर्मिळ पुस्तके संपादित केली. अशा अनुपलब्ध ग्रंथांस त्यांनी ज्या विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावना, विवेचनात्मक तळटीपा, शब्दसूची, कोश जोडले. या स्वरूपाचे संपादन करून प्रा.प्रियोष्करांनी मराठीची विशेषा सेवा केली आहे, यात शंका नाही.

दुर्मिळ हस्तलिखिते व ग्रंथांच्या सोबतीला भाषांतरस्वरूप संपादने हे त्यांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणता येईल. त्यांनी डॉ. रिव्हारच्या १८५८ साली पोर्तुगीज भाषेत लिहिलेल्या *Ensaio da Lingua Concani* या निबंधाचा फादर थियोफिलस लोबो या विद्वान पोर्तुगीज व्यक्तीकडून इंग्रजी भाषेत अनुवाद करून घेतला व *The Printing Press India* या त्यांच्या विद्वत्तापूर्ण ग्रंथास जोडला. त्यामुळे सदर मौलिक निबंधाची ओळख लेखनशताब्दीच्या निमित्ताने अभ्यासकांना होऊ शकली. तसेच त्यांनी "Grammatica Marastha" या १८७८ साली रोम मध्ये प्रकाशित झालेल्या उत्तर कोंकणी ग्रंथाचे ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी पोर्तुगीज भाषेत केलेल्या व्याकरणाचे इंग्रजी भाषांतर केले होते.^{७३} फादर थॉमस स्टिफन्सची पोर्तुगीज भाषेतील दोन पत्रे उपलब्ध झाल्यानंतर तीदेखील त्यांनी अनुवादित स्वरूपात प्रसिध्द केली. त्यांनी मराठी बोलीच्या पुस्तकातील रोमन लिपीतील उतारे देवनागरीत लिप्यंतरित करून अभ्यासविषयास पूरक व्हावेत म्हणून उद्धृत केले आहेत.

प्रा.प्रियोष्करांनी हस्तलिखितांचे व ग्रंथांचे संपादन करताना मूळ संहितेबद्दलचा आग्रह कायम ठेवला. लोकहितवादींचा निबंधसंग्रह आरंभी जसा शिळाप्रेसवर छापला तसाच पुन्हा संपादित करताना त्यांनी तो शिळाप्रेसवरच छापवून घेतला. तसेच महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण छापतानाही तत्कालीन लेखनरचानुरूप खिळे त्यांनी बनवून घेतले. मागील काळातील जुने ग्रंथ नव्याने वाचकांसमोर आणले. त्यातून संपादनपध्दती परिपूर्ण असावी याबद्दल असलेला त्यांचा आग्रह दिसतो.

२.९ मराठी संशोधनपत्रिकेचे संपादन --

मुंबई महानगरपालिकेच्या शिक्षण विभागातील आपली नोकरी सोडून प्रा.प्रियोत्कर त्यांच्याच प्रेरणेमुळे स्थापन झालेल्या मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयातील मराठी संशोधन मंडळे त रीडर म्हणून रुजू झाले. १९५० च्या नोव्हेंबर - पासून मंडळे चे डायरेक्टर म्हणून ते नियुक्त झाले.

या मंडळे च्या संशोधनविषयक कार्याची ओळख होण्यासाठी मारत इतिहास संशोधक मंडळे किंवा मांडारकर औरिसंटल रीसर्च इन्स्टिट्यूट यांच्या संशोधनपर साहित्यासाठी प्रसिध्द होत असलेल्या जर्नलसारखी एक मंडळे चीही संशोधनपत्रिका असावी अशी प्रा.प्रियोत्करांची इच्छा होती. ती मराठी संशोधनपत्रिका ऑक्टोबर १९५३ म्हणजे मराठी संशोधन मंडळाच्या स्थापनेनंतर पाच वर्षांनी त्रैमासिकाच्या स्वरूपात पूर्ण झाली. तेव्हापासून १९६६ पर्यन्त वयाच्या स्काहत्तराव्या वर्षी मंडळे तून निवृत्त होईपर्यन्त ते या पत्रिकेचे कार्यकारी संपादक होते. या पत्रिकेच्या उद्दिष्टांबाबत ते लिहितात --

मराठी संशोधन पत्रिके चे उद्दिष्ट तिच्या नावावरून व्यक्त होणारे आहे. शोध आणि ज्ञानप्रसार हे आमचे ध्येय राहिल. केवळ करमणूक हे पत्रिकेचे अवतारकार्य नाही. तरीपण शोध व बोध यातच ज्यांना मोद आहे त्यांचे मनोरंजनदेखील या पत्रिके मुळे होईल अशी आम्हाला आशा वाटते. आमच्या दृष्टीने मरीव व टिकाऊ स्वरूपाचा असाच मजकूर या त्रैमासिकात प्रसिध्द करण्याची आमची मनीषा आहे. १७५

या त्रैमासिकातील बरेचसे लेखन व संपादन त्यांनीच केले. प्राचीन अप्रसिध्द काव्यरचना, मराठी भाषाविषयक निबंध, मराठी बोलींचे नमुने, हिंदुस्थानातील मुद्रणकलेचा प्रवेश, मराठी दोलामुद्रिते, तुकाराम-वाङ्मयाची सूची, ज्ञानदेवांचे शंकास्पद वाङ्मय, स्कनाथांचा दशमस्कंध, ख्रिस्ती यातनागीते, स्वतःची काही महत्त्वाची ग्रंथसंपदा प्रा.प्रियोत्करांनी पत्रिके द्वारेच प्रसिध्द केली. साधारणपणे मंडळे च्या निबंधवाचनसमेत

वाचल्या जाणा-या निबंधानाचे पत्रिके त प्रसिध्दी देण्याची आरंभी प्रथा होती. नंतर इतरांकडूनही त्यांनी लेख लिहवून घेतले.

ही पत्रिका संपादित करित असताना त्यातील मजकूर अशा कौशल्याने मुद्रित केला जाई की ती पृष्ठे स्फुर केल्याने स्फ स्फ पुस्तक सिध्द करता येत असे. नियतकालिकांच्या अशा संपादनपध्दतीचा हा आगळावेगळा प्रयोग प्रा. प्रियोक्करांनी सुरु केला आणि मंडळाचे अनेक अभ्यासपूर्ण प्रकाशने वाचकांसमोर आणली.

त्यांनी पत्रिके त प्रसिध्द होणा-या लेखांचे स्वतंत्र पुस्तक काढण्याची कल्पनाही सत्यसृष्टीत आणून दाखविली. असे लेख असलेले मराठी संशोधनाचे दोन खंड त्यांनी स्वतः प्रसिध्द केले. त्यानंतर १९८३ पर्यन्तच्या पत्रिके तील लेखांचे सतरा खंड प्रसिध्द झाले आहेत. हे स्वतंत्र खंड विविध प्रकारे संदर्भासाठी उपयुक्त ठरतात ही जाणीव ठेवून त्यांनी सुरु केलेली ही नवीन प्रथा सतरा खंडांच्या प्रकाशनानंतर दुर्दैवाने बंद पडली.

पत्रिके त प्रसिध्द होणारी संपादकीये अत्यंत माहितीपूर्ण असत. दरवर्षाच्या (ऑक्टोबर) आरंभी मागीलवर्षाची प्रसिध्द झालेल्या लेखांचा ताळेबंद दिला जात असे. अधूनमधून मंडळाच्या डायरेक्टरांच्या महाराष्ट्र व महाराष्ट्राबाहेरील ^{अकरमार्} भेटींचे सविस्तर वृत्त दिले जात असे. प्रत्येक अंकात पुढील उपक्रमांची माहिती आगावू देण्याची प्रथा प्रा. प्रियोक्करांनी पाडली होती. ही सारी संपादकीये मलपृष्ठांवर मुद्रित केली जात, त्यामुळे पृष्ठांची बचतही होत असे.

मराठी भाषा व वाङ्मय यासंबंधी संशोधनात्मक लेखन आस्थेवार्द्धकपणे मिळवून ते पत्रिके त प्रसिध्द करण्याकडे जसा प्रा. प्रियोक्करांचा कटाक्ष होता तसाच इतर भाषांतील मराठीविषयक लेखने पत्रिके त प्रकाशित करण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. काही विद्वानांना अधिकारवाणीने मराठीविषयी आपली मते मांडता येतात परंतु मराठी भाषेत ते आपले विचार मांडू शकत

नाहीत. म्हणून अन्य भाषांत लिहिलेले मराठीसंबंधीचे महत्वाचे लेख मराठीत भाषांतर करून देण्याचा त्यांचा विचार होता. हेमचंद्रांच्या 'सिध्द-हेम-शब्दानुशासन' हा प्राकृत व्याकरणातील आठव्या अध्यायात माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पेशाची, बूलिका पेशाची आणि अपभ्रंश या प्राकृत भाषांचेही व्याकरण आढळते. प्रा. प्रियोक्करांनी संस्कृताचे विद्वान के. वा. आपटे यांच्याकडून त्या हेमचंद्रकृत अपभ्रंश व्याकरणाचा मराठीत अनुवाद करवून घेतला व तो 'पत्रिके'त (ऑक्टोबर १९६१ ते जानेवारी १९६३) प्रसिध्द केला. प्रो. केरोनाना छत्रे यांची दैनंदिनी इंग्रजीत होती ती मराठीत अनुवादित केली. जी. ए. ग्रीअरसनचा 'लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया' (१९०५) मधील मराठी-संबंधी विचार (सातवा खंड) संपूर्ण पुनर्मुद्रित करणे सर्वांचे होते. प्रा. प्रियोक्करांनी त्यातील मराठीच्या वेगवेगळ्या बौलीतील मजकुरांचे उतारे (ऑक्टोबर १९६३ ते जुलै १९६४) पुनर्मुद्रित केले. या प्रथेचा पुरस्कार करण्याचे कारण बहुधा लंडन येथील स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीजच्या बुलेटिनमध्ये व युरोपातील अशा संस्थांच्या जर्नल्समधून कधी कधी अनेक भाषांत लेख प्रसिध्द होत असत, ते त्यांच्या पाहण्यात आले असावेत. त्यांच्या अशा अनेक अमिनव कल्पनांचे प्रतिबिंब 'पत्रिके'त पडलेले दिसते. आर्थिक परिस्थिती समाधानकारक नसूनही 'पत्रिके'चा अंक ज्या महिन्याचा असे त्या महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात वा निदान त्या महिनाभरात तरी प्रसिध्द होत असे. खादा-दुसरा अपवाद वगळता तरी 'पत्रिके'चे प्रकाशन नियमित होत होते, असे 'संपादकीय' मधील नोंदीवरून स्पष्ट होते. प्रा. प्रियोक्करांच्या अभ्यासाला जशी शिस्त होती तशी 'पत्रिके'च्या स्फंदर प्रकाशनातही निश्चित दृष्टी बाळगून संपादनाची शिस्त पाळली जात असे, हे आतापर्यन्तच्या निरीक्षणांवरून स्पष्ट होते.

निष्कर्ष

प्रा.अ.का.प्रियोक्कर यांच्या संपादनकार्याची वैशिष्ट्ये --

या प्रकरणात प्रा.प्रियोक्करांच्या संपादनकार्याच्या वैशिष्ट्यांचा परिचय आपण करून घेतला.

१. प्रा.प्रियोक्करांनी संहितेचे मूलस्थापन हेच पाठचिकित्सेचे मूळ उद्दिष्ट आहे, या तत्वाचा अंगीकार केला. संशोधनात प्रत्यक्ष पुराव्याअभावी अनुमानावर पुष्कळां पर ठेवणे आवश्यक असल्याने संशोधनात काही बाबतींत शंकास्थळे राहणे, हे त्यांना स्वामाविक असल्याचे वाटत होते. शिवाय शंका व्यक्त करणा-यांचा स्वभाव हे जिवंतपणाचे स्फ लक्षण व मानवी प्रगतीचे स्फ प्रमुख कारण आहे असे जरी असले तरी शंकेसोर वृत्तीचा उगम शुध्द सत्यान्वेष्टाणबुद्धी व प्रामाणिकपणा यातच असणे आवश्यक आहे याकडे त्यांचा कटाक्ष होता यावरून प्रा.प्रियोक्करांच्या संशोधनदृष्टी जाणून घेता येते.
२. या संशोधनदृष्टीच्या आधारे 'रघुनाथपंडितविरचित दमयंतीस्वयंवर' या काव्याची पाठनिश्चिती करण्यास आवश्यक असलेल्या विविध साधनसामुग्रीची सर्वांकटा चर्चा केली. वरील काव्याची पाठचिकित्सापूर्ण संपादणी करून त्यास 'साधन-चिकित्सा व पाठचिकित्सा' हा अभ्यासपूर्ण निबंध जोडला. पाठचिकित्सेच्या 'ज्ञातृनिष्ठ' व 'ज्ञेयनिष्ठ' या दोन पध्दतींचा व्यवस्थित परिचय करून दिल्यानंतर कोणत्याही स्का पध्दतीचे गुलाम होणे धोक्याचे आहे याकडे अभ्यासकांचे लक्ष वेधले. अशा त-हेने प्रा.प्रियोक्करांनी पाठचिकित्साशास्त्राधारे 'दमयंतीस्वयंवरांची' संपादणी केल्याने व पाठचिकित्साशास्त्राचा संपूर्ण परिचय देणारा निबंध लिहिताने मराठीतील आधुनिक पाठचिकित्साशास्त्राचे ते आय प्रवर्तक ठरतात.

स्वतः केलेल्या पाठचिकित्सापूर्वक संपादण्यात सारी उपलब्ध हस्तलिखिते, मुद्रिते स्फत्र करून रघुनाथपंडितविरचित दमयंतीस्वर्यंवर या काव्याच्या संपादणीसारखीच मुक्तेश्वरकृत महाभारत आदिपर्व , अमृतानंद विरचित योगराज टिळक हे काव्यग्रंथ संपादित केले. अखेरची संपादणी मात्र त्यांनी ज्ञेयनिष्ठ पध्दतीने सिध्द केली, त्यामुळे आधुनिक तत्वे असलेल्या पाश्चात्य संपादनशास्त्राच्या आधारे संपादन करण्याचा स्फ वस्तुपाठ त्यांनी मराठी संशोधकांसमोर ठेवला असे म्हणता येते.

३. त्या व्यतिरिक्त त्यांनी अनेक लहानमोठी पुस्तके संपादित केली, त्यात हस्तलिखितांचे प्रथममुद्रण जसे समाविष्ट आहे तसेच विविधविषयांवरील जुन्या पुस्तकांची पुनर्मुद्रणोही आहेत. यामुळे अनुपलब्ध व दुर्मिळ पुस्तकांचे संपादन हेही प्रा.प्रियोळकरांच्या संपादनकार्याचे स्फ वैशिष्ट होय, हे स्पष्ट होते.
४. प्रा.प्रियोळकरांनी मराठी संशोधन पत्रिके चे तेरा वर्षे संपादन केले. त्या अवधीत पत्रिकेत त्यांनी निश्चित ध्येय, धोरण व स्वरूप यांची जोड देऊन तीत मराठी भाषा व वाङ्मय याविषयांची उपयुक्त व उद्बोधक माहिती प्रसिध्द केली. त्यासाठी धर्म, पंथ अथवा जात यांची आडकाठी ठेवली नाही. उपेक्षित लेखन व लेखकांकडे विशोष लक्षा देऊन त्यांना प्रकाशात आणले. स्वतंत्र किंवा मराठी संशोधन मंडळाचे त वाक्ये जाणारे निबंध व टांचणे यांचे संशोधनात्मक स्वरूप पाहून व असा मजकूर संशोधनाच्या कामात महत्त्वाचा व आवश्यक असतो याची जाणीव ठेवून प्रा.प्रियोळकरांनी केलेल्या संपादनकार्याचे महत्त्व आगळे वाटते.

प्रा.प्रियोळकरांच्या संपादनकार्याच्या वैशिष्टयांचा सविस्तर परामर्श घेतल्यानंतर जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथाविषयांच्या त्यांच्या संशोधनात्मक कार्याचा विचार पुढील प्रकरणात करावयाचा आहे.

संदर्भ टीपा

१. कुलकर्णी, श्री.र., प्राचीन मराठी हस्तलिखिते : संशोधन आणि संपादन, धुळे, १९९२, पृ. १३८.
२. तत्रैव, पृ. १४२.
३. श्री नानामहाराज साखरे कृत सार्थज्ञानेश्वरी, संपा. दत्तराज देशपांडे, पुणे, १९९३, पृ. १०९८, (१३५६, नाथांचा शोरा, ओव्या ५),.
४. प्रियोक्कर, अ.का., 'साधन-चिकित्सा व पाठचिकित्सा', रघुनाथपंडित-विरचित दमयंतीस्वयंवर, मुंबई, १९३५, पृ. ७.
५. तुकारामबावांच्या अमंगीची गाथा, भाग-१ला, संपा. विष्णू परशुरामशास्त्री पंडित व शंकर पांडुरंग पंडित, मुंबई, १८६२.
६. प्रियोक्कर, अ.का., 'साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा', उ.नि.पृ.८.
७. तत्रैव, पृ. ७.
८. श्रीज्ञानदेवकृत भावार्थदीपिका-ज्ञानदेवी (ज्ञानेश्वरी), संपा. रामचंद्र विष्णू माडगांकर, मुंबई, १९०७.
९. प्रियोक्कर, 'साधन-चिकित्सा व पाठचिकित्सा', उ.नि.पृ.८.
१०. Damayantiswayamwara, edited: Leonard John Sejwick, Cambridge, 1912.
११. प्रियोक्कर, अ.का., 'जुन्या मराठी ग्रंथांचे आरंभीचे संपादन व प्रकाशन', हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे, मुंबई, १९७४, पृ. १५५.
१२. रघुनाथपंडित विरचित दमयंतीस्वयंवर, उ.नि. आवृत्ती, पृ. ०४.
१३. तत्रैव, 'साधन-चिकित्सा व पाठ-चिकित्सा', पृ. १२.

१४. तत्रैव, पृ. ११.
१५. तत्रैव, पृ. ११.
१६. तत्रैव, पृ. ९.
१७. तत्रैव, पृ. ९.
१८. मुक्तेश्वरकृत महाभारत-आदिपर्व, (संढ १ला), संपा.अ.का.प्रियोक्कर, मुंबई,
१९५१, पृ. १३.
१९. प्रियोक्कर, 'साधन-चिकित्सा व पाठ-चिकित्सा', उ.नि.पृ. १४.
२०. तत्रैव, पृ. १४.
२१. तत्रैव, पृ. १४.
२२. मुक्तेश्वरकृत महाभारत-आदिपर्व (संढ १ला), उ.नि.पृ. १४.
२३. प्रियोक्कर, 'साधन-चिकित्सा व पाठ-चिकित्सा', उ.नि.पृ. १५.
२४. तत्रैव, पृ. १५.
२५. मुक्तेश्वरकृत महाभारत - आदिपर्व (संढ ३रा), प्राक्कथन,
संपा.अ.का.प्रियोक्कर, मुंबई, १९५६, पृ. ५.
२६. तत्रैव, पृ. ५.
२७. प्रियोक्कर, 'साधन-चिकित्सा व पाठ-चिकित्सा', उ.नि.पृ. १४.
२८. अमृतानंद-विरचित योगराज टिक्क, संपा.अ.का.प्रियोक्कर, मुंबई, १९५६.
२९. प्रियोक्कर, 'साधन-चिकित्सा व पाठ-चिकित्सा', उ.नि.पृ. १४.
३०. देगमुख, उष्ठा मा., साहित्यगोधणी, 'पाठसंशोधनशास्त्रे', पुणे,
१९८९, पृ. ४२.

३१. धोंड, म.वा., 'आधुनिक मराठी संहिताचिकित्सा', मराठी संशोधन पत्रिका, मुंबई, जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर १९७५, पृ. १-२८.
३२. अमृतानंद-विरचित योगराज टिळक, उ.नि.पृ.२.
३३. प्रियोक्कर, 'साधन-चिकित्सा व पाठ-चिकित्सा', उ.नि.पृ.१४.
३४. तत्रैव, पृ.१४.
३५. तत्रैव, पृ.१५.
३६. प्रियोक्कर, रघुनाथपंडित विरचित दमयंतीस्वयंवर(संपा.), कृतज्ञतेचे चार शब्दे, पृ.५.
३७. तत्रैव, पृ.६.
३८. तत्रैव, पृ.७.
३९. प्रियोक्कर, रघुनाथपंडित विरचित दमयंतीस्वयंवर, उ.नि. रघुनाथपंडित चरित्र व काव्यविवेचने, पृ.२.
४०. प्रियोक्कर, 'साधनचिकित्सा व पाठ-चिकित्सा', उ.नि.पृ.१६.
४१. कोलते, वि.भि., 'पाठचिकित्सा', प्रा.अ.का.प्रियोक्कर स्मृतिग्रंथ, संपा.सुभाषा मेण्डे, मुंबई, १९७४, पृ. २१४-२१५.
४२. प्रियोक्कर, मुक्तेश्वरकृत महाभारत-आदिपर्व, (सं. १ला), पृ. १४.
४३. तत्रैव, पृ. १६.
४४. तत्रैव, पृ. १३.
४५. तत्रैव, 'मुक्तेश्वराचा शोध', पृ. २९.

४६. अमृतानंद विरचित योगराज टिळक, संपा.अ.का.प्रियोळकर, मुंबई, १९५६.
४७. पिसुर्लेकर पांडुरंग सखाराम, गोमंत्कातील प्राचीन मराठी गद्य, मांडवी (महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन विशेषांक), गोवा, मे व जून १९६४, पृ.२७.
४८. प्रियोळकर, अमृतानंद विरचित योगराज टिळक, उ.नि.पृ.२.
४९ तत्रैव पृ.२.
४९. हर्षो, रामकृष्ण गणेश, श्री मगबद्गीता व्याख्यान ज्ञानदेवी, चिकित्सक व माघाशास्त्रीय आवृत्ती, अध्याय पहिला, पुणे, १९४५.
(त्यात त्यांनी २६ पौथ्यांतील पाठभेद देऊन साखरे, मांडगांकर, कुंटे, राजवाडे पाठांशी तुलना केली आहे.)
५१. गोखले, वा.दा.श्री ज्ञानदेव विरचित अनुभवामृत (संपादित), पुणे, १९६७.
५२. बनहट्टी, श्रीनिवास नारायण, प्रतिशुद्ध ज्ञानदेवी, अध्याय बारावा (संपादित), पुणे, १९६५.
- ५३(१) विप्रविश्वनाथ विरचित अमीमन्युवीवाहो, संपा.वि.बा.प्रमुदेसाई, विदर्भ संशोधन मंडळ वार्षिक, नागपूर, १९६४.
(२) क्रिस्ताच्या वधस्तंमारोहणप्रसंगीचे विलाप (कर्ता अज्ञात), संपा.वि.बा. प्रमुदेसाई, मराठी संशोधन पत्रिका, एप्रिल व जुलै १९७०.
(३) कृष्णदास शामा-विरचित श्रीकृष्णचरित्रकथा, मुख्य संपा.वि.बा. प्रमुदेसाई.
५४. राजाध्यक्षा विजया, पु.शि.रेगे यांची परिष्करणे कवितारती, पुणे, १९७९.
५५. मालशी स.गं. के.तांबे यांच्या कवितेचे हस्तलिखिते, इथे मराठीचिथे नगरी, (मासिक), पुणे, १९७४, पृ.१३-१६.

५६. दावतर वसंत,संहितासमीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा,मुंबई,१९८७.
५७. (श्री) चक्रधर निरुचित श्रीकृष्णचरित्र (संशोधक व संग्राहक : महंत गोपीनाथ महानुभाव,संपा.अ.का.प्रियोष्कर,मुंबई,१९५९.
५८. तत्रैव, पुरस्कारे.
५९. प्रियोष्कर,अ.का., ज्ञानेश्वरांचे शंकास्पदवाद्.मय:द्रोणपर्व, मराठी संशोधन पत्रिका,ऑक्टोबर १९५८.
६०. प्रियोष्कर,अ.का., मागवताचा स्कनाथी दशम स्कंधे, मराठी संशोधनपत्रिका,जानेवारी,१९६१,पृष्ठांक १८७-१९८(परिचय).
६१. प्रियोष्कर,अ.का.,महाराष्ट्र कवी व्यंकट व त्याची कविता, मराठी संशोधन पत्रिका,जानेवारी,१९६२.
६२. प्रियोष्कर,अ.का.,मुसलमानांची जुनी मराठी कविता,मराठी संशोधन पत्रिका,मुंबई, जानेवारी व एप्रिल १९६३,पृष्ठांक १ ते १६ व १६ ते ३२.
६३. बेंद्रे, वा.सी., तुकाराममहाराज यांचे संतसांगाती, मुंबई, १९५८.
६४. डेरे, रा.चिं., मुसलमान मराठी संतकवी, पुणे, १९६७.
६५. प्रियोष्कर,अ.का., यदुमाणिककृत गणेशपुराण, (संजीवनी टिका), मुंबई,१९५९.
६६. मोरोपंतांचे समग्र ग्रंथ (खंड १०,११ व १२), संपा.अ.का.प्रियोष्कर, बाळाचार्य लुपेरेकर व दामोदर विनायक जोशी, मुंबई,१९७१.
६७. केशवसुतांची कविता,संपा.अ.का.प्रियोष्कर,के.नारायण काळे व बापूराव नाईक, मुंबई,१९६७.

६८. महाराष्ट्र भाषाचे व्याकरण, संपा.अ.का.प्रियोकर, मुंबई, १९५४.
६९. नवनीत (आद्य संपा.परशुरामपंततात्या बल्लाळ गोडबोले)
शतसांवत्सरिक आवृत्तीची प्रस्तावना, संपा.अ.का.प्रियोकर,
मुंबई, १९५७., पृ.२६.
७०. गोडबोले, परशुराम बल्लाळ, गंगामहात्म्य, संपा.अ.का.प्रियोकर,
मुंबई, १९६४.
७१. श्रीमंगेशकविकृत शिवदर्पण, संपा.अ.का.प्रियोकर, मुंबई, १९६८.
७२. (प्रो.) केहनाना छत्रे यांची टिपणावही, संपा.अ.का.प्रियोकर, मुंबई,
१९५८.
७३. Priolkar, A.K. 'Grammatico Marastta, Journal of Bombay
University, Vol.VII, Part 2, Sep., 1938.
७४. Priolkar, A.K., "Two Recently Discovered letters of
for, Thomas Stephens, Journal of University of Bombay,
Vol.XXV, Part 2, Sep., 1956.
७५. मराठी संशोधन पत्रिका, संपादकीय , मुंबई, ऑक्टोबर, १९५३,
मलपृष्ठ पहिले.

प्रकरण तिसरे

प्रा.अ.का.प्रियोक्करांचे जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथांविषयीचे संशोधन

प्रस्तुत प्रकरणात जेजुइत धर्मप्रचारकांनी मराठीत केलेल्या लेखनाच्या संदर्भात प्रा.प्रियोक्कर यांनी जे संशोधनपर लेख लिहिले त्यांचा परामर्श घ्यायचा आहे.

इसवी सन पूर्व चौथ्या शतकाच्या आधीपासून (ज्ञात अशा इ.स. पू. ३२७ मधील सिकंदरच्या आक्रमणापासून) पाश्चात्यांचा भारताशी संबंध आलेला आहे. पण भारतात राहून भारतीय भाषांमधून ग्रंथलेखन करणारे असे जेजुइत व इतर ख्रिस्ती पंथीय धर्मोपदेशक हेच पहिले होते.

वास्को द गामाने २० मे १४९८ या दिवशी भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कालिकता बंदरात पाऊल ठेवले तेव्हा त्याला तिथल्या दोन मुसलमानांनी स्पॅनिश भाषेत विचारले --

‘इतक्या दूरवर आलात ते कोणत्या उद्देशाने ?’

त्यावर वास्को द गामाने म्हटले --

‘आम्ही ख्रिस्ती जन व मसाल्यांच्या जिनसा यांचा तपास करण्यासाठी येथे आलो आहोत’^१

इ.स. १३२० मध्ये जॉर्दान्यू हा फ्रेंच दोमिनिक्न पाद्री हिंदुस्थानात आला होता,^२ त्याने काही प्रमाणात ख्रिस्ती धर्मप्रचार केला असावा. त्याला उद्देशून वरील ख्रिस्ती जनांचा हा उल्लेख झाला असणे शक्य आहे. हिंदुस्थानात राहणारे बहुतेक लोक ख्रिस्ती आहेत, या वास्को द गामा करवी मिळालेल्या माहितीने पोर्तुगालचा राजा दों मान्युस्ल्ला अतिशय हर्ष झाला होता.^३ जॉर्दान्यूसमवेत फ्रेंचिसिस्कन पंथाचे चार धर्मोपदेशक आले होते. इ.स. १५०० साली पुन्हा आठ फ्रेंचिसिस्कन धर्मोपदेशक आले होते. त्यांनी प्रथम कालिकत नंतर वसई, सासष्टी या उत्तर कोंकण भागात आपले कार्य केले होते. आल्बुकेर्कने १५२० साली

गोवा जिंकून घेतल्यावर उत्तर गोव्यात त्यांनी आपले बस्तान बसविले होते.

३.१ ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप -

या संदर्भात जेजुइतांचा तत्कालीन पत्रव्यवहार आणि त्यांच्या पंथा-विषयाची इतर समकालीन लेखकांनी लिहून ठेवलेली माहिती ही या विषयासंबंधीची मूलभूत साधने होत. तत्कालीन पोर्तुगीज राज्यकर्ते व हिंदुस्थानातील जेजुइत धर्मोपदेशकांचा उपलब्ध पत्रव्यवहार अभ्यासल्यास पोर्तुगीज शासकांनी स्वतःचा जम बसविता यावा म्हणून व्यापारउदीम याकडे फारसे लक्ष न देता ख्रिस्ती धर्मानुयायांची संख्या वाढावी यावरच विशेष लक्ष केंद्रित केले होते असे दिसते. गोव्यात येऊन धर्मप्रचारासाठी प्रयत्नपूर्वक देशी भाषांचे अध्ययन केल्यानंतर सतराव्या शतकातील ख्रिस्ती धर्मप्रचारांनी गोमंतकी बोलीत कौश, व्याकरणे व धर्मग्रंथ लिहिले. पाद्री गास्पार द सा मिगेल^४ हा फ्रँसिसकन पंथीय ख्रिस्ती लेखकांत अग्रगण्य मानला जातो.

इ.स.सोळाव्या शतकात युरोपातून हिंदुस्थानात येऊन मराठी भाषा व तिची गोमंतकी बोली यांचे विशेष आस्थेने अध्ययन करून त्यात लिखाण करणा-या ख्रिस्ती भात्यांत जेजुइत पाद्री अग्रेसर होते. त्यासंदर्भात पाद्री आंतोनियो-द-सिल्व्हा रेगो, पाद्री जोसेफ विकी (दोकुमेन्त इंदिका) या युरोपियन अभ्यासकांनी पोर्तुगीज भाषेतील जुना पत्रव्यवहार प्रकाशात आणला आहे.

३.२ जेजुइतांच्या देशी भाषांच्या अभ्यासाची पार्श्वभूमी --

प्रा.प्रियोक्करांनी जेजुइत पंथीयांच्या मराठी वाङ्मयाकडे विशेष लक्ष पुरविले होते. म्हणून तत्पूर्वी त्या पंथाच्या कार्याची ओळख करून घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे ख्रिस्ती मराठी साहित्यलेखनाची पार्श्वभूमी स्पष्ट होऊ शकेल.

जेजुइत (Jesuit) हा ख्रिस्ती धर्मपंथ १५३८ साली स्थापन झाला. इग्नेशियस लॉयाला या स्पॅनिश व्यक्तीने स्थापन केलेल्या या पंथाला ख्रिस्ती धर्मप्रमुख पोप पॉल (तिसरा) ने मान्यता दिली होती. हा पंथ Society of

Jesus वा comparia de Jesus वा Order of Jesuits या नावांनीही परिचित आहे. या पंथाचे अनुशासन सैनिकी पध्दतीचे असून धर्म - प्रसारासाठी आपल्याला वरिष्ठ अधिकारी पाठवतील तिकडे कोंठेही जाण्याची व तो नेमून देईल तो पेशा स्वीकारण्याची जेजुइत पंथानुयायांची तयारी असते.⁴ गोव्यात त्यांच्या आगमनाला विशेषा कारण होते. येथे येऊन राहिलेल्या पोर्तुगीजांचा नैतिक दर्जा त्यावेळी अतिशय खालावलेला होता. जेत्यांच्या चालीरीतीचे अंधाऱ्करण करण्याचा मोह स्थानिक धर्मात रित तरुण धर्मोपदेशकांना होत असे . गोव्यात अशा प्रकारे अधर्म बोकाळलेला पाहून त्याला आळा घालण्यासाठी तसेच ख्रिस्ताच्या साम्राज्याखाली अधिकाधिक स्थानिकांना आणण्यासाठी जेजुइत पंथाच्या अनुयायांनी पुढाकार घेतला व पोर्तुगालच्या राजाच्या सूचनेनुसार इग्नेशियस लॉयालाने सिमांव रुद्रिगीश व बॉबादित्य यांना निवडले, पण रनेवेळी आजारी पडल्यामुळे येऊ न शकलेल्या बॉबादित्यच्या बदली फ्रॅंसिस झोवियरची निवड झाली. त्याकाळी गोव्यात येण्यापूर्वी ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांना प्रथम स्पेनहून पोर्तुगालला जावे लागे. तिथे गेल्यानंतर रुद्रिगीशला मागे राहण्यास सांगून झोवियरला मात्र हिंदुस्थानात (६ मे १५४२) पाठविण्यात आले. अशा त-हेने जेजुइत पंथाचे हिंदुस्थानात पहिल्याने १५४२ मध्ये आगमन झाले व झोवियरच्या जेजुइत पंथाच्या हिंदुस्थानातील कार्याची पुढूतमिढ रीवली गेली, असे म्हणता येईल.^६

माझा आणि वाड्. मयीन रचना यासाठी आवश्यक असलेली आस्था व उपक्रमशीलता जेजुइत पंथाने प्रथम फ्रकट केली. त्या पंथाचे धर्मप्रसार करण्याचे कार्य देशी माझांच्या अभ्यासापासूनच सुरु होते. लॉयालाने जेजुइत पंथाच्या घटनेत स्क कलम घालते आहे, ते असे --

".. for the greater union of those that live in the society and for the greater assistance of those among union they dwell, all shall study the language of the region wherein they reside, unless their own native tongue be more profitable."⁷

आपले उद्दिष्ट जर शीघ्रगतीने साधायचे असेल तर ज्या प्रदेशात धर्मप्रचार करावयाचा आहे तेथील माझा, चालीरीती, आचारविचार यांची संपूर्ण ओळख आपणास असावयास हवी, ही जाणीव लोंयालास होती, हे यावरून स्पष्ट होते.

भारतातील देशी माझांचा अभ्यास करून त्यांत ग्रंथनिर्मिती करणा-या जेजुइतांत पाद्री एंरिकी एंरिकिश, फादर रॉबर्ट-द-नॉबिली, फादर बेस्की, फादर फ्रॅन्सिस्क झोवियर आणि फादर सिनामी यांचा उल्लेख अपरिहार्य ठरतो.

पाद्री एंरिकिशाने मलबारी माझांचा अभ्यास करून त्यात विशेषा प्रभुत्व मिळविले. रॉबर्ट-द-नॉबिली (Robertus de Nobilibus) ऊर्फ 'तत्वबोधक स्वामी' या इटालियन जेजुइताने संस्कृत, तामीळ व तेलगू माझांचे अध्ययन केले शिवाय पांसाहार, मद्य वगैरे तामसी पदार्थ वर्ज्य करून व काष्टाय वस्त्रे धारण करून नखशिक्षान्त भारतीय ख्रिस्ती संन्यासी बनला. संस्कृत माझांतील 'सत्यवेदसारसंग्रह' आणि 'जजुर्वेद' ("Jozourbed) असे दोन ग्रंथ त्याच्या नावावर आहेत.

नॉबिलीच्या या स्कूण जीवनकार्याची सविस्तर माहिती प्रा. प्रियोकरां-नी 'जजुर्वेदी ब्राह्मण' या त्यांच्या लेखात दिली आहे.^१ त्यात नॉबिलीने सावधगिरी बाळगून हिंदू ब्राह्मणांची जागा घेऊन ख्रिस्तदेवाला भारतात ब्रह्मदेवाचे स्थान देण्याचा प्रयत्न कसा केला आहे हे त्यांनी अनेक ऐतिहासिक ग्रंथांचा आधार देऊन सिध्द केले आहे.

'जजुर्वेद' चा जन्म म्हणून नॉबिलीचा निर्देश होत असला तरी हि नॉबिलीला किंवा अन्य कोणालाही वैदिक संस्कृतामध्ये लिहिणे शक्यच नव्हते असा निष्कर्ष काढण्यापूर्वी प्रा. प्रियोकर लिहितात,

'आता प्रस्तुत लेखाच्या आरंभी ज्या 'जजुर्वेदा' चा उल्लेख केला, त्या ग्रंथाचे कर्तृत्व हि नॉबिलीकडे होते की काय याचा विचार करू स्क गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की या जजुर्वेदाचे (यजुर्वेदाचे) मूळ संस्कृत हस्तलिखित उपलब्ध झालेले नाही माझ्या मते मूळ देवनागरीचे रोमन लिप्यंतर (transliteration) करणारा हा कोणीतरी बंगालकडील अर्धवट

संस्कृत शिकलेला अडाणी पाद्री असावा."

" डि नॉबिलीला किंवा अन्य कोणालाही वैदिक संस्कृतामध्ये लिहिणे शक्यच नव्हते, व तसे लिहिले असते तरी त्याला वाचकही मिळाले नसते. डि नॉबिलीच्या 'सत्यवेदसारसंग्रहा' तील संस्कृत भाषा स्फाच मासत्याची मोडकी तुटकी आहे. जैमिनी, नारायण, पैलपाद, आंगिरस, व्यास, नारद वगैरे वेदवाङ्मयाशी संबंध असलेल्या ऋषिपुत्रांचे नावे आपल्या लिखाणात ठिकठिकाणी योजून प्राचीनत्वाची प्रती मोड्या वाचकांच्या मनात उत्पन्न होईल अशा प्रकारची व्यवस्था या ग्रंथामध्ये मरपूर आहे." (पृ. ४३-४५)

डि नॉबिलीच्या धर्मप्रसाराचे मर्म प्रा. प्रियोळकरांनी ओळखले होते. ते या संदर्भात लिहितात --

" जुन्या ख्रिस्ती कार्यकर्त्यांनी हिंदू लोकांच्या धर्माबरोबर त्यांच्या चालीरीती, आचारविचार, साधने, पेहराव वगैरे दरसक गोष्टीविरुद्ध, मग ती वाईट असो की बरी असो, बंड उमारले होते. हे धोरण अत्यंत चुकीचे, अनिष्ट व आत्मघातकी आहे, ही गोष्ट जाणणारा हिंदुस्थानातील पहिला मिशनरी रॉबर्ट डि नॉबिली हाच होय." (पृ. ३४)

युरोपातील जेजुइत धर्मोपदेशकांचा गोव्यात प्रवेश झाल्यानंतर त्यांनी येथील भाषेत लेखन केले. ती स्फा परीने त्यांनी केलेली मराठीची सेवा होय असे म्हणता येईल. गोव्यातील हिंदू संस्कृती नष्ट करून तेथे पोर्तुगीज संस्कृतीची प्रतिष्ठापना करावयाची, अशी मूष्का पोर्तुगीज शासक व धर्मप्रचारकांनी आरंभी ठेवली होती परंतु १५८५ साली मरलेल्या तिस-या परिषदेत ख्रिस्ती धर्मतत्वांची प्रथम पोर्तुगीजमध्ये सिध्दता करून नंतर तिचे स्थानिक भाषेत भाषांतर करण्यात यावे असा ठराव संमत करण्यात आला. १९०

प्रा. प्रियोळकर त्यासंदर्भात लिहितात --

" धर्माधिका-यांनी ठराव केल्याप्रमाणे अधिकृत प्रश्नोत्तरी तयार झालेली दिसत नाही. परंतु पाद्री तोमास स्टिफन्स याने तयार केलेली स्फ

प्रश्नोत्तरी उपलब्ध आहे. गोमंतकीय क्रिस्ती मराठी वाङ्.मयाची परंपरा (मग ती बोलीची का होईना) इकडून सुरु होते,असे म्हणावयास हरकत नाही. ^{११}

प्रा.प्रियोळकरांनी मराठीतील क्रिस्ती साहित्याचा शोध घेण्यास प्रारंभ केला, त्या संदर्भात डॉ.वि.बा.प्रमुदेसाई म्हणतात --

प्रियोळकरांचे संशोधनातील अतिशय महत्वाचे अधिकारक्षेत्र म्हणजे त्यांनी पहिल्यांदाच घडविलेला परदेशी (आणि काही स्तद्देशीय) ख्रिस्ती धर्मापदेशकांच्या मराठी भाषा व वाङ्.मय यांच्या सेवेचा साधार आणि सविस्तर परिचय होय. बराच काळपर्यन्त जवळजवळ अज्ञातवासात असलेले पण अभ्यासकांच्या दृष्टीने अतिशय मोलाचे असे हे उपेक्षित दालन महाराष्ट्रीय संशोधकांना खुले झाले, ते प्रा.प्रियोळकरांच्या दीर्घ परिश्रमापुढेच होय. ^{१२}

प्रा.प्रियोळकरांचा असा गौरवपूर्ण उल्लेख किती सार्थ आहे हेच आता यापुढील मागात अभ्यासायचे आहे.

३.३ जेजुइतांच्या वाङ्.मयाचे माषिक कार्य -

मराठीत अशा प्रकारचा प्रयत्न पूर्वी झाला नव्हता असे नव्हे. राजारामशास्त्री भागवत, ^{१३} वि.का.राजवाडे, ^{१४} वि.ल.भावे, ^{१५} बाळकृष्ण वामन सावर्कर, ^{१६} यांनी यासंदर्भात लेखन केले होते. परंतु गोमंतकातील मराठी माषिक तसेच वाङ्.मयीन परंपरेचा विस्तृत अभ्यास करून जेजुइत मराठी लेखकांच्या ग्रंथा - विषयी मूळ अस्सल साधनांच्या आधारे संशोधनाचे दालन शक्य तितके खुले करण्याचा पहिला प्रयत्न प्रा.प्रियोळकरांनी केला.

या वाङ्.मयाच्या अभ्यासामागील त्यांचा दृष्टीकोण माषाविषयक होता.ते लिहितात --

मराठी माषीची मुख्य वाङ्.मयसंपत्ती म्हटली म्हणजे ज्ञानेश्वरादी संतांची काव्ये होत. परंतु सकळी वगैरे सांकेतिक लिपींची किल्ली हाती लागल्या-पासून महाराष्ट्र-साहित्यमक्तांना महानुभावांच्या वाङ्.मयाचा सजिना सुला झाला आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही... याहीशिवाय ही एक महाराष्ट्र-वाङ्.मय ठेवा आहे, त्याच्याकडे मात्र महाराष्ट्रीयनांचे अद्याप विशेष लक्ष गेलेले

दिसत नाही.तो म्हणजे जेजुइट लोकांनी आपल्या धर्मप्रसाराकरिता निर्माण केलेले मराठी ग्रंथ होत.यापैकी फादर स्टिफन्स याच्या कृतीची जराशी ओळख आहे पण नावापुरतीच.याखेरीज इतर जे मराठी जेजुइट ग्रंथकार व त्यांचे मराठी ग्रंथ त्यांचा आपल्याला मागमूसही नाही. त्यांच्यासंबंधीची आपली अक्षम्य अनास्था अशीच काही काळ चालू राहिली तर त्यांना आम्ही कायमचे अंतरत्याखेरीज राहणार नाही...

‘ ख्रिस्ती धर्म हा परका धर्म अशी सबब पुढे करून आपल्या सध्याच्या निष्कीयतेवर यापुढे पांघरूण घालता येईल असे वाटत नाही.कारण वाड्.मयाचा विचार करताना यापुढे आपल्या धर्माभिमानाला मुरड घालणे आम्हाला प्राप्त आहे.मराठी माणोच्या ऐतिहासिक व माघाशास्त्राच्या दृष्टीने विचार करण्याच्या वेळी तर या वाड्.मयाचे बहुमोल सहाय्य होईल असे त्यापैकी बरेचसे वाड्.मय वाचून व अभ्यासून माझे मत झाले आहे. ’ १७

महाराष्ट्रातील महानुभाव पंथातील लेखकांनी ‘ लीळाचरित्रा ’ दी ग्रंथाद्वारे मराठीची सेवा केली तशी जेजुइतांनी गोव्यात राहून मराठीत लेखन करून स्फुकरे मराठीची सेवाच केली. त्यामुळे सतराव्या शतकात गोमंतकात प्रचलित असलेल्या बोलीचे माघिकदृष्टया यादवकालीन मराठीशी असलेल्या नात्याचा विचार करणे शक्य आहे,याकडे प्रा.प्रियोकर अभ्यासकांचे लक्ष वेधताना लिहितात --

‘ महानुभावांचे ‘ लीळाचरित्र ’ वगैरे गद्यपद्य ग्रंथ मराठी माणोचे जुने स्वरूप कळण्यास ज्याप्रमाणे उपयोगी पडतात,त्याप्रमाणे या या गोमंतकी बोलीच्या ग्रंथांचाही मराठी माणोच्या इतिहासाच्या दृष्टीने फार उपयोग आहे. ‘ लीळाचरित्र ’ वगैरे हे सतराव्या शतकापूर्वीचे असूनही माणोची अधिक जुनी रूपे महानुभावीय ग्रंथांच्या माणोपेक्षाही गोमंतकी बोलीत आढळतात.गोमंतकीय समाज इतर महाराष्ट्रीयनांपासून फार जुन्या काळी वेगळा राहिला.त्यामुळे त्याकाळची जुनी रूपे त्यांच्या बोलीत टिकून राहिली. सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जे गोमंतकीय लोक पोर्तुगीजांच्या उळाला कंटाळून मंगळूर,कोची वगैरे भागात पळून गेले, त्यांच्या बोलण्यात त्या काळची जुनी रूपे अद्यापि शिल्लक

आहेत. हे आपणास या धर्मप्रचारकांच्या ग्रंथातील माझीशी त्यांच्या बोलीची तुलना केली असता दिसून येते." १८

गोमंतकी बोलीतील प्राचीन वाङ्मयाचा सर्वांगीण अभ्यास हा किती महत्त्वाचा आहे हे प्रा. प्रियोक्करांच्या वरील निरीक्षणावरून स्पष्ट होते.

३.४ प्रा. प्रियोक्करांनी जेजुइत लेखकांच्या/मराठी साहित्यसेवेचा घेतलेला परामर्श

सौळाव्या व सतराव्या शतकांत जेजुइतांनी मराठीच्या गोमंतकी बोलीत निरनिराळ्या स्वरूपाचे वाङ्मय निर्माण केले.

१) फादर तोमास इशेंव्ह ऊर्फ फादर स्टिफन्स (१५४९ - १६१९)ने

"Discurso Sobre a Vinda de Jesus Christo Nosso Salvador do, Mundo" (1616) या शीर्षकाचे मराठीत ख्रिस्तपुराण लिहिले .त्यानेच

"Doutrina christa em Lingoa Bramana Canarim " (1622)

ही गोमंतकी बोलीतील एक ख्रिस्ती धर्मतत्त्वे सांगणारी पुस्तिका तयार केली होती. याशिवाय "Arte de Lingua Canarim " या नावाचे गोमंतकी बोलीचे एक व्याकरण फादर स्टिफन्सने लिहिले होते.

२) पाद्री दियोगु रिबैर (१५६० - १६३३)

फादर स्टिफन्सच्या उपरोक्त व्याकरणात पाद्री रिबैरने मराघातली शिवाय सासष्टी प्रांतातील जेजुइतांनी रचलेल्या "Vocabulario da Lingua Canarim " या कानारीच्या शब्दकोशात वाढ करून त्यात

सुधारणाही केली.त्याने "Declaração da Doutrina Christiana : "

(' क्रिस्तावांचे दौत्रिनीचो अर्थ ') हा ग्रंथ १६३२ साली रायतूर (गोवा) येथे प्रकाशित केला.

३) पाद्री आंतोन्यु-द-साल्दांज (१५९८ - १६३३) ने 'पादुवा म्हळत्या शारांतुल्या सांतु आंतोनिची जीवित्कथा' हा मराठीतील ओवीबध्द ग्रंथ प्रसिध्द केला.याच ग्रंथाबरोबर वरील लेखकाने गोमंतकी बोलीतही 'सांतु आंतोनिची अर्च्या'

(चमत्कार) गद्यस्वरूपात प्रकाशित केले. याखेरीज (१) "Frutos de Arvore

da vida" (जीवितवृक्षाची फळे) (२) "Rosas e boninas deleitasas" (Delightful rose and daisies), (३) "Beneficios insignes dos Amigas Custodios " (Notable benefits through the Guardian Angles), (४) "Baculo Pastoral " (Pastoral staff), (५) "Vocabulerio da Lingua " (हस्तलिखित) अशी रचनाही त्याच्या नावावर आहे.

(४) पाद्री पिगेल-द-आल्मैद (१६०७-१६८७) ने पाद्री रिबैरचा कोंकणी-पोर्तुगीज शब्दकोश सुधारून वाढवला. याशिवाय (१) "Jardin de Pastores (वनवाळ्याची मळा, पाच संड), (२) Cinco Practicas आणि (३) "Sermões de Santos " (Sermons of the Saints) हे ग्रंथ पाद्री आल्मैदने लिहिले आहेत.

(५) पाद्री जुआंव द पेद्रोस (१६१६-१६७२) ने "Soliloquios Divinos" "Devanchim Yecangra Bolannim " (देवाची स्कांग्र बोलणी) (१६६०) हे त्याचे भाषांतरित पुस्तक आहे.

६) पाद्री थेओतोनियु जोसेफ किंवा जुझो (Padre Theotónio Joseph) चा काळ अज्ञात असला तरी त्याने गोंमंतकी बोलीत लिहिलेल्या "Compendio da Doutrina Christa " या रचनेला लिस्बन येथे १७५८ साली ख्रिस्ती धर्माधिकार्यांनी अनुमती दिली होती.

७) पाद्री एतिसन-द-ला कूवा (१७५९ - १६४३) चे " Discurso Sobre A Vida Do Apostolo sam Pedro em que se Refuta os Principaes Errors do Gentilismo" हे सेंट पीटरचे चरित्र सांगणारे मराठी पुराण १६२९ साली गोव्यात प्रकाशित झाले. त्याने गोंमंतकी बोलीत रखादी रचना केली असल्यास त्याचा आधार सापडत नाही.

याशिवाय " Paixao de Christo " (ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण) नावाचे एक काव्य संपादून प्रा. प्रियोकरांनी ते मुंबई विद्यापीठाच्या ' जर्नल ' मध्ये

१९४० मध्ये प्रसिध्द केले होते. ते काव्य पाद्री कुवाचे असावे असा त्यांचा अंदाज होता.

या सा-या रचनांचा वापर जेजुइतांनी धार्मिक प्रवचनांसारख्या व्यवहारासाठी केला. डॉ. प्रमुदेसाई यांनी या ग्रंथांची तपशीलवार माहिती त्यांच्या सतराव्या शतकातील बोली या ग्रंथात दिली आहे. तत्पूर्वी जेजुइतांच्या काही रचनांचा अभ्यास करून प्रा. प्रियोक्करांनी आपल्या मतप्रकटनाचा आरंभ महगाव (गोवा) येथील श्रीदामोदर वाचनमंदिराच्या इ.स. १९३४ साली झालेल्या सरस्वत्युत्सवात वाचलेल्या निबंधातून केला.^{२०}

त्यात त्यांनी फादर स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणा यासारख्या इतर काही मराठी ख्रिस्ती ग्रंथांचा निर्देश केला होता. हा लेख लिहिण्यापूर्वी या विषयावर १९३३ मध्ये स्क-दोन व्याख्याने दिली होती पण ती माहिती अद्यापि आपण प्रसिध्द केली नसल्याचे म्हटले होते. पुढच्याच वर्षी 'रचनाथपंडितविरचित दमयंतीस्वयंवर' च्या संपादणीस (१९३५) जोडलेल्या साधनचिकित्सा व पाठचिकित्सा या त्यांच्या अभ्यासपूर्ण निबंधात प्रा. प्रियोक्करांनी लिहिले --

१६३४ साली बरोबर तीनशे वर्षांपागे रोमन लिपीमध्ये छापलेला गोव्यामध्ये स्क मराठी ओवीबध्द ख्रिस्ती ग्रंथ आहे. या ग्रंथाचा कर्ता कोण असावा, हा १८५७ सालापासून अनेकांना प्रश्न होता, परंतु हा ग्रंथ Etienne de la croix नावाच्या स्काफ्रेंच पाद्रीने लिहित्याचे मी गेल्या साली पूर्णपणे निश्चित केले आहे.

यावरून स्क बाब स्पष्ट होते की दमयंतीस्वयंवराची संपादणी प्रकाशित होण्यापूर्वीच त्यांनी या अज्ञात ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयाचा कसोशीने शोध घेण्यास आरंभ केला होता. त्यानंतर त्यांनी त्यासंदर्भात सातत्याने लेखन केले.

प्रा. प्रियोक्करांनी ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयासंबंधीचे केलेले ज्ञात ग्रंथलेखन असे आहे :

- १- गोमंतकाची सरस्वती. (१९३५), २. मराठी व्याकरणाची कुक्कथा (१९३६),
३. पिताजी तोमस स्टिफन्सकृत क्रिस्तपुराण : पुनरुत्थापित येशू: आरंभी

थोडेसे (१९४९) ४.सांतु आंतोनिची जीवित्कथा (१९५४) दुसरी आवृत्ती (१९६४) ५.क्रिस्ताचे यातनागीत (१९५९) ६.सांतु आंतोनिची अर्च्या (१९६३), ७.पाद्री तोमस स्टिफन्सकृत दौत्रिन क्रिस्तां (१९६५), ८.प्रिय आणि अप्रिय (१९६५), ९. फ्रेंच मराठी कवीने लिहिलेले मराठी पुराण (१९६५) १०.ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोंकणीबोली (१९६६), ११.सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश (१९९४).

त्यांनी केलेल्या तत्संबंधित स्फुटलेखनाची नोंद खालीलप्रमाणे आहे --

१.गोमंतक : गोमंतकस्थ व गोमंतकी भाषा (महाराष्ट्र सारस्वत - ऑक्टो.१९२५) २. पोर्तुगीजपूर्व गोमंतक (स्वयंसेवक, नोव्हें.१९२५ ते डिसें.१९२५), ३.हिंदूंच्या गणपतीवर ख्रिस्ती मिशन-यांचे हल्ले । (पुरुषार्थ, श्रीगणेशांक, सप्टें.१९३५), ४.स्टिफन्सकृत मराठी बोलीचे व्याकरण (लोकशिक्षण, डिसें. १९३६), ५.मराठी व्याकरणाची ऐतिहासिक पार्श्वमूमी (विविधज्ञानविस्तार, जाने.१९३७), ६.जेजुइतांचेमराठी वाङ्मयकार्य : ओझारती ओक्स (यशवंत, संमेलन विशेषांक, एप्रिल १९३८), ७.युरोपियन लोकांची मराठी वाङ्मयगत घातलेली भर (सहाद्री, मे १९४४) ८.गोमंतकातील मराठी भाषा मारण्याचे जुने प्रयत्न (पुरुषार्थ, १९४६), ९.जुजुर्वेदी ब्राह्मण (विविधवृत्त, दिवाळी अंक., १९४६), १०.पोर्तुगीजपुराणकाराचा मराठी काव्यग्रंथ (नवभारत, मे १९५१), ११.सेंट फ्रॅंसिस झोवियर (विविधवृत्त, दिवाळी अंक, १९५३), १२. सौळाव्या - सतराव्या शतकातील युरोपियन पाद्रींचा मराठी भाषांचा अभ्यास (दूधसागर, ऑक्टो.१९५४), १३.ज्ञानदेवांचे शंकास्पद वाङ्मय : द्रोणपर्व (मराठी संशोधन पत्रिका, ऑक्टो.१९५६ ते जुलै १९५८), १४.हिंदुस्थानातील मुद्रणकलेचा प्रवेश (मसंप, ऑक्टो.१९५६ ते जुलै १९५८), १५.स्क मयंकर न्यायमंदिर: गोवा इंक्विझिशनचा वृत्तांत (रत्नदीप, दिवाळी अंक., १९५८), १६.सांतु आंतोनिची अर्च्या, या ग्रंथाची भाषा (जुलै १९६३), १७.कानारी, कोंकणी: भाषावाक्क शब्द (मसंप, एप्रिल १९६४), १८. कानारी शब्दाची व्युत्पत्ती (मांडवी, मार्च व एप्रिल १९६४), १९. ख्रिस्ती लोकांत देवनागरी लिपीचा प्रसार (कोंकणमित्र, साहित्य

- संमेलन विशेषांक, मे १९६४), २०. मलबारातील गोमंतक, (कोंकणमित्र, १९ डिसें, १९६४), २१. सेंट फ्रॅंसिस झोवियर (मांडवी, दिवाळी अंक १९६४), २२. गोमंतकातील ग्रंथसंरक्षण (मांडवी, मार्च-एप्रिल १९६५), २३. फादर स्फिटन्स-च्या क्रिस्तपुराणाचा अभ्यास (महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, जुलै-सप्टें., १९६५), २४. सतराव्या शतकात मराठी धर्मग्रंथ लिहिणा-या ख्रिश्चनांना ती भाषा परकी कशी ? (मसाप, जुलै-सप्टें. १९६५), २५. गोमंतकी क्रिस्त्यांची मराठी वाङ्मय परंपरा (कोंकणमित्र, दिवाळी अंक १९६६), २६. चार शतकांमागचा गोमंतकातील हिंदू देवालयांचा विध्वंस (ज्ञानदूत, दिवाळी अंक १९६६) २७. सारस्वत ब्राह्मण आणि त्यांचे सारस्वत (श्रीशांतादुर्गा चतुःशताब्दी ग्रंथ, मुंबई, १९६६), २८. गोमंतकीय क्रिस्त्यांची मराठी वाङ्मयपरंपरा (मांडवी, ऑगस्ट १९६९), २९. सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश (पाद्री सिमाव गोंमिश या क्रिस्ती धर्मोपदेशकाने रचलेला मराठी गद्यग्रंथ - नवभारत, जाने. १९७३ ते ऑगस्ट १९७३ क्रमशः), ३०. क्रिस्ताचे वधस्तंमारोहण (Journal of the University of Bombay, Sept., 1940), ३१. मराठीतील आरंभीच्या क्रिस्ती दौत्रिणी (The Indian Historical Research Institute, Silver Jubilee Commemoration Volume, Bombay, 1953) 32. Grammatica Marasta (Journal of the University of Bombay, Sept. 1954), 33. Two Recently Discovered Letters of Father Thomas Stephens (Journal of the University of Bombay, Sept. 1956), 34. Marathi Christian Literature of the sixteenth and seventeenth Centuries, (Gazetteer of India, Maharashtra State, Language and Literature, Bombay, 1971 .)

३.५ जेजुइत मराठी वाङ्मयाचे प्रा. प्रियोळ्करांनी कल्पिलेले विविध प्रकार :

समाजाच्या वेगवेगळ्या बौद्धिक स्तरांस आवश्यक असे मराठी लेखन जेजुइत धर्मोपदेशकांकडून झाल्याने जेजुइत मराठी वाङ्मयाचे दोन प्रकार कल्पता येतात असे सांगून त्यांचे वर्गीकरण करताना ते लिहितात --

जेजुइट वाङ्. मयाचे दोन प्रकार आहेत. वरच्या लोकांच्या उपयोगाकरिता तयार केलेले मराठी वाङ्. मय हे सर्व पद्यात आहे. मुख्यतः खालच्या लोकांकरिता लिहिलेले, लोकव्यवहाराच्या माघोतील कोंकणी किंवा कानारी वाङ्. मय हे सर्व गद्य आहे. चर्चमध्ये प्रवचन देण्यापूर्वी जेजुइट लोक प्रथम ती लिहून काढीत व त्यांच्या सहाय्याने प्रवचने देत असे दिसते. ह्या प्रवचनांचे (sermons) संग्रह पुढे झाले. या बोली माघोतील म्हणजे कोंकणी माघोतील ग्रामरे, शब्दकोश वगैरे केवळ युरोपियन धर्मोपदेशकांकरिता तयार करण्यात आले होते. २१

डॉ. प्रमूदेसाई यांनी या वर्गीकरणावर अधिक प्रकाश टाकण्याच्या संदर्भात या वाङ्. मयाचे तीन प्रकार कल्पिलेले आढळतात.

१. समाजाच्या खालच्या थरातील अशिक्षित लोक जे निरनिराळ्या प्रलोमनांना बळी पडून ख्रिस्ती झाले होते, त्यांच्यासाठी म्हणून त्यांच्याच बोलीत (Lingua vulgar) लिहिलेले गद्यवाङ्. मय,
२. या बोलीतील गद्य वाङ्. मयाने समाधान न पावणा-या उच्चशिक्षित नवख्रिस्त्यांसाठी लिहिलेले मराठीतील पद्य,
३. या व्यतिरिक्त परदेशी मिशन-यांना मराठी व तिची गोमंतकी बोली यांचे अध्ययन करता यावे यासाठी काही कोश (Vocabularies) व व्याकरणे (Arts) तयार करण्यात आली होती. २२

ते पुढे लिहितात --

या दोन्ही प्रकारच्या वाङ्. मयाची निपज कोणत्या परिस्थितीत कशी झाली व का झाली, त्याला अद्यत्वे कसे आले व त्याला पायबंद कसा बसला, याचा साधार व सविस्तर इतिहास देऊन या दोन्ही प्रकारच्या वाङ्. मयाचे मराठी माघोच्या माघाशास्त्रीय अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्व पटवून देण्यास हजार - बाराशे पृष्ठांचा ग्रंथ अपुरा पडेल. सर्वसाधारणपणे या वाङ्. मयाची ओळख करून देण्याकरिताच प्रस्तुत प्रयत्न आहे. प्रथम या दोन्ही वाङ्. मयाची माहिती करून देऊन नंतर त्यांच्या मागचा इतिहास काय आहे ते पाहू. २३

प्रा. प्रियोळकर ख्रिस्ती मराठी वाङ्. मयाचा एक विशेष स्पष्ट करताना लिहितात--

सतराव्या किंवा त्यापूर्वीच्या शतकांतील कोणताही मराठी ग्रंथ, निःसंशयपणे कवीच्या हातचा म्हणता येईल, असा आज उपलब्ध नाही, आपल्यापुढे असलेल्या सर्व ग्रंथांची माछा पुढील लेखांनी प्रतिलेख करताना जाणत व नेणत केलेल्या बदलांमुळे मूळ स्वरूपात राहिलेली नाही, परंतु सतराव्या शतकातील क्रिस्ती मराठी ग्रंथ स्वतः कवीच्या नजरेखाली मुद्रित झालेले असल्यामुळे स्वतः कवीने स्वहस्ते लिहिलेल्या ग्रंथांप्रमाणेच त्यांना महत्त्व आहे.

(प्रियोष्कर, अ.का., ' सांतु आंतोनिची जीवित्त्वकथा - प्रस्तावना ' मसंप, मुंबई ऑक्टोबर १९५४, पृ. १२)

हा उध्दरणावरून प्रा. प्रियोष्करांनी ठामपणे व्यक्त केलेल्या सूत्राचा त्यांच्या या विषयावरील लिखाणात सुसंगतपणे विकास होत गेल्याचे आढळते.

प्रा. प्रियोष्करांनी साधार दाखवून दिल्याप्रमाणे फादर स्टिफन्सकृत दौत्रिन क्रिस्तां, ' पाद्री दियोगु रिबैरुविरचित क्रिस्तावांचे दौत्रिनीची अर्थु, ' पाद्री साल्वादांज-विरचित सांतु आंतोनिची अर्च्या, ' इत्यादी रचना गद्यात असून ते नवख्रिस्त्यांतील अशिक्षित वर्गासाठी रचण्यात आले होते तर फादर स्टिफन्सचेच ' क्रिस्तपुराण ', एतिएन-द-ला-कुवा या फ्रेंच कवीने लिहिलेले 'सेट पीटरच्या जीवनावरील मराठी पुराण', पाद्री आंतोनियु साल्वादांजकृत सांतु आंतोनिची जीवित्त्वकथा', ' क्रिस्ताचे यातनागीत', ' क्रिस्ताचे वधस्तंमारोहण', ' क्रिस्ताच्या वधस्तंमारोहण प्रसंगीचे विलाप', ही सारी काव्ये उच्चशिक्षित नवख्रिस्त्यांसाठी लिहिली गेली होती. तसेच परदेशी धर्मोपदेशकांना मराठी व तिच्या गोमंतकी बोलीचा अभ्यास करता यावा म्हणून फादर स्टिफन्सचेच मराठी बोलीचे व्याकरण (" Arte de lingua Canarim "), पाद्री दियोगु रिबैरुविरचित कानारी भाषेचा शब्दकोश ("Vocabulario-de-lingua-Canarim ") ही पुस्तके लिहिली गेली.

या संदर्भात ' दौत्रिन क्रिस्तां ' - म्हणजे क्रिस्ती धर्मतत्त्वे -

(Doutrina christã Lingua Bramana Canarim ") व क्रिस्तपुराण या फादर स्टिफन्सच्या ग्रंथांतर्गत असलेला आधार घेता येतो. ' क्रिस्तपुराण ' हे

‘ दौत्रिन क्रिस्तां ’ पूर्वोच ग्रंथस्वरुपात लिहून झात्यावर प्रकाशित झाले असले तरी ‘ दौत्रिन क्रिस्तां ’ लिहून झात्यावर ‘ क्रिस्तपुराण ’ लिहिले गेले होते. दौत्रिनीचे श्रवण करणारा नवख्रिस्ती जर उच्चमू समाजातील असेल तर त्याला त्या आवडणे कठीण होते व ते स्वाभाविकही होते. अमिजात ग्रांथिक मराठीतीलहिंदू कथा-पुराणे त्याला मिळत असत पण ख्रिस्ती मराठी वाड्.मय मात्र स्थानिक बोलीतील असल्याने त्याने त्याचे समाधान होत नसे. त्या संदर्भात असमाधान पावून पृच्छा करणा-या स्का ब्राह्मणाचे उदाहरण फादर स्टिफन्सने दिले आहे --

‘ हे निवरावेया कारणे । फ्रिंगियाचा देशीं हाति पुराणे ।
ती वाचोनिया तेथिल जनु । निते सेविते कथारसु ।
पण ते देसिचे मासेसि अम्यासु । नाहीं आमहां ॥
जैसें तेआं तेआं दिपावतीं । देसपरिचीं पुराणे हाती ।
तैसीं पुस्तकें कां न मेळती । आमचां देसीं ।
हा मोटा अमिप्रावो जि म्हणो । तुमीं तरी वारिलीं मागिलीं पुराणे ।
..जरी मराठिये माक्षोची काहीं । शास्त्रपुराणे होतीं आमां ठाहीं ।
तरी लोकांचा मनोरथु पई । पुर्न होता ॥ ’ २४

यावरून तत्कालीन जेज्जहत धर्मोपदेशकांनी मराठीत पद्य व तिच्या गोपंतकी बोलीत गद्यवाड्.मय का लिहिले यावर प्रकाश पडतो.

३.६ फादर थॉमस स्टिफन्सच्या ‘ क्रिस्तपुराणा ’ च्या संदर्भातील प्रा.प्रियोक्करांचे संशोधन व विचार --

या ग्रंथाचे पैंले पुराण व दुसरे पुराण असे दोन भाग असून ओवींची संख्या प्रत्येक अनुक्रमे ४१८१ व ६७८१ इतकी आहे. ज्ञानेश्वरीपेक्षा अधिक (म्हणजे १०,९६२) ओव्यांच्या या ग्रंथाच्या पाच आवृत्या (१६१६, रायतूर-गोवा, १६४९, रायतूर-गोवा, १६५४, जुने गोवे, १९०७, मंगळूर . या सा-या रोमन लिपीतील आवृत्या होत्या. १९५६ साली बी.शांताराम बंडेलू यांनी क्रिस्तपुराणातील रोमन लिपीचे देवनागरीत लिप्यंतर करून ती आवृत्ती पुणे येथे प्रकाशित केली.

फादर स्विफ्टने हे काव्य आपण मराठी माघोत लिहिले अशी ग्वाही दिली आहे -

हेआ देविचेआं आसां मितुर ही मास परमेस्वराचेआ वस्तु निरोपुंसि योगे स्त्री दिसाणे म्हणउनु, पण सुध मराठी मधिमा लोकांसि न्कळे देखुनु हेआ पुराणाचा फळु बहुता जनांसि सुफळु होउंसि,कार केले,मागिलेआं कवेस्वरांचीं बहुतेके अवघड उतरे सांडुनु सांपुचेयां कवेस्वरांचिये रितुप्रमाणे आनियेके सोपीं ब्राम्हणांचे मासेचीं उतरे ठाई/मिसरित करुनु कवित्व सोपे केले. २५

प्रा.प्रियोक्करांनी या काव्याच्या हस्तलिखितांचा कसोशीने शोध घेतला.या काव्याची एक पाठचिकित्सायुक्त संक्षिप्त आवृत्ती सिध्द करण्याच्या दृष्टीने त्यांचा विचार होता,असे खालील उता-यावरून दिसून येते. फादर स्विफ्टच्या क्रिस्तपुराणाचा अभ्यास, या निबंधात ते म्हणतात --

आज जी क्रिस्तपुराणाची हस्तलिखिते उपलब्ध आहेत,त्यांच्यामध्ये सर्वात विश्वसनीय म्हणजे पणजी येथे असलेली १६५४ सालच्या तिस-या आवृत्तीची नक्कल होय. हे हस्तलिखित जुन्या गोव्यातील सेंट कायतान चर्चला जोडून सरकारी म्युझियममध्ये होते.अलीकडे ते पणजीच्या सरकारी ग्रंथालयात आणून ठेवले आहे. दुसरी एक महत्वाची प्रत महगावजवळ वेर्णा या गावी मी पाहिली.पाठदृष्टया ती महत्वाची वाटली.तिच्यावर लेखनकाल नमूद नाही.मुंबईच्या झोवियर कॉलेजमध्ये दोन-तीन प्रती आहेत,तसेच मंगळूर येथील कॉलेजमध्ये मी दोन प्रती पाहिल्या,पणपाठदृष्टया त्या मला महत्वाच्या वाटल्या नाहीत... मुंबई येथील प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट श्री.जेराल्ड साल्टाणा यांच्या संग्रही सुंदर अक्षरात लिहिलेली एक देवनागरी प्रत मी पाहिली,पण पाठदृष्टया ती कुक्कामी आहे. कोणातरी गावढळ माणसाने ते लिप्यंतर केले असावे.लंडन येथे स्कूल ऑफ ओरिएंटल अँड आफ्रिकन स्टडीज या संस्थेच्या संग्रही ही क्रिस्तपुराणाची एक हस्तलिखित देवनागरी प्रत आहे. तिची मी मायक्रोफिल्म करून आणली आहे.अशीच एक प्रत जर्मनीमध्ये आहे. त्या दोन्ही स्काच हस्ताक्षराच्या दिसतात. त्या दोघांचाही नक्काकार सिमांव गांपिश हा जेजुइट पाद्री असावा...कानडी लिपीतीलही एक क्रिस्तपुराणाची हस्तलिखिते सापडतात... परंतु मला कानडी लिपी कळत नसल्यामुळे मी त्यांच्याकडे लक्ष दिले नाही.

“ माझी अलीकडे असे मत झाले आहे की पाठशुध्द अशी क्रिस्तपुराणाची प्रत तयार करायची झाल्यास ती प्रथम रोमन लिपीमध्येच करावी. नंतर वाटल्यास त्यावरून देवनागरीत लिप्यंतर करावे. ”^{२६}

या ग्रंथामुळे फादर स्टिफन्सला महाराष्ट्र सारस्वतात मानाचे स्थान प्राप्त झाले, असे जरी असले तरी ‘ओम् नमो विश्वमरिता’ वगैरे नमनातील शब्दांपासून अगदी अक्षरपर्यन्त ही रचना निःसंशय स्तद्देशीय विद्वानाची असून ‘हा ग्रंथ कोणा हुशार व विद्वान स्तद्देशीयाकरवी फादर स्टिफन्सने आपल्या देखरेखीखाली रचविला असावा’^{२७} असे वि.ल.भावे यांनी म्हटले होते.

त्या संदर्भात प्रा.प्रियोक्कर ‘सारस्वत’ कारंजावाटणा-या शंकेचे निराकरण करण्यासाठी लिहितात --

‘स्वतः स्टिफन्सन लिहिलेल्या पोर्तुगीज भाषेतील ख्रिस्तचरित्रावरून हे पुराण लिहिले. व त्याचे हे ब्राह्मणी मराठीत भाषांतर स्वतः त्यानेच केले, असा निर्देश या पुस्तकावर असलेल्या ता.३ एप्रिल १६१४ च्या परवान्यात स्पष्ट आहे.’^{२८}

‘क्रिस्तपुराणा’च्या तीन आवृत्या आरंभी मुद्रित व प्रकाशित झाल्या असल्या तरी त्यांची स्कही प्रत आज उपलब्ध नाही. हा ग्रंथ प्रसार्णासाठी योग्य आहे असा निर्वाळा इक्विडिझाशनच्या अधिका-यांनी दिला होता. तसे मान्यतापत्र देणा-यांची नावे ‘क्रिस्तपुराणा’च्या हस्तलिखितावर आढळतात. प्रा.प्रियोक्करांनी ही हस्तलिखिते अग्न्यासली होती, याच संदर्भात ते पुढे लिहितात --

‘आपल्या हिंदी लोकांना जर इंग्रजी प्रभृती परक्या भाषांमध्ये चांगल्या प्रकारे काव्यरचना करता येते तर चाळीस वर्षे वाटलेल्या ब्राह्मणामध्ये वास्तव्य केलेल्या स्टिफन्सला मराठी ग्रंथ लिहिता येणे अशक्य आहे, असे म्हणता येणार नाही. शिवाय जेजुइट लोकांचा उद्योग, उत्साह व चिकाटी दांडगी होती.’^{२९}

‘क्रिस्तपुराण’ हे मुळात देवनागरीत प्रकाशित झाले होते, असे रेव्हरंड जस्टीन ए अँबट यांनी अमेरिकन मिशनरीच्या ‘ज्ञानोदय’ या (१९३३) बुलेटिनमध्ये म्हटले होते. या देवनागरी प्रतीवरून पुढे ‘क्रिस्तपुराणाचे रोमन

लिप्यंतर झाले, असे रेव्हरंड अँबट यांचे मत होते.

प्रा.प्रियोक्करांना हे मत मान्य नसून ते या संदर्भात पुढीलप्रमाणे पुरावा सादर करतात -

दुसऱ्या पुराणाच्या रोवटी --

जेजुस्वामी मक्तांचा केवारी । जदीं जन्मु घेतला संसारी ।
वरुषो सौळा शते चौतर्दश चेरी । नईं लागोनि जाहालीं ।
तो संखु चालते वरुषाणि । वसंतकाळी वैशाखमासीं ।
देव ग्रंथु मराठीयेसी । अमंगु केला । " ३०

असे म्हटले आहे. म्हणजे १६१४ साली हा ग्रंथ पुरा झाला हे स्पष्ट दिसते. ता.३ एप्रिल १६१४ चा इंक्विझिशनच्या सेन्सरचा त्यावर परवाना आहे. हा ग्रंथ १६१६ साली छापून रोमन लिपीत प्रसिध्द झाला व स्टिफन्स १६१९ साली वारला. यावरून हे पुराण रोमन लिपीतच स्वतः स्टिफन्सनेच लिहिले आहे, असे स्पष्ट दिसते. दुसरे, या पुराणाच्या आवृत्तीवर असलेल्या इंक्विझिशनच्या परवान्यामध्ये हे मुळाबरहुकूम असत्याबद्दल नमूद करण्यात आले आहे. "३१

प्रा.प्रियोक्करांच्या मतास पुष्टी देणारा आणखी एक पुरावा मिळतो. दिनांक ५ डिसेंबर १६०८ रोजी मडगावहून रोममधील सोसायटी ऑफ जिझ्झच्या पंथप्रमुखाला फादर स्टिफन्सने पत्र लिहिले होते. रोममधील फादर क्विी यांच्याकडून ते उपलब्ध झालेले ते पत्र प्रा.प्रियोक्करांनी मुंबई विद्यापीठाच्या जर्नलमध्ये त्यांच्याच हस्ताक्षरात प्रसिध्द केले होते. त्यात फादर स्टिफन्स म्हणतो --

"Before I end this letter, I wish to bring before your Paternity's mind the fact that for many years I have strongly desired to see in this Province some books printed in the language and alphabet of the land, as there are in Malabar with great benefit for the Christianity. And this could be achieved for two reasons . The first because it

looked impossible to cast so many matrix amounting to six hundred whilst the characters are syllables and not alphabets as our 24 are in Europe. The other because the holy curiosity could not be put into execution, without the order and approval of the Provincial."32.

देवनागरी लिपीतील वर्णमालेतले सिद्धे ख्रिस्तपुराणाचे प्रत प्रकाशित करण्यावेळी उपलब्ध नव्हते, हेच या पत्राद्वारे सिद्ध होते.

जेजुइत ग्रंथकारांनी प्राचीन मराठीतील पूर्वसूरीपैकी काही महत्वाच्या रचनांचे अनुकरण केले होते. स्तद्देशीयांच्या चालीरीती, धार्मिक आचारविचार, त्यांच्या ईश्वर व जगदुत्पत्तीविषयक कल्पना इत्यादीं जाणून घेण्यासाठी त्यांनी हिंदूंच्या धार्मिक ग्रंथांचा अभ्यास केला होता, हे जेजुइतांच्या बाडांत जी जुनी कथापुराणे संग्रहित वा निर्देशित केलेली आहेत, त्यावरून कळून येते. ब्राह्मणेय यैथील सार्वजनिक ग्रंथागारात रामायण आणि महाभारत यांतील काही भागांची गोमंतकी बोलीतील रोमन लिपीतील गद्य भाषांतरे उपलब्ध आहेत. ती मूळ ग्रंथिक मराठीतील कृष्णदास शामा, विष्णुदास नामा वर्गोच्या काव्यांवरून केली आहेत असे मत डॉ. पिसुर्लेकरांनी व्यक्त केले होते.³³ याच ग्रंथागारातील ज्या बाडात कृष्णदास शामा यांचे 'कृष्णचरित्रकथा' हे काव्य आहे त्याच बाडात विष्णुदास नामा, ज्ञानदेव, निवृत्तीदेव, शिंपी नामा, शिवदास, समयानंद इत्यादी कवोंची स्फंदर तीस आस्थाने आढळतात. ही बाडे रायतूर (गोवा) येथील जेजुइत पंथीयांच्या कॉलेजमध्ये होती, ही बाब लक्षणिय वाटते. विशेष म्हणजे यांतील स्फा बाडातील हस्ताक्षराचे फादर स्टिफन्सच्या हस्ताक्षराशी साम्य आढळते. पोर्तुगालला जाऊन स्वतः हे हस्तलिखित पाहून आलेल्या डॉ. पिसुर्लेकरांनी असे मत व्यक्त केले होते.

जेजुइतांनी हे ग्रंथ का बाळगले असावेत याकडे लक्ष वेधताना प्रा. प्रियोकर लिहितात --

".... क्रिस्तीधर्मप्रसाराच्या दृष्टीने देशी भाषोचा अभ्यास प्रत्येक देशी किंवा परदेशी चर्चप्रसूला आवश्यक ठरविला गेला, त्यावेळी देशी भाषोच्या अभ्यासाकरिता मराठी ग्रंथांची आवश्यकता भासली. त्यावेळी बाटलेल्या

ब्राह्मणांना पोर्तुगीज सत्तेबाहेरील मुलुखात पाठवून तिकडून चोरून ग्रंथ आणण्यात आले;^{३४} असे त्या काळाच्या पत्रव्यवहारात नमूद आहे अशा ग्रंथांच्या सहाय्याने देशी माघांचा अभ्यास युरोपियन पाद्री करू लागले.^{३५}

स्टिफन्सने आपल्या पुराणाच्या आरंभी जी मराठी माघांची स्तुती केली आहे, ती 'योगवासिष्ठ' या ग्रंथावरून घेतली आहे. हे प्रा.प्रियोष्करांनी १९४० मध्ये मुंबई विद्यापीठाच्या 'जर्नल' मध्ये लेख लिहून (पृ.१८८) अंतर्गत पुराव्यावरून स्टिफन्सने पूर्वसिध्दता म्हणून कोणते मराठी ग्रंथ अभ्यासले होते यावर प्रकाश टाकला.

जेजुइतांना हिंदू पुराणांसारखे मराठी काव्यग्रंथ का निर्माण करावे लागले यावर प्रा.प्रियोष्करांनी विस्ताराने स्पष्टीकरण दिले आहे.

'फादर स्टिफन्सने ब्राह्मणांच्या बोलीत' दौत्रिन क्रिस्ता' हा क्रिस्ती धर्मातर्वाची माहिती देणारा प्रश्नोत्तररूप ग्रंथ लिहिला तरा परंतु त्याने लोकांचे समाधान होईना म्हणून त्याला ग्रांथिक (मराठी) माघांत क्रिश्चनपुराण लिहावे लागले.... केवळ वरिष्ठ जातींच्या लोकांना संतुष्ट करण्यासाठी युरोपियन मिशन-यांना ग्रांथिक मराठी शिकावी लागली असे नव्हे, तर हिंदू धर्माचे संडन करण्याकरिता हिंदूंचे जुने मराठी ग्रंथ अभ्यासण्याची त्यांना आवश्यकता मासली. नव्या क्रिस्ती धर्माची माहिती देण्याबरोबरच जुन्या धर्माच्या चुका दाखवणे व तो कसा त्याज्य आहे, हेही लोकांच्या गळी उतरविणे, धर्मांतरकार्याच्या दृष्टीने त्यांना आवश्यक होते. पहिले कार्य स्टिफन्सच्या 'क्रिस्तपुराणा' ने तर दुसरे कार्य करण्यासाठी एतिएन-द-ला कृवा नावाच्या स्कॉट्रेंच पाद्रीने १६२९-३५ साली सेंट पीटरवरील पुराणग्रंथ रचून मुद्रित केला. आपल्या ग्रंथाकरिता त्याने बोली माघांचे माध्यम स्वीकारले नाही. कारण वादविवाद सुरिक्षितांशी करावयाचा असतो, अशा लोकांची माघा ग्रांथिकच असावयाची म्हणून त्याने ग्रांथिक मराठीत पंधरावीस हजार ओव्यांचे संडनात्मक पुराण रचिले. ^{३६}

‘क्रिस्तपुराणा’ त पूर्वीच्या मराठी कवींच्या निवेदनाच्या त-हा आढळतात. त्याकाळी ज्ञानदेवादी नावे धारण करून गौपंतकस्थ कवी मराठीत रचना करीत. त्यातील ज्ञानदेवांच्या नावावर नमूद असलेल्या ‘द्रेणपर्वा’ तील व डॉ. पिसुल्लेकर यांच्या साजगी संग्रहालयात असलेल्या विष्णुदासनाम्याच्या ‘मारीती पर्वा’ च्या हस्तलिखितातील कवींच्या शैलीशी ‘क्रिस्तपुराणा’ ची शैली एकदम मिळतीजुळती दिसत असल्याची नोंद डॉ. स. गं. मालशे यांनी त्याच्या ‘फार स्टिफन्स व त्याचे क्रिस्तपुराण’ (१९६५) या पुस्तकात केली आहे. (पृ. २५).

‘क्रिस्तपुराणा’ तील शब्दार्थ चिकित्सेला अजूनही वाव आहे याकडे अभ्यासकांचे लक्ष वेधताना प्रा. प्रियोष्कर लिहितात --

‘स्टिफन्सच्या पुराणाच्या विश्वसनीय संहितेप्रमाणे त्याने ज्या मराठी ग्रंथांचा अभ्यास केला असेल ते जर मिळाले तर त्यांची शब्दार्थचिकित्सेलाही फार मदत होईल असे ग्रंथ कोणते यांचा तपास लावणे शक्य आहे.’ ३७

‘क्रिस्तपुराणा’ च्या शब्दार्थचिकित्सेसाठी कानडी व फारसी भाषा तसेच लॅटिन व पोर्तुगीज भाषा यांचेही ज्ञान उपयुक्त ठरेल असे प्रा. प्रियोष्कर यांना वाटते. आज गोव्यात बोलली जाणारी कोंकणी ५ सतराव्या शतकात बोलली जाणारी गौपंतकी बोली यात खूप अंतर आढळते. ही वस्तुस्थिती ध्यानात घेऊन ‘क्रिस्तपुराणा’ च्या अभ्यासकाने सदर काव्याचा अभ्यास करण्यासाठी पूर्वतयारी करणे आवश्यक आहे याकडे प्रा. प्रियोष्करांचा कटाक्ष आहे ते लिहितात-

‘क्रिस्तपुराणाचा अर्थ कळण्यासाठी काही भाषांचा अभ्यास पाहिजे. जुनी यादवकालीन मराठी भाषा तर अभ्यासकाला चांगलीच अवगत असली पाहिजे. शिवाय त्या काळच्या स्थानिक बोलीचाही परिचय असावा. या बोलीतील सतराव्या शतकातील जेजुइटांनी लिहिलेले बरेचसे वाङ्मय उपलब्ध आहे. शिवाय त्या बोलींची व्याकरणे व कोशही आहेत. १६२६ सालचा म्हणून समजला जाणारा दियोगु रिबेरो या पाद्रीचा हस्तलिखित कोश छापून प्रसिध्द झाल्यास, स्टिफन्सच्या पुराणाच्या अभ्यासाला त्याची फार मदत होईल. स्टिफन्सचे

१६४० मध्ये मुद्रित झालेले व्याकरण प्रसिध्द आहे. ही गोमंतकी बोली जवळजवळत्या काळच्या स्वरूपात, सौळाव्या शतकात पोर्तुगीज धर्मच्छाच्यावेळी कर्नाटक व केरल या भागात दक्षिणेत पळून गेलेल्या सारस्वत ब्राह्मणांमध्ये आढळते. गोमंतकात तिचे स्वरूप आज पालटले आहे. क्रिस्ती लोकांची बोली तर पोर्तुगीज भाषेच्या संसर्गाने इतकी बदललेली आहे की, ही गोवानीज बोली मराठीची बोली नसून पोर्तुगीजची बोली नसेल ना अशी शंका उत्पन्न होते. आजच्या क्रिस्ती लोकांना सतराव्या शतकातील या बोलीचा बोध होणे कठीण जाईल. ३८

मूळ ग्रंथकार जेव्हा आपल्या ग्रंथांतर्गत काही संदर्भ देतो, जर ते परकीय संस्कृतीतील असतील व तिच्या विषयी आपणास अज्ञान असेल तर सदर ग्रंथकाराला नक्की काय सांगायचे आहे ते चटकन ध्यानात येत नाही. हिंदू अभ्यासक जेव्हा 'क्रिस्तपुराणा' चे वाचन करतो त्यावेळी अंतर्गत पुराव्यावरून स्टिफन्सने कोणकोणत्या प्राचीन मराठी ग्रंथांचा अभ्यास केला हे स्क त्याला स्क वेळ कळू शकेल पण बायबलचे चांगले ज्ञान नसल्याने त्यास काही संदर्भांचे आकलन होणे कसे कठीण आहे हे प्रा. प्रियोक्करांनी खुलासेवार स्पष्ट केले आहे. त्यासंदर्भात ते लिहितात --

स्टिफन्सच्या पुराणाच्या अभ्यासकाला, ज्याच्या आधारावर हे पुराण रचले गेले त्या बायबलचा चांगला परिचय पाहिजे. स्वादे शंकास्थळ निर्माण झाल्यावर मूळ बायबलातील कोणत्या स्थळांचे ते माघांतर किंवा अनुवाद आहे हे त्याच्या लक्षात लगेच आले पाहिजे. क्रिस्तपुराणातील कोणता भाग मूळ बायबलवर आधारलेला आणि कोणता भाग स्वतंत्र आहे याचे संशोधन कोणी करील तर त्याचा फार उपयोग होईल. अलीकडे काही तरुण पाद्री मराठी भाषेचा अभ्यास करीत आहेत. त्यांपैकी स्वाद्याने हे कार्य हाती घेण्यासारखे आहे, परंतु जेजुइटांच्या देशी भाषांतील ग्रंथांचा अभ्यास किंवा संपादन करण्यापेक्षा त्यांच्या जुन्या दोषांवर पांघरुण घालण्याचा किंवा त्यांचे समर्थन करण्याचा हा सौपा मार्ग आहे असे त्यांना वाटत असावे, त्यामुळे या तरुण देशी पाद्रींकडून आम्ही करीत असलेल्या अपेक्षा फोल ठरत आहेत. ३९

‘ क्रिस्तपुराणा’ त यादवकालीन अनेक शब्द आढळतात. त्या काळातील काही शब्दांचा ग्रंथनिहाय शोध घेऊन प्रा.प्रियोष्करांनी फादर स्टिफन्सला अमिप्रेत असलेल्या त्या शब्दांच्या अर्थाची साधार व विस्तृत चर्चा केली आहे.^{४०}

उदाहरणार्थ --

अंदकूप : या शब्दासंदर्भात प्रा.प्रियोष्कर लिहितात --

‘ ‘ अंधकूप’ हा शब्द ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीमध्ये दोन ठिकाणी वापरलेला आहे. तोच अर्थ स्टिफन्सने उचललेला दिसतो. ‘ अंधकूप ’ शब्द दोन तीन अर्थानी वापरता येईल.

(१) ‘ अंधकूप हे स्का नरकाचे नाव आहे (२) पालापाचोळ्याने किंवा झाडाझुडुपांनी जिचे तांड झाकले आहे, अशी विहीर (a hidden well), किंवा (३) लक्षाणेने मोह, अज्ञान अशा अर्थानेही तो वापरता येण्यासारखा आहे. ज्ञानेश्वरांनी हा शब्द वापरताना त्यांच्यापुढे पहिला अर्थ असावा...

‘ येथे स्टिफन्सने अंधकूप नरकासारखी काळोखी व जाचक जागा म्हणजे बंदीगृह, असा अर्थ घेतला आहे -

‘ पर्वत ते झांकिला ते अवसरी

अंदकूपे (क्रि.पु. १, १८, ६५),

येथे अंद’ आणि’ कुपे’ हे शब्द वेगवेगळे आहेत. येथे कुपे’ म्हणजे ढगाने. रिबैरु आपल्या कौशामध्ये ‘ कुप ’ याचा अर्थ nuvem (cloud) असा देतो.

‘ अंध ’ बद्दल ‘ अंद ’ असे रूप योजिले आहे. याचे कारण या परदेशी लोकांना अल्पप्राण व महाप्राण यांतील भेद कळत नसावा. जुन्या मराठी हस्तलिखितातही असा प्रकार आढळतो. ‘

क्रिस्त्यांना मराठी शब्दांच्या भेदांचे ज्ञान नसल्याची अशी कैं उदाहरणे आहेत. स्टिफन्सने योजिलेला ‘ abaddha ’ या शब्दाचे मूळ रूप ‘ अबध्द ’ असे असले तरी दियोगु रिबैरु आंतोनियु सालदांज यांनी तोच शब्द ‘ अबद ’ असा योजिलेला आहे, असे प्रा.प्रियोष्करांनी सोदाहरण स्पष्ट केले आहे.

‘ तीरसी ’ (तीराप्रमाणे) या मराठी शब्दापासून ‘ त्रिसी ’ (क्रि.पु.१.१५.४६) हे द्रुत उच्चरामुळे रूप बनले असावे, असे त्यांना वाटते.

फादर स्टिफन्सच्या ‘ ख्रिस्तपुराणा ’ त आढळणा-या माघीच्या संदर्भात लिहिताना इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे यांनी यावर झोड उठविली होती.त्यांनी लिहिले होते --

‘ हे पुराण इ.स.१६१५ साली प्रथम तयार झाले. म्हणजे स्कनाथ, दासोपंत वगैरेचा समकालीन स्टेफेन्स होता व त्याची माघा दासोपंतांच्या माघीसारखी किंवा शिक्कल्याणाच्या माघीसारखी असली पाहिजे. ’

(विविधवृत्त, फेब्रुवारी, १९०८)

त्यानंतर १९०९ मध्ये राजवाडे यांची ‘ ज्ञानेश्वरी ’ व ‘ ज्ञानेश्वरीतील मराठी माघीचे व्याकरण ’ हे दोन ग्रंथ प्रकाशित झाले. ‘ ज्ञानेश्वरी ’ ची प्रस्तावना लिहिताना त्यांनी स्टिफन्सकृत ‘ ख्रिस्तपुराणा ’ तील माघीला अपमृष्ट माघा संबोधले आहे.यासंदर्भात ते लिहितात--

‘ गौव्याच्या किरिस्तावांची मराठी माघा आणि ठाप्याच्या किरिस्तांव कौळ्यांची मराठी माघा निव्वळ कौकणातील प्रांतिक मराठी पोट-माघीचे अपमृंश होत. हा अपमृष्ट माघीत पोर्तुगीज मिशन-यांनी बायबलपुराण लिहिले आहे. ’ (पृ.४५)

सरे तर फा.स्टिफन्सने आपले ‘ ख्रिस्तपुराण ’ हे १६१४ मध्ये लिहिताना (१६१५ नव्हे) ‘ हे सर्व मराठीये मासेत लिहिले आहे ’ असे प्रस्तावनेत म्हटले होते.

प्रा.प्रियोळ्करांनी राजवाडे यांची समजूत अज्ञानमूलक होती हे स्पष्ट करताना लिहिले की --

‘ सध्या मुद्रणाची कला-दळणवळणाची साधने आणि टपालाची सोय यांच्यामुळे स्खादा ग्रंथ लिहून झाल्याबरोबर तो लगेच छापला जाऊन जगभर वाक्कांच्या हाती पडू शकतो.तसा प्रकार पूर्वी नव्हता.त्याकाळी स्खादा ग्रंथ लोकप्रिय होऊन त्याच्या हस्तलिखित नकला दूरवर पसरण्यास फार काळ लागे.

त्यामुळे स्टिफन्स, कृवा, साल्दाज वगैरे मिशन-यांच्या पुढे असलेले ग्रंथ तीस पन्नास किंवा शंभर दोनशेही वर्गांमागचे असावेत. त्यामुळे या क्रिस्ती मराठी वाङ्. मयात आपणांस महानुभावांच्या वाङ्. मयात किंवा राजवाडे यांनी प्रसिध्द केलेल्या स्कनाथपूर्वकालीन आढळणारे माषिक निष्कर्षां दृष्टीत्पत्तीस येतात.”

राजवाडे यांनी साल्दाणासंपादिते क्रिस्तपुराणा तील ग्राम्य माषोस्तव व अपमृष्ट उच्चरास्तव महाकवी म्हणता येत नाही, इतकेच नव्हे तर त्याची संपावित कवीतही गणना करता येणे कठीण आहे, असे म्हटले होते.

प्रा. प्रियोक्कर तत्संदर्भात राजवाड्यांच्या मताचे तपशीलवार विश्लेषण करताना लिहितात -

... राजवाड्यांनी 'ज्ञानेश्वरी' (१९०९) आणि 'चौथा कवीचे उद्गाहरण' (१९११) ही काव्ये प्रसिध्द केली. ज्ञानेश्वरांचा 'योगवासिष्ठ' ही मागाहूनच (१९१४) प्रसिध्द झाला. त्या ग्रंथांची माषा राजवाड्यांच्या आधी लक्षात आली असती तर स्टिफन्सची माषा त्यांना कदाचित गावढक वाटली नसती.

' हे क्रिस्ती मराठी वाङ्. मय रोमन लिपीत असल्यामुळे आणि या लिप्यंतर पध्दतीच्या अपूर्णत्वामुळे काहो दुर्बोधता या वाङ्. मयाला प्राप्त झाली आहे, हे नाकारता येत नाही. पण त्याचबरोबर ही रोमन लिप्यंतराची पध्दती राजवाड्यांना नीट कळली नसल्यामुळे त्यांना ही माषा जास्तच अशुध्द वाटली हेही पण सरे आहे ... आपल्यापुढे असलेले बहुतेक प्राचीन मराठी मुद्रित वाङ्. मय त्यावर संपादकीय संस्कार झाल्यामुळे आपणांस शुध्द वाटते, परंतु हेच ग्रंथ मूळ हस्तलिखित स्वरुपात जे कोणी पाहतील, त्यांना क्रिस्ती मराठी वाङ्. मयात अशुध्द वाटणारी माषा या हिंदूच्या ग्रंथांतही मरपूर प्रमाणात आढळेल. ' (प्रियोक्कर, अ. का., ' सांतु आंतोनिची जीवित्कथा-प्रस्तावना ', मराठी संशोधन पत्रिका, मुंबई (ऑक्टोबर १९५४, पृ. १२.)

प्रा. प्रियोक्करांनी हाच मुद्दा त्याहीपूर्वी १९४० मध्ये पाद्री कृवाच्या

‘ ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण ’ या विलापिकेचे साक्षोपी संपादन करताना लिहिलेल्या इंग्रजी प्रस्तावनेत मांडला होता. १९५९ मध्ये नोरोज्येचे ‘ ख्रिस्ताचे यातनागीत ’ संपादित करताना लिहिलेल्या प्रस्तावनेत याच मुद्यासंदर्भात अधिक स्पष्टीकरण करताना ते म्हणतात --

‘ -- शिवाय प्रस्तुत काव्य ग्रांथिक मराठीशी संबंध सुटत चाललेल्या ख्रिस्ती लोकांच्या पठनात किंवा आल्यामुळे त्यामध्ये अशुध्दपणा शिरला असून व्यवहारातील स्थानिक बोलीचे पुट त्यांना मिळालेले आहे. अशा प्रकारचे अशुध्दीकरण किंवा आधुनिकीकरण कसे होते हे ज्ञानेश्वरीच्या संहितेशी ज्यांचा परिचय आहे, त्यांना सांगण्याचे कारण नाही. ’ (पृ. ६) मराठी ख्रिस्ती वाङ्मयाचे संशोधन करताना प्रा. प्रियोक्करांनी मराठी भाषेच्या इतिहासावरही नवा प्रकाश पडण्याची शक्यता अशा त-हेने व्यक्त केली आहे हे स्पष्ट होते.

प्रा. प्रियोक्करांनी फादर स्टिफन्सचा चरित्रविषयक साधार परिचय देऊन त्याने कोणत्या परिस्थितीत आपले मराठी लेखन केले याविषयी माहिती दिली, याचा तपशीलवार परामर्श आतापर्यन्तच्या विवेचनात घेतला. फादर स्टिफन्सच्या ‘ ख्रिस्तपुराणा ’ चा अभ्यास करण्यास आवश्यक अशा नव्या दिगाही प्रा. प्रियोक्करांनी दाखविल्या, हे सोदाहरण स्पष्ट केले. त्यांनी इतर जेजुइत मराठी लेखकांच्या वाङ्मयाच्या अभ्यासाची साधने उपलब्ध केली, त्याचा परामर्श या प्रकरणाच्या पुढील मागात ध्यावयाचा आहे.

३.७ रतिरन-द-ला-कृवाच्या काव्याचा प्रा. प्रियोक्करांनी घेतलेला शोध --

(१६२९ साली प्रकाशित झालेल्या पाद्री रतिरन-द-ला-कृवा याच्या ‘ पीटर पुराणा ’ चा प्रा. प्रियोक्करांनी परिश्रमपूर्वक शोध घेतला. त्यासंदर्भात प्रा. प्रियोक्कर आपल्या ‘ जेजुइतांचे मराठी वाङ्मयकार्य : ओझारती ओळख ’ या ‘ यशवंत ’ (१९३८) या नियतकालिकातील लेखात पाद्री कृवाच्या पुराणाचा सविस्तर तपशील देताना लिहितात --

‘ गोव्याच्या सरकारी ग्रंथसंग्रहालयामध्ये दुस-या स्का मराठी पुराणाचे दोन माग आहेत. हाही ग्रंथ स्टिफन्सच्या पुराणाप्रमाणे ओवीबध्द असून त्याच्याही

पेक्षा मोठा दिसतो. याचे स्वरूप अनादी व अनंत असल्यामुळे (आरंभीची २५ व शोवटची काही पृष्ठे नाहीत) ही काय मानगड आहे याचे पुष्कळ दिवसांपासून पुष्कळना कोडेच होते. १८५७ साली कुंज रिव्हार याने लिहिलेल्या कोंकणी वरील निबंधात याचा काळ व कर्ता निश्चित करता येत नाही , असे सांगून Biblioteca (ग्रंथालय) मध्ये असल्यावरून त्यास 'पुराण बिब्लियोतॅक' असे नाव दिले... काही वर्षांमागे मी हे पुराण वाचून एतिसन-द-ला-कृवा नावाचा फ्रेंच जेजुइट होता हे निश्चित केले पाद्री कृवाने लिहिलेल्या "Discorso sobre A Vida Do Apostolo sam Pedro Em Que se Refuta os Principaes Erros Do Gentilismo" चे प्रा. प्रियोस्कर ज्या मध्ये या पूर्वेकडील जैतिम (हिंदू) धर्मातील प्रमुख प्रमादांचे खंडन केले आहे व ज्यामध्ये येथील नव्या ख्रिश्चनांना उपयुक्त अशा ख्रिस्त धर्मातील विविध चमत्कारांचे व प्रमेयांचे विशदीकरण केले आहे, असा सेंट पीटरच्या चरित्रावरील निबंध असा अनुवाद करून या आलेखात ते पुढे लिहितात --

वर पा. कृवाच्या पुराणाचे जे तत्कालीन पध्दतीप्रमाणे नाव सांगितले त्याखेवजी त्याला 'सेंट पीटर पुराण' किंवा 'सा पेद्रुपुराण' असेच यापुढे संबोधणे सोयीचे होईल. या ग्रंथाची स्फंदर तीन पुराणे असून प्रत्येक पुराणाचे काण्डात व प्रत्येक काण्डाचे अवस्वरात पोटविभाग पाळले आहेत. त्यावर तथाकथित ज्ञानदेव-विरचित 'योगवासिष्ठ' आणि 'द्रोणपर्व' या दोन्ही ग्रंथांचा परिणाम झालेला दिसतो हे तपशीलवारपणे इतर अभ्यासकांच्या निदर्शनास आणले.

१९४३ साली महाराष्ट्र साहित्य पत्रिके त प्रसिध्द झालेल्या श्री ज्ञानेश्वरांचा स्क प्रगूढ ग्रंथ या लेखात (पृ. ७) पाद्री कृवाने 'योगवासिष्ठ' या ग्रंथाचा उल्लेख आपल्या पुराणात केला होता, याकडे लक्षा वेधताना ते म्हणतात--

'स्टिफान्सच्या नंतर जोगोमंतकात मराठी भाषेचा पुराणकार होऊन गेला त्या फादर एतिसन-द-ला-कृवा (१५७९ - १६४३) या फ्रेंच पाद्रीने आपल्या सेंट पीटरवरील पुराणात (१६२९) प्रस्तुत 'योगवासिष्ठ' ग्रंथाचा उल्लेख केला

आहे. या पुराणात तो म्हणतो--

जितुके न बोलती व्यधी । लिहिले आहे वसिष्ठग्रंथी ।

ते पाहे पां कवण रिती । दत्त चित्त देउनी ॥ ३२ ॥

म्हणे इतुकी वसिष्ठ ऋषिचीं बोली । मियां संस्कृताची मराठी केली ।

उधरावेया केवळी । बहुतां लोकार्थें ॥ ३३ ॥

(पुराण २२, कांड ५२, अवस्वर २)

वरील ३३ वी ओवी तर प्रस्तुत 'योगवासिष्ठा' तून जशीच्या तशी उद्धृत केली आहे. (प्र. १, अ. १, ३). इतकेच नव्हे तर प्रस्तुत 'योगवासिष्ठा' च्या सहाव्या प्रकरणात --

देऊ आदरिलें इच्छामोजन । तेथ उठिलेंचि असें विघ्न ।

बळी कळं आदरिले दान । तो पाडिला पाताळी ।

अशी ओवी आहे, (नं. २३) तीही पाद्री कृवाच्या 'पीटरपुराणा'त आढळते.

विष्णु ठकु असत्यवादी आणि विविधागुणी नष्टु देखोनी देव नव्हे
असे सिध्द करताना तो म्हणतो --

वसिष्ठऋषिचा ग्रंथ । बोलिल्याची आहे साक्षी देतू ।

तुमी ऐका त्याची मातू । कर्ण उग्ले(उघडे)करौनी ॥ ५१ ॥

म्हणे देवों आदरिले इच्छामोजन । तेथ उठविले ऐसे विघ्न ।

बळी कळं आदरिलें दान । तो पाडिला पाताळीं ॥ ५२ ॥

पाद्री कृवाने आपल्या ग्रंथात हिंदू धर्माचे संहन करण्याकरिता ज्या ग्रंथांचा उपयोग केला ते त्याने मुळातून वाचले होते याकडे अशा त-हेने प्रा. प्रियोक्करांनी जे अभ्यासकांचे लक्ष वेधले त्यासपूरक माहिती डॉ. वि. बा. प्रमुदेसाई यांनी दिली आहे. त्यांनी गौमंतकीय कवी कृष्णदास शामा याने लिहिलेला 'श्रीकृष्ण चरित्रकथा' या काव्यग्रंथाचे ज्ञातृनिष्ठ पध्दतीनुसार पाठचिकित्सापूर्ण संपादन करून त्यास उपयुक्त स्पष्टीकरणात्मक टीपा, शब्दकोश जोडला आहे. त्या ग्रंथास लिहिलेल्या विवेक प्रस्तावनेत पाद्री कृवाने आपल्या पुराणात शामा (शामराज) च्या रचनेचा विशेषा उपयोग करून घेतला

होता, असे डॉ. प्रमुदेसाई यांनी साधार सिध्द केले आहे. या संदर्भात ते लिहितात -

हिंदू धर्माचे संहन करण्यासाठी ज्या प्रमुख ग्रंथांचा कृवाने उपयोग केला, त्यापैकी काहींचा तो स्पष्टपणे आपल्या काव्यात उपयोग करताना आढळतो. शापराजच्या ज्या काव्याचा त्याने 'कृष्णचरित्र' (Crusttana Charitra") असा अनेक ठिकाणी निर्देश केल्याचे व काही ठिकाणी या ग्रंथातील ओव्याही (त्यात किंचित बदल करून) अद्भूत केल्याचे दिसून येते. पुढील ओव्यांचे विलक्षण साम्य पहा.--

कुस्टणपुराणाची साक्षि । तुमां देतो सादुस्ति येकि ।
व्यासे तुमंच्या मुखी । बोळिली जैसीं ॥ ४५ ॥
म्हणो. गुरुन देवो दाविला । म्हणउनि गुरुचि देउ मानिला ।
जैसा देउ, तैसा भाविला । येकस्वरूपे ॥ ४६ ॥
गुरुमंत्र देवता । आइकइ मावावेया चिता ।
शास्त्राचा महंत । सांगोनि गेले ॥ ४७ ॥

(पी.पु. २रे पुराणाचे चौथे कांड अवस्वरु दुसरा)^{४२}

डॉ. प्रमुदेसाई यांनी अशी आणखी काही उदाहरणे दिली आहेत.

या, संदर्भात ते पुढे लिहितात ----

ब्रम्हदेवाने गोकुळातील गोपबालक व वत्स यांचे हरण केले त्या प्रसंगाचे वर्णन करताना पीटर पुराणात पुढील ओव्या आल्या आहेत --

म्हणो अनेक अवधारी । विस्टणु मुहुं सैसा शरिरीं ।
सारखी केती कूस्टगणुचरित्रीं । लिहिल्या हाति ॥ ७३ ॥ ..
अस्ता पस्ता हिडे । पावे तेयां चौंऊंकेडे ।
तंव ते न देखे सवंगडे । वंठांसहित ॥ ९२ ॥ ...

वरील उता-यातील ओवी क्रमांक ९२ ही जशीच्या तशी 'श्रीकृष्ण चरित्रातील ब्रम्हदेवकृत वस्त्रहरण' प्रसंगाच्या भागात आढळते :--

आरता परता हिंदे । पाहे तथा चौंकडे ।

तंव ते न देखे सौंगडे । वत्ठांसहीत ॥ ५१ ॥ (अवस्वरु आठवा)^{४३}

अशा त-हेने शामराजाच्या काव्याचे अनेक संदर्भ पाद्री कुवाच्या पुराणात आढळतात व प्रा.प्रियोक्करांच्या वरील मताला पुष्टीच मिळते.

हिंदू धर्मीयांच्या देवदेवतांची निंदा नालस्ती करून ख्रिस्ती धर्माचे महत्व पटवून देण्याच्या उद्देशाने हे काव्य लिहिले असून त्यात पाद्री कुवाने श्रीकृष्णचरित्राचा उपयोग करून घेतला आहे याचा स्पष्ट निर्देश करण्यासाठी डॉ. प्रभुदेसाई यांनी काही निवडक उदाहरणे दिली आहेत --

कुस्टणचरित्राची येकि गोस्टि । बोलिली आहे विटाळवंति ॥

विस्टणु वेशोयणासितेति स कोटी । हिंडिनले म्हणो ॥ १७० ॥

म्हणो, देव हो तुमा आता । याधवांचे कुळी समस्त ।

आपुलेनि असे करोनि रेथ । जत्म घ्यावे ॥ १७१ ॥

गोपिकांचेनि वेशे । देवांगना प्रमुसे ।

गोपाळरुपे कवतुके । अवताराचे ॥ १७२ ॥

गोपिका जाहाले तेति स कोटी । ही वोवी देती प्रचिति ।

आता कामत्र आचरिले त्यां प्रंती । विस्टणो तुमंच्या ॥ १७३ ॥

त्या कुस्टणचरित्राची । तुत देतो चांगह सासि ।

लिहिली आहे जेणे विसीं । बोलतो तुथे ॥ १७४ ॥

म्हणो गोपिका जेतुके म्हणितले तेतुके त्याणे केले ।

या परी भोगिले । सकळैकाये ॥ १७५ ॥

जे कामत्र विटाळवंत । विस्टणु सही अमित ।

गोपिकां आचरिले प्रघट । बोलती ग्रंथ ॥ १७७ ॥

तेयां लंपटां अदेवांसि । देव करोनि मुखेसी ।

मजना करिती वाचेसीं । बोलोनि देव ॥ १७८ ॥

पण ऐसे दोस आचरणेसीं । स्त्रिया होऊनि मुमिसि ।

देउ कार अवतारासी । हिंडतो कामातुरू ? ॥ १७९ ॥

कीं ता विस्टणु सुखरु । येवढा दोसी कामातुरु ।

चिंतावाकार परमेस्वरु । तं सांगिजी माये ॥ १८० ॥

(दुसरे पुराण, चौथे कांड, अवस्वरु चौथा) .

हे संटनात्मक वर्णन करीत असताना पाट्टी कृवासमोर शामराजाच्या काव्यातील रासक्रीडेच्या प्रसंगाचे वर्णन करणारा अवस्वरु तेरावा होता याबद्दल शंकाच नको. वरील उता-यातील ओवी क्रमांक १७५ 'श्रीकृष्णचरित्रकथे' त जशीच्या तशी आढळते पहा --

गोपीका म्हणतले । तीतुके त्याणे केले ।

यापरी मोगीन्जले । सकळैकांते ॥ १५९ ॥ (आवस्वरु १३ वा.)^{४४}

'पीटरपुराणा'चे हिंदूधर्मातील देवदेवतांचे व आचारविचारांचे संडण करण्यासाठी लेखन झालेले असले तरी या ग्रंथातील अशा असहिगष्णु गोष्टी आज इतिहासजमा झालेल्या असल्याने त्याचा हिंदू धर्मावर अनिष्ट परिणाम होण्याची सुतराम शक्यता नसल्याने या पुराणातील माळा व मराठी निस्ती वाड. मयाचा इतिहास यांच्या दृष्टीने 'पीटरपुराण' सदा मुद्रित होणे आवश्यक आहे, यावर त्यांनी भर दिला. इतकेच नव्हे तर मराठी संशोधन पत्रिके तून (ऑक्टो. १९६२ ते एप्रिल १९६३) वानगीदासल पहिल्या पुराणाचा पहिला अध्याय, दुस-या पुराणाचा मधला ('अवस्वरु सातवा') व तिस-या पुराणाचा शेवटचा अध्याय असे तीन अध्याय त्यांनी क्रमशः प्रसिध्द केले.

या ग्रंथातील माळोचा विचार करताना प्रा. प्रियोक्कर लिहितात --

'या ग्रंथाच्या माळोचा विचार करताना मराठी ग्रंथकारांच्या माळोशी तुलना करून चालणार नाही. कारण या मिशन-यांपुढे असलेल्या दोन्हीनशे वर्णांमागच्या हस्तलिखित ग्रंथांवरून अभ्यास करून त्यांनी आपले ग्रंथ लिहिले आहेत ... अलीकडे प्रसिध्द झालेले चौम्याचे 'उषाहरण', महानुभवचे वाड. मय, चांदोरकरांनी संपादिलेला 'योगवासिष्ठ' पाहिला म्हणजे या मिशनरींची माळा तितकीशी अशुध्द वाटत नाही. अलीकडे तर ज्ञानदेवांच्या 'द्रोणपर्वा' सारखे या मिशन-यांपुढे असलेले अनेक मराठी ग्रंथ उपलब्ध होत

आहेत. त्यांमध्ये मिशनरींनी योजिलेली माघीची बहुतेक सगळी रूपे सापडतात...

स्टिफन्स इतका कृवाचा मराठी माघीचा व्यासंग नसावा. मराठी माघीपेक्षा हिंदुधर्माची मर्मस्थाने शोधण्याकडेच त्याचे जास्त लक्ष दिसते. काही स्थळे व शब्द दुर्बोध वाटतात. परंतु स्कंदर पुराणाचा विचार केल्यावर त्याचा उलगडा होण्याचा संभव आहे. ज्ञानेश्वरी किंवा महानुमाची वाड. मय याचा ज्यांना परिचय आहे, त्यांना पुढील माघा कळणे फारसे कठीण नाही^{४५} सर्वसाधारण वाचकांकरिता काही टीपा देऊन प्रा. प्रियोक्करांनी या ग्रंथातील माघीची साधारण कल्पना करून दिली. समग्र ग्रंथ प्रकाशित करतेवेळी जास्त खोलात जाऊन तत्संदर्भात विचार करण्याची त्यांची इच्छा होती.

लक्ष्मीकृत

गोव्यातील इंग्रज स्वातंत्र्यसेनानी श्री. व्यंकटेश प्रभु मैत्रे यांनी पोर्तुगालातील बंदीगृहात असताना तेथील बिब्लियातक नासियोनेल या ग्रंथागारात उपलब्ध असलेल्या प्राचीन गोमंतकीय मराठी वाड. मयाचे परिशीलन करून पाद्री कृवाच्या पीटरपुराणातील २६ वेचे पुर्तुगाली राजवटीपूर्वीचे गोव्यातील धार्मिक वाड. मय या संशोधनपर ग्रंथात (१९७९) प्रसिध्द केले अशा त-हेने प्रा. प्रियोक्करांची ही इच्छा पूर्णपणे जरी नसली तरी आंशिक रूपाने आकाराला आली असे म्हणता येते.

३.८ पाद्री आंतोनियो - द - सालदांज विरचित पादुआच्या संतु
आंतोनिची जीवित्कथा या काव्यरचनेची मक्तविजयशी तुलना :

तिसरा मराठी क्रिस्ती कवी म्हणून पाद्री आंतोनियो - द - सालदांज या जेजुइट पाद्री (मृत्यु १६६३) च्या संतु आंतोनिची जीवित्कथा या काव्याचे संपादन प्रा. प्रियोक्कर यांनी केले होते, हा उल्लेख वर आला आहे.

या पुस्तकात पाद्री सालदांज ने इटलीतील पादुआ येथील संत आंतोनीचे चरित्रवर्णन केले आहे. कोणताही धर्म घेतला तरी चमत्कार करणा-या व्यक्तींची चरित्रे त्यात लिहिलेली आढळतात. माविक लोकांच्या मनाची बैठक जगात सर्वत्र जवळजवळ सारखीच असते. त्यामुळे अशा चरित्रांकडे लोक आकृष्ट होतात, यावर

आपली प्रतिक्रिया व्यक्त करताना प्रा.प्रियोष्कर म्हणतात --

कोणत्याही धर्मांमध्ये संतानाही फार महत्त्व असते. चमत्कार करणा-या किंवा करतो असा ज्याचा लौकिक आहे अशा साधूच्या मजनी इतर धर्मांचेही लोक लागतात, असे आपण आजही पाहतो. क्रिस्ती धर्मांमध्ये चमत्कार करणा-या संत महंतांची वाण नाही, ही गोष्ट नवक्रिश्चनांच्या व इतर स्तद्देशीयांच्या मनावर बिंबविण्याकरिता आंतोनियु - द - सालदांज या पाद्रीने पादुअ येथील संत अँटनी (किंवा सांतु आंतोनी) याचे चरित्रवर्णन करण्याचे आयोजिलेले दिसते.^{४६}

या काव्याचे संपादन करण्याच्या निमित्ताने प्रा.प्रियोष्करांनी आपल्या कडील संतचरित्रे लिहिण्याच्या प्रघाताचा आढावा घेऊन या क्रिस्ती मराठी चरित्रकारा (सालदांज) चे मराठी चरित्रवाद्द मयात असलेले स्थान आगळे आहे, असे प्रतिपादन केले आहे. त्यांनी या ग्रंथातील अनेक चमत्कारांचे मराठी संतांच्या चरित्रातील चमत्कारांशी असलेले अद्भुत साम्य साक्षोपाने दाखविले आहे. उध्दवचिद्घन (१६५३ - १६९८) ने लिहिलेल्या ज्ञानेश्वर, नागनाथ, गोरकुंभार वगैरेच्या चरित्रांच्या आधारे महीपती (१७१५ - १७९०) ने 'मक्तविजय' हा चरित्रपर ग्रंथ लिहिला होता. महीपतीच्या 'मक्तविजय' शी 'सांतु आंतोनिची जीवित्कथे' शी तुलना करून प्रा.प्रियोष्करांनी या काव्याचे 'सतराव्या शतकातील क्रिस्ती मक्तविजय' असे अत्यंत समर्पक वर्णन आणि पाद्री सालदांजचा 'क्रिस्ती महीपती' असा सार्थ गौरव करताना ते लिहितात, 'महीपती व सालदांज या दोघांच्याही कथांमध्ये विलक्षण साम्य आहे.'^{४७} त्यानुसार या दोन ग्रंथकारांच्या लेखनातील साम्य हेच सांतु आंतोनिची जीवित्कथेचे प्रमुख वैशिष्ट्य ठरते. आपल्या मताच्या समर्थनार्थ प्रा. प्रियोष्करांनी काही उदाहरणे दिली आहेत --

'सांतु आंतोनिची जीवित्कथा' या ग्रंथात कथन केलेले चमत्कार वाचताना आपल्याकडील महाराष्ट्रीय संतांच्या चमत्कारांची आठवण ठिकठिकाणी झाल्यावाचून राहत नाही. पाश्चात्य व पौर्वात्य संतांच्या चमत्कारांमधील हे विलक्षण साम्य पाहून माकिक लोकांच्या मनाची बैठक जगात सर्वत्र सारखीच असते, हे दिसून येते.'

प्रस्तुत पुराणातील पहिलाच वेसराचा तमत्कार किंवा दुसरा मत्स्यांचा चमत्कार वाचून, ज्ञानेश्वराने रेड्याच्या मुखाने वेद वदविले (अ.१), तुलसीदासाने दगडाच्या नंदीला वैवैद्य मक्षणा करायला लावणे, (अ.२), पिपाजी राजाच्या उपदेशावरून वाघाने कूरता सोडणे (अ.२६), किंवा रसिक पुरारचा उपदेश स्फून हत्तोने संतवृत्ती स्वीकारणे (अ.३७), अशासारख्या 'मक्तविजया' तील चमत्कारांची आठवण होईल.

परमेश्वराच्या कृपेने विषाबाधा न होणे (चमत्कार ३) असे चमत्कार आपल्याकडेही पुष्कळ आहेत.

स्का माघोत केलेले शास्त्रकथन निरनिराळ्या माघिकांना आपापल्या माघोत स्फू जाणे हा चौथा चमत्कार वाचून,

ज्या ज्या देशी जाती तीर्था । तेथे तैसीच करिती कविता ।
माघापरत्वे अमोलिकता । गुण वर्णिती हरीचे ॥

हा ज्ञानेश्वर व नामदेव यासंबंधी 'मक्तविजयता' तील (अ.११) चमत्कार मनापुढे येईल. ४८ दामाजी, मानुदासादी मराठी संतांच्या आयुष्यात घडलेल्या अनेक चमत्कारांचे साम्य सालदांजच्या ग्रंथातील चमत्कारांशी समर्पकपणे दाखविण्यात प्रा. प्रियोष्कर यशस्वी झाले आहेत.

सालदांज्यच्या लेखनचातुर्याचा परामर्श घेऊन त्याची वैशिष्ट्ये दाखविताना प्रा. प्रियोष्कर लिहितात --

स्साद्या प्रसंगाचे थोडक्यात हुबेहूब शब्दचित्र रेखाटण्याचे या कवीचे कसब मत्स्यकुळाचे शास्त्रश्रवण (च.२), शास्त्रकथनाच्या वेळेचे वादळ (च.६) सैतानाचे कपट (च.१३), क्रिस्तदर्शन (च.१४), वडिलांची फासापासून सोडवणूक (च.१८) वगैरे कथांवरून चांगल्या प्रकारे निदर्शनास येते. ४९

प्रा. प्रियोष्करांनी सालदांजची माघिका वैशिष्ट्ये

या काव्याच्या संपादणीत तळटीपांमध्ये ठिकठिकाणी नमूद केली असून अखेरीस कठीण शब्दांची सूचिकाही दिली आहे. त्यातून सालदांजने योजलेले गोपंतकी बोली, पोर्तुगीज व कानडी (गल्ली) शब्दांचा अधिक अर्थपूर्ण परिचय

होती. 'ज्ञानेश्वरी' त आढळणा-या शब्दांशी 'जीवित्कथे' आढळणा-या शब्दांचे साम्यही स्पष्ट होते.

फादर स्टिफन्स, पाद्री कृवा यांनी त्यांना उपलब्ध झालेल्या मराठी काव्यग्रंथांवरून स्वतःची पुराणे रक्ता आलीपण नंतर १५६० साली स्थापन झालेल्या इंग्विदिशानमुळे जुने आदिपुस्त ग्रंथ वाचणारे किंवा ते जवळ ठेवणारे लोक दंडास पात्र होते. अशा परिस्थितीत पोर्तुगीज अंमलाखाली असलेल्या प्रदेशात बाहेरून मराठी हिंदू ग्रंथ आणणे हे पाद्री सालदांज वा त्या काळच्या इतर ग्रंथप्रेमींना शक्य झाले असेल वाटत नाही. सालदांजसमोर त्यास समकालीन अशा मराठी रचना नसल्याने त्याच्यापुढे जे हिंदूंचे जुने मराठी हस्तलिखित ग्रंथ किंवा स्टिफन्स आणि कृवा यांचे काव्यग्रंथ होते, त्यांचा अभ्यास करून त्याने आपला 'जीवित्कथा' हा ग्रंथ रचला असला पाहिजे, अशा निष्कर्षाप्रत प्रा. प्रियोस्कर आले होते म्हणून त्यांनी सालदांजच्या रचनेचे वैशिष्ट्य सांगताना लिहिले --

'सक मात्र या ठिकाणी नमूद करणे अवश्य वाटते ती ही की हा कवी जरी सतराव्या शतकातील असला तरी त्याच्या ग्रंथाची माझा मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास, वामन वगैरेसारख्या कवींसारखी नाही, ती त्यांच्याहीपेक्षा खूप जुनी वाटते.' ५०

३.९ 'क्रिस्ताचे वधस्तंमारोहण' व 'क्रिस्ताचे यातनागीत' :

फादर स्टिफन्स, पाद्री कृवा व पाद्री सालदांज यांच्या सर्वच उपलब्ध साहित्यकृतींवरील अभ्यासपूर्ण लेख लिहिल्यानंतर प्रा. प्रियोस्करांना ख्रिस्ती धर्मापदेशकांनी मराठीतून लिहिलेल्या दोन विलाफिकांचे संपादन केले व त्यास विवेक व अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना जोडल्या.

या दोन विलाफिकांपैकी 'ख्रिस्ताचे वधस्तंमारोहण' ला (A Paixao de Christa ") इंग्रजीत प्रस्तावना, टीपा व कठीण शब्दांचा कोश देऊन प्रा. प्रियोस्करांनी ते काव्य मुंबई विद्यापीठाच्या जर्नल (सप्टें. १९४०)मध्ये प्रसिध्द केले होते. त्यावेळी, हे काव्य पाद्री कृवाचेच असावे, असा अंदाज व्यक्त करताना ते लिहितात --

" The authorising of this poem is unknown But there are grounds to believe that it must have been composed by some Jesuit priest in the 17th century. One finds some lines from Father Stephens' magnum opus, the christian Puran, transferred bodily into this poem(Stanza 44,45, and 59), the author seems, therefore, to be well conversant with the classic. There is this possibility that Father Stephens might himself be the author of this poem as well; but I have not anywhere come across any reference to Stephens having composed any such poem. On the otherhand Fr. Etienne de la croix, the French Jesuit, who succeeded Fr. Stephens as the director of the Jesuit college at Rachol, is known to have written a Passion of this nature."⁵¹

प्रा. प्रियोकरांनी यासाठी फादर आलेक्स -होडसूचा दाखला दिला आहे. या प्रवाशाने फ्रेंचमध्ये लिहिलेल्या १६२१ सालच्या आपल्या प्रवासवर्णनात कृवाने देशी भाषांचे अध्ययन करून त्यावर स्तुदेशीयांपेक्षा अधिक चांगले प्रभुत्व मिळविल्याबद्दल त्याची मुक्तकंठाने प्रशंसा केली आहे, कृवासंबंधी फादर -होडसू लिहितो --

" I had the great pleasure of meeting R.P. Etienne Cruisius. He has perfectly mastered the two languages of that country, the Canarine (Konkani) which is in popular and the Maraste language (Marathi) which has the same position as Latin enjoys amongst us. These languages he speaks better than the natives themselves and has published many books in either of these languages, which are highly praised by all. I saw a very fine poem on the Passion of our Lord, which the christians sang in the church in the evenings, all Lent Fridays; the devotion lasted for larger part of the night, with an attendance so large, that from Goa itself ordinarily ten to twelve thousand persons came to take part in this beautiful devotion."⁵²

फादर गाशपार द सा मिगेलच्या नावावर स्क प्रदीर्घ मराठी विलाफिकाजरी नमूद असली तरी ती उपलब्ध नसल्याचेही प्रा.प्रियोक्करांनी स्पष्ट केले आहे. फादर मिगेलने सुमारे तीन हजार कडव्यांची मराठी विलाफिका लिहिली असल्याची नोंद दियोगु माचादोने 'बिब्लियोतेंक लुसिताना' (१७४१) त केली होती. याच मालिकेतील पाद्री मानुयेल ज्याक्स द नोरोँज्य याच्या नावावर नमूद असलेली विलाफिका प्रा.प्रियोक्करांना गोव्यातील मध्यवर्ती शासकीय ग्रंथागारात उपलब्ध झाली.

पाद्री नोरोँज्यच्या जीवनाबद्दल कोणतीही विशेष्ट माहिती उपलब्ध नसल्याचे सांगताना प्रा.प्रियोक्कर लिहितात --

‘गोवा हस्तलिखिताच्या आरंभी पुढील आशयाचा पोर्तुगीज माघीत शोरा आहे --

‘हे यातनागीत पाद्री मानुयेल ज्याँक्स द नोरोँज्य, जन्मस्थान सांखबाळ व राहणार आरौसी (गोवा बेटातील San, Mathus गावचे खेडे) याने रचिले ते मानुयेल साल्व्हादोर रेबेलु राहणार महगाव (सासष्ट प्रांत) याने १७६८ या वर्षी लिहिले.’

या यातनागीताचा कवी नोरोँज्य हा पाद्री कोणत्या काळात होऊन गेला व त्याने ते केव्हा लिहिले हे कळण्यास मार्ग नाही, तो देशी पाद्री होता एवढे मात्र निश्चित आहे. ५३

या काव्यातील काही भाग कसरीपुळे दुर्बोध झाला होता. त्याची नक्कल घेऊन व लिस्बन येथील विद्यापीठाचे सेवानिवृत्त प्राध्यापक डॉ.मारियानु-द-सालदांज यांच्याकरवी प्राप्त झालेल्या मायक्रोफिल्मच्या आधारे पिकालेल्या त्याच काव्याच्या प्रतीशी तुलना करून 'क्रिस्ताचे यातनागीत' हे काव्य प्रा.प्रियोक्करांनी संपादित केले, त्यातून त्यांचा साक्षीप दिसून येतो.

डॉ. प्रमुदेसाई यांनीही या ' क्रिस्ताचे यातनागीत ' चे नव्याने संपादन करून या विलाफिक्केचा लॅटिन माछोतील मूलाधारही सोदाहरण स्पष्ट केला आहे शिवाय प्रा. प्रियोक्करांच्या संपादनात न आढळणा-या स्पष्टीकरणात्मक टीपाही त्यांनी दिल्या आहेत. पाठ तोच असला तरी विवेक प्रस्तावना दिल्याने डॉ. प्रमुदेसाईचे संपादन वैशिष्ट्यपूर्ण बनले आहे. फादर स्टिफन्सच्या हस्तलिखिताच्या अखेरीस असलेल्या तीन काव्यांपैकी क्रमांक २ (' क्रिस्ताचे यातनागीत) व क्रमांक ३ (' क्रिस्ताचे वधस्तंमारोहण ') चे प्रा. प्रियोक्करांनी संपादन केल्यानंतर डॉ. प्रमुदेसाईंनी अज्ञात असलेल्या कवीच्या क्रमांक १ च्या या काव्यास ' क्रिस्ताच्या वधस्तंमारोहण प्रसंगीचे विलाप ' असे शीर्षक देऊन ते संपादित केले व या स्काच परंपरेतील व स्काच कालखंडातील विलाफिक्काची मालिका पूर्ण केली.

३.१० ' दौत्रिन क्रिस्ता ' च्या संपादनामागील प्रा. प्रियोक्करांची वृष्टी --

या प्रकरणाच्या यामागील भागात गोव्यात नवख्रिस्ती उच्चमू समाजासाठी जेजुइत धर्मोपदेशकांनी लिहिलेल्या ग्रंथाविषयी प्रा. प्रियोक्करांनी केलेल्या संशोधनात्मक लिखाणाचा यथोचित परामर्श घेतला. जेजुइतांनी नवख्रिस्त्यांपैकी सर्वसामान्यपणे अशिक्षितांसाठी त्यांच्या बोलीत जी रचना केली ती देखील प्रा. प्रियोक्करांनी प्रकाशात आणली व त्यावर संपादकीय संस्कार करून अभ्यासकांसमोर ठेवली. त्यांनी संपादित केलेल्या गोमंतकी बोलीतील गद्यग्रंथ खालीलप्रमाणे आहेत :

१. पाद्री तोमास इश्तेव्हं (म्हणजेच फादर थॉमस स्टिफन्स) कृत ' दौत्रिन क्रिस्ता ' (क्रिस्ती धर्मतत्व), आणि
२. पाद्री आंतोनियो - द - ला - सालदांज विरचित सांतु आंतोनियो अर्च्या. (The Miracles of St. Anthony in the Goan Dialect first published in 1655 at Goa).

फादर स्टिफन्सने लिहिलेला गोमंतकी बोलीतील ' दौत्रिन क्रिस्ता ' (क्रिस्ती धर्मतत्व) हा ग्रंथ रोमन लिपीत १६२२ मध्ये मुद्रित झाला. या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य म्हणजे गोव्यात मुद्रित झालेला हा जुन्यातला जुना उपलब्ध देशी ग्रंथ होय. या ग्रंथाविषयी उपयुक्त तपशील देताना प्रा. प्रियोक्कर लिहितात--

फादर तोमास स्टिफन्स (१५४९ - १६१९) किंवा पाद्री तोमास इशतेव्हं याचे मराठी क्रिस्तपुराण प्रसिध्द आहे. पण याच पाद्रीने गोमंतकातील ब्राह्मणांच्या बोलीत लिहिलेले 'दौत्रिन क्रिस्तां' (क्रिस्ती धर्मतत्व) हे पुस्तक लोकांना फारसे माहित नाही. क्रिस्तपुराण हा मराठी ग्रंथ स्टिफन्सने १६१४ साली पुरा केला आणि १६१६ साली मुद्रित झाला. 'दौत्रिन क्रिस्तां' हे पुस्तक पुराणाच्या प्रसिध्दीनंतर सहा वर्षांनी व लेक्काच्या निधनानंतर तीन वर्षांनी म्हणजे १६२२ साली प्रसिध्द झाले, पण पुराणाच्या आधी ते बरीच वर्षे लिहिले गेले होते, असे मानण्यास त्याच्या पुराणातच आधार आहे.

प्रा.प्रियोकरांनी फादर स्टिफन्स लिहिण्यास का उद्युक्त झाला, याचा आधार त्याच्या क्रिस्तपुराणाच्या आरंभीच मिळतो याकडे अभ्यासकांचे लक्ष वेधले आहे. फादर स्टिफन्स त्या संदर्भात लिहितो --

सासटी देसिं येके मंधिरिं । अस्तमानी आदित्यवारिं ।

क्रिस्तावांचे कुमर रितुसरी । दौत्रिनी बैसले ॥ १२६ ॥

दौत्रिनिचा वेळु सरला । तंव येकु ब्राम्हणु पातला ।

पाद्रीगुरुसि बोलता जाहला । नमस्कारु कळनु ॥ १२८ ॥

जि जि ही दौत्रिनि बरवी निक्की । करविसी पाठ हिये लोकिं ।

धावेया परम वोळ्सी । परमेश्वराची ॥ १३१ ॥

पण हे दौत्रिनि वांचोनि अन । कांहियेक आगळे शास्त्रपुराण ।

जरि आमां करविते पठण । तरिं होतें चांग ॥ १३४ ॥

जरि मराठिये मासेचि कांही । शास्त्रपुराणें होतिं आमां ठायें ।

तरि लोकांचा मनोरथु प इं । पुर्न होता ॥ १४५ ॥

अशा या बाटलेल्या ब्राम्हणांच्या विनंतीवरून लोकांच्या ग्रांथिक माघौत स्टिफन्सने पुराण लिहिण्यास आरंभ केला. ५४

'दौत्रिनि' लिहिण्यापूर्वी स्टिफन्सने गोमंतकातील तत्कालीन माघा व बोलीचे उच्चार व घटना यासंबंधी अगदी तपशीलवारपणे विचार केला होता याची साद्यंत माहिती त्याने २४ ऑक्टोबर १५८३ च्या पत्रात पॅरिस येथे असलेल्या डॉ. रिचर्ड स्टिफन्स या आपल्या मावाला लिहिलेल्या पत्रावरून स्पष्ट होते.

ही दौत्रिनि सिध्द होण्यामागवे कारण शोधताना
प्रा.प्रियोक्कर लिहितात --

१५८५ साली मरलेल्या धर्माधिका-यांच्या परिषादेमध्ये (Concilio Provincial) नवक्रिश्चनांच्या उपयोगाकरिता, क्रिस्ती धर्माची माहिती देणारा ग्रंथ प्रथम पोर्तुगीज भाषेत तयार करून नंतर त्याची निरनिराळ्या देशी भाषांमध्ये भाषांतरे करावी, असा ठराव पास झाला होता. धर्मपरिषादेच्या या आदेशानुसार स्टिफन्सने गोमंतकी बोलीत हा ग्रंथ तयार केला असावा. या त्याच्या पुस्तकाच्या भाषांतरे Lingoa Bramana canarim असा नामनिर्देश पहिल्या आवृत्तीत आढळतो. ५५

स्टिफन्सच्या दौत्रिन क्रिस्तांची स्क सटीक यथामूल रोमन लिपीतील (fascimile) प्रत लिस्बन येथे १९४५ मध्ये प्रकाशित झाली होती. त्यावरून प्रा.प्रियोक्करांनी देवनागरी प्रत सिध्द केली. ही देवनागरीतील पहिली आवृत्ती प्रसिध्द करण्याचा आपला प्रयत्न नसल्याने स्पष्ट करताना प्रा.प्रियोक्कर लिहितात --

स्टिफन्सच्या या दौत्रिनीचे देवनागरीत लिप्यंतर करण्याचा प्रस्तुत आमचा प्रयत्न पहिलाच नाही. तोमास मौरांव (१८४२ - १९०४) या कुंभारजुर्वेचे बॅरने म्हणून प्रसिध्द असलेल्या व हिंदुस्थानात जन्मलेल्या पोर्तुगीज गृहस्थाने यापूर्वी असा प्रयत्न केला होता. ५६

प्रा.प्रियोक्करांच्या मते या ग्रंथाचे महत्व सर्वस्वी भाषािक आहे. या संदर्भात अधिक स्पष्टीकरण करताना ते लिहितात --

गोमंतकातील लोकांचे पूर्वज सुमारे सवातीनशे वर्षांपागे कसे बोलत, हे या पुस्तकावरून कळून येते. ग्रांथिक मराठी भाषाच्या इतिहासाच्या दृष्टीने या पुस्तकाला फार महत्व आहे....

हे पुस्तक प्रसिध्द करण्याचा हेतू धार्मिक नाही. तर केवळ भाषािक आहे....

" Method of serving Mass " हे जे शैवटी प्रकरण आहे, ते मूळ पुस्तकात लॅटिन भाषेत आहे. केवळ भाषािक दृष्टीने आम्ही प्रस्तुत पुस्तक

करीत असल्यामुळे हे प्रकरण अजिबात गाळावे, असा प्रथम विचार होता, परंतु त्यामुळे पुस्तकात अपूर्णता राहिली असती, म्हणून ते (फादर टी. लोबो यांच्याकडून मिळवून) इंग्रजीत दिले आहे. ५७

प्रा. प्रियोष्करांनी गुरु व शिष्य यांच्या संवादांत ख्रिस्तधर्माची तत्वे विशद करण्यासाठी गोमंतकी बोलीत लिहिलेल्या या ' दौत्रिनी ' स विवेक प्रस्तावना जोडून त्यातील भाषोचा सोपपत्तिक विचार केला आहे. गोमंतकीत जुन्या काळी असलेली शब्दांची रूपे नोंदवून त्यातील वैशिष्ट्ये यांचाही त्या ' टीपा ' त परामर्श आहे. ' वनवाळ्यांचो मळो ' ' क्रिस्तपुराण ' सांतु आंतोनिची अर्च्या ' मधील शब्दांचा गोमंतकी बोलीशी असलेला संबंधही प्रा. प्रियोष्करांनी इथे स्पष्ट केला आहे. ' लीळाचरित्र ' , ' ज्ञानेश्वरी ' व इतर मराठी ग्रंथातील तसेच पोर्तुगीज, फार्शी भाषांतील रचनांचे व्याकरणदृष्ट्या वैशिष्ट्ये सांगून कालिक मेदांचे परीक्षणही केले आहे.

अशा त-हेने ' दौत्रिक्रिस्ता ' चा अत्यंत अम्यासू , सूक्ष्मावलाकनी माष्टिक विचार करता येतो, हे प्रा. प्रियोष्करांनी सिध्द करून दाखविले असे म्हणता येईल.

३.११. ' सांतु आंतोनिची अर्च्या ' च्या संपादनाची वैशिष्ट्ये --

" सांतु आंतोनिची अर्च्या ' या ग्रंथाची माळा या आपल्या निबंधात त्या ग्रंथाची वैशिष्ट्ये विशद करताना प्रा. प्रियोष्कर लिहितात --

" पाद्री आंतोनिनु - द - सालदांज या पोर्तुगीज जेजुइताने सेंट अँथनी या क्रिस्ती संताचे ओवीबध्द चरित्र, ' सांतु आंतोनिची जीवित्त्कथा ' या नावाखाली मराठीत लिहिले व १६५५ साली ते रोमन लिपीत प्रसिध्द झाले....

" याच ग्रंथाबरोबर वरील लेखकाने गोमंतकी बोलीतही ' सांतु आंतोनिची अर्च्या ' (चमत्कार) गद्यस्वरूपात लिहून प्रसिध्द केली होती असे स्काच विषयावर निराळे पुस्तक बोलीत तयार करण्याचे उद्दिष्ट सांगताना तो म्हणतो की, हे चमत्कार स्थानिक चालू भाषेत भाषांतरित केले, कारण सर्वांना कळण्यास ते जास्त सोपे जावे.

“ त्या काळी साक्षरतेचा प्रसार अगदी मर्यादित होता. ब्राह्मण व इतर काही पांडुरपेशा (व तेही पुरुषा) लोकांनाच तेवढे लिहितावाचता येत असे. त्यांच्याकरिता ग्रंथिक मराठीत लिहिलेली, सांतु आंतोनिची जीवित्त्वकथा पुरेशी होती, पण ती स्थानिक चालू गोमंतकी बोलीत लिहिल्यास स्त्री-शूद्रादी अवध्यांना कळण्यास जास्त उपयुक्त होईल, असे लेखकाला वाटले, असे त्यांच्या उद्गारांवरून दिसून येते....

हा कवी जरी सतराव्या शतकातील असला तरी त्याच्या ग्रंथाची माघा मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास, वामन वगैरेसारख्या समकालीन कवींसारखी नाही, ती त्यांच्याहीपेक्षा बरीच जुनी आहे असे होण्याचे कारण हे की, ज्या प्रदेशात त्यांचे वास्तव्य होते, त्या गोमंतकातील सासष्टीतील प्रचलित बोलीचे स्वरूप ग्रंथिक मराठीपेक्षा निराळे होते ... गोवा बेटात १५४१ साली हिंदूंच्या धर्मछळाला सुरुवात झाली. हिंदूंचे देव व देवळे फोडली आणि त्यांचे ग्रंथ हिरावून घेण्यात आले. यापैकी काही जाळले तरी काही हिंदू धर्म खंडनार्थ स्वतःच्या अम्यासासाठी राखून ठेवले असावेत. १५५६-५७ च्या सुमारास सासष्टीमध्ये हिंदू देवळे फोडण्याचा सपाटा सुरु झाला. त्याच्या आधीचे ग्रंथ स्टिफन्स, कृवा किंवा आंतोनियु द सालदांज या प्रस्तुत कवीच्या पुढे असावेत, त्यामुळे या क्रिस्ती, मराठी वाद्. मयात आपणांस महानुमवांच्या वाद्. मयात किंवा राजवाडे यांनी प्रसिध्द केलेल्या स्कनाथपूर्वकालीन ज्ञानेश्वरीत आढळणारे माघिक विशेषा दृष्टीत्पत्तीस येतात. ” ५९

प्रा.प्रियोकरांनी माघाशास्त्रदृष्टया या ग्रंथाचे ` दैत्रिनी क्रिस्ता ` इतकेच विशेषा महत्त्व आहे हे स्पष्ट केले आहे. त्यासाठी त्यांनी आधुनिक मराठी ही योजले जाणारे शब्द हिंदू लोकांच्या बोलीत पोठया प्रमाणात येतात पण क्रिस्ती जनांच्या बोलीत ते प्रमाण अल्प आहे हे त्यांनी या ग्रंथाच्या अखेरीस जोडलेल्या कोशात दाखविले आहे.

उदाहरणादाखल खालील काही शब्द पहा --

या ग्रंथातील मूळ गोमंतकी शब्द

addainne -	(अडविणे)	-to stop, to hinder	-	‘आडायलो’
acharya -	(आश्चर्य)	- miracle	-	‘अर्चया’
bhagti -	(भक्ती)	- devotion	-	‘भग्ती’
nischheu -	(निश्चय)	- determination	-	‘निश्चेव’

जुन्या मराठीत आढळणारे, परंतु आजच्या मराठीतून लुप्त झालेले काही शब्द प्रा.प्रियोक्करांनी दिले आहेत :

auai -	(आई)	- mother	-	‘आवय’
bhuzaunna -	(समजाविणे)	- to persuade	-	‘बुझावणें’
catthicara -	(पोलीस)	-a constable, a bailiff	-	‘कांठीकार’
dhuua -	(मुलगी)	- a daughter	-	‘धूव’

आजच्या गोमंतकीत मुळीच न वापरले जाणारे, परंतु आधुनिक मराठीत रूढ असलेल्या काही शब्दांची खालीलप्रमाणे नोंद आढळते.

Grama -	(ग्राम)	- a village	-	‘ग्राम’
harcu -	(हर्ष)	- joy	-	‘हर्षा’
Mata -	(माता)	- mother	-	‘माता’
nidra -	(निद्रा)	- sleep	-	‘निद्रा’

तसेच आजच्या ग्रंथिक मराठीत प्रचलित नसलेले पण केवळ गोमंतकीत रूढ असलेले काही शब्द या ग्रंथात आढळतात, याकडेही प्रा.प्रियोक्करांनी अभ्यासकांचे लक्ष वेधले आहे :-

Mhalagaddy -	(ज्येष्ठ व्यक्ती)	- a senior person	-	‘म्हालगडी’
Phampaunne -	(पसरविणे)	- to spread	-----	‘फंतापावणें’
Quirlaane -	(कोंम येणे)	- to sprout	-	‘किर्लणें’
Quite -	(काय)	- What	- - - - -	‘कितें’

या ग्रंथात आलेल्या जुन्या मराठीतील शब्दांचा परिचय देत असतानाच कानडी , पर्शियन, अरबी व पोर्तुगीज भाषांतून गोमंतकीत आलेल्या शब्दांचाही कोश प्रा.प्रियोक्करांनी त्यास जोडला आहे.

या संदर्भात आपले सर्व्कषा निरीक्षाण नोंदविताना ते लिहितात--
प्रस्तुत ग्रंथाची माळा जुन्या मराठीसारखी आहे. लीळाचरित्र वगैरे यादककालीन वाढ. मय वाचल्यास हे कळून येते. आज सुद्धा गोमंतकात ती आढळत नाही. जसजसे दक्षिणेकडे खाली जावे तसतशी ही माळा बऱ्याच प्रमाणात कायम आहे, असे दिसून येते. आजची हिंदूंची गोमंतकी आधुनिक मराठीच्या व किश्चनांची गोवानीज पोर्तुगीजांच्या वळणावर गेली आहे. ६०

हे ग्रंथ सतराव्या शतकातील आहेत. महानुमाचे ग्रंथ त्याच्याही आधी लिहिलेले आहेत हे खरे, परंतु माळोची अधिक जुनी रूपे महानुमावीय ग्रंथांच्या माळोपेक्षाही गोमंतकी बोलीत आढळतात, असे मला वाटते. ६१

अशा तऱ्हेने प्रा. प्रियोक्करांनी पाद्री आंतोनियो - द - सालदांज यांच्या संतु आंतोनियो अर्च्या या गोमंतकी बोलीतील ग्रंथाचे माळिक दृष्टीने परीक्षाण केले आहे. पाद्री सालदांजच्या जीवन व ग्रंथकर्तृत्वाविषयी तपशीलवार विवेचन त्यांनी त्यांच्या संतु आंतोनियो जीवित्कथे च्या संपादनावेळीच केले होते. माळिकदृष्ट्या विचार करीत असता जुन्या ग्रंथिक मराठीतील शब्दांचा त्यांनी परिचय करून दिलाच शिवाय प्रमाण मराठी, कानडी, फारसी, अरबी व पोर्तुगीज शब्दांची प्रस्तुत ग्रंथातील उदाहरणे देऊन झाल्यानंतर सास गोमंतकीतील शब्द व ग्रंथकाराची काही वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दरचना यांचीही वैशिष्ट्यपूर्ण नोंद केली. स्कंदरीत पाहिले तर पाद्री सालदांजच्या प्रस्तुत ग्रंथात आढळणाऱ्या माळोचे जुन्या मराठीशी परंपरेने दृढ नाते असल्याचे दाखविणारे हे माळिक विवेचन या ग्रंथाच्या संपादनाचे प्रमुख वैशिष्ट्य होय, असे म्हणणे माग पडते. क्रिस्ती मराठी लेखकांच्या इतर काही ग्रंथांच्या अनुपलब्ध प्रतींचीही नोंद करताना प्रा. प्रियोक्कर लिहितात --

या आंतोनी पुराणाखेरीज या (आंतोनियो - द - ला - सालदांज) क्रिस्ती कवीचा जीवित्दृष्ट्याची फळे (Frutos de arvare da Vida) नावाचा हस्तलिखित ग्रंथ स्कूल ऑफ ओरिंटल स्टडीज (लंडन) येथे आहे...

हा ग्रंथ राशोल (रायतुर, महगावजवळ) येथे मुद्रित झाला होता,

परंतु त्याच्यावर मुद्रणाकाल नमूद नाही, कुंज रिव्हार लिहितो, ही मुद्रित प्रत आज कौठेच उपलब्ध नाही.

‘ या काव्याशिवाय गास्पार द सां मिगेल या सतराव्या शतकाच्या मध्यातील पाद्रीने सहा हजार ओव्यांचा ‘विवेकमळा’ नावाचा ग्रंथ लिहिल्याचा निर्देश सापडतो, परंतु त्याची प्रत आज कौठेच उपलब्ध नाही. ’ ६२

३.१२ ‘ फादर सिमांव गामिशकृत सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश ’ च्या संदर्भात
प्रा.प्रियोष्करांचे विचार --

प्रा.प्रियोष्करांनी स्वतःच्या जीवनाच्या असेरीपूर्वी सुमारे दहा वर्षां लंडन येथील ‘ स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीज ’ च्या संग्रही असलेल्या ‘ सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश ’ नावाच्या क्रिस्ती पराठी ग्रंथाची मायक्रोफिल्म मागविली होती. फादर सिमांव गामिशकृत या मूळ ग्रंथ रचनेचे शीर्षक ‘ सर्वेश्वराचा ग्यान उपदेश ’ असे असले तरी प्रा.प्रियोष्करांनी आधुनिक वाचकांसाठी तो ग्रंथ ‘ सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश ’ या शीर्षकाने पुणे येथून प्रकाशित होणा-या ‘ नवभारत ’ या मासिकातून क्रमशः प्रसिध्द करविला. त्यातील काही भाग त्यांच्याह्यातीतच प्रसिध्द झाला होता.

त्यासंदर्भात माहितीपूर्ण तपशील देताना प्रा.प्रियोष्कर लिहितात --

‘ याचा (सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश ’ या ग्रंथाचा) कर्ता अज्ञात होता. गेल्यावर्षी (१९६४ मध्ये) मी गोव्याला गेलो असता सिमांव गामिश नावाच्या स्का जेजुइट पाद्रीने पराठीमध्ये स्का दौत्रिन क्रिस्तां देशी लिपीमध्ये लिहिली असल्याचा पोर्तुगालमधील स्का हस्तलिखितात आपण निर्देश पाहिला असे कै. पांडुरंग पिसुर्लेकर सहज बोलता बोलता मला म्हणाले, त्यावेळी मला वरील ‘ सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश ’ या ग्रंथाची आठवण झाली आणि हा ग्रंथ सिमांव गामिशचाच आहे, याबद्दल मला आता शंका राहिली नाही. सिमांव गामिश या पाद्रीची वैयक्तिक माहिती मिळविण्याचा मी गोव्याच्या ग्रंथालयात व मुंबईतील डोवियर कॉलेजच्या ग्रंथालयात शोध केला. पण कोणत्याही पोर्तुगीज, स्पॅनिश, किंवा फ्रेंच ग्रंथात त्याची माहिती मिळत नाही. शेवटी रोम

येथील आमचे एक संशोधक - स्नेही, फादर विकी याना लिहिले आणि त्यांनी मला त्या ग्रंथकाराची माहिती पुरविली. ६३

फादर विकीनी प्रा.प्रियोक्करांना फादर सिमांव गॅामिशची दोन लॅटिन भाषोतील पत्रेही पाठविली होती, त्यावरून त्याने देशात कौठेवरी क्रिस्ती मिशन स्थापन केले होते, या निष्कर्षाप्रत प्रा.प्रियोक्कर आले.

उपलब्ध वाढ. मयाच्या अज्ञात कर्त्यांच्या शोध घेणे हे प्रा.प्रियोक्करांच्या स्कंदरीत संशोधनाचे आणखी एक वैशिष्ट्यच ठरते. रघुनाथ पंडित, मुक्तेश्वर, कृवा, सिमांव गॅामिश अशा कवी-लेखकांचा त्यांच्या साहित्यकृतींशी लेखणीसंबंध दाखवून देण्याने वाढ. मयीन परंपरेतील अज्ञात धागे जोडले गेले असे म्हणता येते. या रोमन कॅथोलिक धर्माशी संबंधित असलेल्या ग्रंथावर त्यांच्या कर्त्यांचे नाव अथवा लेखकालासंदर्भातील अभ्यासास आवश्यक तो तपशील तसेच लेखनस्थळाचा निर्देश नव्हता. प्रा.प्रियोक्करांनी यासंदर्भात लिहिले --

हा ग्रंथ देवनागरी लिपीत आहे. त्यामुळे गोव्यातील स्नाया पोर्तुगीज मिशन-याने सतराव्या शतकात तो लिहिला, असे म्हणता येईना, कारण पोर्तुगीजांनी मिशन-यांनी जे मराठी भाषेत लिहिलेले छापील किंवा हस्तलिखित ग्रंथ उपलब्ध आहेत, ते सारे रोमन लिपीत सापडतात... सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश हा प्रस्तुत ग्रंथ पोर्तुगीज सत्तेबाहेरील मराठी लोकांकरिता असल्यामुळे तो देवनागरी लिपीमध्ये लिहावा लागला, हे उघड आहे. ६४

फादर गॅामिशने देशात (मूळ शब्द देशू) म्हणजे गोमंतकाबाहेरील दख्खनच्या पठारावरील घाटमाथ्याचा प्रदेश असावा हा तर्क प्रा.प्रियोक्करांनी व्यक्त केला आहे, ते या संदर्भात लिहितात --

देशू म्हणजे देश. घाटमाथा (मुल्लिंगी शब्द उकारान्त योजण्याची मराठीतील पध्दती गोमंतकात अद्याप प्रचलित आहे) हा देश म्हणजे घाटावरचा नेफ्फा कोणता भाग हे कळण्यास मार्ग नाही. बहुतेक बेळगाव - धारवाडकडचा, लिंगायतांची आसपास वस्ती असलेला स्नादा गाव असावा ६५

असा निष्कर्ष काढण्यापूर्वी फादर गॉमिशाने आपल्या ग्रंथात योजिलेल्या माछोशी जुळणा-या घाटमाथ्यावरच्या प्रदेशाच्या माछोशी प्रा.प्रियोक्करांनी परिचय करून घेतला असावा शिवाय खालील ओळीतील लिंगायतांचा संदर्भही त्यांनी व त्यांच्या विवेचनास उपयुक्त वाटला होता, हे महत्वाचे --

हयांस नीज नांव क्रीस्तमक्त म्हणजे जैसे बांदित्यात ते कोण जातीचे माणूस तर ॥ लिंग बांदित्याबद्दल लिंगवंत म्हणत्यात ॥ तैसेच सर्वेश्वराचे मक्त ॥ सर्वेश्वर माणूस अवतार करून जेजु क्रीस्तु नाव घेऊन माणुसाच्या बरच्या कुती (करिता) शीलुव्यावर (कुसावर) प्राण दिला ॥ जे कोण क्रीस्त तारकाचे सत्य कृपावेद मक्तीने विश्वासात घेत्यात हे मक्त क्रीस्त नाव घेत्यात ॥ * ६६

या ग्रंथातील माछोसंदर्भात लिहिताना प्रा.प्रियोक्कर लिहितात--

कुणबी किंवा मराठी लोकांमध्ये तो आपले धर्मप्रचार कार्य करीत असावा, हे त्याच्या माछोवरून कळून येते. वरील उता-यात 'म्हणत्यात', घेत्यात' अशी रूपे आली आहेत. हा खेरीज 'त्यो', (तो), 'हयो' (हा), 'लै' (पुष्कळ), 'म्होरे' (पुढे) अशा प्रकारची ब्राह्मणोतरांच्या बोलीत येणारी रूपे त्याच्या माछोत आढळतात. * ६७

अशा त-हेने अठराव्या शतकातील मराठी माछोत लेखन केलेल्या या ग्रंथातील माछोवर गोमंतकाबाहेरील घाटावरील लोकांच्या प्रादेशिक बोलीचा प्रभाव असल्याने, या ग्रंथातील मराठी माछोचे लक्षणिय स्वरूप लक्षात घेतल्यास 'देश' म्हणजे बेळगाव-धारवाडकडील लिंगायतांची आजूबाजूस वसती असलेला खादा परिसर असणे शक्य आहे हा प्रा.प्रियोक्करांचा तर्क अत्यंत सयुक्तिक वाटतो.

असे असले तरी गोमंतकी बोलीतीलही काही शब्दांची योजना फादर गॉमिशाने त्याच्या या ग्रंथात केली असल्याचे आढळते. उदाहरणार्थ 'पाप बक्सणे' ('यावरून पाप बक्सणे येणार नाही ॥ सर्वेश्वरान ते उपाव सांगीतले नाही म्हणून खरे करावे' - पृ. १७) ही शब्दयोजना गोमंतकीतील 'पाप

मगसुवे म्हणजे केलेल्या 'पापास हामा करणेशी' संबंधित आहे . पृ. १०३ वरील ' गुन्यांव बगसणो' देखील त्याच अर्थाने केलेली शब्दयोजना होय. ' जीमेन,' ' नाकान,' 'कानान,' 'बुधीन,' या तृतीया विभक्तीची ' न ' कारान्त शब्दरूपे आजही कोकणीत सर्रास योजिली जातात. ' उत्रानी', ' तान', ' रेंवे', ' मेजून ' ही गोमंतकी शब्दरचना आहे.

गोमंतकी बोलीचा प्रभाव असला तरी स्कंदरीतपणे त्यातील मुख्य माळा मराठीच आहे यात शंका नाही.

या ग्रंथातील माळोची वैशिष्ट्ये तपशीलवारपणे सांगताना प्रा. प्रियोत्कर लिहितात --

' हा ग्रंथ वाचण्याची माझी दृष्टी धार्मिक नव्हती. या ग्रंथाची माळा व काही पौराणिक, ऐतिहासिक व सामाजिक निर्देश मला आकर्षक वाटले....

' आता माळोच्या दृष्टीने या ग्रंथाचा विचार करू. दक्षिणेकडील सासष्टी (गोवा) येथे पुष्कळ वर्षे हा ग्रंथकार गावचा धर्मापदेशक होता व तेथे त्याने स्थानिक माळोचा अभ्यास केला, असा निर्देश वर आलाच आहे. स्थानिक माळा म्हणजे गोमंतकी बोली व ग्रंथिक बोली.... ग्रंथिक मराठीचा अभ्यास या पाडींना जुन्या मराठी ग्रंथावरून करावा लागे. त्यांच्या माळोवर देशावरील मराठ्यांच्या माळोचा परिणाम कसा झाला आहे हे वर दाखविलेच आहे... या पाडीने आपल्या ग्रंथात ख्रिस्तो धर्माची परिभाषा वापरली आहे.

' बायबला' त म्हणावयाचे झाल्यास तो आपल्या वेदात ' अशी माळा योजतो. ' बायबल' चा ' सत्यकृपावेद ' असाही निर्देश त्याने केला आहे.

' बॅप्टिझाम' याबद्दल ' ग्यानस्नान' असा शब्द तो योजतो. ' कृसावर ' याबद्दल

' शिलुव्यावरी ' असे तो म्हणतो. तामीळमध्ये ' कृसाबद्दल' शिलुवा' (सूळ)

हाच शब्द वापरतात, असे कळते. तो मूळ तामीळ शब्द असावा. ' कन्फेशन' या इंग्रजी शब्दाबद्दल त्याने ' पापसंकीर्तन' असा शब्द योजना आहे. बायबलातील इंग्रजी नामांचेदेखील त्यांच्या अर्थाप्रमाणे तो हिंदीकरण करतो. ' जोआकिम् ' बद्दल ' दयाळी', ' जॉन बद्दल ' कुपाजी' ... इतकेच नव्हे तर स्वतः येशू

क्रिस्ताब्दद्वल "येशूनाथ स्वामी" असे नाव या पाद्रीने योजले आहे. ६८

" आहे त्या स्थितीत अभ्यासकांनी हा ग्रंथ काळजीपूर्वक वाचावा. क्रिस्ती धर्मप्रसाराचा एक जुना मासला या दृष्टीने या ग्रंथाला विशेष महत्त्व आहे, हे निराळे सांगण्याचे कारण नाही. ६८ (A)

डॉ. वि. बा. प्रभुदेशाई त्या ग्रंथाची अधिक तपशीलवारपणे आणखी काही वैशिष्टे सांगताना लिहितात. -----

प्रा. प्रियोब्करांनी आपल्या प्रास्ताविक परिचयात प्रस्तुत ग्रंथातील अंतरंगाची काही ठळक वैशिष्टे सांगितली आहेत. सर्वेश्वर नमस्कार, कृपाजी, दयाळी, आदिकनाथ, परमात्मा, मोहा, वेद, नीराकार, परंज्याती, जगदेश्वर, प्राश्रित, पाताळ, पुराण, कर्मपाप, स्तोत्र, परलोक, माणिकोजी, रायनाथ, रायाजी, ईश्वर, आदिपुरुष, वर्मा, ग्यामस्नान इत्यादी अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण अशा लक्षणीय स्वदेशी पारिभाषिक शब्दांची स्वतंत्रपणे दखल घ्यायला हवी. ६९

या व्यतिरिक्त काशी, रामेश्वर, तेंगा, कानडा, कोंकण, मल्याळ इत्यादी भारतातील तीर्थक्षेत्रांचे व भूप्रदेशांचे निर्देशही लक्ष वेधून घेतात. या संबंधीच्या अनेक साधार नोंदी डॉ. प्रभुदेशाई यांनी लिहिलेल्या "काही स्पष्टीकरणात्मक -टिपा" मध्ये आढळतात.

डॉ. प्रभुदेशाईंच्या मते स्कंदर भारतीय भाषांच्या संदर्भातपरिभाषिक शब्द बनविण्याची परकीय मिशन-यांची परंपरा थेट सेंट फ्रांसिस झेवियर [इ. स. १५०६-१५५२] यांच्या काळापर्यंत याणे जाऊन पोहोचते. त्यांनी वाविषयी आपली अभ्यासपूर्ण निरिक्षणे अन्यत्र नोंदविली आहेत. [पहा - "ज्ञानेश्वरीचा ख्रिस्ती पुराणांवरील प्रभाव", ग्रंथ श्रेष्ठ ज्ञानेश्वरी, कोल्हापूर, १९९१, पृ. २६५]. त्यामुळे ख्रिस्ती मराठी लेखकांच्या रचनांतून एकार्थता, स्पष्टार्थता, एकरूपता, सधनता, जल्पाक्षरत्व, सातत्य, संगती, शब्द सौष्ठव, अर्थवत्ता यांचा परिचय होतो.

अशा त-हेने या ग्रंथाची स्कंदर मांडणी व त्यातील प्रतिपाद्य विषय लक्षात घेऊन त्याचा अनेक जंगानी अभ्यास होण्यासारखा आहे, या विषयीच्या दिशा प्रा. प्रियोब्करांनी दाखवून दिल्या आहेत, असे म्हणता येते. कादर गॉमिशने पाद्री कुवाप्रमाणे देवदेवतांचे व पुनर्जन्माच्या कल्पनेचे केलेले खंडण, हिंदू समाजातील सहा लक्षणे इत्यादी गोष्टींची त्याने नोंदविलेली घेयक उदाहरणे घेऊन आपल्या या संपादनाचे उद्दिष्ट स्पष्ट करताना प्रा. प्रियोब्कर लिहितात --

" धर्माच्या नावाखाली पोर्तुगीजांनी जी अनन्वित कृत्ये केली, त्यांमुळे क्रिस्ती धर्म हा एक कुर धर्म, अशी पुष्कळांची समजूत झाल्यास नवल नाही, प्रभू ख्रिस्ताची शिकवण काय आहे, हे या पुस्तकावरून कळून येईल

“ गौमंतकी व मराठी आणि हिंदु धर्म आणि क्रिस्ती धर्म यांतील साम्य हे पुस्तक वाचून कळून येईल.

‘ हा ग्रंथ सटीप देण्याची इच्छा होती. पण माझ्या प्रकृतीच्या परिस्थितीत तसे करणे शक्य झाले नाही. आहे त्या स्थितीत अभ्यासकांनी हा ग्रंथ काळीपूर्वक वाचावा. क्रिस्ती धर्मप्रसाराचा स्क जुना मासला या दृष्टीने या ग्रंथाला विशेष महत्त्व आहे हे निराळे सांगण्याचे कारण नाही. ’ ७०

प्रा.प्रियोळ्करांनी दि. १२ ऑक्टोबर १९७२ च्या

डॉ. प्रमुदेसाईना लिहिलेल्या पत्रात म्हटले आहे --

‘ हा ग्रंथ नवभारत’ चे संपादक प्रा. मे. पु. रेगे यांनी आपल्या मासिकात क्रमशः छापण्यासाठी नेला आहे. छोटी प्रस्तावना प्रथम छापण्यास मी दिली आहे. टीपा लिहिणे शक्य झाले नाही. ‘ कठीण शब्दांचा कोश’ आपण तयार करावा, अशी माझी सूचना आहे. याच हस्तलिखितात मूळ

‘ ज्ञानोपदेशा’ खेरीज क्रिस्ती डॉक्ट्रीन (प्रश्नोत्तरी) व काही स्तोत्रे आहेत. आपण यावर टीपा व प्रस्तावना लिहून मराठी संशोधक पत्रिके ‘ त क्रमशः प्रसिध्द करावी. ’ ७१

या ग्रंथाच्या संपादनाच्या वेळी स्पष्टीकरणात्मक टीपा, कठीण शब्दकोश वगैरे आवश्यक बाबी प्रा. प्रियोळ्करांना ते काम जरी मनासारखे करता आले नाही तरी त्यांनी दाखवून दिलेल्या अभ्यासाच्या दिशेस अनुसरून डॉ. प्रमुदेसाईनी निवळक शब्दसूची व काही स्पष्टीकरणात्मक टीपा देऊन हा ग्रंथाचे अथ्यावत संपादन केले आहे.

याशिवाय वरील पत्रात निर्देशिलेल्या या ग्रंथाच्या हस्तलिखितातील क्रिस्ती प्रश्नोत्तरी, धर्मविधीचे मंत्र व स्तोत्रे असलेल्या सुमारे सत्तर पृष्ठांच्या मागाचेही अभ्यासपूर्ण संपादन करता येण्याची दिशाही प्रा. प्रियोळ्करांनी दाखवून दिली आहे.

‘ ग्यान उपदेश अग्यान टाकून मोक्षास वाट दाखवील ’ अशा आत्मविश्वासाने लिहिलेल्या ‘ सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश’ या ग्रंथात पोर्तुगीज सत्तेबाहेरील मराठी लोकांना ख्रिस्तीधर्माचे महात्म्य सांगितले होते असे जरी

असले तरी देशावरील गद्य मराठीत रचलेल्या या ग्रंथाचे महत्त्व मराठी भाषा व साहित्य तसेच महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासावरही काही प्रमाणात प्रकाश टाकण्याची शक्यता प्रा.प्रियोष्करांनी निर्माण केली, असे म्हणणे अपरिहार्य आहे.

हा शिवाय फादर गॅमिशाने क्रिस्तपुराणाची नकल केली होती, अशा निष्कर्षापर्यन्त प्रा.प्रियोष्कर आले होते. त्यासंदर्भात ते फादर स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा अभ्यास या विषयावर महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेच्या (जुलै-सप्टेंबर १९६५) अंकात लिहितात--

“ लंडन येथे स्कूल ऑफ ओरिएंटल अण्ड आफ्रिकन स्टडीज या संस्थेच्या संग्रही क्रिस्तपुराणाची ... एक हस्तलिखित देवनागरी प्रत आहे. तिची मी मायक्रोफिल्म करवून आणली आहे. अशीच एक प्रत जर्मनीत आहे. त्या दोन्ही स्काच हस्ताक्षराच्या दिसतात. त्या दोघांचाही नकलाकार सिमाव गॅमिश हा जेजुइट पाद्री असावा.”

यामुळे क्रिस्तपुराणाच्या अभ्यासकांना फादर गॅमिशच्या जीवनचरित्राचा अभ्यास करण्याची दिशा प्रा.प्रियोष्करांनी उपलब्ध केली आहे, असे म्हणता येते.

३.१३ रोमन लिपीतील जेजुइत मराठी वाङ्मयाच्या लिप्यंतरासंदर्भात जाणवलेल्या समस्यांची प्रा.प्रियोष्करांनी केलेली चर्चा --

गोमंतकातील जेजुइत धर्मोपदेशकांनी मराठीतील आणि तिच्या गोमंतकी बोलीतील साहित्य रोमन लिपीत लिहिले होते. रोमन लिपीचा वापर केल्यामुळे ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसाराला अधिक सहाय्य होईल, हा त्यांचा दृष्टीकोन होता. शिवाय ख्रिस्तेतर धर्मीयांचे प्राचीन धार्मिक साहित्य कालाच्या उदरात नाहीसे करावे व त्याचे स्थान ख्रिस्ती साहित्याने घ्यावे हाही हेतू होता. भारतातील बहुसंख्य निरक्षर नवख्रिस्त्यांना साक्षर बनवितानाच रोमन लिपीतील ख्रिस्तीधर्म विषयक साहित्य त्यांना वाचण्यासाठी उपलब्ध करून देण्याचे त्यांचे धोरणच होते.

ग्राथिक मराठीत तसेच गोमंतकी बोलीत लेखन करणारा पहिला जेजुइत धर्मोपदेशक फादर स्टिफन्स याने देशी भाषांत तयार केलेले वाङ्मय स्तद्देशीयांच्याच लिपीत मुद्रित व्हावे, अशी इच्छा व्यक्त केली होती, याचा उल्लेख या प्रकरणाच्या पूर्वभागात आलाच आहे. त्याला त्याच्या वरिष्ठांकडून आवश्यक ती पूर्वपरवानगी न मिळाल्याने त्याने आपले दोन्ही ग्रंथ रोमन लिपीतच मुद्रित करून प्रसिध्द केले.

त्याच्या 'क्रिस्तपुराणा' ची नागरी लिपीतील आवृत्ती प्रथमतःच श्री बडेलू यांनी पुणे येथून १९५६ साली प्रसिध्द केली. पण त्याहीपूर्वी प्रा. प्रियोक्करांनी 'सांतु आंतोनिची जीवित्कथा' या ओवीबध्द मराठी काव्याचे देवनागरीत लिप्यंतर करून 'मराठी संशोधन पत्रिके'त (ऑक्टोबर १९५३ - जुलै १९५४) ते प्रसिध्द केले होते. त्यानंतर त्यांनी स्टिफन्सचे 'दोत्रिन क्रिस्ता', पाद्री कृवाचे 'ख्रिस्ताचे वधस्तंमारोहण', पाद्री नैरॉज्यकृत 'क्रिस्ताचे यातनागीत' या मराठी काव्यांचेही रोमन लिपीतून देवनागरीत लिप्यंतर केले होते. प्रा. प्रियोक्करांचे हे एक प्रकारे, पिन्न सरे पण, भाषािक कार्यच होय.

इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी मिशन-यांच्या भाषोला 'अपमंश' असे संबोधले होते. ७४

राजवाड्यांना जाणवलेली मिशन-यांची क्रिस्ती मराठी वाङ्मयात अशुध्द वाटणारी भाषा ज्ञानेश्वरांच्या नावावर नमूद असलेले 'योगवासिष्ठ' (१९१४) व त्यापूर्वी राजवाड्यांनीच प्रकाशित केलेल्या 'चौपाकवीचे उषाहरण' (१९११) मध्येही मरपूर प्रमाणात आढळते याकडे अभ्यासकांचे लक्ष वेधून पुढे प्रा. प्रियोक्कर लिहितात --

'हे क्रिस्ती मराठी वाङ्मय रोमन लिपीत असल्यामुळे आणि लिप्यंतर पध्दतीच्या अपूर्णत्वामुळेही काही दुर्बोधता या वाङ्मयाला प्राप्त झाली आहे, हे नाकारता येत नाही. पण त्याच बरोबर ही रोमन लिप्यंतराची पध्दती राजवाड्यांना नीट कळली नसल्यामुळे त्यांना ही भाषा जास्तच अशुध्द वाटली हेही पण सरे आहे. ७५

धर्मप्रसाराच्या हेतूने जेजुइत धर्मप्रचारकांनी सुमारे चारशे वर्गांयुवीं गोमंतकातील प्रादेशिक बोलीचाच अवलंब केला. वर नमूद केलेले सारे ख्रिस्ती मराठी ग्रंथ वेगवेगळ्या व्यक्तींनी प्रत्येकाची रोमन लिपीतील लेखनाची पध्दत थोडीफार स्वतंत्र असल्याने काहीशी मिन्न बनलेली होती. तसेच त्या बोलीतील विशिष्ट उच्चारांचे निदर्शन करणारी चिन्हे काही निश्चत झालेली नव्हती. अर्थातच त्यामुळे प्रा. प्रियोळ्करांनी या समस्या लक्षात घेऊन रोमन लिपीचे लिप्यंतर देवनागरीत करताना स्वतंत्र अभ्याससिध्द निकषा लावले.

फादर जे. एस. मिरांडा (१८९८-१९६५) या मंगळूरी येथील ख्रिस्ती धर्मोपदेशकाने शांतिदूत नावाचे मराठी पाक्षिक १९४९ साली महाराष्ट्रातील वसईत चालविले होते. या पाक्षिकातून फादर मिरांडा यांनी ख्रिस्त पुराणाच्या रोमन लिपीतील गद्य प्रस्तावनेचे देवनागरी लिप्यंतर करण्याचे कार्य हाती घेतले होते. त्या देवनागरी लिप्यंतराला प्रा. प्रियोळ्कर यांनी 'आरंभी थोडेसे' या शीर्षकाखाली लिहिलेल्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे --

' हे लिप्यंतराचे काम अत्यंत कठीण आहे यात शंका नाही. शास्त्रीय पध्दतीने केवळ मुळाबरहुकूम देवनागरी रूप देऊ गेली तर ते दुर्बोध होईल. दुर्बोधता टाळण्याकरिता शुध्दीकरण, करु गेल्यास पाठचिकित्साशास्त्रात धक्का बसेल' फादर स्टिफन्सने मराठीच्या रोमनलिपीची निर्मिती केली असे म्हणता येणार नाही याकडे लक्षा वेधताना पुढे प्रा. प्रियोळ्कर लिहितात -- ' देशी माषा रोमन लिपीत लेखनानिष्ट करण्याचा हा आरंभीचाच प्रयत्न होय. तो अपुरा व सदोष आहे, त्याचा जन्म स्वतः स्टिफन्स म्हणता येत नाही. स्टिफन्सने गोमंतकी ब्राह्मणी बोली माषाचे जे व्याकरण तयार केले आहे (१६४० मध्ये मुद्रित), त्याच्या आरंभीचा या माषाचा जे युरोपियन लोक अभ्यास करतात ते ती लिहिण्याकरिता रोमन लिपीचा अवलंब करतात, असे म्हटलेले आहे, त्यावरून तो या रोमनीकरणाचा मूळ उत्पादक म्हणवत नाही. '

प्रा. प्रियोळ्करांनी या निकषानुसार ख्रिस्ती मराठी लेखकांच्या रोमन लिपीतील लिखाणाचे स्वरूप समजून घेऊन लेखकनिहाय लिप्यंतर पध्दती सिध्द केली.

उदाहरणार्थ :

फादर स्टिफन्स दौत्रिन मध्ये औँ स्वरान्चे दोन भिन्न रोमन प्रतिवर्ण उपयोजितो --

औँ - ou (चौथी) - chouthy व औँ - au (चौती) -
- chauty.

पण -

फादर आंतोनियु द सालदांज मात्र याचे औँ या स्वरासाठी स्फच रोमन प्रतिवर्ण उपयोजितो - औँ - ou - चौथे - chouthy.

सतराव्या शतकातील या धर्मप्रचारकांनी मराठी रोमन लिपीत लिहून घेताना प्राधान्याने पोर्तुगीज उच्चारपध्दतीचाच अवलंब केलेला असला तरी त्या शतकात पोर्तुगीज भाषेची उच्चार - लेखन पध्दती कशी होती यावर पुरेसा प्रकाश टाकताना लक्ष्मीकांत व्यंकटेश प्रभु मैत्रे लिहितात --

पुराणे (वा बत्सम पुस्तके) छापण्यात आली त्याकाळी, म्हणजे इ.स.च्या सतराव्या शतकात पुर्तुगाली भाषेची उच्चार-लेखन पध्दती अगदीच बाल्यावस्थेत होती, ही गोष्ट आपण विसरता कामा नये. इंग्रजी व फ्रान्सी भाषेत उच्चार-लेखन अक्षरांच्या स्वकीय उच्चारावर आधारलेले नसून नियमरहित अशा रूढींवर अवलंबून असते, हे त्या भाषांचे अध्ययन करणा-या व्यक्तींच्या अनुमवास येते. त्या भाषांच्या तुलनेने पुर्तुगाली लेखन पध्दती अधिक सुलम असली तरी तीत आजदेखील (लेखन पध्दती - सुधारणेचा अखेरचा कायदा १९४५ त संमत झाला तरी त्यासंबंधी अजून स्फमत तयार झालेले नाही) बरेचसे दोष आहेत. सतराव्या शतकात ते दोष पुष्कळच अधिक प्रमाणात होते. १७६

याचा अनुभव दौत्रिन संपादित करताना प्रा. प्रियोकरांना आला होता. 'क्रिस्तांवे' या तसेच इतर शब्दांचे लिप्यंतर देण्याविषयी 'टीपा' त सुलासा करताना ते लिहितात --

-- क्रिस्तावं हे मूळ रोमन christau याचे देवनागरी लिप्यंतर आहे. ते 'क्रिस्तांऊँ' असेही करता येईल, कारण i व u यांच्यावर ('~' या उच्चारसंकेतला स्वरांच्या शीर्षाभागी देऊन अनुस्वराप्रमाणे त्याचा उपयोग

करतात, त्यास " til" असे पोर्तुगीजमध्ये संबोधतात) अशी अनुस्वारदर्शक खूण दिली, म्हणजे त्यांना ' ई ' (I) व ' उं ' (u) असे दीर्घत्व येते, असे आम्ही ग्रंथिक मराठी भाषेचे लिप्यंतर करताना धरून चाललो आहो.

' क्रिस्ताऊं ' असा अंत्य दीर्घ उच्चार त्याकाळी असावा, असे स्का मित्राचे म्हणणे आहे. ' ~ ' हे अनुस्वारदर्शक चिन्ह केवळ स्वरांवर देतात. ' व (u) हा अर्धस्वर असल्यामुळे त्याच्यावर असे चिन्ह देण्यास हरकत नसावी.

' IEVS याचे लिप्यंतर ' जेझूस ' असे करावे, अशी आमच्या स्का संशोधक हिंदू मित्राची सूचना आहे, पण डॉ. (मारियानु) सालदांज वर्गेर काही क्रिस्ती ' जेझूस ' हेच मान्य करतात. अलीकडे उपलब्ध झालेल्या Simao Gomes याच्या देवनागरी लिपीतील ' सर्वेश्वराचा ग्यानोपदेश ' या ग्रंथात ' येजू ' असे रूप आढळते.

' सत्यमानिता ' याचे ' सतेमानिता ' असेही लिप्यंतर करता येईल. ' सते ' असेही रूप जुन्या मराठी वाङ्मयात आढळते. मुळात रोमन " e " असे आहे.

' ' चा काही ठिकाणी आम्ही ' य ' उच्चार केला आहे. ^{१७७}

फादर स्टिफन्सने ' सत्य ' या शब्दाचा उच्चार दाखविण्यासाठी रोमन लिपीत ' satia ' असे लिहिले आहे. ' क्रिस्त-पुराणा ' च्या (दुसरे पुराण, २३ अवस्वर, ६४ वो ओवी) साल्दाणाप्रणीत ' सत्य-नव्हत-जिवित्व ' अशी शब्दयोजना आढळते.

' य ' चा लेखनोच्चार पोर्तुगीजमध्ये होतो, असे सांगताना मेंब्रे लिहितात --

' ' य ' साठी पुन्हा ' y ' आणि ' व ' साठी ' v ' हीच अक्षरे पुर्तुगालीत पाद्रीना सापडली. सहजप्रवृत्तीने ' ia ' व ' ea ' या जोडस्वरांचा ' य ' सारखा पुर्तुगालीत होतो ^{७८}

दोन्ही लिपीतील ग्रंथात -हस्व ' इ ' ला रोमन ' i ' व ' j ' तसेच दीर्घ ' ई ' ला ' y ' रोमन अक्षरे असल्याचे प्रा. प्रियोकरांना आढळले.

उदाहरणार्थ --

- ॠ - i - (तरि) - t̄ari व
- ॡ - j - (कोणिइ) - connij तसेच
- ॢ - y - (किर्ती) - quirty

या स्वरांच्या संदर्भात मॅडे लिहितात --

ॠ -ह्रस्व ॡ ला 'i' व दीर्घ ॢ ला 'y' असा नियम पाट्टींनी ठरविलेला दिसतो पण -ह्रस्व दीर्घ नीट ओळखण्यास त्यांचे कान सरावलेले नसल्याकारणाने तो अचूक अमलात आलेला नाही. अनुनासिके ॡ किंवा ॢ साठी केवळ ॠ वापरलेला आहे. ७९

प्रा.प्रियोक्करांनी तेवढ्याचसाठी रोमन 'anny' हा मराठी शब्द ॠ आणि ॡ असा न लिहिता साक्षीप संभाळून ॢ आणि ॣ व असे अनेक माघाव्यवहारात योजिले जाणारे शब्द लिप्यंतराच्या वेळी त्वीकारले.

देवनागरीतील -ह्रस्व व दीर्घ तसेच इतर मराठी शब्दांच्या उच्चारणाचे नीट आकलन परकीयांना नसल्याने झालेल्या गफलती लिप्यंतराच्या वेळीही तशाच ठेवणे इष्ट नसते म्हणून मूळ शब्दांशी लिप्यंतरकाराचा अभ्यासपूर्ण परिचय असणे अपरिहार्य ठरते. माघाच्या अज्ञानामुळे अशा हस्तलिखितांचे संपादन करताना काही मूळ शब्दांच्या रचनेत फेरफार करण्याचे स्वातंत्र्य घेतले जाते. त्याचेही एक उदाहरण प्रा.प्रियोक्करांनी दिले आहे. १९०७ साली मंगळूरहून ॠ क्रिस्तपुराणाची चौथी आवृत्ती प्रकाशित झाली, तिच्यातील वरील मूळ मराठी शब्दांच्या अज्ञानामुळे त्या आवृत्तीचे संपादक साल्ढाणा यांनी त्या शब्दांत बदल केले याकडे निर्देश करताना ते लिहितात --

ॠ सेदाची गोष्ट ही की, संपादकांनी आपणांस ही हस्तलिखिते कोठे मिळाली, त्यापैकी आपण कोणत्या हस्तलिखितांचा प्रामुख्याने उपयोग केला, पाठभेद कोणते आढळले याचा काहीच निर्देश या प्रतीत केलेला नाही. इतकेच नव्हे तर काही शब्दांच्या रूपामध्येही संपादकांनी बदल केलेले आहेत, याची कबुली संपादक देतात --

"The case of 'gt' being sometimes used instead of 'ct' as in 'ragta', 'bhagta', etc; which should properly be 'racta', 'bhacta' etc, there being no such conjunct consonant as 'gt' in Marathi would been mention here. In every instance, therefore, where 'gt' was found in the MSS, collated, to do duty for 'ct', the later has duly been substituted for the former. "

गोमंतकी बोलीमध्ये 'gt' (ग्त - उदा. ' रग्ते) हे रूप आहे. जुन्या मराठी हस्तलिखितांमध्येही तसे पाहिल्याचे आढळते. ८०

प्रा.प्रियोक्करांनी म्हणूनच मुळातील रग्ते शब्द तसाच ठेवला आहे. हे दौत्रिने (पृ. २२, ३८, ४०) मधील रग्ते (पृ. २३), रग्तां (पृ. ११, २५), रग्ताक (पृ. ८, ४७), रग्ताकई (पृ. ११), रग्तांचो (पृ. २०), रग्ते (पृ. १७), रग्ते (पृ. २३) या उदाहरणांवरून तर रग्ति (पृ. ११), रग्तियाच्लु (पृ. १, २, २७, ३८, ७९), रग्ते (पृ. १) हे शब्द असलेल्या संतु आंतोनिची अर्च्या या रोमन लिपीतील ग्रंथावरूनही स्पष्ट होते. प्रा.प्रियोक्कर लिप्यंतर करणा-याच्या जबाबदारीचे स्वरूप स्पष्ट करताना लिहितात --

मुद्रित ग्रंथासाठी प्रेस कॉपी तयार करताना संपादक हे रूप बदलीत असावेत. मराठीमध्ये हे संयुक्त व्यंजन नाही हे म्हणणे बरोबर नाही. निदान संपादकाने असा बदल करणे योग्य नाही. ८१

म्हणूनच प्रा.प्रियोक्करांनी जे शब्द मुळातच गोमंतकी बोलीत नाहीत, ते बदल करून योजिले नाहीत. उदा. त्यांनी स्टिफन्सचा सिसु (शिष्य) हा शब्द तसाच ठेवलेला आहे कारण व हे व्यंजन गोमंतकीत नाही व श् बदल स हे व्यंजन जुन्या मराठीत ठिकठिकाणी आढळते. यादवकाळात उचारिता सते सर्गि (सद्ग) असे शब्द लिहिलेले आढळतात याकडेही प्रा.प्रियोक्करांनी निर्देश केला आहे. शिवाय अशा अनेक शब्दांची योजना असलेल्या कैक ग्रंथांची उदाहरणेही दिली आहेत.

रोमन लिपीचे देवनागरीत रूपांतर करीत असताना उच्चारानुसारी पध्दतीने करावे, अशी सूचना डॉ. मारियानु सालदांज्य यांनी प्रा. प्रियोक्करांना केली होती. परंतु त्यांनी तसे का केलेले नाही याचे कारण देताना ते लिहितात --

....परंतु त्याकाळी लोक उच्चार कसे करीत, हे आज कळणे कठीण आहे. माझ्या उच्चारप्रमाणे मी ध्वनिलेखन करीत ते इतरांना मान्य होईल असे नाही. तसेच मुळात रोमन लिपीतील capital letters दाखवावी असे त्यांचे (डॉ. सालदांज्य यांचे) मत होते, पण देवनागरी लिपीच्या स्वभावाला ते धरून नसल्यामुळे मला ती सूचना अंमलात आणण्याची आवश्यकता वाटली नाही. तात्पर्य लिप्यंतराच्या बाबतीत मतभिन्नता राहिल याची मला पूर्ण जाणीव आहे. ८२

अशा त-हेने सतराव्या शतकातील माछाक रचना करतेवेळी तत्कालीन लेखकांनी केलेली रोमन लिपीची योजना निश्चित नसल्यामुळे आजच्या लिप्यंतर - काराचा गोंधळ उडतो, हे स्पष्ट होते. 'अ' हे कॅपिटल अक्षर शब्दात योजतेवेळी ते 'अ' साठी आहे की 'आ' साठी आहे, हे ओळखत असलेल्या संदर्भावहनच स्पष्ट होत असे. उदा. 'Ata' (आता) व 'Agannita' (अगणित) पण जेथे संदर्भ स्पष्ट नसेल अथवा शब्दच अपरिचित असेल तर लिप्यंतर करणे कठीण बनते.

ज्याप्रमाणे तत्कालीन ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी मूळ पोर्तुगीज भाषेतील शब्दांचे लेखन पोर्तुगीज पध्दतीप्रमाणे केल्याने आज लिप्यंतरकारांचा गोंधळ उडतो त्याचप्रमाणे सतराव्या शतकापासूनच्या ख्रिस्ती मराठी लेखकांचा 'कानारी', (हिंदू) लोकांची माछा अभ्यासतेवेळी अडचणी येत असल्यामुळे तसाच गोंधळ उडत असे.

पाद्री फ्रॅन्सिस्कु द सौझाने रोमन लिपीपेक्षा 'कानारी' लोकांच्या लिपीत अधिक अक्षरे असल्यामुळे तसेच ते लोक जल्द व विशिष्ट पध्दतीने बोलत असल्यामुळे त्यांचे उच्चार व शब्द यांचे व्यवस्थित ग्रहण करता येत नाही, अशी नोंद केली आहे. ८३

याच कारणामुळे बहुधा प्रा.प्रियोक्कर लिहितात -

‘‘ त्, ‘ न्, ‘ ल्, ‘ ध्, ‘ च् अशी द्विच अक्षरे दासविण्याची स्तिफन्सच्या या रोमन लेखनपध्दतीत सोय नाही. ८४

सतराव्या शतकातील रोमन लिपीचे पोर्तुगीज उच्चार व एतद्देशीयांच्या माछोतील देवनागरीचे उच्चार यांची सांगड घालण्यासाठी आपणास उपयुक्त अशी सहाय्यक रोमनवर्ण लिहिण्याची पध्दती क्रिस्ती मराठी लेखकांनी स्वीकारली होती, हे यावरून स्पष्ट होते.

म्हणूनच प्रा.प्रियोक्करांना क्रिस्ती मराठी ग्रंथांचे देवनागरीत लिप्यंतर करित असता आढळणा-या सा-या सहाय्यक चिन्हांचा उपयोग काटेकोरपणे करता येणे कठीणच होते, हे स्पष्ट होते. त्यांना पोर्तुगीज माछोचे विशोषा ज्ञान असल्याने पोर्तुगीज माछोतील उच्चारण असलेल्या अनेक शब्दांचे अचूक देवनागरी लिप्यंतर केलेले आहे. उदा.

‘ फे, ‘ मिस्तेरियुस, ‘ कोफेसांवे इ.

‘ क्रिस्तपुसणा ‘ तील उष्मवर्णांचे लिप्यंतर करताना साल्ढाणा यांनी ‘ x ‘ चे ‘ श ‘ आणि ‘ स ‘ असे दोन दोन आणि ‘ ss ‘ चा ‘ स ‘ असे नागरी उच्चार करावे, असे सुचविले आहे. ८५ पण लिप्यंतर करताना पोर्तुगीज शब्द आल्यास व साल्ढाणा यांनी सुचविलेला नियम लक्षात घेतल्यास अतिव्याप्तीचा प्रमाद होऊ शकतो अशा परिस्थितीत उचित मार्गदर्शन करताना प्रा.प्रियोक्कर म्हणतात --

‘ दोन स्वरांमध्ये ‘ s ‘ हे अक्षर आले असता त्याचा पोर्तुगीज लेखनपध्दतीप्रमाणे ‘ झा ‘ असा उच्चार होतो (casa = ‘ काझ ‘) म्हणून अशा ठिकाणी ‘ स ‘ बदल ‘ ss ‘ अशी दोन मुळाक्षरे वापरली जातात. ८६

आतापर्यन्तच्या विवेचनात आलेल्या मराठीची (देवनागरीतील) वर्णमाला व पोर्तुगीज माछोची (रोमनीकरण झालेली) वर्णमाला यांच्या तुलनेसाठी एक तक्ता दिल्यास तो अनाटायी होणार नाही.

देवनागरीतील मराठीची रोमन लेखनपध्दती

देवनागरी रोमन

वर्ण प्रतिवर्ण

उ दा ह र णी

स्वर

अ	á	परमेश्वरा (Paramespara) इथे ' ^ ' (acento circumflexo '= स्वरित चिन्ह) ' a ' च्या शीर्षाभागी उलट दिले की ' अ ' असा उच्चार होतो.
आ	ā	मागवत (bhāṅāvāt) इथे ' ^ ' हे चिन्ह ' a ' च्या शीर्षाभागी दिले की ' आ ' असा उच्चार होतो. मात्र ' अ ' हे कॅपिटल अक्षर ज्यावेळी वापरले जाते, त्यावेळी ते ' अ ' साठी आहे की ' आ ' साठी / उदा. ' Atā ' ('आता') तर ' Agannita ' ('अगणित') ' Arthu ' ('अर्थ')
इ	i	तरि (tãri) निर्विग्न (nirvignã) असे असले तरी ' i ' चा उच्चार ' ज ' असाही होता. उदा. ' IESVS ' चा उच्चार ' जेझूस ' वा ' जेजूस ' वा ' येजू ' असाही होतो.
ई	j	जरिइ (jarij) (zarij), कोणिइ (connij)
ई	y	घालिती (ghãlity) आणि (anny), परंतु प्रा.प्रियोक्करांनी अनेकवेळा ' आणि ' असेच लिप्यंतर केले आहे.
उ	u	उजवे (uzuuie), ' ARTHV ' (अर्थ) उपकार- (vpacara) इथे कॅपिटल v व v आणि u यांचाही ' उ ' असाच उच्चार होताना दिसते.

देवनागरी	रोमन	उदाहरण
वर्ण	प्रतिवर्ण	
ऊ	-	रोमन लिपीत दीर्घ ' ऊ ' स्वराची योजना होत नाही.
ऋ	-	रोमन लिपीत ' ऋ ' किंवा ' कृ ' साठी सोय नाही, त्याऐवजी ' रु ' आहे. उदा. ' -हुदयी', ' गृहासि '.
ए	e	देवाचे (Deuache), ' ddolle ' (डोळे),
ऐ	ai	ऐसे (aisse) तसेच गोपंतकातील अय ' साठी उदाहरणार्थ वयलो (vailo) या शब्दातील ai ची योजना होते.
ओ	o	बोलिला (bolilâ) ' थोरु ' (thoru).
औ	ou	चौथे (chouthé), ' होऊनु ' (hounu).
ॐ	~	स्वर्गी (suarguí) , वस्तुच्यां (vástucheã)
	m	भगतांचे (bhagtamche),
	n	कैकुंठ (vaicuntthã)
ः	- -	या रोमन लिपीत विसर्ग वा अवग्रह देण्याची व्यवस्था नाही.

व्यंजने

क्	c	कोणु (connu). पोर्तुगीज माछोचे लेखन करीत असता ' c ' च्या पुढे ' e ' किंवा ' i ' हे स्वर येतात. त्यामुळे त्यांचा ' से ' वा ' सी ' असा उच्चार होतो. अन्यथा ' क ' चा उच्चार रोमन लिपीत होतो.
----	---	---

व्यंजने

क्	qu	किले (quite), इतुके (Ituquẽ) विवेकु (viveque).
ख	qh	देखुनु (deqhunu) याशिवाय प्रा.प्रियोळ्कराना दुखेस्ती (dukhesty) व दुखाचिया (dukhâchiâ) असा kh रोमनवर्ण असलेले शब्द आढळले आहेत. ('क्रिस्ताचे यातनागीत' पृ.१) असे असले तरी kh चा उच्चार क्षा साठी होतो पण ख्य असे उच्चारण करता येते, जसे -- lakhea - लख्य(लक्षा).
ग	g	गत (gâtã)
	gu	तांगेल्या (tangualea)
घ	gh	प्रघटाइता (praghãttãitã)
च	ch	चरित्र (charitre)
छ	chh	छेदुनु (chhedunu)
ज	z	जेण (zenne) पोर्तुगीज शब्दांचा उपयोग करतेवेळी जुदेव (judeva), इग्रेज (igrega) यातील j तसेच हेरेजियाची (Heregiachy) यातील g ची योजना आहे.
झ	zh	झाले (zhale), झाडती (zhaddaty)
ट	tt	टाळणी (ttallani) पण टट, टठ, टड, टध, टल ही जोडाक्षरे बनविण्याची सोय नाही.
ठ	tth	ठाई (tthai)
ड	dd	पांडु (panddu)
ढ	ddh	ढांकितालो (ddhanquitalo)
ण	nn	आणी (anny) म्हणे (mhãne)

व्यंजने

त	t	तो (to)
थ	th	थोरु (thoru)
द	d	नाद (nādā)
ध	dh	धर्म (dhārmu)
न	n	नवल (nauālā)
प	p	पातकी (pātāquy) , पुस्प (puspā)
फ	ph	कॉफेसार (confessārā) पोर्तुगीज शब्दातच f येतो. अन्यथा सुफळा (suffala) , फुडां (phuddā) अशी रचना होते.
ब	b	बापु (bāpu)
भ	bh	मार्गी (bhāguīj)
म	m	आत्मा (ātmā)
य	y	माये (māye)
	e	सत्यमानिता (satemānitā)
	ia	सत्य (satia)
र	r	जरि (zari)
ल	l	लागी (laguy)
व	v	कवाडे (cavāde)
श	x	शास्त्र (xāstra)
ष्	-	-
स्	s	स्वाम्या (suāmyā) . पोर्तुगीजमधील दोन स्वरांमध्ये ' s ' हे व्यंजन आल्यास त्याचा उच्चार ' झ ' असा होतो.
	ss	कैसो (caisso) , माणुसु (mannussu)
ह	h	जाहाली (zāhāly)
ळ	ll	लोलुनु (lollunu)

व्यंजने

क्ष्

(स्थ) qhe

लक्ष्मिस्तु (Laqhamicantu)

ज्ञ

ग्न gn

ग्न्यान (gneana)

कृष्णं वं विष्णुं या दौन विशोषा नामासंदर्भात श्री.मेंब्रे यांचे मत लक्षाणीय वाटते, ते लिहितात --

कृष्णं वं विष्णुं हे दौन शब्द कृस्टणं वं विस्टणुं (Cristnnu व Visttannu) असे का लिहिण्यात आले ते कळत नाही. Crusna व Visnnu असे लिहिले असते तर पुर्तुगाली माष्टीच्या प्रवृत्तीप्रमाणे त्यांचा कृज्नु, विज्नु असा उच्चार होतो यासाठी तशी व्यवस्था असेल. देशी लोकांत कृष्णां चें कुष्टं वं विष्णू चें विठू अशी अपम्रष्ट रूपे रूढ होती. त्यावरून बोध घेऊनही मध्ये टं घातला असावा. वरील विचारं Prusttanna या शब्दाला लागू पडत नाही. प्रश्न हा शब्द पाद्री लोकांनी पृष्ण असा चुकीने घेतला असणे शक्य आहे. स्कंदरीत तो शब्द अपवादमूत समजणे इष्ट होय. ८७

वरील विवेचनावरून रोमन लिपीचे देवनागरीत लिप्यंतर करताना जाणवणा-या समस्यांची साकल्याने कल्पना येते. त्यामुळे प्रा.प्रियोक्करांनी सांतु आंतोनिची अर्च्या हा गौमंतकी बोलीतील क्रिस्ती ग्रंथ रोमन लिपीतून संपादित करताना (१९६३) तसे करण्याची कारणेही दिली आहेत, त्यासंदर्भात ते लिहितात --

" In the present edition the text has been reproduced in the Roman script in the form in which it was printed in the final edition. There were two main considerations which were responsible for our not attempting a transliteration into the Devanagari script in the present case, as had been done in the case of the Marathi work by the same author. First, it was felt that, in view of the nature of the language and contents the book would have a special appeal to Goan Catholics, many of whom have studied Portuguese and English but not Marathi and are not conversant with the Devanagari script. Secondly, there were special technical difficulties in transliterating a work written Marathi but printed in the Roman script, a comparison with contemporary Marathi literature written in Devanagari script provide sufficient clues to the orthographical system adopted by the author in rendering Marathi words into Roman script and transliteration in to the Devanagari script can hence be done with sufficient precision. The position in the case of books written in the Goan dialect is different, as no contemporary literature in this dialect written in the Devanagari script exists. Any attempt at transliteration hence must necessarily involve an appreciable element of conjecture. It was felt, therefore, that it would be advisable to reproduce the text in the present case in its original form. "88

१९६५ च्या दरम्यान प्रा.प्रियोक्करांना फादर सिमांव गामिशचा 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश' हा ग्रंथ उपलब्ध झाला पण तो अठराव्या शतकातील होता शिवाय त्यावर गोमंतकी बोलीचा फारसा प्रभाव जाणवत नव्हता, त्यामुळे खाद्या ग्रंथाचे तुलनात्मक दृष्टया लिप्यंतरास सहाय्यक असे समकालीन ग्रंथ उपलब्ध होणे आवश्यक असते अन्यथा काटेकोरपणे लिप्यंतरकरणे अवघड होते, अशा निष्कर्षाकडे प्रा.प्रियोक्कर पोहोचले होते, म्हणूनच 'क्रिस्तपुराणा' ची स्क पाठशुध्द आवृत्ती सिध्द करण्यासाठी त्यांनी १९६५ च्या सुमारास आवश्यक त्या साधनसामुग्रीचीच्या जुळवाजुळवीस आरंभ केला होता. त्यासंदर्भात ते लिहितात-

“ माझे अलीकडे असे मत झाले आहे की, पाठशुध्द क्रिस्तपुराणाची प्रत तयार करावयाची झाल्यास ती प्रथम रोमन लिपीमध्येच करावी. नंतर वाटल्यास त्यावरून देवनागरीत लिप्यंतर करावे.

पाद्री रतियेन - द - ला - क्वा (१५७९ - १६६३) याच्या १६२९ सालच्या सेंट पीटर वरील पुराणाचेही प्रथम रोमन लिपीतच मुद्रण व्हावे. मग त्या संपूर्ण पुराणाचे किंवा त्यातील निवडक भागांचे लिप्यंतर व्हावे. हे सर्व ग्रांथिक किंवा बोली क्रिस्ती वाडू. मय प्रथम आहे त्या मूळ रोमन लिपीत मुद्रित व्हावे.”^{८९}

वरील विचार नंतरचा पण त्यापूर्वी प्रा.प्रियोक्करांनी रोमन लिपीचे देवनागरीत लिप्यंतर करण्याचे माछाक कार्य करण्याची स्क दिशा इतर अभ्यासकांना दाखविली.

पाद्री मिगेल - द - आल्मैद (१६०७ - १६८३) च्या Jardim de Pastores e pasto de almas या कौकणी ग्रंथाचे डॉ. प्रमुदेसाई यांनी त्यास 'वनवाळ्याचा मळा' हे शीर्षक देऊन ते संपादित केले.^{९०} त्यांनीच फ्रेंचिसिस्कन व डॉमनिक्न या ख्रिस्ती पॅथियांच्या मराठी व तिच्या गोमंतकी बोलीतील साहित्यरचनांचा परिश्रमपूर्वक शोध घेऊन त्यावर अभ्यासपूर्ण लेख लिहिले, त्यासंदर्भात या प्रकरणात वेळोवेळी संपर्क उदाहरणे देण्यात आली आहेत.

डॉ. स. गं. मालशे यांनी 'क्रिस्तपुराणा' तील माछीचा तसेच त्याच्या वाडू. मयीन स्वरुपाचा व्यवस्थित अभ्यास करून फादर स्टिफन्सच्या माछा -

वैशिष्ट्याचा व साहित्यिक गुणांचा परामर्श घेतला.

डॉ. गंगाधर नारायण मोरजे यांनी इ.स. १९६० पर्यन्तच्या स्कंदर ख्रिस्ती मराठी लेखक व त्यांचे वाङ्मय यासंदर्भात विस्तृत अभ्यासविषय घेऊन ' ख्रिस्ती मराठी वाङ्मय हा (पुणे, १९८४) ग्रंथ प्रसिध्द केला.

हा ग्रंथाचे लेखन करित असता जे लेखक ख्रिस्ती आहेत मग ते पुरोपियन, अमेरिकन वा भारतीय असोत, ज्यांनी मराठी भाषेत ग्रंथलेखन केले आहे, त्याचा ख्रिस्ती मराठी लेखक म्हणून विचार करण्यात आला आहे. तुलनात्मक दृष्टीने पाहिले तर असे दिसेल की अशीच प्रा. प्रियोक्करांची ' मराठी ' ची व्याख्या व्यापक होती, मराठी भाषेत लेखन करणारी व्यक्ती, कोणत्याही जातीची, पंथाची वा धर्माची असली तरी ती मराठीच. संतवाङ्मयाचा अभ्यासक रेव्हरंड वॉबट हा अमेरिकन लेखक मी मराठीच मानतो, असे ते म्हणत असत.

डॉ. मोरजे यांनी आरंभी प्रा. प्रियोक्कर, डॉ. प्रमुदेसाई व इतरांनी केलेल्या ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासाचाच आटोपशीर परामर्श घेऊन तर स्कोणिसाव्या शतकापासून निर्माण झालेले ख्रिस्ती मराठी धार्मिक, चरित्रात्मक, भाषांतरात्मक, भाषाक, समाजसुधारणा विषयक, नियतकालिक, कृष्क शालेय व ललितपर लेखनाचा दहा प्रकरणात अभ्यासपूर्ण शोध घेतला आहे.

निष्कर्ष

या प्रकरणात प्रा.प्रियोष्कर यांनी केलेल्या जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथांविषयीच्या संशोधनच्या संदर्भात परामर्श घेतला.

- १) जेजुइत धर्मोपदेशकांनी आपल्या धर्मप्रसाराकरिता निर्माण केलेले मराठी ग्रंथ हा महाराष्ट्र वाङ्मय ठेवा असून आपल्या धर्माभिमानाला मुरड घालून या वाङ्मयातील माघोचे ऐतिहासिक व भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने अध्ययन होणे आवश्यक आहे, याकडे प्रा.प्रियोष्करांनी सातत्याने लेख लिहून मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांचे लक्ष वेधले आहे. महानुभावांच्या वाङ्मयाइतकेच हे गोमंतकी बोलीतील जेजुइत लेखकांनी निपिलेले वाङ्मय तत्कालीन बोलीची जुनी रूपे सांभाळून ठेवीत असल्याने अभ्यासकांनी या संदर्भात अनास्था बाळगता कामा नये, असे त्यांनी म्हटले.
- २) प्रा.प्रियोष्करांनी म्हणूनच 'दोत्रिन क्रिस्ता' ; सांतु आंतोनिची जीवित्तकथा', 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण', व 'ख्रिस्ताची यातनागीत', 'सांतु आंतोनिची अर्च्या' या जेजुइत धर्मोपदेशकांनी लिहिलेल्या गोमंतकी बोलीतील ग्रंथांने तसेच ग्रंथिक मराठीतील काव्याचे अभ्यासपूर्ण संपादन करून ते वाङ्मय प्रसिद्ध केले. पैकी वर नोंदलेल्या पैकी असेरचे पुस्तक वगळता सा-या रचनांची रोमन लिपीतून देवनागरीत लिप्यंतरेही केली.
- ३) प्रा.प्रियोष्करांनी जेजुइत वाङ्मयाचे दोन प्रकार कल्पिले, ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनी समाजातील उच्च, मूसाठी मराठी काव्य तर बहुजनसमाजासाठी गोमंतकी बोलीतील गद्य लेखन केले, अशा वाङ्मयाची ओळख करून घेण्यासाठी सतराव्या व अठराव्या शतकातील जेजुइतांच्या कार्याचाही अभ्यास झाला पाहिजे, असे सूत्र बाळगून तत्संबंधीचे लिखाण त्यांनी केले.

फादर स्टिफन्सकृत 'ख्रिस्तपुराणा' च्या हस्तलिखितांचा कसोशीने शोध घेऊन सदर पुराणाची स्क पाठचिकित्सापूर्ण आवृत्ती प्रसिध्द करण्याच्या दृष्टीने त्यांनी सिध्दता केली होती. शिवाय सदर ग्रंथाचा विविध अंगाने अभ्यास करता येतो याकडे अभ्यासकांचे लक्ष वेधले. त्यासाठी स्टिफन्सला अभिप्रेत असलेल्या शब्दांच्या अर्थाची साधार चिकित्सा व विस्तृत चर्चा केली.

४) पाद्री एतिसन-द-ला कृबा च्या 'पीटरपुराणा' चा प्रा.प्रियोक्करांनी परिश्रमपूर्वक शोध लावून पाद्री कृबा ने आपल्या ग्रंथात हिंदु धर्माचे खंडन करण्याकरिता ज्या ग्रंथांचा उपयोग केला ते त्याने मुळातून वाचले होते याकडे त्यांनी अभ्यासकांचे लक्ष वेधले. त्यामुळे गोमंतकात पोर्तुगीज येण्यापूर्वी मराठी वाङ्.मयलेखन व वाचन होत होते हे देखील सिध्द होऊ शकले.

५) पाद्री आंतोनितु-द- सालदाञ्जविरचित पादुआच्या 'सांतु आंतोनची जीवित्कथा' या काव्यरचनेचे महीपतीच्या भक्तविजयशी तुलना करून महीपती व पाद्री सालदाञ या दोघांच्याही कथांमध्ये विलक्षण साम्य असल्याचे त्यांनी प्रतिपादिले.

६) मराठी ख्रिस्ती धर्मापदेशकांच्या लेखणीतून उतरलेल्या 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' व 'ख्रिस्ताचे यातनागीत' या काव्यांचे प्रा.प्रियोक्करांनी संपादन केल्याने ख्रिस्तवधविषयक वातावरणाने मूर्तिमंत कारुण्य व गेयता असलेल्या या विलापिकांचा मराठी वाक्कांना परिचय झाला. फादर स्टिफन्स व पाद्री कृबा यांच्यासमोर हिंदूंचे पुराण ग्रंथ होते परंतु नंतरच्या जेजुइत ग्रंथकारांनी मात्र स्टिफन्स, कृबा यांच्याच मराठी ग्रंथांचा आदर्श स्वतः समोर ठेवल्याने माघीच्या दृष्टीने या विलापिकांवर स्टिफन्स, कृबांनी लिहिलेल्या पूर्वसूरीच्या पुराणाची छाया आढळते. वस्तुस्थितीचे सत्यान्वेष्टाण करणारे मत प्रा.प्रियोक्करांनी मांडले. पैकी पहिले 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण' हे पाद्री कृबाचेच असल्याचा प्रा.प्रियोक्करांनी साधार अंदाज व्यक्त केला.

७) प्रा.प्रियोक्करांना गोमंतकी बोलीतील 'दौत्रिन ख्रिस्ता' या फादर स्पिठन्सच्या ग्रंथाचे सुविहित संपादन करून त्यातील माघीचा सांप्रतिक विचार करित असताना गोमंतकीत जुन्या काळी असलेली शब्दांची रूपे नोंदवून

त्यातील वैशिष्ट्यांचा ' टीपा' त परामर्श घेतला.

८) सांतु आंतोनिची अर्च्या ' ची वैशिष्ट्ये नमूद करित असताना प्रा.प्रियोळ्करांनी माघाशास्त्रदृष्ट्या या ग्रंथाचे ' दौत्रिन क्रिस्तां ' इत्केच महत्व असून ' लीळाचरित्र'े वगैरे यादवकालीन वाङ्.मयातील जुन्या मराठी सारखी प्रस्तुत ग्रंथाची माघा आहे हे सोदाहरण स्पष्ट केले.

९) फादर सिमांव गामिशकृत 'सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश'च्या संपादनाच्यावेळी प्रा.प्रियोळ्करांची प्रकृती अस्वस्थ असल्याने त्यांच्या नेहमीच्या पध्दतीनुसार जरी त्यांना ते प्रसिध्द करता आले नसले तरी त्यांना अभिप्रेत असलेल्या दृष्टिकोनातून त्यांनी सदर ग्रंथाच्या अभ्यासासाठी मार्गदर्शनपर दिशा दाखविल्या आहेत. फादर गामिश हाच या ग्रंथाचा कर्ता असल्याचे स्पष्ट करून त्याने हिंदूच्या देवांच्या अनेकत्वावर केलेले माघ्य, हिंदू देवदेवतांचे व त्यांच्या पुनर्जन्मविषयक कल्पनेचे संडन, हिंदूंच्या जाति व्यवस्थेच्या उत्पत्ती विषयक केलेले अभिनव विश्लेषण, ख्रिस्ती ' च्या स-या देवाची म्हणून सांगितलेली सहा लक्षाणे इत्यादींचा परिचय देऊन प्रा.प्रियोळ्करांनी सदर ग्रंथातील , पौराणिक, ऐतिहासिक व सामाजिक निर्देशाची नोंद केली आहे. शिवाय त्यांनी अठराव्या शतकातील घाटावरच्या बेळगांवच्या परिसरातील माघिक स्वरुपाचेही दिग्दर्शन केले.

१०) रोमन लिपीतील जेजुइत मराठी वाङ्.मयाच्या देवनागरीतील लिप्यंतराच्या संदर्भात जाणवणा-या समस्यांची नोंद करून स्काधा ग्रंथाचे तुलनात्मकदृष्ट्या लिप्यंतरास सहायक असे समकालीन ग्रंथ उपलब्ध होणे आवश्यक असते, शिवाय उच्चारानुसारी ध्वनिलेखन करण्यासाठी तत्संबंधित काळातील उच्चारांचे ज्ञानही नसते म्हणून काटेकोर लिप्यंतर होणे अवघड असते असे समर्पक कारण देऊन प्रा.प्रियोळ्करांनी जेजुइत मराठी वाङ्.मयाची पाठशुध्द प्रत ही प्रथम रोमन लिपीतच करावी, नंतर वाटल्यास त्यावरून देवनागरीत लिप्यंतर करावे, असे सुचविले आहे.

अशात-हेने प्रा. प्रियोळरानी संशोधनविषयक कार्याचे नवे क्षेत्र
अभ्यासकांना उपलब्ध करून दिले असे म्हणणे क्रमप्राप्त आहे.

संदर्भ टीपा

१. Roteira da Viagem de Vasco da Gama em 1497, 2ª edição (Edited: A Herácuano and O Barão de Castello de Paiva), Lisboa, 1861, p.51.
२. Fridr Jordanus, Wonders of the East (Translated: Henry Yule), London, 1863.
३. Silva Rego, Antonio da, Documentação para a História das Missões do Padrao da Portuguêsa do Oriente, Vol. I, Lisboa, 1947, pp.3-4.
४. Cunha Rivara, J.H.da, Ensaio Histórico da Língua Concani, Goa, 1858, Capitalu, pp.79-201.
५. A.B.de Bragança Pereira, 'Historia Religiosa de Goa', O Oriente Portuguêsa, No.4, Goa, 1932, pp-26-27.
६. Ibid, p.30.
७. Monumenta Ignatiana, Constitutiones, II, 455 cited by John Correia Afonso, Jesuit letters and Indian History, Bombay, 1955, p.58.
८. Vincent Cronin, A Pearl to India- The life of Roberto de Nobili, London, 1959.
९. प्रियोकर, अ.का., जजुर्वेदी ब्राह्मण, प्रिय आणि अप्रिय, पुणे, १९६५, पृ.३०-४५.

१०. Cunha Rivar J.H.da, *Arquivo Portuguez Oriental* Vol.VI, Supplimento II Fascicula IV. Goa, 1875., p. 139. cited by A.K. Priolkar, *The Printing Press in India*, Bombay 1858, p. 165.
११. प्रियोक्कर, अ.का., 'गोमंतकीय क्रिस्त्यांची मराठी वाङ्. मयपरंपरा', सोव्हेनीर, गोवा सहाय्यक समिती, मुंबई, १९६५.
१२. प्रमुदेसाई, वि.बा., 'प्रा.प्रियोक्करांचे जेजुइत लेखकांच्या ग्रंथांविषयी संशोधन', प्रा.अ.का. प्रियोक्कर स्मृतिग्रंथ, मुंबई, १९७४, पृ. ९८.
१३. भागवत, राजारामशास्त्री, 'मराठीचा एक काथोलिक मक्त', विविधज्ञान विस्तार, मुंबई, डिसेंबर, १९०६, पृ. ४५३.
१४. राजवाडे, वि.का., 'स्टेफेन्सचे क्रिस्तपुराण', राजवाडे लेखसंग्रह, भाग-३रा, पुणे, शके १८५७, पृ. १५६ (हा लेख प्रथम 'विविधवृत्ता' त फेब्रुवारी १९०८ मध्ये प्रसिध्द झाला होता.
१५. मावे, वि.ल., महाराष्ट्र सारस्वत, (पाचवी आवृत्ती), मुंबई, १९६३, पृ. २८०.
१६. सावळेंकर बाळकृष्ण वामन, 'जेजुइटांचे ग्रंथकर्तृत्व व शिक्षाकार्य', भारतमित्र (रिवण), गोवा, (संपा. ना. भा. नायक) फेब्रुवारी १९३१, पृष्ठांक ५०-५६, मार्च १९३१, पृष्ठांक ७३-८३.
१७. प्रियोक्कर, अ.का., 'जेजुइटांचे मराठी वाङ्. मयकार्य: ओझारती ओळख', यशवंत संमेलन खास विशेषांक, मुंबई, एप्रिल १९३८, पृ. ५२.
१८. पाद्री आंतोनियो सालदांज कृत सांतु आंतोनिची अर्च्या, संपा. अ.का. प्रियोक्कर, मुंबई, १९६३, पृ. १५.

१९. प्रमुदेसाई, वि. बा., सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली, मुंबई, १९६३,
२०. प्रियोक्कर, अ. का., गोमंतकाची सरस्वती, मुंबई, १९३५.
२१. प्रियोक्कर, अ. का., 'जेजुइटांचे मराठी वाङ्मयकार्य: ओझारती ओळख',
उ. नि. पृ. ५०-५८.
२२. प्रमुदेसाई, सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली, उ. नि. पृ. ६८.
२३. प्रियोक्कर, 'जेजुइटांचे मराठी वाङ्मयकार्य: ओझारती ओळख',
उ. नि. पृ. ५२.
२४. The Christian Purana, Poilem Purana, *Awaswara*,
Cento, 145, edited: Joseph L. Saldanha, Manglore, 1907.
२५.
-IBid., Author's Preface, P. XCIII
२६. प्रियोक्कर, अ. का., 'फादर स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा अभ्यास'
महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, जुलै-सप्टेंबर, १९६५, पृ. २७.
२७. भावे, उ. नि., पृ. २८०.
२८. प्रियोक्कर, 'जेजुइटांचे वाङ्मयकार्य: ओझारती ओळख', उ. नि. पृ. ५४.
२९. तत्रैव, पृ. ५७.
३०. The ^hChristian Purana, Op. cit *Dussarem Puranna*,
Awaswara 59, Cento 119-120.
३१. प्रियोक्कर, 'जेजुइटांचे मराठी वाङ्मयकार्य: ओझारती ओळख',
उ. नि. पृ. ५५.
३२. Priolkar A.K: "Two Recently Discovered letter of Father
Thomas Stephens." *Journal of Bombay University, Bombay*,
Vol. XXV Part-II Sept., 1956. p. 123.

- ३३ Pissurlencara P.S.S., "A Proposito dos Primeiros Livros Maratás Impressos em Goa," Boletim do Instituto Vasco da Gama, N.º 73, Goa, 1956, p. 59.
३४. Silva Rego, Documentação e.t.c., Vol. VIII, 1952, op.cit. pp 344-45 (A letter written by Louis Fois from St. Paul College, Goa, dated 14th November, 1559).
३५. प्रियोक्कर, 'फादर स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा अभ्यास',
उ.नि.पृ. २७.
३६. प्रियोक्कर, 'जेजुइटांचे मराठी वाङ्मयकार्य : औझरती औक्स',
उ.नि.पृ. ५६.
३७. प्रियोक्कर, 'फादर स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा अभ्यास',
उ.नि.पृ. २७.
३८. तत्रैव, पृ. २८-२९.
३९. तत्रैव, पृ. २९.
४०. तत्रैव, पृ. २९.
४१. प्रियोक्कर, अ.का., 'श्री ज्ञानेश्वरांचा स्क प्रगूढ ग्रंथ', महाराष्ट्र
साहित्य पत्रिका, पुणे, १९४३, पृ. ७.
४२. कृष्णदासशामा विरचित श्रीकृष्ण चरित्रकथा, संपा. वि. बा. प्रमुदेसाई,
मुंबई, १९७५, पृ. २०.
४३. तत्रैव, पृ. २०.
४४. तत्रैव, पृ. २१.

४५. प्रियोळ्कर, अ.का., ' फ्रेंच कवीने लिहिलेले मराठी पुराण', मराठी संशोधन, पत्रिका, मुंबई, ऑक्टोबर १९६२, पृ. ९.
४६. पाद्री आंतोनियो-द-सालदांज विरचित सांतु आंतोनिची जीवित्कथा, ' प्रस्तावना', संपा. अ.का. प्रियोळ्कर, मुंबई, १९५४, पृ. ८.
४७. प्रियोळ्कर, अ.का. ' गोमंतकीय क्रिस्त्यांची मराठी वाङ्मयपरंपरा', उ.नि. हिंदुस्थानचे दोन दरवाजेत समाविष्ट, उ.नि. पृ. २०६.
४८. प्रियोळ्कर, पाद्री आंतोनी-द-सालदांज्य विरचित सांतु आंतोनिची जीवित्कथा, उ.नि. पृ. ९-१०.
४९. तत्रैव, पृ. १०.
५०. तत्रैव, पृ. १० .
५१. Prisolker A.K., "A Paixão de Christo" (A Marathi poem on the crucifixion of Christ), Journal of Bombay University, Bombay, September, 1940, p. 182.
५२. Rodels Cicilio Gomez, " Earliest Jesuit Printing in India," The Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. IX, No 4, April 1913, p. 158, footnote n° 3.
५३. पाद्री मान्युसल ज्याकिंश द नौरोंज्यकृत क्रिस्ताचे यातनागीत, ' प्रस्तावना', संपा. अ.का. प्रियोळ्कर, मुंबई, १९५९, पृ. ४.
५४. प्रियोळ्कर, अ.का., ' प्राचीन मराठी बोली-गोमंतकी' मराठी संशोधन पत्रिका, मुंबई, जुलै १९५५, पृ. ९.
५५. तत्रैव, पृ. २-१०.
५६. पाद्री तोमस स्टिफन्सकृत दौत्रिनक्रिस्तां', प्रस्तावना', संपा. अ.का. प्रियोळ्कर, पुणे, १९६५, पृ. २०.
५७. तत्रैव, पृ. २१.

- ५८ पाद्री आंतोनियो-द-सालदांज कृत 'सांतु आंतोनियोची अचर्या' या ग्रंथाची माछा, ' संपा.अ.का.प्रियोळ्कर, मुंबई, १९६३, पृ. १.
५९. तत्रैव, पृ. १.
६०. तत्रैव, पृ. ५.
६१. तत्रैव, पृ. १५.
६२. प्रियोळ्कर अ.का., ' गोमंतकीय क्रिस्त्यांची मराठी परंपरा', उ.नि.पृ. २०७.
६३. तत्रैव, पृ. २०८.
६४. फादर सिमॅव गॅामिशकृत सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश, ' प्रास्ताविक', संपा.अ.का.प्रियोळ्कर आणि वि.बा.प्रमुदेसाई, पणजी, १९९४, पृ. २-३.
६५. तत्रैव, पृ. ३.
६६. तत्रैव, पृ. ३.
६७. तत्रैव, पृ. ३.
६८. तत्रैव, पृ. ९-१०.
- ६८(A) तत्रैव, पृ. १०.
६९. तत्रैव, पृ. (६)
७०. तत्रैव, पृ. १०.
७१. तत्रैव, पृ. (८)
७२. Dom Francisco Garcia, O Homem das Trinta Perfeções e Outras Histórias, edited : Joseph Wicki, Lisboa, 1958, p. 324.

७३. प्रमुदेसाई, सतराव्या शतकातील गोमंतकी बोली, उ.नि.पृ.१०६.
७४. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे, ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना आणि ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचे व्याकरण, ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना, संपा.शं.गो.तुळपुळे, मुंबई, १९७९, पृ.४५.
(या प्रस्तावनेत राजवाडे यांनी कोंकणातील किरिस्तावांच्या अपभ्रंशात दहा-पाच चौपटी फार तर छापलेली आढळतील, असे म्हटले आहे.)
७५. प्रियोक्कर, पाद्री आंतोनियो-द-सालंदाजकृत सांतुआंतोनिची जीवित्कथा, उ.नि.पृ.१२.
७६. प्रमु मेन्ने लक्ष्मीकांत व्यंकटेश, पुर्तुगाली राजवटीपूर्वीची गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय, (पणजी) गोवा, १९७९. (लेखकाल - १८ डिसे., १९५६), पृ.२८.
७७. पाद्री तोमस स्टिफन्स कृत दौत्रिन क्रिस्तां, उ.नि.पृ.५६ व ५७.
७८. मेन्ने, , उ.नि.पृ.२९.
७९. तत्रैव, पृ.२९.
८०. प्रियोक्कर, फादर स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा अभ्यास, उ.नि.पृ.२६.
८१. तत्रैव, पृ.२६.
८२. पाद्री तोमस स्टिफन्सकृत दौत्रिन क्रिस्तां, उ.नि.पृ.२२.
८३. De Souza Francisco, Oriente Conquistado a Jesus Christo, Parte 2a, 2 Edicão, Bombaim, 1886, p. 64.
८४. पाद्री तोमस स्टिफन्सकृत दौत्रिन क्रिस्तां, उ.नि.पृ.२४.
८५. The Christiana Purana, op.cit. pp 57-58.

- ८६ पाद्री तोमस स्टिफन्सकृत दौत्रिन क्रिस्तां, उ.नि.पृ.२४.
८७. प्रेब्रे, उ.नि.पृ.३१.
८८. पाद्री आंतोनियो-द-सालदांजकृत सांतु आंतोनिची अचर्या, उ.नि.पृ.
पृ० १५.
८९. प्रियोक्कर, फादर स्टिफन्सच्या क्रिस्तपुराणाचा अभ्यास, उ.नि.
पृ. २७.
९०. प्रमुदेसाई, वि.बा., (१) फ्रांसिस्की पंथियांचा मराठीनाअभ्यास
मराठीसंशोधन पत्रिका, मुंबई, जुलै १९६७.
(२) पाद्री मिगेल-द-आलमैद कृत वनवाळ्याचो
मळो, नागपूर, १९७४, (संपादित)

प्रकरण चौथे

प्रा.अ.का.प्रियोक्करांच्या प्रमाणमाष्टा मराठी आणि तिच्या बोली व व्याकरणविषयक कामगिरीचा परामर्श --

प्रा.प्रियोक्कर हे अनेक माष्टांचे एक जाणकार, अभ्यासक म्हणून ख्यातनाम होते. भारतातील व परदेशातीलही विविध माष्टा आणि त्यांच्या बोली हा त्यांच्या खास आवडीचा व अभ्यासाचा विषय होता. मुंबई विद्यापीठातील एम.ए. मराठीच्या विद्यार्थ्यांना माष्टाशास्त्र हा विषय शिकवित असताना प्रमाण मराठीच्या विविधबोलींच्या संदर्भात ते आपला विचार मांडीत असत. त्यांनी आपल्या मार्गदर्शनाखाली पी.एच.डी.च्या विद्यार्थ्यांना संशोधनासाठी मराठी माष्टा आणि तिच्या बोलींच्या संदर्भातील अनेक विषय दिले होते. मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाच्या विद्यमाने चालविल्या जाणा-या मराठी संशोधन मंडळाच्या मराठी संशोधन पत्रिका या त्रैमासिकाच्या संपादकपदी बारावर्षे असताना त्यांनी स्वतः माष्टाम्यासात्मक लेखन केले व इतरांकडूनही लिहवून घेतले. त्यांचे स्वतःचे लेखन पाहिले की त्यांनी अनेक माष्टांचा अभ्यास केला होता याची प्रचीती येते. गुजराती माष्टांचाही अभ्यास करून त्यांनी त्या माष्टात व्याख्याने देण्याइतपत प्रभुत्व संपादन केले होते. त्यांचा आजवर जितकी पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत त्यापैकी सुमारे दहा पुस्तके आणि पंचवीसहून अधिक लेख माष्टाविषयकच आहेत.

विविध दुर्मिळ ग्रंथांचे संपादन व पुनर्मुद्रण करतानाही त्यांचा त्यामागे मूलतः हेतू माष्टाविषयक अभ्यासाचाच होता. त्यांनी केलेल्या अशा संपादनांची माहिती या प्रबंधाच्या दुस-या व तिस-या प्रकरणात यापूर्वी सविस्तरपणे आलेली आहे.

मराठी माष्टाम्यासकांना जुने व महत्त्वाचे माष्टाविषयक ग्रंथ उपलब्ध व्हावेत म्हणून पुढील रचना पुनर्मुद्रित केल्या.

- १: १९२२ साली चिं.वि.वैद्य व डॉ.पां.दा.गुणे यांचा मराठी भाषेच्या उत्पत्तिकालाविषयी गाजलेला वाद 'विविधज्ञान विस्तारा'त (खंड ५३) प्रसिध्द झाला होता. परंतु 'विस्तारा'चे अंक दुर्भिक्ष असल्याने तो वाद मराठी भाषाम्यासकांना उपलब्ध होणे कठीण होते. 'विस्तारा'ची शताब्दी साजरी करण्याच्या निमित्ताने प्रा.प्रियोष्करांनी १९६७ एप्रिल ते जानेवारी १९६८ या काळात प्रसिध्द झालेल्या 'मराठी संशोधन पत्रिके'च्या चार अंकांत तो वाद पुनर्मुद्रित केला.
- २: ग्रियरसनने १९०५ साली प्रकाशित केलेल्या 'भारतीय भाषा-सर्वेक्षण' (Linguistic Survey of India) या ग्रंथाच्या सातव्या खंडात मराठी भाषेच्या बोलीच्या संदर्भात विवेचन आहे. मराठीच्या भाषा-म्यासकांना सदर खंड ही सहजपणे उपलब्ध होणे दुरापास्तच असल्याने प्रा.प्रियोष्करांनी त्यांतील मराठीच्या बहात्तर बोलींतील मजकुरांचे उतारे पत्रिके^२च्या चार अंकांत (ऑक्टोबर १९६३ ते जुलै १९६४) पुनर्मुद्रित केले. ग्रियरसनने दिलेल्या मराठी भाषाकांचा आकडा आणि १९६१ सालच्या शिरगणतीत आपली मातृभाषा मराठी असल्याचे नोंदविणा-या लोकांचा आकडा पाहिल्यास मराठीपेक्षा आपली बोली निराळी असल्याचे भावना असलेल्या लोकांची संख्या घटत असल्याची दिसते. या महत्वाच्या मुद्द्याकडे लोकांचे लक्ष त्यांनी वेधले आहे.
- ३: मेजर थॉमस कॅण्डी (१८०४-१८७७) ने मराठी इंग्रजी शब्दकोश रचना-या मोत्सवर्थास सहाय्य केले होते. स्कंदरीत मेजर कॅण्डीच्या जीवनाचा जवळ जवळ ५० वर्षांचा काळ मराठी भाषा व वाङ्मय यांनी व्यापलेला होता. याकाळात मराठी भाषेची मोठी सेवा करून कॅण्डीने आपले नाव मराठी भाषेत चिरस्मरणीय करून ठेवले आहे. त्याने मराठी भाषेमध्ये विरामचिन्हांनी योग्य पध्दत सुरु होऊन शुध्दलेखनामध्ये ज्या चूका होतात त्या होऊ नयेत या उद्देशाने १८५० साली १६ पृष्ठांचे "विराम चिन्हांनी प्ररिभाषा" हे पुस्तक तयार केले होते. मराठी भाषाभ्यासकांना या पुस्तकाचे विशेष

महत्त्व वाटते म्हणून प्रा.प्रियोष्करांनी 'पत्रिके'त (जुलै १९५७) ते पुस्तक पुनर्मुद्रित केले.

४.१: जेजुइतख्रिस्ती मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासातून भाषाविचार --

प्रा.प्रियोष्करांनी काही दुर्मिळ मराठी ग्रंथांचे अभ्यासपूर्ण संशोधन करून त्यांचे संपादन केले हे आपण मागील प्रकरणांत पाहिले. त्यांनी केलेल्या या ग्रंथांच्या संपादनातून चारशे वर्षांपूर्वीच्या गोमंतकी बोलीची रूपे अभ्यासता येतात. त्यांनी या स्वरूपाच्या संपादनातून आपला भाषाविचार सतत मांडला. त्यांनी औप पत्रिके स्वरूपाचे भाषाशास्त्रीय लिखाण केलेले नसले तरी विवेचनाच्या अनुषंगाने भाषा आणि बोली यातील भेद उलगडून दाखविला. प्रादेशिक बोलीतील विशिष्ट उच्चारणांचे दिग्दर्शन करण्यासाठी त्यांनी या ग्रंथांना विद्वतापूर्ण प्रस्तावना लिहिल्या. त्यांना विवेचनात्मक तळटीपा देऊन शब्दसूची व कोश यांचीही जोड दिली. या बाबी देखील प्रा.प्रियोष्कर यांचा भाषाभ्यासविषयक दृष्टिकोनच स्पष्ट करतात.

अशा तऱ्हेने त्यांनी केलेली जुन्या ग्रंथांची, लेखांची पुनर्मुद्रणे, विविध दुर्मिळ ग्रंथांचे संपादने, विवेचनात्मक लेखन आणि प्रस्तावनांच्या द्वारे त्यांचा भाषाविचार स्पष्ट होतो. त्या भाषाविचारांच्या अनुषंगाने त्यांनी भाषा व बोली, व्याकरण, लिपी, लिप्यंतर, भाषांतर, पाठचिकित्सादी मुद्द्यांचे नव्या दृष्टिकोनातून विवेचन केलेले आढळते.

या प्रकरणात प्रा.प्रियोष्करांच्या प्रमाणभाषा मराठी व तिच्या बोली तसेच त्यांच्या व्याकरणविषयक कामगिरीचा परामर्श घ्यावयाचा आहे.

त्यांनी पुणे विद्यापीठाच्या 'कै.नरसिंह चिंतामण केळकर स्मारक व्याख्यानमाले'त 'ग्रंथिक मराठी भाषा आणि कोंकणी बोली' या विषयावर अभ्यासपूर्ण अशी सहा व्याख्याने सन १९६४ साली दिली होती.

त्या व्याख्यानांचे विषय, ' मराठी बोली', ' ग्रांथिक माषा व बोली', ' मराठी बोलीचे यथोच्चारलेखन', ' कोंकणी बोलींची नामांतरे', ' यादव-कालीन मराठी व कोंकणी' व ' कोंकणी-मराठी मेदवादाचा उद्भव व फैलाव' असे होते.

पहिल्या व्याख्यानात बोली शब्दाची व्याख्या करून तीत साम्य व मेद कसे निर्माण होतात व ती ग्रांथिक कशी बनते याचे तपशीलवार विवरण केलेले आहे. दुस-या व्याख्यानात ' ग्रांथिक माषा व बोली' या विषयांतर्गत प्राकृत माषांचा उद्भव व पीछेहाट याकडे सा-यांचे लक्ष वेधले आहे. पुढे मराठीचे प्रमाणीकरण कसे झाले याचा साधार इतिहास दिलेला आहे. त्यांनी १९व्या शतकातील महाराष्ट्राचा जो सांस्कृतिक इतिहास अभ्यासला होता, त्याचाही अभ्यासाच्या दृष्टीने परामर्श या निमित्ताने इथे घेतलेला आहे. मराठी बोलीच्या यथोच्चार लेखनाचा विचार त्यांच्या तिस-या व्याख्यानात येतो. बोली ही श्राव्य व माषा ही दृश्य असते असे सांगून लेखन हे उच्चानुसारी असावे हे सामान्यपणे मान्यता पावलेले असले तरी संपूर्ण उच्चारानुसार लिहिणे हे कसे अशक्य आहे हे त्यांनी उदाहरणे देऊन सिध्द केले आहे. ' दोत्रीन क्रिस्ता' च्या संपादनावेळी त्यांना लिस्बन युनिव्हर्सिटीचे सेवानिवृत्त प्राध्यापक व या पुस्तकाच्या रोमन लिपीतील आवृत्तीचे संपादक डॉ. मारियानु सालादांज्य यांनी फादर स्टिफन्सचा गोमंतकी बोलीतील तो ग्रंथ रोमन लिपीतून देवनागरीत उच्चारानुसारी लिप्यंतरीत करावा, असे सुचविले होते, पण त्यावेळीही प्रा. प्रियोकरांनी ' त्याकाळी लोक उच्चार कसे करीत हे आज कळणे कठीण आहे.' हे कारण स्पष्ट केले होते. मात्र देवनागरी लिपी ही संपूर्णपणे ध्वनिलेखन करण्यास समर्थ आहे असे सांगून आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपीची अव्यवहार्यता त्यांनी दाखविली आहे. कोंकणी बोलीच्या नामांतराचे व कोंकणी ही माषा की बोली या वादाचे ऐतिहासिक समालोचन करीत १६ व्या व १७ व्या शतकातील कोंकणी माषा म्हणजे जुन्या काळी जी मराठी माषा अन्य मराठी प्रदेशात होती तशाच स्वरूपात गोमंतकातही

होती त्याकडे त्यांनी अत्यंत तर्कशुध्द दृष्टीकोनातून सा-या अभ्यासकांचे लक्षा चौथ्या व्याख्यानात वेधले आहे. पांचव्या व्याख्यानात यादवकालीन शब्दाचे गौमंतकी बोलीतील शब्दाशी असलेले साम्य दाखविले आहे. शिवाय स्थलपरत्वे व व्यवसायपरत्वे कोंकणी बोली ही स्क नसून अनेक प्रकारांची आहे हे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. कोंकणी-मराठी भेदवादाचा उद्भव व फैलाव या विषयावर शेवटचे व्याख्यान देताना गोव्यातील ख्रिस्ती धर्मापदेशकांनी एतदेशीय माघेत लिहिलेले ग्रंथ हे मराठीतच होते व त्यात गघ व पघ असे दोन्ही प्रकार आढळतात याकडे संबंधितांचे लक्षा वेधले आहे.

या व्याख्यानांतून प्रा. प्रियोळकरांच्या माघाभ्यासविषयक दीर्घ व्यासंगाची प्रचीती येते. त्या व्याख्यानमालेत 'ग्रांथिक मराठी माघा आणि कोंकणी बोली' या विषयावर दिलेली ती सहा व्याख्याने १९६६ साली प्रकाशित झाली.^३ प्रा. प्रियोळकरांच्या मराठी माघा व कोंकणी बोली-विषयक स्कंदर विचारांचा परिपाक या व्याख्यानांत आढळतो. त्या ग्रंथाच्या आधारेच त्यांच्या विचारांचा परामर्श घ्यावयाचा आहे.

४.२ माघा आणि बोली--

प्रा. प्रियोळकरांनी स्वतःच्या माघाविषयक विवेचनासाठी 'माघा आणि बोली' या संकल्पना स्पष्ट करून घेतल्या आहेत. त्या संदर्भात ते म्हणतात की -- 'माघाचे कार्य केवळ बोलणे हेच होते... परंतु लिपीचा शोध लागल्यामुळे बोलणे हे जे माघाचे कार्य ते दुय्यम ठरून लेखनाला महत्त्व चढले.'^४

'बोली' ही संकल्पना कधी वापरली जाते या संबंधीचे त्यांचे मत स्पष्ट होते. 'क्षुल्लक भेदांवरून जर स्वतंत्र बोली किंवा माघा आपण कल्पू लागलो तर जेवढ्या व्यक्ती तेवढ्या त्यांच्या बोली किंवा त्यांच्या माघा असे आपणास म्हणावे लागेल. परंतु भेदांपेक्षा साम्याकडे लक्षा देऊन आम्ही सखाद्या जमातीची किंवा स्थलाची बोली असे नाव देतो.'^५

दोन व्यक्तींचे बोलणे कधीही स्फुटते नसते कारण त्यांचे शब्दोच्चार , शब्द योजना व वाक्यरचना यात भेद असतातच. अशावेळी असे भेद घेऊन आपण प्रत्येकाची स्वतंत्र बोली किंवा भाषा नोंदू लागलो तर निश्चितच व्यक्तीगणिक बोलींची व भाषांची नोंद करावी लागेल. प्रा.प्रियोक्करांनी म्हणून प्रत्येक जमातीगणिक किंवा स्थलनिर्देशक असा बोलीविषयक निष्ठा लावला जातो याकडे लक्षा वेधले आहे.

अशा बोली मुख्य भाषांपासून दुरावतात. स्थायी प्रमुख भाषा परस्पर बोलणा-यांना काही भेदांमुळे तिच्या निरनिराळ्या बोलींतील संवाद लगेचच आकलन झाले नाही तर स्पष्ट होत नसतो. तेव्हा त्या भेदांकडेच बोट दाखवून बोली व भाषांचे इथे नाते नाही, असे म्हणता येणार नाही, असे भेद निर्माण होण्यामागे काही कारणे असतात. मूळ प्रमाणभाषांपासून, राजकीय, भौगोलिक व इतर कारणामुळे स्थायी प्रदेश दुरावलेला असणे शक्य असते. प्रा.प्रियोक्कर हा मुद्दा अधिक स्पष्ट करताना लिहितात --

स्वातंत्र्य भाषिक परंपरेचे हे लोक असले तर ही दुर्बोधता तेवढीशी जाणवत नाही, परंतु या बोलीवर परभाषांचा जर परिणाम झाला तर बोलींचे स्वरूप जास्त विकृत व दुर्बोध होऊ लागते. परक्या शब्दामुळेच नव्हे तर परक्या भाषांचे विशिष्ट उच्चार व हेल् यांमुळे देखील ती भाषा कठीण होते. तंजावर, कुंभकोणम् व मदुरा येथे गेली असता तेथील महाराष्ट्रीयींची मराठी बोली कळण्यास मला यामुळे जड जात असे, कारण तामीळ भाषांचा त्या बोलीवर परिणाम झालेला दिसून आला. ६

४.३: बोलीचा स्तर --

बोली ही भाषांपेक्षा खालच्या स्तरावरची असते, व ती मुख्य भाषांपासून निर्माण झालेली असते, असेही नाही. निरनिराळ्या बोलींच्या जीवावरच त्या प्रदेशातील प्रमुख भाषा पुष्ट होत असते. या संदर्भात प्रा.प्रियोक्करांचे चिंतन

विशोषा आहे ते लिहितात --

‘ बोली हा dialect - या इंग्रजी शब्दाचा मराठी प्रतिशब्द म्हणून आपण योजतो. Language या शब्दाचा मराठी प्रतिशब्द म्हणून ‘ भाषा ’ असा शब्द वापरतो. वास्तविक भाषा व बोली समानार्थक शब्द आहेत.’^९ त्यांनी संस्कृत भाषेच्या निर्मितीचा इतिहास सांगताना हा आपला मुद्दा स्पष्ट केला आहे, ते लिहितात --

‘ लिपीचा शोध लागल्यावर ब्राह्मणांनी सध्या जिला classical Sanskrit म्हणतात, ती प्रमाण (Standard) भाषा बनविली. त्याकाळी प्रचलित असलेला एक बोलीप्रकार घेऊन त्यावर त्यांनी संस्कार केले म्हणून तिला संस्कृत भाषा नाव प्राप्त झाले....’^८ बोलीच्या आधारे एखादी प्रमाण भाषा बनते पण पुढे त्याच प्रमाणभाषेला काही सामाजिक कारणामुळे प्रतिष्ठा लाभवी असा कृत्रिम प्रयत्न केला जातो, मूलतः बोली आणि भाषा हे समानार्थकच शब्द आहेत, असा महत्वाचा विचार प्रा.प्रियोष्करांनी मांडला आहे, त्यांच्या या म्हणण्यास भाषा - शास्त्रीय आधार आहे कारण सुप्रसिध्द व गाढे भाषाम्यासक पॅक्समुल्लर यांनी तेच सूत्र सांगताना लिहिले आहे -- "It is a mistake to imagine that dialects are everywhere corruptions of the literary language. Dialects have always been the feeders rather than the channels of a literary language."^९

प्रमाण भाषेचे जुने वैभव टिकविण्याच्या दृष्टीनेही बोलीचे विशोषा महत्त्व आहे. तसेच लेखनाचे माध्यम बनण्याचे सामर्थ्यही बोलीमध्ये असते. यावरील प्रा.प्रियोष्करांचे मत सयुक्तिक वाटते. यासंबंधी ते लिहितात -- ‘ बोली ही वाङ्.मयाचे वाहन झाल्यावर ती कृत्रिम भाषा म्हणजे संस्कृत बनते.... प्रथम जे प्राकृतात म्हणजे बोलीत लिहिण्याची सुरवात करतात ते प्रचलित लोक व्यवहाराची भाषा आपल्या लेखनात वापरतात. ज्ञानेश्वरी किंवा इतर महानुभावादि यादवकालीन ग्रंथ जे लिहिण्यात आले त्यांच्यामध्ये तत्कालीन

लोकांच्या तोंडी असलेली बोली आहे, असे आपण म्हणण्यास हरकत नाही.^{१०}

आतापर्यन्तच्या विवेचनात प्रा.प्रियोक्करांनी बोली आणि माळा यांच्या संदर्भातील आपली मूष्का स्पष्ट केलेली दिसते हे पाहिले. या मूष्केच्या परस्परसंबंधाच्या आधारे त्यांनी मराठी ही ग्रामिक माळा असून कोंकणी ही तिची समर्थ बोली आहे. तसेच मूळ मराठी प्रदेशापासून गोमंतकातील कोंकणी जरी दुरावली तरी तिचा स्तर दुय्यम नाही हे स्पष्ट केले. त्याच बरोबर लहानपणी घेतलेल्या पोर्तुगीज माळोच्या ज्ञानाचा उपयोग करून पोर्तुगीज माळोतील महत्वाचे कागदपत्र व वाद्द.मयाच्या आधारे कोंकणी ही स्वतंत्र माळा की बोली या वादाचे साधार विवेचन ऐतिहासिक समालोचनासह पाडले आहे. त्यात 'कोंकणी' व 'कानारी' या शब्दांचा इतिहास सप्रमाण व तपशीलवारपणे दिला आहे.

मराठी - कोंकणी यांच्या परस्पर संबंधाच्या या सा-या मुद्द्यांचा परामर्श प्रा.प्रियोक्करांच्या मतांच्या आधारे यापुढे घ्यावयाचा आहे.

४.५ मराठी-कोंकणी परस्परसंबंधाचा विचार --

प्रा.प्रियोक्करांनी आपल्या विवेचनात 'कोंकणी बोली' या संज्ञेचा वापर अनेकवेळा केला असला तरी कोंकणी अशी एक ठराविक माळा किंवा बोली नसून ते विविध बोली प्रकार असल्याचे स्पष्ट केले आहे, म्हणूनच गोमंतकातील स्थानिक बोलींचा ते 'गोमंतकी बोली' असा माळावाचक उल्लेख करीत असत. असे या संदर्भात मुद्दाम निर्दिष्ट करावेसे वाटते, या संदर्भात ते लिहितात --

'कोंकणी असे जे माळावाचक नाव प्रथम पुढे आले ते 'कोंकण्यांची' म्हणजे सारस्वत ब्राह्मणांची माळा म्हणून होय, म्हणूनच जेजुइट मिशन-यांनी तिला 'ब्राह्मणी माळा' असे नाव दिले .. 'कोंकणी' म्हणून प्रसिध्द असलेल्या गोमंतकी 'ब्राह्मणी' बोलीला 'गोमंतकी' असे नाव देणे सोयीचे होईल.'^{११}

प्रा.प्रियोष्करांनी गोव्यातील महगाव येथील श्री.दामोदर वाचन मंदिराने १९३५ साली आयोजित केलेल्या श्रीसरस्वत्सुत्सवात अध्यक्षपदावरून आपल्या मराठी - कोंकणी परस्परसंबंधाच्या माझ्याविषयक विचारांना प्रथम उद्गार दिला. अर्थात त्यापूर्वी या विषयावर त्यांचे वाचन व नामांकित माझ्याम्यासकांशी चर्चा होत असे. १७ ऑगस्ट १९२३ रोजी आपण डॉ.रा.गो.मांडारकर या गाढ्या माझ्यापंडिताला भेटलो होतो, अशी नोंद त्यांनी आपल्या 'आत्मचरित्रा'त केली आहे.^{१२} ते या संदर्भात लिहितात --

ते (डॉ. मांडारकर) अंधळणावर निजून होते. गोव्याचा मनुष्य म्हणून त्यांनी मोठ्या प्रेमाने मला भेट दिली. दोन्ही हात कापत होते. बुध्दी मात्र तल्लख होती. बोलणे स्पष्ट होते....

गोव्यात काही लोक कोंकणी व मराठी या दोन स्वतंत्र माझ्या आहेत, असे म्हणतात, त्यात तथ्य आहे काय ? असा प्रश्न विचारता, कोंकणी ही मराठीची बोली आहे, त्या दोन्ही एकच होत असे ते म्हणाले, मग या लोकांचा त्या मिन्न मानण्यात खडा आग्रह का ? असे मी त्यांना विचारले.

तो केवळ local patriotism आहे असे त्यांनी उत्तर दिले.

त्या भेटीमुळे प्रा.प्रियोष्करांनी मराठी-कोंकणी परस्परसंबंधाच्या संदर्भात अधिक वाचन केले. डॉ.मांडारकर यांनी काही माझ्याशास्त्रीय व्याख्याने दिली होती. ती विल्सन फायलॉजिकल लेक्चर्स या नावाने प्रसिध्द आहेत.^{१३} या भेटीपूर्वीच ती त्यांच्या वाचनात आली होती हे प्रा.प्रियोष्करांनी लिहिलेल्या बृहन्महाराष्ट्राचा सर्वश्रेष्ठ सम्राट या स्वयंसेवक (जानेवारी व मे १९२२) मधील लेखातील उल्लेखावरून लक्षात येते ते लिहितात--

१. डॉ. पांडारकरांचे या विषयाची कोंकणी व मराठी मिनन की अभिनन ?
मत पहावयाचे असल्यास त्यांनी मुंबई विश्वविद्यालयातर्फे दिलेली वुड्टसन
फायलोलॉजिकल लेक्चर्स वाचावीत, त्यात गोमंतकी कोंकणी संबंधी उल्लेख
करताना त्यांनी तिला 'गोवानीज मराठी' असे म्हटले आहे. १४

त्यांचा महाराष्ट्र सारस्वत (२५ ऑक्टोबर १९२५) मध्ये
'गोमंतक, गोमंतकस्थ व गोमंतकी भाषा' हा पहिला मराठी-कोंकणी
भाषाविषयक लेख प्रसिध्द झाला. हा विवेचनात्मक लेख म्हणजे
प्रा. प्रियोक्करांच्या कोंकणी ही स्वतंत्र भाषा नसून मराठीची प्राचीन बोली
आहे या विचाराचा ऐतिहासिक परामर्श होय.

या विषयावरील सालील लेखन त्यांच्या ऐतिहासिक व भाषाशास्त्रीय
मूक्तेशी सुसंगत असून वर म्हटल्याप्रमाणे त्या लेखनातील त्यांच्या भाषा -
विषयक विचारांचा परिपाक ग्रंथिक मराठी भाषा आणि कोंकणी बोली त
आढळतो.

१. 'कोंकण, कोंकणी व कोंकणी' (महाराष्ट्र सारस्वत ग्रंथमाला ,
'परिचित' या नावाने, मुंबई, वर्षा दिलेले नाही.)
२. 'गोमंतकाची सरस्वती' मुंबई, १९३५.
३. 'कोंकणीची कुलकथा' (महाराष्ट्र सारस्वत मुंबई, जुलै १९४७).
४. 'कोंकणी व कोंकणास्थान' (महाराष्ट्र सारस्वत रौप्यमहोत्सव
स्मृतिग्रंथ, १९४७).
५. महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षीय भाषण, कारवार, १९५१.
६. 'कानारी, कोंकणी, भाषाविषयक शब्द' (मराठी संशोधनपत्रिका ,
एप्रिल १९६४).
७. 'प्रिय आणि अप्रिय' पुणे, १९६५.

८. ' हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे ' मुंबई, १९७४.

याच विषयावरील इतर लेखनात त्यांनी गौपंतक आणि महाराष्ट्र यांच्या प्राचीन काळापासूनच्या अतूट संबंधाचे विवेचन केले आहे. याशिवाय पोर्तुगीज मिशन-यांनीच स्थापित बोलित प्रथम लिहिण्याचा पायंडा घातला, त्यानंतरच गौपंतकी बोलींच्या नामकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली असावी हे त्यांनी साधार सिध्द केले आहे.

' गौपंतकाची सरस्वती ' या प्रकाशित व्याख्यानामध्ये फादर स्टिफन्स व रतियेन द ला कुवा यांच्या काव्याचे उतारे उद्धृत करून पुढे ते म्हणतात —

' आता जे ख्रिस्ती काव्याचे आपणास अनेक रूपे वाचून दाखविली, त्यांची माळा अस्सल मराठी आहे. परंतु तुम्हास सांगितले तर तुम्ही हसाल व माझ्या बोलण्यावर कदाचित विश्वासही ठेवणार नाही. मराठीहून निराळी अशी कोंकणी म्हणून ज्या माळोकरिता इतके दिवस किलबिलाट चालला आहे ती कोंकणी हीच होय. ' १५

' कोंकणी बोली ही बृहन्महाराष्ट्रातील इतर प्रांतिक व ज्ञातिक बोली-प्रमाणे मराठी माळोचाच एक प्रांतिक प्रकार आहे, ही गौष्ट मंडारकर, ग्रियरसन, गुणे वगैरे सर्व माळाशास्त्रज्ञांनी कबूल केलेली आहे. आजच्या कोंकणी बोलीत व जुन्या मराठीत इतके साम्य आहे की अशा शब्दांच्या सहाय्याने खायाला ज्ञानेश्वराला गौपंतकस्थ सहज बनविता येईल. ' १६

' माळाशास्त्र व इतिहास यांच्या दृष्ट्या ज्यांना कोंकणी स्वतंत्र माळा वाटत असेल, त्यांनी उपडपणे आपली बाजू मांडण्यास समजस व विद्वान माणसांच्या कमिटीपुढे उभे राहावे, असे मी येथे जाहीर आव्हान करतो. मी त्या कमिटीपुढे मराठीची बाजू मांडण्यास तयार आहे. ' १७

इथे प्रा. प्रियोकरांचे विचार सविस्तरपणे उद्धृत करण्याचे कारण असे की त्यांच्या साधार विवेचनाचा अभ्यासकांना मुळातूनच परिचय घडावा कारण

इथे व्यक्त झालेल्या त्यांच्या या ठाम माळाविषयक विचारांचा विकास त्यांच्या तत्संबंधित लिखाणातून पुढे सुसंगतपणे झालेला आढळतो. तत्पूर्वी सन १९२२ मध्ये दुसऱ्या स्का विषयावरील स्का लेखात ^{१८} त्यांनी म्हटले होते --

‘ कोंकणी ही मराठीहून अगदी स्वतंत्र अशी माळा आहे व गोव्यातील हिंदूनी मराठीचा त्याग करून कोंकणीच्याच मागे लागावे असे एक सख्ख मागे ख्रिस्त्याच्या मंदिरांनी फिकविले होते. परंतु त्यात त्यांना यश आले नाही. कोंकणी व मराठी या भिन्न का अभिन्न, हा प्रश्न माळाशास्त्रदृष्ट्या सोडविण्याचा अधिकार डॉ. मांडारकर किंवा गुह्वर्य कॅ.डॉ. गुणे यांचा आहे... महाराष्ट्रातील मराठीचे स्वरूप जर आपण पहावयाला गेलो तर ते इंद्रचापाप्रमाणे वैचित्र्यपूर्ण असेच आहे असे आपणास दिसून येईल... यापैकी गोमंतकी मराठी सर्वात महत्त्वाची आहे. तिच्यावर जरी कानडी, पोर्तुगीज वगैरे माळाची अनेक पुढे चढलेली असली तरी ती जास्त संस्कृतप्रचुर असून बाल-माळादिकांतील अंत्य ओकार इत्यादी जुनी घडण तिच्यात स्पष्ट प्रतीत होते. पुणेरी मराठीत आज प्रचलित नसलेले ‘ज्ञानेश्वरी’ ‘तील’ ‘सुणे’ (कुत्रा) , ‘सोपण’ (जिना) ‘वच’ (जा) ‘मांगार’ (सोने) ‘आपै’ (बोलाव) वगैरे शब्द, तसेच मराठीत नसलेले पुष्कळ संस्कृत व बालमाळातील शब्द जशाचे तसेच किंवा थोडा विकार पावून गोमंतकी मराठीत आढळतात. यावरून कोंकणी माळा हे मराठीचे प्राचीन स्वरूप आहे, असे म्हणण्यास मुळीच प्रत्यबाय नाही. ’

४.६ गोमंतकी बोलीचे आरंभ काळातील नामनिर्देश --

‘सूम औरिस्ताल’ नावाच्या तोमॅ पीरिसने लिहिलेल्या ग्रंथात पूर्वेकडील ऐतिहासिक आणि भौगोलिक दृष्ट्या सर्वांगीण माहिती देणारा एक अहवाल पोर्तुगाल राजाला पाठविला होता, त्यात भारतातील संबायत, दख्खन, गोवा, कर्नाल, विजयनगर, मलबार, बंगाल या प्रदेशासंदर्भात माहिती मिळते.

हा ग्रंथ त्याने १५१५ साली कोचीन येथे पूर्ण केला. या ग्रंथात 'कोंकणी' हा शब्द प्रथम आढळतो.

" Now our road takes us to the magnificent Kingdom of Goa, the Key to the first and Second India. The Language which is spoken in the Kingdom is Concanjm (Konkani). The language of this Kingdom of Goa doesnot resemble that of Deccan, nor that of Narasinga but is a separate language. The people of the Kingdom are strong, prudent and very hardworking with own land and sea." ¹⁹

पण तौमै पीरिशचा हा मूळ ग्रंथ अद्यापि उपलब्ध झालेला नाही. त्यांच्या 'सूम औरिस्ताल' ची नक्कल लिस्बन येथे व दुसरी पॅरिस येथे सापडली आहे. लिस्बनच्या नक्लेवर लेखक आणि काल यांचा निर्देश नाही. शिवाय या दोन नक्लात बरीच तफावत आहे असे पीरिशच्या सदर पुस्तकाचे संपादक आर्मांद कोर्तेझाव यांनी प्रस्तावने 'त म्हटले आहे. त्यामुळे त्या ग्रंथातील माहिती विश्वासाह मानावी का, हा प्रश्नच आहे. शिवाय तो ग्रंथ कोचीन येथे पूर्ण केलेला असल्यामुळे गोमंतका बाहेर वास्तव्य करीत असताना 'कोंकणी' चा निर्देश झालेला आहे, हे ध्यानात घ्यावे लागते. या संदर्भात प्रा. प्रियोक्करांचे मत विचारात घेणे सयुक्तिक वाटते, ते लिहितात --

' गोव्यातील लोक जे कोचीनमध्ये व्यापारानिमित्त किंवा अन्य कारणांनी गेले त्यांना तिकडील लोक 'कोंकणी' असे नाव देत. त्यांच्या माघोला 'कोंकण्या' ची माघा म्हणून 'कोंकणी' असे तेथील लोकांनी नाव देणे स्वामाविक होते पण सुद्ध गोव्याकडे 'कोंकणी' हा माघावाचक शब्द रुढ नव्हता. तो जर असता तर क्रिस्ती मिशन-यांनी (गोव्यात) जे या बोलीमध्ये अनेक ग्रंथ लिहिले, त्यांच्यामध्ये किंवा जेजुइटांचा जो अफाट पत्रव्यवहार उपलब्ध आहे त्यांच्यामध्ये 'कोंकणी' असा माघावाचक निर्देश त्यांनी केला असता. ' २०

तोमें पीरिशबदल कौर्तेझांव म्हणतो --

" When he (Tome Piris) couldnot verify by himself he often says that the writers according to the information he obtained."²¹

ज्या अर्थी पीरिशाने कोंकणीच्या संदर्भात अशी माहिती आपणास मिळवावी लागली असा निर्देश केला नाही त्या अर्थी पीरिशाने गोव्यात आगमन केले होते, असा या विधानाचा अर्थ घेता येईल पण असली विधाने मोघम स्वरूपाची असल्याने पीरिशाने गोव्यात येऊन कोंकणीची माहिती करून घेतली होती, याला आधार मिळत नाही. या संदर्भात डॉ. वि. बा. प्रमुदेसाई याचे मत चिंत्य वाटते --

‘ कोचीन येथील गोव्याच्या माघोसंबंधी जी माहिती त्याला (तोमें पीरिशाला) उपलब्ध झाली, तीच त्याने आपल्या ग्रंथात नमूद केली असली पाहिजे. त्या काळातही कोंकणातील लोक व्यापारासाठी कोचीकडे जाऊन स्थायिक झाले असले पाहिजेत. ’²²

अशा त-हेने कोंकणीचा माघाविषयक उल्लेख सौळाव्या शतकाच्या आरंभी तरी आढळत नाही. पाद्री एरिंकी एरिंकीश याने गोव्यातून पोर्तुगाल (कोईंब्र) ला पाठविलेल्या आपल्या दि. १२ नोव्हेंबर १५४६ च्या पत्रात भासंतकी बोलीला *Lingua Natural* (स्तदेशीय माघा) असे उल्लेखिले आहे. ’²³

प्रा. प्रियोक्करांच्या मते ‘ कोंकणी ’ हा भाषावाचक शब्द सतराव्या शतकात प्रथम वापरला जाऊ लागला. या संदर्भात ते म्हणतात --

‘ कोंकणी म्हणजे कोंकण्यांची - म्हणजे हिंदूंची माघा या अर्थाने तो सतराव्या शतकात रूढ होऊ लागला असावा. पाद्री (दियोगु) रिबेह च्या (१६२६ चा म्हणून मानल्या जाणा-या कानारी -o Vocabulario da *Lingoa Canarim*) कोशामध्ये ‘ कोंकणी ’, ‘ कोंकणोपण ’, असे शब्द दिलेले आहेत. परंतु ‘ कोंकणी हा भाषावाचक शब्द दिलेला नाही.

‘ मॉड ’ या शब्दाचा अर्थ देताना ‘ कौकणिये मासेक मोडि मोव ’ (a
lingoa canarym he muito difficultoza) असे त्याने एक उदाहरण
दिले आहे, हे खरे, परंतु १६२६ मधील म्हणून उपलब्ध असलेले हे हस्तलिखित
सतराव्या शतकातील उत्तरार्धातील असावे. ‘ वनवाळ्यांचा मळा ’ नावाचा
प्रवचनसंग्रह ज्याने लिहिला त्या पिगेल द आल्मेद या पाद्रीने पाद्री दियोगु
याचा शब्दसंग्रह वाढविला असा निर्देश बाबोझा माशादु याच्या
Bibliotheca Lusitana या १७४२ च्या संग्रहात आहे. ^{२४} सदर
कोशाची नोंद Grande Enciclopedia Portuguesa e Brasileira
मध्ये आहे. तिथल्या या विश्वकोशातही हेच (१६२६) साल लिहिलेले आहे.
या कोशाची एक प्रत उपलब्ध असून प्रथम ती (जुने) गोवे येथील
conventodos Milagris च्या भिस्ती मठातून पणजी येथील शासकीय
मध्यवर्ती ग्रंथागारात आणून ठेवली आहे.

उपलब्ध कोशाच्या हस्तलिखितावर १६२६ असा कालनिर्देश कसा आला
असावा, याची शक्यता प्रा. प्रियोक्करांनी व्यक्त केली आहे ती अशी --

‘ आपले हिंदू शक देऊन त्यावेळी इसवी सन कोणते येतात, हे या
कोशात दाखविताना क्रोधी - १६०४, परामव १६०६, किल्ला - १६०८, परिधावी -
१६१२ आणि Khere (खर को हाय ?) - १६२६ अशी वर्षे या कोशात
नमूद आहेत. या कोशाचा हा शेवटचा कालनिर्देश कोणीतरी अंदाजाने
त्याचा रचनाकाल म्हणून मागाहून कोशावर घातलेला दिसतो. ’ ^{२५}

प्रा. प्रियोक्करांनी हे हस्तलिखित सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील
असावे असे त्यांना का वाटते याचेही स्पष्टीकरण दिले आहे --

‘ दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे सांतु आंतोनिची अर्च्या
या नावाचा जो ग्रंथ आंतोनियु द सालदांज्य याने १६५५ साली प्रसिध्द केला,
त्यातील काही वाक्ये उदाहरणे म्हणून या कोशात सापडतात, त्यावरून
‘ सांतु आंतोनिची अर्च्या ’ प्रसिध्द झाल्यावर पाद्री पिगेल द आल्मेद

याने हा कोश वाढविला असावा. मिगेल द आल्मैद हा पाद्री १७ सप्टेंबर १६८३ या दिवशी मरण पावला. यावरून १६५५ ते १६८३ या कालामध्ये त्याने हा कोश वाढविला असावा हे उघड दिसून येणारे आहे. यावरून सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात हिंदूंची माष्ठा या अर्थाने 'कोंकणी' हा शब्द रूढ होऊ लागला असावा. २६

नामदेवाच्या स्फा अमंगाने कोंकणी हा शब्द आढळतो. त्या संदर्भात प्रा. प्रियोक्करांचे भाष्य असे आहे --

'कोंकणी या माष्ठाक अमिधानाची प्राचीनता काही लोक नामदेवांपर्यन्त मागे नेऊन मिढवितात आणि त्याकरिता नामदेवाचा म्हणून स्फ अमंग पुढे करतात. वास्तविक हा अमंग आद्य नामदेवांचा नसून कोणीतरी अलीकडील माणसाने रचून नामाच्या नावावर घातला असावा किंवा कोणीतरी हा अलीकडील नामा असावा हे तो अमंग वाचला असता सहज कळून येईल, तो अमंग (किंवा गवळण) असा आहे :--

'गौळणी ठकवित्या स्फ स्फ संगतीने । मराठी कानडीया ।

स्फ मुसलमानी । कोंकणी गुजरणी ।

अशा पांचीजणी । गौळणी ठकवित्या ॥ धृ ॥

गौळणी सुंदरी गेल्या यमुनेतीरी । वस्त्रे फेडुनिया स्नान करीती नारी ।

गोविंदाने वस्त्रे नेली कळंबावरी । स्नान करीनिया त्या आल्या -

- बाहेरी ॥ १ ॥

पुढे यापैकी प्रत्येक गवळण आपापल्या बोलीत कृष्णाकडे आपले लुगडे मागते, कोंकणी गवळण मागणी करते ती या शब्दात --

'पाव गा दाताला । तू नंदाचो (चा) झिलो ।

माकां फडको दी । मी हिंवान मेलो ॥

धे माझो (झा) कोयतो । देवा पायां पडलो ॥'

ही माळा गोव्याकडची कोंकणी नसून सावंतवाडीची कुडाळी आहे, शिवाय या कवनातील 'कोंकणी' हा शब्द माळावाचक नसून स्थलवाचक दिसतो. २७

प्रा.प्रियोळकरांचे हे मत नामदेवाच्या नावावरील सा रचनेत गौमंतकी बोलीचा अंश नाही हे समर्पक वाटते. म्हैसूर-पासून सुमारे ६५ मैलांवर असलेल्या श्रवणबेळगोळ या गावातील विंध्यगिरीवर (दौडबेट) ५७ फूट उंचीचा गौमटेश्वराचा एक दगडी पुतळा आहे. त्याच्या पायाजवळ, तो कोणी करविला त्या व्यक्तीचे चार माळांत नाव नमूद केले आहे, त्यात श्री चावुण्डराये करविले, श्री गंगसुत्ताले करविले, अशी दोन वाक्ये पाळाणावर कोरलेली आढळतात.

हा उतारा मराठी माळीत असल्याचे मत ठरू आहे, मात्र अल्फ्रेडे कोंकणीच्या काही अभ्यासकांतही वाक्ये कोंकणीत आहेत असा विचार आढळतो. लेविस राईस, वि.का. राजवाडे, वि.ल.भावे, द.बा. पोतदार, चिं.ग.कर्वे, शं.गो.तुळुपुळे अशा माळापंडितांनी या शिलालेखातील देवनागरी लिपीत असलेल्या दोन ओळी मराठी माळीत असून त्या मराठीच्या प्राचीनतेच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असल्याचे दाखवून दिले. राईस यांना मात्र त्या ओळी अर्धमागधी किंवा गुजराती असल्यात असे वाटत होते. २८

प्रा.प्रियोळकरांचे यासंबंधी वेगळेच मत असून ते अधिक महत्त्वाचे आहे, हे येथे विशेषत्वाने नमूद करायला हवे, ते लिहितात --

मला मात्र फार दिवसांपासून असे वाटत आहे की, ही वाक्ये मराठी माळीची म्हणून कोरली नसून जैनांच्या त्या काळच्या प्राकृत माळीतील ती असावीत कारणे करविले अशा प्रकारची मूतकालवाचक रूपे जुन्या काळी इतर माळांतही होती, असे मानण्यास आधार आहे, शिखांच्या ग्रंथांहेबात नानाक (एक नगरी पंच चौर बसाले) कबीर (आकासि गगनु पातालि गगनु है बहुदिसी गगनु रहाइले) त्रिलोचन (तजिअले संसार) यांच्या पर्यांत अशी रूपे सापडतात...

तेव्हा प्रत्यक्ष जैन लोकांच्या बोलण्यात असलेली मराठी सदृश ही शिलालेखातील जैन महाराष्ट्री असावी. सध्याच्या कृत्रिम जैन महाराष्ट्रीमध्ये कदाचित हे स्वरूप आढळणार नाही, ही जी वाक्ये कौरली ती मराठी माणोची म्हणून नसून जैनांच्या बोलण्यात असलेल्या महाराष्ट्रीची असावीत असे मला वाटते. २९

महाराष्ट्री ही सर्वात अधिक विकसित झालेली प्राकृत माषा होती. जैनांनी आपल्या धर्मशास्त्रांबरोबरच 'ऋषामचरित्र', 'शातिनाथचरित्र', 'पार्श्वनाथचरित्र', ही जैन तीर्थकरांची चरित्रे, 'मलयसुंदरी कथा', 'महावीरस्तवने', 'गाथाकोश', 'नवपथ', 'जीवविचार', 'सिध्द-हेमचंद्र प्राकृत शब्दानुशासन' हे ग्रंथ महाराष्ट्रीत आहेत. प्राकृत > अपभ्रंश > मराठी अशा रीतीने मराठी माषा उत्क्रांत झालेली असल्याने मराठी सदृश 'करवियले' अशा त-हेची मूतकालवाचक रूपे जुन्या काळी इतर माषांतही होती, असे मानण्यास आधार मिळतो असे प्रा. प्रियोकरांचे मत होते. मराठी माषोच्या उत्पत्तीच्या संदर्भात डॉ. ग. वा. तगारे यांचे मत विशेष महत्वाचे वाटते ते लिहितात --

'प्राथमिक अवस्थेतील मराठी माषा व अपभ्रंश निराळी नसून अर्वाचीन मराठी हा अपभ्रंश 'या नावाखाली मोडणा-या स्का पोटमाषोचा विकास आहे.' ३०

पण अपभ्रंशापूर्वीच्या प्राकृत माषांत मराठी सादृश रूपे असल्याचे दाखवून मराठी माषोची उत्पत्ती आणि तिचा उगमकाळ या ऐतिहासिकदृष्टीने अत्यंत महत्वाच्या प्रश्नावर प्रकाश टाकण्याच्या संदर्भात प्रा. प्रियोकरांचे उपरिनिर्दिष्ट विवेचन लक्षाणीय वाटते.

४.७ पोर्तुगीजपूर्वकाळातील कौकणी वाङ्. मय --

पोर्तुगीजपूर्वकाळात गोव्यात कौकणी वाङ्. मय असल्याचे तत्कालीन गोवा सरकारचे मुख्य सचिव डॉ. जोकिम हेलिसुदुरु दा कुंज रिव्हार यांनी आपल्या

प्रा.प्रियोष्करानीही पोर्तुगीजपूर्वकाळात कोंकणीतील वाङ्.मयाची शक्यता फेटाळून लावली आहे.त्यासाठी त्यांनी अनेक इतिहासशोधकांची साक्षा काढली आहे.त्यापैकी सुप्रसिद्ध इतिहास संशोधक प्रो.पांडुरंग सखाराम पिसुर्कर यांच्या मते --

‘ खरी गोष्ट म्हटली म्हणजे पोर्तुगीजांनी गोव्या जिंकण्यापूर्वीचा कोंकणताही कोंकणी वाङ्.मयावशेष उपलब्ध नाही. पोर्तुगीजपूर्व गोव्यात वाङ्.मय होते खरे, पण ते मराठी किंवा संस्कृत माळात.’

२२ मार्च १९६० रोजी लिस्बन विद्यापीठात व्याख्यान देताना त्यांनी हे मत व्यक्त केले होते.त्याच्याशी सहमती व्यक्त करून पुढे प्रा.प्रियोष्कर म्हणतात --

‘ पोर्तुगीज मिशन-यांनीच बोलीत प्रथम लिहिण्याचा पायंडा पाडला, यात पुढीच संशय नाही. ही बोली प्रथम ग्रंथनिविष्ट करताना कोंकणी बोली निवडावी आणि हे ग्रंथ मुद्रित करताना या माछोला नाव कोंकणते द्यावे,असा त्या काळाच्या मिशन-यांना प्रश्न पडला असेल कारण स्थलपरत्वे व जातिपरत्वे तिकडे विविध बोलीप्रकार होते.’ ३३

पोर्तुगीज राज्यकर्त्यांकडून जाळले गेलेले ग्रंथ हे कोंकणीत लिहिलेले होते, हे मत वस्तुस्थितीच्या निष्ठावर टिकू शकत नाही.फादर स्टिफन्सने आपल्या पुराणाच्या प्रस्तावनेत आपण पूर्वकालीन कवींच्या काव्यातील अवघड शब्द टाळून ‘ क्रिस्तपुराण’ लिहिले असल्याचे म्हटले आहे --

‘ हे आ पुराणाचा फळु बहुता जनांसि सुफळु होऊंसि कार केले, मागिलेयां कवेश्वरांची बहुतेके अवघडे उतरे सांडुनु सांपुचेयां कवेश्वरांचिये रितप्रमाणे आणि येके सांपी ब्रासणांचे मासेचीं उतरे ठाई ठाई मिसरित करुनु कवित्व सोपे केले ’ (संपा.जे.स्ल.सालढाणा, मंगळूर , १९०७ , प्रस्तावना, पृ.९३)

फादर स्टिफन्सने ज्या ' मागील कवेस्वरां ' चा उल्लेख केला आहे त्याचे पुरावे त्याच्याच मराठी रचनेत आढळतात.

' जैसी हरकामाजी रत्नकिळा ' किंवा ' जैसी पुस्पामाळी पुस्प मोगरी ' अशा प्रकारे सुरवात करून फादर स्टिफन्सने मराठीची प्रशंसा केली आहे. त्या सुप्रसिध्द ओव्या रचताना त्याच्यासमोर ' योगवासिष्ठ ' या जुन्या मराठी काव्यातील समानार्थक ओव्या असल्या पाहिजेत, असे प्रा. प्रियोक्कर यांनी १९५२ साली स्वतः संपादिलेल्या ' क्रिस्तांचे यातनागीत ' या ख्रिस्ती मराठी विलाफिकेच्या प्रस्तावनेत साधार दाखवून दिले आहे (पृ. १८८-९)

फादर स्टिफन्स रायतूर (गोवे) येथील सेमिनारीत रेक्टर होता. त्या सेमिनारीत असलेल्या स्का बाडाची माहिती प्रो. पिसुर्लेकर यांनी आपल्या ' ऽश प्रिमेक्स लिविक्स इंप्रेसुस रं गोव ' या १९५६ साली प्रकाशित झालेल्या निबंधात दिली आहे. (पृ. ७-८) विष्णुदास नाम्याच्या ' प्रल्हाद चरित्र, हरिश्चंद्र पुराणकथा, धर्माचा अश्वमेध, कर्णपर्व ' या काव्यांचा तसेच ज्ञानदेवांच्या नावावर नमूद असलेल्या ' वसिष्ठ योग ' (योगवासिष्ठ) या ग्रंथाचा त्या बाडात समावेश आहे. ' क्रिस्तांचे यातनागीत ' च्या प्रस्तावनेत प्रा. प्रियोक्कर यांनी या बाडासंबंधी असे म्हटले आहे --

' हे बाड फादर तोमास स्टिफन्स हांच्या हस्ताक्षरात असावे असे दिसते (पृ. ४) हा ग्रंथाची निर्मिती गोव्यात धार्मिक जुलुप सुरु होण्यापूर्वीची म्हणजे इ.स. १५४१ च्या पूर्वीची ठरते, असे मत त्यांनी ' मराठी संशोधन पत्रिके ' तील (ऑक्टो., १९५८ पृ. १०३) ' ज्ञानेश्वरांचे शंकास्पद वाद्. मय ' या निबंधात व्यक्त केले होते.

फादर कुवाच्या ' पीटर पुराणा ' ची स्क प्रत लिस्बनच्या सरकारी वाचनालयात असून त्यात कुवाने हे पुराण रचताना सालील काही धार्मिक ग्रंथांचा उपयोग केला असल्याचे मत ' अ बुलेतिदु इंशिततूत वास्को द गामा ' या गोव्याहून १९५६ साली प्रकाशित झालेल्या जर्नलमध्ये प्रो. पिसुर्लेकर यांनी

अ पृषु सितु दुश त्रिमैरुश लिवरुश माराताश इप्रेशुस रं गोअ १ या त्यांच्या निबंधात व्यक्त केलेले होते. (पृ. ६६-७)

- १) अपृतानंदकृत यौगराज टिळक,
- २) विष्णुदासनामाकृत प्रल्हाद चरित्र,
- ३) अश्वमेघ पुराण,
- ४) नामदेवकृत (विष्णुदासनामा) अनादिपुराण,
- ५) अहिल्यापुराण,
- ६) सीतासुधि.

याच संदर्भात श्री.लक्ष्मीकांत व्यंकटेश प्रभु मैत्रे यांनीही अधिक माहिती त्यांच्या गोव्यातील माछीसंबंधी काही विचार या निबंधात दिली आहे. (मराठी संशोधन पत्रिका, एप्रिल १९५९ पृ. १२३-१३६) यावरून देशी माछातून विशेषतः गोमंतकी बोलीत वाड्.मयनिर्मिती करित असता ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांना मराठी ग्रंथांचेच सहाय्य झाले आणि कोंकणी वाड्.मय त्यांना उपलब्ध नव्हते, हे स्पष्ट होते.

४.८ गोमंतकी बोलीचे नामकरण --

प्रा.प्रियोक्करांनी 'कोंकणी' सा गोव्यातील स्थानिक बोलीला उद्देशून 'कोंकणी' हे नामामिधान वापरण्याची प्रथा सतराव्या शतकाच्या अखेरपर्यन्त आढळत नाही, हे साधार दाखवून दिले असल्याचे आपण पाहिले.

तर्काच्या दृष्टीने पोर्तुगीजपूर्वकाळात कोंकणीत वाड्.मय निर्माण झाले होते किंवा काय हे तपासून पाहता येणे शक्य आहे.

१७६३ पूर्वी पोर्तुगीजांच्या सत्तेखालील तिसवाडी, सासष्ट व बारदेश खंडाच प्रदेश जुन्या काबिजादी म्हणून प्रसिध्द होता. पुढे पोर्तुगीज सत्तेखाली आलेल्या नव्या काबिजादी म्हणून ओळखल्या जाणा-या मागात खादा कोंकणी ग्रंथ आढळायला हवा होता, तसा तो आढळत नाही. १७७३

नंतर पोर्तुगोज सत्तेखाली आलेल्या फोंडा, पेडणे, सत्तरी, डिचोली, केपे, सांगे व काणकोण या नव्या काबिजादी म्हणून प्रसिध्द असलेल्या मागात धर्मच्छळ झालेला नव्हता तेव्हा तेथे जर कोंकणी लिखाण, शिलालेख, ताम्रपट किंवा अन्य वाङ्.मय असते तर उपलब्ध झाले असते. या पार्श्वभूमीवर कोंकणीतील साहित्यनिर्मिती कधीसुरु झाली या संदर्भातही प्रा. प्रियोक्करानी साधार विवेचन केलेले आहे ते लिहितात --

‘ सर्वात जुन्यातले जुने या बोलीतील उपलब्ध ग्रंथ म्हणजे फादर स्टिफन्सचे ‘ दौत्रिन क्रिस्तां ’ (क्रिस्ती धर्मतत्त्वे) व ‘ आर्ति द लिंग्व कानारी ’ हे ग्रंथ अनुक्रमे १६२२ व १६४० साली प्रसिध्द झाले. स्टिफन्स १६१९ साली निधन पावला. हे ग्रंथ जरी ग्रंथकर्त्याच्या निधनोत्तर प्रसिध्द झाले असले तरी त्याची रचना सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस झाली असावी. हस्तलिखित स्वरूपात ते वापरत होते. ’ ३४

जेजुइत वाङ्.मयाचा परामर्श मागील प्रकरणात घेतला असल्यामुळे त्या सर्व कृतींची पुनरुक्ती इथे आवश्यक नाही. पण त्या ग्रंथातील माछोचा निर्देश ‘ कोंकणी ’ असा नव्हता. यासाठी प्रा. प्रियोक्करानी पुरावे दिले आहेत, ते मात्र महत्वाचे आहेत. या संदर्भात ते लिहितात --

‘ यापैकी ‘ दौत्रिन क्रिस्तां ’ या ग्रंथातील माछोचा निर्देश - ‘ em lingoa Bramana Canarim ’ म्हणजे ब्राह्मणी कानारी माछोत असा आढळतो. दुस-या ‘ Arte de Lingoa Canarim ’ चा म्हणजे कानारी व्याकरणाचा नामनिर्देश त्याच्या नावावरून स्पष्ट होईल. दियोगु रिबेइर या दुस-या जेजुइत पाद्रीने ‘ क्रिस्तावांचे दौत्रिनीचो अर्थ ’ नावाचे एक या बोलीतील पुस्तक १६३२ साली प्रसिध्द केले, त्यात या माछोचा उल्लेख ‘ em lingoa Bramana Vulgar ’ म्हणजे ब्राह्मणाच्या व्यवहारातल्या माछोत, असा ग्रंथकाराने केला आहे. याच पाद्रीच्या नावावर एक कौश हस्तलिखित स्वरूपात आहे. त्यावर ‘ Vocabulario da lingoa Canarim, ’, १६२६ ‘ असा नामनिर्देश आढळतो. ’ ३५

प्रा.प्रियोष्करांनीं ग्रंथिक मराठी भाषाआणि कोंकणी बोली या त्यांच्या ग्रंथात त्या काळात प्रकाशित झालेल्या प्रत्येक पुस्तकाचा आधार घेतला त्यात 'कोंकणी' हा भाषावाचक शब्द आढळत नाही, हे सप्रमाण दाखवून दिले. तसेच त्यात केवळ 'बोली' अशा अर्थाने भाषावाचक नोंदी आढळतात. त्याचेही त्यांनी पुरावे दिले .

सन १६४८ साली पाद्री मिगेल द आल्मैदाने वनवाळ्याचो मळो (Jardim dos Pastores - ५ वा खंड) हे पुस्तक लिहिले. त्यात 'कोंकणिये मासेचे' असा उल्लेख आहे. 'धोंकुली' या ग्रामनामाची व्युत्पत्ती सांगताना पाद्री म्हणतो --

' धोंकुली नाव जें आस (आहे) ते दो इतरांचे (शब्दांचे) मांडता, येक उतर फिरिंगे मासेचे, हेर कोंकणिये मासेचे, फिरिंगे जे आस ते दो, कोंकणे जें आस तें कुळी '

यातील भाषा नामाशी सादृश्यता दाखविणा-या शब्दांचे स्पष्टीकरण देताना वर निर्देश केलेल्या ग्रंथात प्रा.प्रियोष्कर म्हणतात -- ' यात फिरिंगे म्हणजे पोर्तुगीजांचे व 'कोंकणे' म्हणजे सारस्वत ब्राह्मणांचे, कारण सारस्वत ब्राह्मणांना जुन्या काळी 'कोंकणे' असे नाव देत. ' (पृ. ६४).

अत्यंत तर्कशुध्द पध्दतीने मांडलेल्या मतामुळे सतराव्या शतकात 'कोंकणी' हा भाषाविषयक उल्लेख होत नव्हता हे प्रा.प्रियोष्करांचे मत वस्तुस्थितिदर्शक वाटते.

आतापर्यन्तच्या विविध उदाहरणांद्वारे प्रा.प्रियोष्करांचे मत अम्यासल्यानंतर 'कोंकणी' चा नामनिर्देश हा गौपंतकी बोलीस उद्देशून होत नसल्याचे स्पष्ट झाले. सतराव्या शतकापर्यन्त मराठी व कोंकणी असा भेदभाव किंवा संघर्ष नव्हता. लिहायचे ते मराठीतूनच, त्या लिखाणावर स्थानिक बोलींचा प्रभाव असणो स्वामाविकच आहे पण तिच्या ' नामकरणा' चा प्रश्नच उद्भवला

नव्हता. त्यामुळे प्रत्येक लेखक सुचेल तसे आपल्या आकलनानुसार 'कानारी', 'लिंग्व ब्रामाना' असे वेगवेगळे निर्देश करित. पण जाणीवपूर्वक नामकरणाचा प्रयत्न दिसत नाही. 'मराठी बोली', 'मराठी मासा' असे ही निर्देश आढळतात. कारण 'माषा' व 'बोली' हा भेदभावच तत्कालीन लेखकांच्या मनात व प्रत्यक्षात नव्हता. मात्र 'कानारी' हा एक वेगळा माषाविषयक नामनिर्देश महत्वाचा आहे. 'कानारी' या शब्दाचा उगम निरनिराळ्या प्रकारे सांगितला जातो. त्या संदर्भात प्रा. प्रियोक्करांचे मत साधार वाटते. त्याचा विचार पुढील भागात करावयाचा आहे.

४.९ 'कानारी' चे जुने निर्देश --

प्रा. प्रियोक्कर म्हणतात --

'कानारी' असे जे नाव गोव्यातील लोकांना एकदा मिळाले त्यावरून कानडी व कानारी यांचा संबंध चुकीने पोर्तुगीज लोकांनी जोडला असणे शक्य आहे, परंतु प्रथम जो हा शब्द अस्तित्वात आला तो 'कानडी' या अर्थाने नाही, असे मला वाटते, कारण स्वतः जेजुइट लोकांनी 'कानारी' म्हणजे 'गोवेकर' आणि 'कानारास' म्हणजे कर्नाटकी असे ठिकठिकाणी नमूद केलेले आहे. कर्नाटकी लोकांना 'कानारी' असे त्यांनी कोठेही संबोधिलेले नाही. ३६ प्रा. प्रियोक्करांनी या संदर्भात काही शक्यता मांडल्या आहेत.

१) त्यांनी 'कानारी' या शब्दाचा प्रथम फारसी माषात उगम शोधला होता, ते म्हणतात --

" It appears that the term Canarim (Persian word for Coaster ') was first given by the Arab traders to the people on the Malabar Coast which was subsequently adopted by the Portuguese and applied to the native Christians of Goa. " 37

फारसी भाषा असलेल्या मुसलमानांनी प्रथम हा शब्द भारतीय किना-यावरील प्रदेशाला दिला असला पाहिजे. तो Coast (किनारा) या अर्थास संकुचित स्थलवाचक शब्द होता. डॉ. पिसुर्लेकरांच्या मते 'कानारी' हा निर्देश गोमंतकी कोंकणीस उद्देशून नसून ती सोळाव्या शतकातील कानडी भाषेस लावत असत.^{३८}

तांमे पोरिशाने 'सूम ओरिरंताल' मध्ये The Terra canarim (Land of Kanara, कॅनराचा प्रदेश) provincia de canaris (कॅनराप्रांत) असा उल्लेख केला असल्याचे म्हटले आहे.^{३९} आपल्या मताच्या पुष्टीसाठी त्यांनी जुआंव द काश्तूचा उतारा उद्धृत केला आहे.

"Doste Gate pera o mar to a terra que jaz, encarrada entre esta e as prayas do mar se chama conquaom, e os maradores conquanis, onde aguora comropido o vacabulo dos Portuguese chamados canaris" (Cosmografia do reino do deguena 1540)
(घाट वसुधु यांच्या मध्ये असलेल्या प्रदेशास कोंकण, व तेथील रहिवाशास कोंकणी असे म्हणतात, तथापि पोर्तुगीज लोक त्या शब्दाचा अपभ्रंश करून 'कानारी' असे त्यांना संबोधतात) डॉ. पिसुर्लेकरांनी दिलेला हा उतारा वाचून प्रा. प्रियोकर म्हणतात --

'त्यावरून कानारी शब्दाचा समुद्रकाठ (Canarim) असा अर्थ असावा या कल्पनेला पुष्टी मिळते.^{४०} ते पुढे लिहितात --

'हा वाद केवळ तपशीलाचा किंवा academic स्वरूपाचा आहे. स्वतः प्रा. पिसुर्लेकर किंवा पाद्री दालगाद हे कानडीवरून 'कानारी' बोली झाली किंवा 'कानारी' (कोंकणी) ही कानडीची बोली आहे, असे म्हणत नाहीत. गोमंतकी बोलीला चुकीने पोर्तुगीजांनी 'कानडी' संबोधिले, खरेच त्यांचे मत आहे. 'कानारी' हे नाव 'कानडी' वरून पडले असे होण्यास मुख्य कारण म्हणजे सोळाव्या व सतराव्या शतकातील कित्येक पोर्तुगीज इतिहासकारांच्या मते गोवे हा कर्नाटकाचा भाग होय असे प्रा. पिसुर्लेकर लिहितात, परंतु त्यांचा

असा गैरसमज का व्हावा याचे कारण ते देत नाहीत. तर स्वतः प्रा. पिसुर्लेकरच 'मांडवी' (ऑगस्ट १९६४) च्या अंकात लिहितात - ' स. १५१० त फिरग्यांनी गोवे घेतले तेव्हा ' गोवे राज्य' हे कर्नाटकाच्या राज्याहून वेगळे होते. युसुफ आदिलशाहाच्या कालाप्रमाणेच बहामनीच्या अमलाखालीही गोवे कर्नाटकाहून निराळे होते. विजयनगरच्या अमलाखालीही गोवे असतानासुद्धा गोव्यात मराठी माणोचा प्रभाव केवढा होता हे त्या काळाचे वेळू (१४०२) व बांदोडे (स. १४१३) येथील शिलालेखांवरून उघड दिसते. ' प्रा. पिसुर्लेकर याची स्वतःचीच साक्षा कानडीपासून ' कानारी' शब्द झाला, या त्यांच्या मताच्या विरुद्ध जाणारी दिसते. ' ४१

प्रा. प्रियोक्करांनी अगदी नेमकेपणाने डॉ. पिसुर्लेकरांचा मुद्दा त्यांच्याच विधानातील विसंगती दाखवून सोडून काढल्याचे आपल्याला दिसते. शिवाय डॉ. पिसुर्लेकरांना Canarim असा माछावाचक उल्लेख अभिप्रेत आहे तर प्रा. प्रियोक्करांना तो गोव्याच्या रहिवाश्यांचा उल्लेख वाटतो. ते म्हणतात -- ' (डॉ. पिसुर्लेकर यांनी केलेला) हा ' कानारी' असा गोव्याच्या रहिवाश्यांचा उल्लेख (आफॉसु द) आल्बुकेर्क च्या पत्रांच्या पाचव्या संडातील ता. ८ फेब्रुवारी १९१२ च्या पत्रातील दिसतो. परंतु त्यांच्याही आधीच्या आल्बुकेर्क च्या पत्रांमध्ये ४२ असे उल्लेख मला आढळले... ' पोर्तुगीजानी गोवे घेण्याच्या अगोदर पुष्कळ काळापूर्वी केव्हातरी गोवे ' कानारी' मधील राजकर्त्यांच्या सत्तेखाली होते, किंवा युसुफ आदिलखानाची राजधानी जी विजापूर ते शहर ' कानारा' मध्ये आहे. या सा-या ऐतिहासिक आणि मौगोलिक गोष्टी लक्षात घेऊन गोव्यात प्रवेश करून कोठे तीन-चार महिने झाले नाहीत तोच स्थानिक लोकांना ' कानारी' असे आल्बुकेर्क किंवा इतर पोर्तुगीज संबोधतील, ही गोष्ट मला पटत नाही. ' ४३

४.१० ' कानारी' या शब्दाच्या उगमाची नवी उपपत्ती --

प्रा. प्रियोक्करांनी ' कानारी' हा शब्द कसा अस्तित्वात आला असावा या संबंधी एक नवी उपपत्ती सांगितली.

पोर्तुगीजांनी ख्रिस्ती धर्मप्रसाराकरिता ज्या भाषांचा अभ्यास केला त्यासंबंधी सर फ्रॅन्सिस रिचर्ड बर्टन (१८२१-१८९०) यांनी १८४२ मध्ये गोमंतकात येऊन Goa and the Blue Mountains or Six months of sick leave हे पुस्तक लिहिले. ते लंडन येथे १८५१ साली प्रकाशित झाले. प्रा.प्रियोक्करांनी सर बर्टनच्या पुस्तकातील एक उतारा उद्धृत केला आहे.^{४४}

" The Principle oriental languages studied by the early portuguese in their mania for converting the heathens were Malabar, Maharatta, Ethiopic and Japanese, the dialects Congo and the Canary isles. The Hibriew and the Arabic "

प्रा.प्रियोक्कर पुढे म्हणतात -- ' कानारी हे गोमंतकी लोकाना आणि बोलीला नाव कसे प्राप्त झाले... या संदर्भातही हा कानारी बेटांतील बोलींचा उल्लेख लक्षात ठेवण्यासारखा आहे.^{४५} मुख्य मुंबईमुळे मुंबईच्या इतर बेटांना मुंबईच म्हणत, गोवा या स्का मुख्य बेटावरून जवळपासची सारी गोवा बेटे म्हणून ओळखली जातात, तशी अॅटलांटिक महासागरातील ग्रांदी कानारी या मुख्य बेटावरून त्या सात बेटांच्या समूहाला canarias बेटे म्हणतात. प्रा.प्रियोक्करांनी त्या बेटांची नावे दिली आहेत. पोर्तुगीजांनी त्या बेटांचा शोध आपण लावला असा दावा केला पण सध्या ही बेटे स्पेनच्या ताब्यात आहेत. तेथील आदिवासींना कानारी असेच म्हणतात प्रा.प्रियोक्कर म्हणतात --

' आल्बुकेर्क वगैरे आरंभीच्या पोर्तुगीजांनी गोव्यातील लोकांना ' कानारी ' हा शब्द योजला किंवा "Canarins de Goa " अशी शब्द योजना केली ती अशाच प्रकारे होय असे मला वाटते. पुढे त्यांच्या माघोलाही हे नाव मिळाले.^{४६} पण ही उपपत्ती मांडून त्यांनी आपला पहिल्या ' किनारा ' वरून ' कानारी ' या कल्पनेचा त्याग केलेला नाही ते म्हणतात --

‘ ही जी दुसरी उपपत्ती मांडतो, तिचा अर्थ मी पूर्वीच्या कल्पनेचा अजिबात त्याग केला आहे असे नव्हे, तर त्या या दुस-या उपपत्तीचाही वाचकांनी विचार करावा, स्वढाच माझा हेतू आहे. ’ ४७

‘ कानारी ’ हा आल्बुकेर्क ने गोव्यातील रहिवाश्यांना उल्लेखून वापरला आहे असे प्रा. प्रियोकर म्हणतात. त्यासाठी त्यांनी त्याच्या पत्रांचा उल्लेख केला आहे ते असेही म्हणतात --

‘ पोर्तुगीजांच्या गोव्यातील इतिहासातील जुन्यातली जुनी अस्सल साधने म्हणजे आल्बुकेर्कची पत्रे, असे मानावयास हरकत नाही. ’ ४८ त्याच्या पत्रांत gentios हा शब्द हिंदूना उद्देशून योजला असून क्रिस्ती माणसाला उद्देशून ‘ कानारी ’ हा नामनिर्देश आहे, असे त्याचे मत आहे. आल्बुकेर्क ने Canaries de Goa असाच उल्लेख केला आहे तो ख्रिस्त्यांना उद्देशून असावा. ४९

आतापर्यन्तच्या विवेचनावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की

- ‘ कानारी ’ या शब्दाचा उगमासंबंधी विविध मतमतांतरे आहेत, त्यातील
- ‘ कानारी ’ हा शब्द ‘ कानडी ’ या शब्दाशी निकटत्व दाखवित असला तरी जेजुइत धर्मप्रचारकांनाच तो अभिप्रेत नव्हता. गोमंतकात त्यांच्या ज्या धार्मिक शिक्षणसंस्था होत्या त्यातील ‘ सेंट्रल पावल कॉलेज ’ च्या दि. २७ जून १५४६ रोजी तयार करण्यात आलेल्या नियमावलीत गोमंतकीय विद्यार्थ्यांचा तर कर्नाटकातील विद्यार्थ्यांचा “Canaris ” असा विशेष उल्लेख केला आहे. ५० फ्रेंचिसिस्क जॉर्ज आणि मिगेल तेडशोर या दोघांनी आपल्या पत्रात गोव्यातील स्का ख्रिस्ती धार्मिक शिक्षण संस्थेतील विद्यार्थ्यांची नोंद करताना जी ज्ञातिनिहाय व प्रांतिनिहाय नावे दिली आहेत, ती अशी आहेत --

“Canarins, bramenes, persios, arabios, abexins, capres, gu arates, decanis, malvaris, canaris, bengalis, etc. ” 51

यावरून 'कानार' व 'कानारी' हे उल्लेख वेगवेगळ्या संदर्भातील आहेत हे स्पष्ट होते असे निरनिराळे उपलब्ध ऐतिहासिक पुरावे पाहिले की प्रा.प्रियोळ्करांच्या मताला पुष्टीच मिळते व पोर्तुगीजांचे हिंदुस्थानात आगमन होण्याच्या आसपास भारताच्या पश्चिमकिना-यावरील वर्चस्व पाहता फारशी माछोचा वापर होणे अनिवार्यच वाटते व फारशी माछोतील 'कानार' वरून 'कानारी' अथवा 'कानारी' या माछिक संज्ञा प्रचारात आल्या असणे शक्य आहे हे अधिक पटते.

१५१५ च्या सुमारास लिहिलेल्या तामें पीरिश च्या ग्रंथातील 'सूम आरिस्ताल' मध्ये जरी 'कोंकोनी' (conconjm) चा उल्लेख असला तरी कोंकणातील जे लोक व्यापारासाठी कोचीन मध्ये जात असत त्यांना उद्देशून इट इटालेत्या 'कोंकणी' लोकांच्या बोलीसच पीरिश ने आपल्या ग्रंथात नोंदवले असावे. 'कोंकणी' ची अधिकृत नोंद व्हावाळ्याचो फळा (१६४८) मध्ये मिळते पण तिथेही जातिवाचक अर्थच अभिप्रेत दिसतो. त्यावरून सतराव्या शतकाच्या अखेरीस हिंदू लोकांची माछा अशा अर्थाने 'कोंकणी' ही माछावाचक संज्ञा इट होऊ लागलेली दिसते.

४.११ यादवकालीन मराठी व गोमंतकी कोंकणी --

सतराव्या शतकातील गोमंतकातील कोंकणीचे यादवकालीन मराठीशी दृढ नाते दिसते. महानुभव पंथीयांचे साहित्य व ख्रिस्ती मराठी साहित्य यात अनेक माछिक आणि व्याकरणाविषयक साम्ये आढळतात. प्रा.प्रियोळ्करांनी यादवकालीन मराठी व गोमंतकी कोंकणी यांच्यातील संबंध विवेचिते आहेत. त्यांनी व्याकरण व व्युत्पत्ती या दृष्टीने मराठी व गोमंतकी कोंकणी या दोहोंचा सखोल विचार केला आहे. ते लिहितात -- 'शिवकालीन गोमंतकात यादवकालीन किंवा त्याही पूर्वीची मराठी बोलली जात होती, हे जेजुइट लोकांच्या ग्रंथांच्या माछोवरून दिसून येते. सोळाव्या शतकात ज्यावेळी ख्रिस्ती

लोकांच्या धर्मच्छळाला कंटाळून गोमंतकातील लोक मंगळूर, कोचीन वगैरे भागात पळून गेले, त्यावेळी गोमंतकात कोणती भाषा बोलली जात होती हे, आपणास दक्षिणेकडील या लोकांच्या आजच्या बोलीवरून कळून येते, कारण आमच्या गोमंतकी बोलीपेक्षा ही दक्षिणेकडील बोली सतराव्या शतकातील जेजुइट ग्रंथातील भाषोला जास्त जवळची आहे. ५२

मराठी भाषेची पूर्वावस्था महाराष्ट्री प्राकृतात आढळते. त्यानंतर मराठीत लेखन होऊ लागले होते. ज्याच्या राजवटीत मराठी वाङ्मय निर्माण झाले त्या देवगिरीकर यादवांचे नाव राजा कालस्ये या न्यायाने इ.स. १३१८ पर्यन्तच्या कालखंडास दिले जाते.

डॉ. युसुफ खान महमदखान पठाण म्हणतात --

वस्तुतः यादवकालाची मर्यादा इ.स. १२०० ते १३५० अशी निश्चित झाली आहे पण ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने अध्ययन करताना यादवकाल हाच मराठीचा आदिकाल असल्याचे गृहीत धरले जाते... मराठी भाषेची उत्पत्ती ज्या काळात झाली, त्या काळापासून इ.स. १३५० अखेर - पर्यन्तच्या काळास मराठी भाषेचा आदिकाल म्हणावयास हवे. ५३

प्रा. प्रियोळरांच्या विवेचनात आदिकाल म्हणजे मराठी भाषेच्या अज्ञात काळापासून १३५० अखेरपर्यन्तचा काळ असेच गृहीतक आहे. प्रा. प्रियोळरांची त्या संदर्भातली निरीक्षणे अशी : (त्यांचा हा सारा विचार ग्रंथिक मराठी भाषा - पृ. ८३-१०७ मध्ये अंतर्भूत आहे.)

(१) सतराव्या शतकातील गोमंतकी कोंकणी बोलीतील हांव हे प्रथमपुरुषाची सर्वनाम लीळाचरित्रात चक्रधरांच्या तोंडी हे या रूपात आढळते. म्हणून जसे हांव हे अहम् पासून रूप घडले, असे म्हणता येईल तसेच होव पासून हे हे यादवकालीन मराठी रूप घडले असणे शक्य आहे. हे यादवकालीन मराठी रूप ग्रंथिक आहे. बोलीचे स्वरूप नेहमी प्राकृत व

श्राव्य असते. कौंकणी ही मराठीची प्राकृत व श्राव्य अवस्था होय.

(२)६) कौंकणीतील द्वितीया वा चतुर्थी या विभक्तीचा 'क' किंवा 'का' या प्रत्ययास मराठी 'से' व 'ला' हे प्रत्यय जवळचे आहेत पण त्यातील 'ला' हा प्रत्यय ज्ञानेश्वर, स्फनाथ, मुक्तेश्वर वर्गरे कवींच्या लेखनात आढळत नाही. तो फारसी 'रा' पासून मराठीत आला असे वि.का.राजवाडे आपल्या 'ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचे व्याकरण' मध्ये लिहितात. ५४

(६१) कौंकणीतील तृतीय विभक्ती 'ने' शी जवळीक साधणारा मराठीत 'ने' हा प्रत्यय आहे. शिवाय जुन्या मराठीतही 'ने' हा प्रत्यय होता.

क. 'नृसिंह कविन नलोपाख्यान केले : साल कविन रामायण केले (स्मृतिस्थळ, २१३)

पुढे कौंकणीतही हा प्रत्यय आल्याचे दिसते.

ख. 'ह्या भगतीने देवाची येदी सेवाभंगिने केली'

ग. आपुल्या वीरपणाच्या प्राप्तीने सगळी कानडी विलाश

जिंकली (दोन्ही उदाहरणे - भिंगेल द आल्मैद च्या वनवाळ्याचो मळो (१६५८) मधील)

(१११) पंचमी विभक्तीचे प्रत्यय किंवा तदर्शाक अव्यये कौंकणीत निरनिराळी आहेत. (घर - घरून, घरसून, घरासाकून, घर थान, घराथावन्) फादर स्टिफन्सने ठाऊनु होऊनु अशी पंचमी विभक्ती - निदर्शाक अव्यये वापरली ती चण्डेरांच्या सिध्दांतसूत्रे - लक्षाणान्वय सूत्रपाठात ही (५) आढळतात.

' विश्वरुपाचित ठाऊनि पृक्का पर्यन्त प्रपंदु बोलिजे ।'

शिवाय 'तेथौनि, पासुनु, कळुनु' अशी इकारान्त व उकारान्त दोनही प्रकारची रूपे जुन्या काळी मराठीत प्रचलित होती. (संदर्भ : चांगदेव वटेश्वराचा 'तत्त्वसार, उप्राहरण' तसेच राजवाडे यांची 'ज्ञानेश्वरी') त्यामुळे कौंकणीचे

वेगळे असे वैशिष्ट्य याही विभक्तीरूपात दिसत नाही.

(iv) षाष्ठीच्या 'चा' (चा) या प्रत्ययाचा नामांश (रामालां घोडों) तर गॅला (तागॅला) म्हणजे 'चा' या प्रत्ययाचा सर्वनामांश संबंध येतो. 'कार' (चा) हा षाष्ठीचा प्रत्यय होय. 'प्रियोऊर - प्रियोऊचा' तसा वेगळेपणा दाखवायचाच असेल तर मराठीतही 'कार' या प्रत्ययात तो दिसतो. ज्ञानेश्वरी 'केले' ज्ञानदेवे गीतें देशीकार लेणे (ज्ञानेश्वरी १८) मध्ये 'कार' म्हणजे 'चे' (देशीचे) हाच आजचा अर्थ अभिप्रेत आहे.

(v) सप्तमी विभक्तीच्या 'ते' 'इ' 'आ' प्रत्ययांफैकी 'इ' हा प्रत्यय मराठीत सहसा आढळत नाही. कोंकणीत 'हे' 'होव' 'सेवजी' जसे आढळत नाही तसेच 'इ' हा प्रत्ययही आज आढळत नाही. स्टिफन्स 'स्वर्गी' 'संसारी' उजवे हातीं, मनिमानसी अशी सप्तमीविभक्तीची रूपे आपल्या 'दौत्रिन क्रिस्ता' (१६२२) मध्ये योजतो.

(vi) आज कोंकणीत न आढळणारा शब्दयोगी अव्यय 'वर' 'पूर्वी' होता -- 'कूसावरीं', 'निढळावरी' असे शब्द 'दौत्रिन क्रिस्ता' मध्ये आढळतात.

(३) कोंकणीचे तिसरे वैशिष्ट्य म्हणायचे झाल्यास ग्रंथिक मराठीतील आकारान्त पुल्लिंगी नामे किंवा भूतकालीन क्रियापदांची रूपे जी ओंकारात होतात. उदा. घोडा-घोडों, खोटा - खोटों, झाला - जालों, किडा-किडों, तंबोरा - तंबोरों, अग्निहोत्र - अग्निहोत्र - अशी नामांची ओंकारान्त रूपे गुजरातीत देखील आहेत. ज्यामुळे कोंकणीचा संबंध गुजराती भाषेशी जोडावा असे डॉ. जॉन विल्सन यांना वाटले.^{५५} पण तशी रूपे सिंधी, गुजराती, राजस्थानी, नेपाळी भाषांतही आहेत असे डॉ. सुमित्र मंगेश कत्रे यांचे म्हणणे असल्याने कोंकणीचा केवळ गुजरातीशी संबंध लावणे कितपत सयुक्तिक होय, हा प्रश्नच आहे. शिवाय

'सत्यना प्रयोगी अथवा आत्मकथा' या गुजराती सारखी रूपे कोंकणीत

होत नसतात.डॉ.चव्हाण किंवा डॉ.कत्रे यांना अशी रूपे होतात असे वाटले.
डॉ.चव्हाण म्हणतात --

" It would be interesting to know that Konkani drawn some words from Gujarati and other languages which do not belong to Maharashtra".

बाब, (बाबू), चलो (चल्लो), चली (चल्ली), चेडो (चेट), चेडी (चेट) (मंग)
पोवळा - स्क अलंकार, वॉळ्य (वोळ्वू, शेळ्वू, ओळ्वू - विचरणे), पासळी
(पांसळी - rib) उचापत (उधार बुडविण्याची पध्दती), केळ्वण
(सेळ्वण)....

" These instances have been given just to show that Konkani has had an influence of Gujarathi and other North India dialects. It has not depended on Marathi alone in its growth and development."56

डॉ.कत्रे यांचे यावर म्हणणे असे की --

" There are number of old Gujarati vocables preserved in Konkani but not in Modern Gujarati and it would be interesting to investigate in great detail this fascinating subject "57

डॉ.कत्रे यांच्या या विधानामुळे प्रा.प्रियोकरांच्या कोंकणी ही मराठीची (तसेच गुजरातीचीही) पूर्वविस्था होय.त्या विधानास दुजोराच मिळतो. गौमंत्कातील पोर्तुगीजकालीन ब्राह्मणांच्या बोलीमध्ये ही जी यादवकालीन मराठीतील जुनी रूपे किंवा शब्द दिसतात त्याचे कारण जुने मराठीग्रंथ त्यांच्या वाचनात असावेत. असा त्याचा अभिप्राय आहे.पूर्वी ग्रंथाप्रसार इतका विपुल नव्हता हे लक्षात घेतल्यास ग्रांथिक शब्दसंपदा ज्यांच्या बोलण्यात येऊ शकली

नाही त्यांच्या बोलण्यात विशेषतः मराठी भाषेचा संबंध तुटलेला असला तरी यादककालीन मराठीची शब्दरूपे आढळतात. त्या भाषिक व्यवहारात आढळणा-या सत्यास अनुलक्षून डॉ. कत्रे म्हणतात की --

"Viewing the conditions today we may safely presume that Konkani was not the language of a single homogeneous community but of a heterogeneous group including Brahmins as well as non-Brahmins "58

प्रा. प्रियोक्करांनी हेच मत वेगवेगळ्या संदर्भात अनेक वेळा मांडले आहे, ते म्हणतात --

सुमारे हजार दीड हजार वर्षांपागे हे सगळे (ब्राह्मण, कुणबी, व इतर) कोठेतरी स्फत्र वसत असावेत. ५९

यावरून त्यांची मते भाषाविदांशी जुळणारीच आहेत हे स्पष्ट होते. स्फत्र समाजामध्ये भाषिक स्वरूपता आली तरी काही बाबतीत व्याकरणाची रूपे, वाक्यरचना, शब्दसंग्रह, यांच्यामध्ये भेद राहतोच, कोंकणीच्याच इतर प्रकारांत म्हणजे कुडाळी, चित्पावनी, तसेच हळबी (ठाणे जिल्हातील) सामवेदी आणि मांगेलीतही अशी रूपे येतात. त्यामुळे केवळ गुजरातीशी कोंकणीचा संबंध जोडण्याचे कोणतेही कारण नाही. शिवाय कानडी, बंगालीतही असे काही उच्चार आहेत तसेच इंग्रजी वा पोर्तुगीज भाषांच्या सहवासामुळे त्यांतील उच्चार कोंकणीत (तसेच इतर भाषांतही) आले. असेही समजण्याची आवश्यकता नाही, अशा निष्कर्षापर्यन्त येता येते. हा दृष्टीकोनात प्रा. प्रियोक्करांनी भाषेच्या उत्पत्तीचा तर्कनिष्ठ धागा घट्ट फड्डून ठेवलेला दिसतो. शिवाय त्यांच्या तर्कशुध्द विवेचनास भाषाशास्त्राचे नियम आधारमूत असतात हे प्रा. प्रियोक्करांच्या भाषाविषयक मूम्हिकेचे वैशिष्ट्य ठरते.

भाषावैज्ञानिकांचे असे निरीक्षण आहे की भाषेचे मूल स्वरूप निर्वासितांमध्ये जितके शुध्द असते तितके ते मूल देशातील लोकांमध्ये राहत नाही.

अशा अवस्थेतल्या जगातील विविध भाषांचे निर्देश प्रा.प्रियोळ्करांच्या माषाविषायक विवेचनात मिळतात. (व्यंकोजी मोसले कालीन) तंजावर (कोलंबस कालीन) अमेरिकेतील स्पॅनिश, अमेरिकेतील पोर्तुगीज, व्हर्जिनियातील इंग्रजी ही त्यांच्या स्थलांतरावेळी भाषा आजही प्रचारात असल्याचे आढळते. कौचीन , मंगूर मधील जे कौकणीचे रूप आजही आढळते ते त्यांनी केलेल्या स्थलांतरावेळे होय, यात प्रा.प्रियोळ्करांना शंका वाटत नाही. याही आधारे कौकणीचे हे आजचे रूप यादवकालीन व त्यापूर्वीचे आहे, हा त्यांचा निष्कर्ष आहे. कौकणीत ध्वनिपरिवर्तने घडून आली ती कालानुसार भाषाकांच्या उच्चारविषायक सवयीत (habit of pronunciation) काही विशिष्ट फरक पडत असल्यामुळे व ही एक ऐतिहासिक घटना असल्यामुळे त्यांनी ही ध्वनिपरिवर्तने अनेक उदाहरणांद्वारे सिध्द केली आहेत. दीड हजार वर्षापूर्वी कौकणी बोलणारा समाज एकत्र होता म्हणून बोलीचे ध्वनिलेखन करताना मात्र उच्चार हेच गमक मानले पाहिजे. अशा पध्दतीचे अवलंबन केल्यास कौकणी व मराठीतील साम्यस्थळे स्पष्ट होतात. ही साम्यस्थळे ध्वनिसाम्य व अर्थसाम्य या दोन कसोट्यांना उतरणारी आहेत. गुजरातीशी कौकणीतील ' आ ' चे ध्वनिसाम्य असेल पण अर्थसाम्य आढळत नाही.

प्रा.प्रियोळ्करांनी कौकणीच्या ब्राह्मणी (हिंदू) व गोवानीज (ख्रिस्ती) बोली प्रकाराचे पुनर्रचन झालेले दाखवून दिले. उदा. ' आहे ' > ' आसा ' (ब्राह्मणी) व ' आहा ' (गोवानीज),

या दोन्हीत ' स + अ ' व ' ह + अ ' असे विश्लेषण केले तर ' अ ' स्वरात साम्यच आढळते . ' सिंधू ' चे ' हिंदू ' बनण्याची प्रक्रियाही ' आसा ' व ' आहा ' स निकटची आहे.

स्वनिमिक विघटन (phonemic split) च्या तत्वावर आधारित प्रा.प्रियोष्करांचेवरील विवेचन चिंतनीय वाटते. कोंकणी म्हणजे मराठीची पूर्वावस्था कशी होती, यासंदर्भात त्यांचे मत जाणून घेता येईल.

दीड हजार वर्षांपूर्वी कोंकणी बोलणारा समाज स्फत्र असावा या तत्वाच्या आधारे प्रा.प्रियोष्करांनी संस्कृत नंतरच्या अज्ञात अवस्थेतून (unattested stage) मराठी ग्रांथिकपूर्व अवस्थेपर्यन्त विकसित होत गेलेल्या कोंकणीचे व्यावहारिक स्वरूप हे जातिपरत्वे व स्थलपरत्वे अभ्यासून ज्ञात अवस्थेपर्यन्त (attested stages) येत असताना जाणवणारी ध्वनिपरिवर्तने नोंदवली आहेत. ती तशी रूप निबध्दही आहेत. (पैसा - पैसे, ससा - सशे, मासा - माशे, या न्यायाने)

ग्रांथिक मराठी

मी करतो
तू करतोस
तो करतो
आम्ही करतो

गोमंतकी (हिंदू)

हांव करता
तूं करता
तां करता
आमीं करतात, करतांव.

सखाधा माछोची, अशा त-हेने पूर्वविस्था ज्ञात नसेल तर आजच्या (पुरोगामी) अवस्थेकडून मागच्या अवस्थेकडे जाताना तसेच अज्ञात अशा पूर्वावस्थेकडून त्या माछोच्या उत्तरोत्तर अवस्थांचा होणारा विकास न्याहाळता येणे शक्य आहे. प्रा.प्रियोष्कर यांनी मराठीचा विकास कोंकणीच्या संदर्भात पुरोगामी पध्दतीने अभ्यासला आहे. त्यानिमित्ताने त्यांनी ध्वनिविषयक, व्याकरणविषयक, अर्थ - विषयक कोणते बदल घडले या संदर्भात ऐतिहासिक परिणती सांगणारी विधाने

(statements of historical developments) केलैली

आढळतात.

त्याची मते पाषाणविज्ञानाच्या सहाय्याने मराठी-कोंकणीचा परस्पर संबंध साम्यस्थळांच्या आधारावर उलगडून पाहण्याची दिशा दाखवितात व अर्वाचीन कोंकणीस यादवकालीन व त्याही पूर्वीच्या मराठीच्या रूपांशी संबंधित ठरवितात.

डॉ. रा. गो. पांडाकर (१९१४) व डॉ. पां. दा. गुणे (१९५८) यांनी अपभ्रंश आणि मराठी यांच्या जन्य-जनक संबंधाचा विचार केलैला आहे. डॉ. गुणे त्यासंदर्भात 'कोंकणी' च्या आजच्या स्वरूपाचे तेराव्या शतकाशी साम्य दाखविताना म्हणतात --

" The speakers of these separated some how from the main body of Marathas and were surrounded by peoples speaking foreign languages and were also for a time so isolated that they have yet preserved a form of Marathi is so old as the 13th century, of not earlier. The influences that tended towards change in Maharashtra proper were absent in these cases." ⁶⁰

हा मुद्दा अधिक स्पष्ट करता येईल. या विषयी डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई म्हणतात --

' अपभ्रंशातून घेतलेला ' हऊं ' ' हांव ' या प्रथमपुरुषाची स्फुवचन सर्वनामांच्या रूपाने मराठीच्या गोमंतकी बोलीने अद्यापि वापरात कायम ठेविलेला आहे... ग्रंथिक मराठीतील ' हा ' हे सर्वनाम गोमंतकीत ' हो ' असे ओकारान्त होते. ' ^{६१} उदा.

संस्कृत	प्राकृत	अपभ्रंश	गोमंतकी
' स्याकः '	' ससओ '	' रही '	' हो '

संस्कृत - प्राकृत - अपभ्रंश पासून झालेली मराठीची उत्पत्ती

प्रा.प्रियोष्कर यांच्या स्फंदर विवेचनात आढळते व ती भाषा शास्त्रीय व ऐतिहासिक भाषाविज्ञानास धरूनच आहे असे म्हणणे माग पडते. वेदकालीन बोली, संस्कृत, मागधी (पाली) महाराष्ट्री प्राकृत अशा वेगवेगळ्या भाषाक अवस्थाना प्रत्यक्षा-अप्रत्यक्षा मराठीच्या जन्माचा मान दिला जातो. पण ही सारी मते अवैज्ञानिक स्वरूपाची मानली जातात. डॉ. भांडारकर आणि डॉ. गुणे यांनी प्रत्येक भाषेचा जन्म तिच्या स्वामाविक विकासाच्या तत्वानुसार होतो, ही वैज्ञानिक दृष्टी दिली. डॉ. तुळपुळे यांनी यादव कालीन मराठी भाषा ही प्रत्ययी अपभ्रंश भाषा आणि सामासिक स्वरूपाची वर्तमान मराठी यांच्या मधली प्रत्ययी सामासिक स्थिती आहे, हे उच्चारण पध्दती, शब्दसंग्रह आणि व्याकरणिक संरचना यांच्या आधारे दाखवून दिले.

कौकणीवर इतर भाषांचा प्रभाव असला तरी जन्यजनक संबंध हा मराठीशी निगडित असल्याचे प्रा. प्रियोष्करांनी दाखवून दिले. त्यांनी तेवढ्या-साठीच कौकणीची व्याकरणिक संरचना तुलनात्मकरित्या (मराठी व कौकणी तसेच गुजराती) स्पष्ट दाखवून दिली. डॉ. कत्रे यांच्या --

" In its vocabulary Konkani today a large number of vocables preserved in old Marathi, But for which modern Marathi has coined other expression"⁶² या मताचा आधार

हे ^{एक} ~~जे~~ ~~न~~ ~~कोकणी~~ ही मराठीची भाषाक अवस्था आहे या विचाराचे त्यांनी सातत्याने प्रतिपादन केलेले असून कौकणीचा विकास होणे आवश्यक आहे याकडे त्यांनी सर्व संबंधितांचे लक्ष वेधले आहे. सन १९५१ साली कारवार येथे झालेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना ते म्हणाले होते --

महाराष्ट्री प्राकृत व आजची मराठी यांमधील ज्ञानेश्वरीची भाषा हा जसा एक दुवा आहे, तशीच जिला कौकणी असे नांव देतात ती एक मधली भाषाक अवस्था आहे. आपापल्या बोलीतील निवळक शब्द बेमालूपणे आपल्या मराठी लेखनात योजून त्यांना सर्वमान्यता मिळवून देणे हाच आपल्या बोलीवरील

प्रेम व्यक्त करण्याचा सरा मार्ग आहे. आपल्या मराठी बोलीची व्याकरणे कोणी तयार केल्यास माघाशास्त्राला त्यांची मोठी मदत होईल. त्याचे हे विचार म्हणजे कोंकणी व मराठी यांतील परस्परसंबंध जपण्यासाठी आवश्यक असलेल्या समन्वयाची दिशा होय असे म्हणता येईल. मराठीचा पुरस्कार करणा-या प्रा. प्रियोक्करांनी वामन रघुनाथ बर्वे वालावलीकर उर्फ शणै गोंयबाब या कोंकणीच्या कट्टर पुरस्कर्त्यांचे कोंकणी लिखाण ' स्वयंसेवक ' मधून प्रसिध्द करून त्यांच्या त्या लेखनाची जाहीर प्रशंसा केली होती. स्फुप्रकारे कोंकणीच्या इतिहासाचे संशोधन, आणि तीत लिहिलेल्या ग्रंथांचे संपादन करून तसेच तिच्या भाषािक अभ्यासाची दिशा दाखवून प्रा. प्रियोक्करांनी कोंकणीची सेवाच केली आहे असे म्हणणे माग पडते.

४.१२ मराठी बोलीचे यथोच्चार लेखन --

प्रा. प्रियोक्कर यांच्या भाषा विचारात मराठीच्या ध्वनिलिपीविषायक समस्यांचाही परामर्श येतो. स्का चिन्हाने स्फु ध्वनी निर्दिष्ट करणे आवश्यक असून स्फु चिन्ह दाखविण्याकरिता स्काहून अधिक चिन्हे टाळावीत, असे त्यांचे मत होते. त्या संदर्भात त्यांच्या विचारांचा परामर्श इथे ध्यावयाचा आहे. आदर्श लिपी कशी असावी, यावर ते लिहितात --

‘ आदर्श लिपी किंवा लेखनपध्दती ती की, जिच्यामध्ये प्रत्येक ध्वनी स्का चिन्हाने दाखविला जावा आणि प्रत्येक चिन्हाला स्कापेक्षा जास्त ध्वनी नसावेत. ’ ६३

हे गुण अधिकाधिक प्रमाणात केवळ देवनागरीत आढळतात, अशी इतर भाषाशास्त्रज्ञांची मते सांगून मराठी भाषीकरिता रोमन लिपी वापरावी म्हणून चाललेल्या प्रयत्नाबद्दल स्वतः खेद फ्रकट करतात. ते लिहितात --

‘ सर्व जगात ज्यांचे राजकीय साम्राज्य पसरले होते आणि विशेषा म्हणजे

भाषेचे साम्राज्य तराजूनही आहे. त्या इंग्रज व फ्रेंच लोकांना आपल्या विचित्र लेखनपध्दतीमुळे आपल्या सत्तेखालील परक्या लोकांची काय गैरसोय होईल याची फारशी काळजी कधी वाटली नाही, तरीही आपल्या मराठी लोकांना मात्र आपल्या लेखनपध्दतीत उलथापालथ करण्याची घाई सुटलेली दिसते.

मुद्रण सुलभता हे ही एक याला कारण देण्यात येते. देवनागरी लिपीच्या स्वरूपात बिघाड न करता जेवढी मुद्रण सुलभता आणता येईल तेवढी अवश्य आणावी. पुष्कळांनी या दृष्टीने प्रयत्न चालविले आहेत. आणि ते सफलही झाले आहेत, परंतु मुद्रण हे भाषेकरिता आहे, भाषा मुद्रणाकरिता नाही, हे विसरता कामा नये.

अनुस्वार गाळण्यात टायपिंगमध्ये बचत होते, हेही एक कारण असल्याचे कानावर आले. तसे असल्यास नथीचा खर्च वाचविण्याकरिता नाक कापण्यासारखे होईल. ६४

लेखन करतेवेळी ते उच्चारानुसारी असावे हे तत्त्व लढ होत असले तरी संपूर्णपणे उच्चारानुसार लिहिणे हे अशक्यप्राय आहे, हे प्रा. प्रियोक्करांनी 'दोत्रिन क्रिस्ता' ची उपलब्ध प्रत संपादित करताना रोमन लिपीतून देवनागरीत लिप्यंतर करून तत्कालीन बोलींचे उच्चार कळणे कठीण असल्याने उच्चारानुसारी ध्वनिलेखन करणे अशक्य असल्याचे अभ्यासकांच्या निदर्शनास आणले होते, याचा संदर्भ तिस-या प्रकरणात आला आहे.

१८६२ साली E. Brucke ने स्वर, व्यंजने यांची ध्वनिशास्त्रदृष्ट्या रचना करून एक आंतरराष्ट्रीय लिपी निर्माण करण्याची आवश्यकता प्रतिपादिली होती. तिला अधिक व्यवस्थित स्वरूप A. M. Bell याने आपल्या Visible Speech (१८६७) या ग्रंथात दिले. H. Sweet ने त्यात आणखी सुधारणा सुचवून Romic Nation पध्दती मांडली. १८८६ साली International Phonetic Association ही संस्था

स्थापन झाली व तिच्या पुढाकाराने International Phonetic Alphabet (आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपी) निश्चित करण्यात आली. भाषाविज्ञानाच्या अभ्यासासाठी ती उपयुक्त वाटल्याने जगातील कोणत्याही बोलीचा ध्वनिशास्त्रदृष्ट्या अभ्यास करण्यासाठी तिचा उपयोग केला जातो.

असे जरी असले तरीही ध्वनिलिपी ही भाषाशास्त्राचा अभ्यास केलेल्यांखेरीज इतरांना सहज कळणे शक्य नाही. म्हणून ही आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपी कितीही शास्त्रीय असली तरी ती लोकप्रिय होणे कठीण असल्याचे मत प्रा.प्रियोष्करांनी मांडले होते. या ध्वनिलिपीची अव्यवहार्यता निदर्शनास आणण्यासाठी ते लिहितात .--' शिवाय ही लिपी शिकून आपल्याकडील स्काद्या बोलीचा ग्रंथ लिहून प्रसिध्द करणे कठीण आहे, कारण तिचे टाइप आपल्याकडील छापखान्यात नसतात... या IPA टाइपांचा तक्ता मी पाहिला. त्यात दोनशेवर निरनिराळे टाइप आहेत. मला पाहिजे असलेला स्क IPA चा टाइप त्यात सापडला नाही' इतर भाषाविदांना आलेल्या अशाच अनुभवांचीही नोंद त्यांनी केली आहे.

प्रा.प्रियोष्करांनी मराठी बोलीकरिता देवनागरी ध्वनिलिपीची आवश्यकता प्रतिपादिली आहे. या बोलींच्या यथोच्चारलेखनासाठी देवनागरी लिपी उपयुक्त असल्याचे त्यांचे मत होते. सर्वांना सुलभ व्हावे म्हणून भारतातील सर्व भाषांसाठी देवनागरी ही स्क लिपी असावी कारण तिच्यात योग्य तेवढी सुलभता येते हे त्यांनी दाखवून दिले आहे. देवनागरीत साधे व सुटसुटीत यथोच्चार लेखन करता यावे या दृष्टीने त्यांनी स्क पध्दती सुचविली आहे ते लिहितात --

स्वरांचे लांबट उच्चार दर्शविण्याकरिता आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपीमध्ये रोमन स्वरांच्या पुढे दोन टिंबे देतात. अशा प्रकारची टिंबे देवनागरी स्वरांपुढे घातल्यास विसर्गाच्या चिन्हाशी त्यांचा घोटाळा होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. म्हणून देवनागरी स्वरांपुढे दोन टिंबाखेवजी अवग्रह घालावा असा लांबट उच्चार

दासविण्याकरिता अवग्रहाचा उपयोग करण्याची आपल्याकडे जुनीच पध्दती आहे, 'जर', 'आराम', 'नेम', 'कोप' यांचे ध्वनिलेखन देवनागरी ध्वनिलेखनाप्रमाणे रोमन ध्वनिलिपीप्रमाणे कसे होईल ते पहा. ६५

जर	- जऽर	:
आराम	- आराऽम	:
नेम	- नेऽम	:
कोप	- कोऽप	:

आजवर सारे माष्ठाशास्त्रज्ञ या IPA लिपीचा उपयोग ज्या माष्ठांचे देवनागरीतून लेखन होत नाही अशा माष्ठांच्या अभ्यासासाठी करित आले आहेत. मराठी बोलींचा अभ्यास करित असता यथोच्चार लेखनावेळी ध्वनिचिन्हांचा उपयोग देवनागरीतही झाला तर घोटका होऊ शकेल. या बाराकाव्याकडे प्रा. प्रियोक्कर यांनी माष्ठाविज्ञानाच्या अभ्यासकांचे लक्षा प्रथमच वेधले आहे. तसेच देवनागरीत यथोच्चार लेखन करता यावे म्हणून त्यांनी त्यावर सुचविलेला उपयाय हा प्रथमच संबंधित अभ्यासकांसमोर येतो आहे.

इंग्रजीच्या परिचयामुळे मराठीत 'अॅ' 'वॅ' 'ऑ' हे दोन नवे उच्चार मराठीत आले. परंतु तसे उच्चार मराठीच्या इतर बोलींत आहेत हे प्रा. प्रियोक्करांनी स्पष्ट केले आहे. ते लिहितात --

'हे उच्चार प्रमाण मराठीला नवे असले तरी काही मराठी बोलींना नवीन नाहीत. कोंकणातील काही बोलीत ते मूळचेच आहेत... 'अॅ' 'वॅ' 'ऑ' यांचे भिन्नोच्चार म्हणण्यापेक्षा 'ए' 'वे' 'ओ' यांचे भिन्नोच्चार मानणे बरे, असे मला वाटते. या उच्चारांना चंद्रकोरीची खूण वापरणे चांगले, कारण निराळे टाडप पाहण्याची गरज राहणार नाही.' ६६

प्रा. प्रियोक्करांनी पूर्वी गोमंतकी कोंकणीचे देवनागरी लिपीत लेखन करित

असताना उपयोगात असलेल्या पण प्रमाण मराठीत नसलेल्या आणखी स्का उच्चाराचा परिचय करून दिला आहे. ते लिहितात -- ' ग्रांथिक मराठीतील ' कऽर ' आणि गौमंतकीतील ' कंऽर ' यातील ' क ' च्या उच्चारात फरक आहे. गौमंतकीतील ' कं ' मधील स्वर ' अ ' उच्चारताना तोंड कमी उघडावे लागते. त्या मानाने मराठी ' क ' मधील ' अ ' उच्चारताना जास्त उघडावे लागते. या उच्चारामुळे अर्थातही फरक जसा पडतो^{६७} (' सं जांऽण् आयलंऽ । - सहाजण आले ')

आपल्या या म्हणण्यास त्यांनी आघातयुक्त शब्दांची उदाहरणे दिली आहेत.

- ' मंऽण (स्फुवचन), ' मऽण् (अनेकवचन)
- ' पणसं (स्फुवचन), ' पणऽस (अनेकवचन)

याशिवाय ' पणसं ' या शब्दामुळे फणसाचे झाड ' या अर्थाची गौमंतकी बोलित होणारी नोंद प्रा.प्रियोक्करांनी केलेली नाही.

- ' जंऽर ' (संकैतबोधर) ' जऽर ' (जर, जरीचे उपरणे, कलाबूत)
- ' फातंऽर (शिळा, स्त्रीलिंग) ' फातऽर ' (घोंडे, पुल्लिंग)
- ' हंयऽसर् ' (इकडे, कुडाळी बोली)
- ' येश्वदाचो बोढयो मेलो मातलोसे हंऽरी ।

दुःखगंडा माजां घेवूनी गेलो चढलो कळंबावंरी ' (चित्पावनी)

अशा ध्वनींचा समावेश स्वरांच्या बाराखडीत व्हावा, अशी त्यांची सूचना आहे अशा प्रकारे --

' अ ', आ , अ , अ , ओ , अँ , आँ ' अशा आणखी सात ध्वनींची भर मराठीत पडेल. तालव्य व दंततालव्य उच्चार दासविण्यासाठी (' चण ' , जर्जर , झांकार ' व ' चौर, इजा, झाड ') ' च, ज, व झ ' यांच्या आरंभी, पूर्वी स्फु बिंदू दिला जात असे. याकडेही प्रा.प्रियोक्करांनी अभ्यासकांचे लक्ष वेधले आहे.

त्यांनी मराठी बोलींच्या यथोच्चार लेखनासाठी अशा ध्वनींची नोंद झाली पाहिजे याचा आग्रह धरला ते शेवटी म्हणतात --

‘ मराठी बोलींचा ध्वनिशास्त्रदृष्ट्या सध्या ठिकठिकाणी अभ्यास होऊ लागलेला आहे. पुणे, मुंबई, नागपूर या विद्यापीठांचे या विषयाकडे लक्षा आहे, ही आनंदाची गोष्ट होय. जसजसा निरनिराळ्या बोलींचा अभ्यास होत जाईल आणि लोक यथोच्चार पध्दतीने लिहू लागतील, तसतसे जास्त बाराकावे लक्षात येतील व लेखन पध्दतीत सुधारणा होईल. ’

यावरून, मराठी भाषेचे अध्ययन करित असता तिच्या वर्णांचे इतक्या बाराकावे निरीक्षण करून लेखनपध्दतीतील व्यवहार्यता व आवश्यकता प्रा. प्रियोक्करांनी इतरांच्या लक्षात प्रथमच आणून दिली असे म्हणता येईल.

19A च्या अध्ययनाने आपल्या भाषाविचारात अथवावतता यावी याकडे त्यांनी नेहमीच कटाक्ष ठेवला व त्यातही उपयुक्त बदल सुचविले. त्यांच्या अभ्यासू व्यक्तिमत्त्वाची ओळख करून देताना डॉ. पीना जोशी लिहितात --

‘ स्वतः पी.एच.डी. करणा-या विद्यार्थ्यांचे मार्गदर्शकत्व करित असलेल्या वयातही त्या विषयाच्या प्रेमांमुळे व म्हणूनच त्यातील अद्यावत अभ्यासाची दिशा स्वतःस कळावी या विद्यार्थ्यांला साजेशा वृत्तीमुळे ‘डेक्कन कॉलेज पोस्ट ग्रेज्युएट रिसर्च इन्स्टिट्यूट’ तर्फे भरविण्यात आलेल्या भाषाविषयाक अधिवेशनांना (Linguistic School) ते हजर राहिले होते. ’ ६८

अशा त-हेने देवनागरी लिपी ही ध्वनिलेखन करण्यास समर्थ व उपयुक्त लिपी असून त्यात मराठीच्या बोलींत येणा-या पण आज ज्ञात नसलेल्या ध्वनींची प्रयत्नपूर्वक भर घालणे आवश्यक आहे तसेच आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपीची अव्यवहार्यताही त्यांनी पटवून दिली आहे. ध्वनिदृष्ट्या वाक्यातील अर्थ हा आघातांप्रमाणे बदलत असल्याने प्रा. प्रियोक्करांनी सुचविलेली पध्दती मराठीतील अल्पजीवी ध्वनींना चिरंजीव करण्यासही लाभप्रद होऊ शकेल.

प्रा.प्रियोळ्करांनी सुचविलेली पध्दती स्वीकारली तर मुळात देवनागरीच्या ४६ वर्णांतील १२ स्वरांत सहा स्वरांचो अधिक भर पडेल अशा त-हेन प्रत्येक वर्णाला स्क ध्वनी व प्रत्येक ध्वनीला स्क वर्ण असे प्रमाण राहिल्याने मराठी माळायथोच्चारणात अधिक सक्षम वाटेल यात शंका घेण्याचे कारण नाही.

आतापर्यन्तच्या विवेचनात प्रा.प्रियोळ्कर यांच्या मराठी माळा व बोली व लिपी विषयक ग्रंथ व स्फुट लेख यांच्या आधारेन त्यांच्या माळा-विचाराचे स्वरूप पाहिले. या प्रकरणातील या शेवटच्या मागात प्रा.प्रियोळ्करांच्या व्याकरणविषयक कार्याचे महत्व समजून घेण्याचा प्रयत्न करावयाचा आहे.

४.१३ व्याकरणविषयक विचार --

प्रा.प्रियोळ्करांच्या मराठी व्याकरणाची कुळथा या शोध-निबंधाचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. मराठीतील व्याकरणाचा अभ्यासपूर्ण आढावा घेऊन त्यांनी सोळाव्या व सतराव्या शतकातील गोमंतकी मराठीची व्याकरणे, तिच्यातील अलिकडची व्याकरणे, पोर्तुगीज भाषेतील वसईकडील मराठीची व्याकरणे, इंग्रजीतील मराठी व्याकरण, गोवा व मुंबई येथील स्वकीय व्याकरणे या संदर्भात विवेचनपूर्ण लेखन केले आहे. या निबंधाच्या अखेरीस फादर स्टिफन्सकृत 'मराठी बोलीचे व्याकरण' हा लेखही दिलेला आहे. मराठीच्या व्याकरणाचा अभ्यास करू पाहणा-यांनी हा महत्वपूर्ण शोधनिबंध वाचणे आवश्यक आहे. त्यांनी त्या व्याकरणाचा अभ्यास करता यावा म्हणून काही दुर्मिळ व्याकरणे संपादित करून त्याची पुनर्मुद्रणेही केली आहेत. त्यात 'मराठी लघुव्याकरण' १७० (दादोबा) महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण १७१ (जगन्नाथशास्त्री, क्रमवंत, गंगाधरशास्त्री फडके व बाळशास्त्री घगवे) व 'ग्रामातिका मारास्टा' १७२ या तीन प्रमुख व्याकरणविषय ग्रंथांचे विशेष महत्त्व आहे.

प्रा.प्रियोष्करांच्या मते महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण म्हणजे मराठीतील शास्त्रीमंडळींनी रचलेले आद्य व्याकरण असावे, कारण त्याचे लेखन हे १८२५ च्या सुमारास झाले होते. सूर्याजी आनंदराव देशपांडे (१८२८-१८८८) यांच्या १८७६ सालच्या मराठी भाषेचे पोर्तुगीजमधून रचलेल्या व्याकरणाच्या पुस्तकातील प्रस्तावनेत सखाराम नारायण वाघ यांनी १८१९ साली मराठीचे व्याकरण रचले होते असा उल्लेख आढळतो.^{१७३} तो संदर्भ घेऊन प्रा.प्रियोष्कर यांनी मराठीचे पहिले व्याकरण गोमंतकात रचले होते असे अभ्यासकांच्या निदर्शनास आणण्यासाठी लिहिले की --

१८४३ साली ज्यावेळी गोव्यात लिसेवची स्थापना झाली, त्यावेळी मराठीचे एक अभ्यासन निर्माण करण्यात आले व या जागी सखाराम नारायण वाघ यांची पुढे नेमणूक झाली. यावरून सरकार मराठी हीच गोव्याची लोक भाषा मानीत होते, हे उघड दिसते. या सखाराम वाघांनी १८१९ साली ग्रंथिक मराठीचे पहिले व्याकरण तयार केले. स्टिफन्सचे १६४० साली प्रसिध्द झालेले ते व्याकरण उत्तर-कोकणीचे, १८०५ साली डॉ. विल्यम कॅरेचे " Grammar of Mahratha language मुद्रित झालेले ते नागपुरी बोलीत, १८२४ साली पंडितमंडळाने महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण तयार केले होते. ते १९५४ साली पी अलीकडे प्रथमच प्रसिध्द केले आहे. त्यावरून सखाराम नारायण वाघ हेच ग्रंथिक मराठीचे पहिले व्याकरणकार ठरतात, हे व्याकरण सिध्द झाले नाही याचे कारण गोव्यात त्या काळी मराठी सिखे नव्हते. सूर्याजीराव देशपांडे यांनी त्याची हस्तलिखित प्रत आपल्या संग्रही असल्याचे, आपल्या मराठी व्याकरणाच्या प्रस्तावनेत लिहून ठेवले आहे, आज हे हस्तलिखित बेपता झाले आहे.^{१७४}

कै. वाघ यांनी रचलेल्या ह्या व्याकरणाचे हस्तलिखित आज उपलब्ध नसल्याने उपलब्ध हस्तलिखितांच्या आधारे कृमवंतशास्त्री व इतर दोघां मराठी भाषांसाठी लिहिलेले व्याकरण मराठीतील आद्य व्याकरण ठरते. (मराठी

भाषेचे व्याकरण, रचणार : जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, गंगाधरशास्त्री फडके, बाळशास्त्री धगवे. संपादक: अ.का.प्रियोळकर, मुंबई, १९५४) प्रा. प्रियोळकरांनी सदर व्याकरणाच्या हस्तलिखिताच्या मायक्रोफिल्मस मिळवून १५३ पृष्ठांचे हे पुस्तक संपादित केले. १९५४ पर्यंत अप्रकाशित व अज्ञात असलेल्या या व्याकरणाच्या हस्तलिखिताच्या मायक्रोफिल्मस लंडनमधील इंडिया ऑफिसमधील मराठी हस्तलिखितांच्या कॅटलॉगातील नोंदीवरून शोध घेऊन त्यांनी त्या मुंबई विद्यापीठामार्फत मागविल्या होत्या.

या व्याकरणास लिहिलेल्या ' Forward ' मध्ये डॉ. सुनितीकुमार चॅटर्जी या भाषापंडिताने या ग्रंथाच्या संपादनाचे महत्त्व सांगितले आहे ते मननीय आहे ते लिहितात --

"The grammar composed by the three scholars which Prof. Priolkar is now presenting before the world for the first time in a beautiful get up edition has its own important place in the study of modern Indo-Aryan languages and linguistics. And the Interested world of scholars and students will all feel grateful to Prof. Priolkar for the fresh services to Marathi scholarship." 75

प्रा. प्रियोळकरांनी या व्याकरणाचे संपादन व प्रकाशन केल्याने क्रमवंत व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी संस्कृत व्याकरणलेखन पध्दतीनुसार लिहिलेल्या मराठीच्या पहिल्या व्याकरणाचा परिचय होतो. त्यावर इंग्रजी व्याकरणाचा परिणाम झालेला नाही, असे संपूर्णतया म्हणता येत नसले तरी गंगाधरशास्त्री फडके यांचे मराठी भाषेचे व्याकरण (पुणे १८३६) व दादोबांचे मराठी भाषेचे व्याकरण (मुंबई १८३६) ह्या बव्हंशी इंग्रजी व्याकरणाच्या वळणावर केलेल्या रचना आहेत, तशी परिस्थिती क्रमवंत व इतरांनी रचलेल्या ह्या व्याकरणाच्या बाबतीत दिसत नाही, हे स्पष्ट झाले. त्यामुळे ' व्याकरणाची नव्याने रचना करावयाची झाली तर त्यावेळी हे व्याकरण नजरेसाली घालावे

लागले हे प्रा.प्रियोक्करांचे मत सयुक्तिक वाटते.

स्क्रिप्टिसाव्या शतकातील मराठीच्या यथोच्चारलेखनाचा परिचय देखील या व्याकरणामुळे होतो. त्याकाळी स्वर व व्यंजने लिहिण्यासाठी काही अक्षरे अगदी निराळी होती, हे त्यांनी प्रस्तावनेत सप्रमाण दाखवून दिले आहे.

याच विषयातील दुसरे महत्वाचे पुस्तक म्हणजे त्यांनी संपादित केलेले इंग्रजीतील ' Grammatica Marastta ' हे उत्तर-कोंकणी बोलीविषयीचे पोर्तुगीज भाषेतील व्याकरण आहे. रेव्हंड जे. मरे ने " Marathi works composed by the Portuguese " 76

मध्ये व्याकरणावरील या रचनेचा उल्लेख केलेला आढळतो. पण आपल्याला हे व्याकरण प्रत्यक्ष पहावयास मिळाले नाही असेही त्याने म्हटले होते. सन १८५८ साली ' कोंकणी भाषेवरील ऐतिहासिक निबंधा ' त डॉ. रिव्हारने त्या रचनेचा उल्लेख केला होता. जी. ए. ग्रीयरसनच्या ' माष्ठाक सर्वेक्षणाना ' च्या सातव्या खंडात (१९०५) " Grammatica, a mais vulgar

que se pratica nos reinos de Nizamxa e Iadaxa, Roma, 1778, Lisboa, 1825 (New edition) "

असा उल्लेख आढळतो.

प्रा.प्रियोक्करांनी ग्रीयरसनच्या या नोंदीतील चूक दाखविताना असे निदर्शनाला आणले आहे की --

" It seems possible that 1825 here is a misprint for 1805, since I have not been able to discover any copy of an edition of 1825 in any collection known to me. Nor inspite of careful inquiries, could I trace any copy of an edition of 1778 in Goa, Rome, Portugal or England. In the edition of 1805 printed in Lisbon, there is no clear mention of its being either a second or a new edition of a book published

earlier,. However one finds printed at the end of the 1805 edition an order of Card.(Cardinal) Castelli, Prefect of the sacred congregation of Propoganda fide, permitting its publication and this is dated 1778 but publication actually took place only in 1805 in Lisbon."⁷⁷

हे मराठी बोलीचे व्याकरण असल्याने मराठी बोलीच्या अभ्यासास त्याचे शास्त्रीय व ऐतिहासिक महत्त्व वाटणे अपरिहार्य आहे. शिवाय या पुस्तकांच्या संपादनामुळे प्रा.प्रियोक्करांच्या परिश्रमपूर्वक शोध घेण्याच्या वृत्तीची प्रचितीही येते. त्यांच्या स्कंदर अभ्यासात भाषाविचार हा प्रमुख विषय असल्याने त्यातील व्याकरणाचे स्थान त्यांनी किती महत्त्वाचे वाटत होते याची कल्पना येते.

या प्रकरणात प्रा.प्रियोक्करांच्या प्रमाण मराठी भाषा व तिच्या बोली तसेच त्यांच्या व्याकरणविषयक कामगिरीचा परामर्श घेतला. प्रा.प्रियोक्करांचे प्रमाणभाषा मराठी आणि तिच्या बोलींच्या संदर्भात स्कूण लिखाण विचारात घेतल्यावर त्यांच्या मुळाशी त्यांचा भाषाभ्यास तक्ष्यनिष्ठ असल्याचा पडताळ येतो.भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने मराठीच्या अभ्यासास पूरक असे प्रा.प्रियोक्कर यांचे विवेचन अत्यंत ऐतिहासिक महत्त्वाचे आहे,याचा प्रयत्यय येतो.

प्रा.प्रियोक्करांच्या भाषा,वाङ्.मय व वाङ्.मयेतर अशा संशोधनपर लेखांचे समर्पक वर्गीकरण डॉ.मीना जोशी करून दाखवताना म्हणतात --

बाह्यरूपदृष्ट्या पुनर्मुद्रण ,संपादन,औपपत्तिक वा स्वतंत्र लेखन ,पुरस्कार, प्रस्तावना असे या लेखनाचे वर्गीकरण करता येईल. तर अंतरंगदृष्ट्या भाषा, व्याकरण ,बोली ,लिपी ,लिप्यंतर,भाषांतर,पाठचिकित्सा, व्युत्पत्ती इत्यादी

प्रकारांचे वर्गीकरण करावे लागेल. बास्ररूप वर्गीकरणाचा विचार केल्यास
माष्ठाविचारात कोणत्या प्रकारचे लेखन किती प्रमाणात त्यांच्या हातून
घडले याचा शोध लागतो. तर अंतःस्वरूप वर्गीकरणाच्या विचाराने
कोणत्या विषयाबाबतच्या कोणत्या नव्या विचारांचो मर मराठी/विचारात
घातली गेली हे समजते. ७८

निष्कर्ष

या प्रकरणातील आतापर्यन्तच्या विवेचनात प्रा. प्रियोक्करांच्या माझा अभ्यासविषयक मराठी कोंकणीच्या परस्परसंबंधांच्या संदर्भातील विचारांचा परामर्श घेतला. तो घेताना त्यांच्या माझा आणि लिपीविषयक मतांचा साकल्याने विचार केला. रोमनलिपीच्या तुलनेने देवनागरी लिपीची व्यवहार्यता ओळखून तिचा मराठी बोलीच्या यथोच्चारलेखनाच्या दृष्टीने उपयोग व्हावा, हा त्यांचा विचारही जाणून घेतलाच त्यांना जाणवलेल्या मराठी व्याकरणाच्या अभ्यासाचे महत्त्वही सविस्तरपणे स्पष्ट केले. प्रा. प्रियोक्करांनी महाराष्ट्री प्राकृतापासूनच्या मराठीची अवस्थातरे अभ्यासिली होती व त्यास अनुलक्षून त्यांनी विपुल संशोधनात्मक लेहोते,

मराठी व कोंकणीच्या परस्परसंबंधविषयक विवेचनात प्रा. प्रियोक्करांनी मराठी ही ग्रंथिक भाषा असून कोंकणी ही तिची स्क भाषिक अवस्था आहे असे जरी त्यांनी ठामपणे प्रतिपादिले असले तरी कोंकणीतील साहित्याचे अध्ययन करण्याची दिशा दाखवून भाषाभ्यासकांना स्क प्रकारे प्रोत्साहनच दिले आहे असे म्हणणे भाग पडते.

कोंकणीतून लिखाण करण्यास प्रा. प्रियोक्करांनी कधीही विरोध केला नाही. कोंकणीतील थोर लेखक श्री वामन रघुनाथ वर्दे वालावलीकर (उर्फ शणै गोंयबाव) यांनी स्वतःचो गोमंतोप-निष्ठाद् हे कोंकणीतील कथासंग्रह (१९३३) प्रकाशित केला होता. त्यावेळी मुंबईहून प्रसिध्द होणा-या महाराष्ट्र सारस्वते या त्रियत्कालीकात (मे, १९३३) प्रा. प्रियोक्करांनी या पुस्तकावर प्रशंसा जाळत अशिमानी असूनही प्रा. प्रियोक्करांनी असे कौतुक केलेले पाहून गणित तज्ञ मंगेश रुद्राप्या नाळ्कर्णी यांना नवल वाटले होते म्हणून श्री. नाळ्कर्णी यांनी तशी विचारणा केल्यावर प्रा. प्रियोक्करांना त्यांना खालीलप्रमाणे उत्तर दिले होते :

त्यात नवल ते कसले ? या पुस्तकाच्या आरंभीचे काही लेख मोठे लेखकाकडून लिहून घेऊन प्रसिध्द केले आहेत. केवळ गोव्याच्या बोलीमध्येच काय, पण कारवारी सावंतवाडी, उत्तर कोंकणी, चित्यावनी क-हाडी या इतर मराठी बोलीमध्येही असे काही वाङ्मय प्रसिध्द व्हावे, अशी माझी उत्कट इच्छा आहे.

शणै गोंयबाब च्या कोंकणी लेखनाला माझा विरोध नसून मराठी भाषेच्या द्देषाने कोंकणीचा सवतासुमा स्थापन करू इच्छितात, तो मात्र मला मान्य नाही. (हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे, पृ. २४८).

प्रा.प्रियोक्करांनी स्वतः ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांनी लिहिलेले ग्रंथ परिश्रमपूर्वक संपादित करून ते प्रसिध्द केले होते. आपल्या विद्यार्थ्यांना पीएच.डी. च्या अभ्यासासाठी दिलेले विषय हे अधिक कोंकणीविषयक होते. त्यातून त्यांची कोंकणीच्या विकासासाठीची तळमळ स्पष्ट होते. विविध बोलींमधील वाङ्मयानिर्मितीमुळे त्यांच्या संबंधित प्रमाणभाषा सर्वांगांनी समृध्द होऊन विकसित होत जातात, यासाठीच बोलींच्या अभिवृध्दीलाही जाणीवपूर्वक हातभार लावला पाहिजे, या मूळेतून प्रा.प्रियोक्कर यांनी कारवारमधील १९५१ साली मरलेल्या ३४ व्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून भाषाण करताना कोंकणी-मराठी यांच्या परस्परसंबंधाचा जो विचार मांडला तो लक्षावेधक वाटतो, ते म्हणाले होते --

कोंकणी असे आपण जिला म्हणतो त्या भाषाक अवस्थेमधूनच आजची सुसंघठित किंवा संस्कारयुक्त ग्रांथिक मराठी भाषा पुढे अस्तित्वात आली, हा मुद्दा मोठा मार्मिक व विचारणीय आहे. कोंकणी ही मराठीच आहे, हे फादर मैकेचे म्हणणे बरोबर पण मराठीवरून कोंकणी उगम पावली हे त्यांचे मत वस्तुस्थितीला धरून नाही. महाराष्ट्री प्राकृत व आजची मराठी यामधील ज्ञानेश्वरीची भाषा हा जसा एक दुवा आहे, तशीच जिला कोंकणी असे नाव देतात ती एक मधली भाषाक अवस्था आहे.... समुद्र जसा नदीनाल्यासवर पोचतो त्याप्रमाणे ग्रंथ भाषा निरनिराळ्या बोलीभाषामुळे समृध्द होऊन

तिची विचारप्रकट करण्याची शक्ती कळते. आपापल्या बोलींतील निवडक शब्द बेमालूमपणे लेखनात योजून त्यांना सर्वसामान्यता मिळवून देणे हाच आपल्या बोलीवरील प्रेम व्यक्त करण्याचा सरा मार्ग आहे.”

कोंकणीच्या बाबतीत प्रा. प्रियोळ्करांच्या या सामंजस्यपूर्ण भूमिकेसंदर्भात डॉ. वि. बा. प्रभुदेसाई यांनी व्यक्त केलेले मत प्रा. प्रियोळ्करांच्या कोंकणीविषयक वस्तुनिष्ठ भूमिकेवर नेमका प्रकाश टाकणारे आहे, ते लिहितात --

“ १९५१ सालच्या कारवारच्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय माष्टाणातून प्रियोळ्करांनी मांडलेले विचार म्हणजे कोंकणी-मराठीच्या परस्परसंबंधाकडे ते कसे समन्वयाच्या भूमिकेतूनच पहात होते त्याचेच प्रतीक म्हणवे लागेल.” ७९

प्रा. प्रियोळ्करांचे हे विचार म्हणजे एक प्रकारचे माष्टाकारण होते. पुढे इ.स. १९६१ साली पोर्तुगीजांच्या दास्यत्वाच्या शृंखलेतून मुक्त झाल्यावर गोव्याला स्वतंत्र राज्याचा दर्जा देण्याचा प्रस्ताव आला, त्यावेळी गोमंतकातील हिंदू व क्रिस्ती यांच्यात भावनात्मक खेच घडवून आणले पाहिजे, याकडे त्यांनी संबंधितांचे लक्षा वेधले. मुंबई प्रसिध्द होणा-या दैनिके लोकसत्ते च्या स्का दिवाळी अंकात (१९६२) त्यांनी वरील प्रस्तावावर आपले मत व्यक्त करताना त्यांनी लिहिले --

“ गोवा महाराष्ट्रात सामील झाल्यास त्याचा फायदा होईल की तोटा होईल त्याचा मी विचारच करीत नाही. गोमंतक हा भूगोल, इतिहास, माष्टा वगैरे गोष्टी लक्षात घेता महाराष्ट्राचा स्वाभाविक भाग आहे म्हणून तो महाराष्ट्रात समाविष्ट व्हावा, असे म्हणतो

“ गोवा पाच-पंधरावर्षी शेजारच्या राज्याला न जोडता स्वतंत्र ठेवायचा असेल तर खुशाल ठेवा, परंतु रत्नागिरी जिल्हातील तालुके व म्हैसूर राज्यातील मराठी भाषिक प्रथम जोडून घ्या.”

गोमंतकाचे महाराष्ट्रात विलीनिकरण न होता त्यास स्वतंत्र परंतु त्या प्रदेशात पूर्वापार चालत आलेल्या मराठी भाषेच्या प्रतिष्ठापूर्ण स्थानाला ढळ पोहोचू नये, अशी त्यांची ठाम मूष्कळा होती.

नंतर कोंकणीला दिल्लीच्या साहित्य अकादमी कडून १९७५ च्या फेब्रुवारी महिन्यात भारताची एक स्वतंत्र अर्वाचीन वाङ्मयीन भाषा (Independent Modern literary Language) म्हणून मान्यता देण्यात आली. गोव्याचे स्वतंत्र राज्य निर्माण होण्यापूर्वी गोव्याची राजभाषा एकमेव कोंकणी व मराठीला समान सवलती देण्याचे विधेयक गोवा विधानसभेत ४ फेब्रुवारी १९८७ रोजी बहुमताने संमत केले गेले. सदर विधेयकात गोव्यातील बऱ्याचशा लोकसंस्थेने मराठीतून शिक्षण घेतले असल्यामुळे शासनाशी संपर्क साधण्यासाठी मराठीचा वापर करता येईल. असे एक विधान होते. परंतु त्यामुळे मराठी भाषा बोलणारे उर्वरित गोमंतकियांपेक्षा उपरे आहेत, असा अर्थ काढला गेला परिणामी मीछाण आंदोलन झाले.

सुकून प्रा. प्रियोक्करांनी मराठीचा वारसा गोव्याने स्वताहून परंपरेने प्राणपणाने, स्वार्थत्याग करून सांभाळला असून तो कुणीही गोव्यावर लादलेला नाही, अशी इतिहासाची साक्षात् देत वारंवार सांगूनही काही उपयोग झाला नाही.

आता कोंकणीचा भारतीय राज्य घटनेच्या आठव्या परिशिष्टात समावेश करण्यात आला आहे. हे जरी सरी असले तरी कोंकणीच्या अभिवृद्धीसाठी भारतातील इतर कोणत्याही भाषांपेक्षा तिला मराठीच जवळची आहे, म्हणून गोव्यातील समाजात सामंजस्याचे व भावनात्मक स्फूर्तेचे वातावरण निर्माण करण्यास आणि तदनुसार विधायक कार्य पुढे नेण्यास मराठीला सन्माननीय स्थान मिळणे अत्यावश्यक आहे. आजवर मराठीने गोव्यात पारंपारिक सांस्कृतिक, वाङ्मयीन व शैक्षणिक वारसा जतन केला आहे, त्यामुळे मराठी भाषेलाही कोंकणीच्या जोडीने राजभाषा म्हणून उचित असलेले मानाचे स्थान देणे अपरिहार्य आहे.

अशा त-हेने प्रा. प्रियोळकरांकडून झालेल्या भाषाविषयक कामगिरीच्या संदर्भात खालील निष्कर्ष नोंदविता येतात: -

- १] इंग्रजीच्या रोमन लेखनपध्दतीत दोष असून एका चिन्हाने एकाच ध्वनी निर्दिष्ट व्हावा किंवा एक चिन्ह दाखविण्याकरिता एकापेक्षा जास्त चिन्हे नसावीत, हे आदर्श लिपीचे गमक आहे व त्यास अनुसरून हे गुण देवनागरीलिपीत जास्तीत जास्त प्रमाणात आहेत हे प्रा. प्रियोळकरांनी मराठी बोलींच्या बरोबरीचे लेखनाचा विचार करताना समर्पकपणे दाखविले.
- २] कोकणी ही भाषा की बोली या संदर्भात ऐतिहासिक चरित्रेच्याच्या आधारे तपशील देऊन अठराव्या शतकापूर्वी कोकणी भाषेचे नामाभिधान झाले नव्हते हे प्रा. प्रियोळकरांनी तर्कशुद्धपणे सिध्द केले. कोकणी ही मराठीचीच एक समर्थ बोली असल्याचे त्यांचे ठाम मत होते.
- ३] स्थलपरतवे व व्यवसायपरतवे कोकणी ही स्वतंत्र भाषा असून कोकणी व मराठीतील फरक म्हणजे एकाच भाषेच्या विकासातील दोन अवस्थामधील फरक आहे. हे प्रा. प्रियोळकरांनी सिध्द केले.
- ४] कोकणी ही मराठीचीच एक समर्थ बोली आहे, असे ठाम मत मांडत असतानाच प्रा. प्रियोळकरांनी बोलींचा विकास झाल्याखेरीज प्रमाण भाषांची अभिवृद्धी शक्य नसल्याने बोलींतून लेखन झाले पाहिजे या तत्वाचा पुरस्कार करण्यासाठी स्वतः ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांनी लिहिलेली गोमंतकी बोलीतील पुस्तके संपादित केली व इतरांच्या कोकणीतील लेखनाचे कौतुक करून तसे करण्यास प्रोत्साहनही दिले.
- ५] मराठीतील व्याकरणविषयक रचनांचा सांगोपांग इतिहास सांगून प्रा. प्रियोळकरांनी तत्संबंधित काही दुर्मिळ इस्त लिखिते संपादन प्रकाशितही केली.

संबंधातील या प्रकरणात प्रा. प्रियोळकरांनी भाषाविचाराच्या या परामर्शानंतर या पुढील प्रकरणात त्यांचा संशोधनपर बुत्तीतून सिध्द झालेल्या काही चरित्रांथांचा विचार करावयाचा आहे.

संदर्भ टीपा

१. Linguistic Survey Of India, Vol. VII, Calcutta, 1905,
Ed: George Abraham Grierson, "Indo-Aryan
family - Southern Groups, specimens of the
Marathi Language; "INTRODUCTION", p-164.
२. 'मराठी बोलीचे नमुने' (ग्रियर्सन संग्रहित), मराठी संशोधनपत्रिका,
मुंबई, १९६३-६४.
३. प्रियोक्कर, अ.का., गांधिक मराठी भाषा आणि कोंकणी बोली,
पुणे, १९६६, पृ.८.
४. तत्रैव, पृ. २१.
५. तत्रैव, पृ. ८.
६. तत्रैव, पृ. ९.
७. तत्रैव, पृ. ८.
८. तत्रैव, पृ. २३.
९. Muller Max, The Science of Language, 4th edition,
London, 1864, pp. 51-52.
१०. प्रियोक्कर, 'गांधिक मराठीभाषा आणि कोंकणी बोली, उ.नि.
पृ. २५.
११. तत्रैव, पृ. ८३.
१२. प्रा.अ.का. प्रियोक्कर स्मृतिसंग्रह, आत्मचरित्रे, संपा. सुभाषा मेण्डे, मुंबई,
१९७४, पृ. ५९.

१३. Bhandarkar Ramkrishna Gopal, Wilson Philo-
logical Lectures, Collected Works of Sir R.G.
Bhandarkar, "On Sanskrit and the Derived
Languages," a lecture delivered in 1877, Bombay, 1914.
१४. प्रियोष्कर, अ.का. बृहन्महाराष्ट्राचा सर्वश्रेष्ठ सम्राट, स्वयंसेवक,
गोवा, जानेवारी व मे १९२२, पृ. ३५.
१५. प्रियोष्कर, अ.का., गोमंतकाची सरस्वती, मुंबई, १९३४, पृ. १७.
१६. तंत्रैव, पृ. ३०.
१७. तंत्रैव, पृ. ३७.
१८. प्रियोष्कर, अ.का., बृहन्महाराष्ट्राचा सर्वश्रेष्ठ सम्राट, उ.नि.
पृ. ३५.
१९. Cartesão Armando, The Summa Orientale of
Tome Pires and the Book of Francisco
Rodrigues, Vol. I, London, 1944, "Introduction,"
p. 54.
२०. प्रियोष्कर, ग्रंथिक मराठी माळा आणि कोंकणी बोली, उ.नि.
पृ. ६६.
२१. CARTESÃO ARMANDO, op. cit., p. 75.
२२. प्रमुदेसाई, वि.बा., सतराव्याशतकातील गोमंतकी बोली, मुंबई,
१९६३, पृ. २८७
२३. Wicki Joseph, Documenta Indica, Vol. II,
Rome, 1950, p. 576.

२४. प्रियोष्कर, ग्रंथिक मराठी माषा आणिक कौकणी बोली, उ.नि.,
पृ. ३५.
२५. तत्रैव, पृ. ६५.
२६. तत्रैव, पृ. ६५.
२७. तत्रैव, पृ. ६५.
२८. Rice B. Lewis, Inscriptions at Shrawan-
Belgola, Bangalore, 1889.
२९. प्रियोष्कर, अ.का., म्हैसूरचा तिसरा कृष्णराज व त्याचा मराठी ग्रंथ :
संख्यारत्नकौश, मुंबई, १९६६, पृ. २, ३ व ७ .
३१. J. Gerson da Cunha, The Konkani Language and
Literature, Bombay, 1881, p. 25.
३०. तगारे, ग.वा.; राष्ट्रकुटकालीन मराठी, (चार लेख), महाराष्ट्र
साहित्य पत्रिका, पुणे, जाने, एप्रिल, ऑक्टो., १९४१, व जानेवारी
१९४२.
३२. Katre. S.M., The Formation of Konkani, 1st edition -
Bombay, 1942, pp. 152, 53, 2nd Ed. Poona, 1966, p. 174.
३३. प्रियोष्कर, ग्रंथिक मराठी माषा आणिक कौकणी बोली, उ.नि.,
पृ. ६२.
३४. तत्रैव, पृ. ६३.
३५. तत्रैव, पृ. ६३.
३६. तत्रैव, पृ. ६७-६८.
३७. Priolkar A.K., Printing Press in India,
Bombay, 1958, p. 152.

३८. पिसुर्लेकर, पांडुरंग सखाराम, "डॉ. वि. बा. प्रमुदेसाई यांचा प्रबंध - सतराव्या शतकातील गोंयंतकी बोली", मांडवी, जानेवारी, १९६४.
३९. CARTESÃO., op. cit., p. 160.
४०. प्रियोक्कर, अ. का., 'कानारी', कोंकणी : माळावाचक शब्द, मराठी संशोधन पत्रिका, संपा. अ. का. प्रियोक्कर, मुंबई, १९६६, पृ. ७३.
४१. तत्रैव, पृ. ७५.
४२. Albuquerque Afonso de, Cartas para, El-Rei, D. Manuel I. (Ed: A. Barão), Lisboa, 1942.
४३. प्रियोक्कर, ग्रंथिक मराठी माळा आणि कोंकणी बोली, उ. नि., पृ. ६९ व ७२.
४४. तत्रैव, पृ. १२९. also, Burton Richard F., Goa and The Blue Mountains on Six Months of Sick Leave, ^{London} First Publication 1851, New Delhi, Second Publication 1991, (p. 151)
४५. तत्रैव, पृ. १२९.
४६. तत्रैव, पृ. ७९.
४७. तत्रैव, पृ. ६९.
४८. तत्रैव, पृ. ७०.
४९. तत्रैव, पृ. ७० आणि Albuquerque, op. cit., p. 377.
५०. Rego A. da Silva, Documentação para a Historia das missões do Padroado Portuguesa do Oriente, Vol. III, p. 376.
५१. → Wicki., op. cit., Vol. VI, p. 102-3.

५२. प्रियोक्कर, ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोंकणी बोली, उ.नि.
पृ. ९३.
५३. पठाण, सुसुफखान महमदखान, 'भाषाविज्ञान : ऐतिहासिक आणि
वर्णनात्मक', (संपा.स.गं.मालशी व इतर), पुणे,
प्रथम आवृत्ती, १९८२. द्वितीयावृत्ती: १९८७, पृ. २६४.
५४. राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ, 'ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचे
व्याकरण', (संपा.शं.गो. तुळपुळे), मुंबई, १९५५, पृ. १३२.
५५. Wilson John, Bombay Administration Report for
1872-73, Indian Antiquary, Vol. II, "The Tribes
and Languages of the Bombay Presidency," p.221.
५६. Chavan V.P., The Konkani and The Konkani
Language, Bombay, 1924, p.40 and p.44.
५७. Katre, op.cit. p.172.
५८. प्रियोक्कर, ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोंकणी बोली, उ.नि.पृ. १०५.
५९. Katre, op.cit. p.175.
६०. Grune P.D., An Introduction to Comparative
Philology, Poona, Third Print 1958, p.19.
६१. प्रमुदेसाई, उ.नि.पृ. १४७.
६२. Katre, op.cit., p.172.
६३. प्रियोक्कर, ग्रांथिक मराठी भाषा आणि कोंकणी बोली, उ.नि.पृ. ४२.
६४. तत्रैव, पृ. ४९.
६५. तत्रैव, पृ. ५५.
६६. तत्रैव, पृ. ५६.
६७. तत्रैव, पृ. ५७.

६८. जोशी, मीना, 'प्रियोळकरांचा माळाविचार', प्रा.अ.का.प्रियोळकर, स्मृतिग्रंथ, उ.नि.पृ.१२१.
६९. प्रियोळकर, अ.का., मराठी व्याकरणाची कुळकथा, मुंबई, १९३६.
७०. तर्ककर, दादोबा पांडुरंग, मराठी लघुव्याकरण, (३३वी आवृत्ती), मुंबई, १९५०, संपा.अ.का.प्रियोळकर.
७१. क्रमवंत जगन्नाथशास्त्री व इतर, महाराष्ट्र माळाचे व्याकरण, मुंबई, १९५४, संपा.अ.का.प्रियोळकर.
७२. Grammatica Marastha, (लेखकाचे नाव नाही), संपा.अ.का.प्रियोळकर, Journal of The University of Bombay, Vol. XXII, part 2, Bombay, September, 1954.
७३. Deshpande Suryaji Anandrao., Gramatica da Lingua Marashta, Nova Goa, 1876, p.50.
७४. प्रियोळकर, ग्रंथिक मराठी माळा व कोंकणी बोली, उ.नि.पृ.१२७.
७५. क्रमवंत, उ.नि. 'forward', पृ.५.
७६. Mitchell J. Murray, "Marathi Works composed by the Portuguese," Journal of The Royal Asiatic Society of Bombay Branch, Vol. III, Part I, BOMBAY, 1849, p.132.
७७. GRAMMATICA MARASTHA, op.cit., p.134.
७८. जोशी मीना, उ.नि.पृ.१२४.
७९. प्रमुदेसाई, वि.बा., 'प्रा.अ.का.प्रियोळकर : व्यक्तित्व, साहित्य व संशोधनदृष्टी, मुंबई विद्यापीठाचा मराठी विभाग आणि मराठी संशोधन मंडळ (मुंबई) यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित 'कै. प्रा.अ.का.प्रियोळकर जन्मशताब्दी स्मृतिचर्चा' त दि.५ सप्टेंबर, १९९४ रोजी वाचलेला निबंध.

प्रकरण पाचवे

प्रा.अ.का.प्रियोळकर यांनी केलेले चरित्रलेखन --

प्रा.प्रियोळकरांनी केलेल्या चरित्रपर लेख व चरित्रग्रंथांचे स्थूल मानाने खालील तीन प्रकारांत वर्गीकरण करता येण्यासारखे आहे.

१. प्राचीन मराठी कवींची चरित्रे : उदा.
 - अ) रघुनाथपंडित (चरित्र व काव्यविवेचन)
('रघुनाथपंडित विरचित दशमंती स्वयंवर' मध्ये अंतर्भूत), १९३५.
 - आ) श्री मुक्तेश्वराचा शोध :
('मुक्तेश्वरकृत महाभारत - आदिपर्व, खंड १ ते ४' मध्ये अंतर्भूत),
१९५१.
 - इ) अमृतानंद
('अमृतानंद विरचित योगराज टिळक' मध्ये अंतर्भूत) १९५६.
 - ई) यदुमाणिककृत गणेशपुराण १९५९.
 - उ) मुसलमानांची मराठी कविता, १९६५.
 - ऊ) म्हैसूरचा तिसरा कृष्णराज.
('म्हैसूरचा तिसरा कृष्णराज व त्याचा मराठी ग्रंथ : संख्या
रत्नकोश' मध्ये अंतर्भूत) १९६६.

२. जेजुइत मराठी लेखकांचा परिचय करून देणारे चरित्रपर लेख उदा.--

- क) जजुर्वेदी ब्राह्मण (रॉबर्ट दी नोबिली), १९४७.
- ख) सेंट फ्रान्सिस झेवियर, १९५२.

ग) (ब्रिश्चन फ्रेडरिक) स्वार्टझ (मराठी), १९५४.

३. French Author of a Marathi Parana-Fr. Etienne, de La
Croix - 1960.

घ) कवी पाद्री मानुयेल ज्यांकिश द नौराँज्ये (क्रिस्ताचे यातनागीत मध्ये अंतर्भूत) १९५९.

च) फादर तोमस स्टिफान्स (पाद्री तोमस स्टिफान्सकृत दौत्रिन क्रिस्तां मध्ये अंतर्भूत)- १९६५.

छ) पाद्री आंतोनियो-द-सालदांज.

३. स्कोणिसाव्या शतकातील मुंबईच्या आणि पर्यायाने महाराष्ट्राच्या जीवनावर आपल्या कर्तृत्वाने सौलवर परिणाम घडविणा-या काही कर्तबगार व्यक्तींची चरित्रे अथवा चरित्रपर लेख. उदा. --

ट) परलोकवासी प्रोफेसर पांडुरंग दामोदर गुणे, १९२२.

ठ) गुंजीकर : चरित्र व वाङ्.मय कार्य, ('रा.मि.गुंजीकर यांचे संकलित लेख' (पहिला संड) मध्ये अंतर्भूत), १९४२.

ड) परशुराम पंत तात्या गोडबोले, ('नवनीता' ची शतसांवत्सरिक सुधारुन वाढवलेली अठरावी आवृत्ती' त अंतर्भूत) १९५७.

ढ) रावबहादूर दादोबा पांडुरंग : आत्मचरित्र व चरित्र, १९४७,

ण) केळनाना छत्रे यांचो टिपणवही - , १९५८.

त) गोविंद नारायण माडगाकर (व्यक्ती आणि वाङ्.मय) १९६५.

थ) मेजर मोत्सवर्थ व त्याचा मराठी इंग्रजी कौश, १९६७.

द) गोपाळराव हरि देशमुख, व्यक्ती वाङ्.मय व विचार.

(लोकहितवादी कृत निबंधसंग्रह' मध्ये अंतर्भूत , १९६७.

घ) रामकृष्ण बाळकृष्ण जयकर.

('परमहंस समा व तिचे अध्यक्ष रामकृष्ण बाळकृष्ण' मध्ये अंतर्भूत) १९६६.

न) गायत्री मंत्र जपणारा हिंदुधर्मप्रिमी (कर्नल व्हॅन्स) कॅनेडी, १९६७.

प) देशी ग्रंथालय चळवळीचा जनक, कर्तबगार कॅप्टन (पी.टी.) फ्रेञ्च

१९६८.

फ) कै. नारायण दीनानाथ वेलकर, १९७०.

ब) डॉक्टर माऊ दाजी लाड : व्यक्ती, काल व कर्तृत्व, १९७९.

प्रा.प्रियोक्करांनी त्यांचे गुरू डॉ.गुणे यांच्या निधनानंतर आपला पहिला लेख लिहिला. त्यास चरित्रात्मक स्वरूप जरी असले तरी पुढे जीवनमर अलिप्त भावनेने संशोधनपर लिखाण करणारे प्रा.प्रियोक्कर डॉ.गुणे यांच्या मृत्युमुळे त्यात गहिंवरून आलेले अधिक जाणवतात.^१ अशाच प्रकारचा त्यांचा दुसरा गौरवपर लेख म्हणजे 'मुसोलिनी' होय. ^२ त्यामुळे संशोधनाचे स्वरूप असलेला त्यांचा पहिला महत्वाचा चरित्रपर लेख असा 'नलोपारख्यान कर्ता रघुनाथपंडित चंदावरकर', शिवाजीचा प्रधान (१९३१)चा उल्लेख करता येईल.^३ त्याचेच पुनर्लेखन करून नंतर १९३५ साली प्रा.प्रियोक्करांनी पाठचिकित्सापूर्णा संपादन करून प्रसिध्द केलेल्या 'रघुनाथपंडित दमयंतीस्वयंवर' या ग्रंथास तो जोडण्यात आला.

रघुनाथपंडित हा 'दमयंती-स्वयंवर' या मराठी काव्याचा कर्ता तंजावरचा देशस्थ ब्राह्मण असावा असे प्रमेय प्रा.प्रियोक्करांनी या चरित्रपर लेखात मांडले.

१९०३-०४ च्या आसपास कै. धनश्याम सांबा मळकर्णेकर यांना कारवार येथे दमयंतीस्वयंवराची एक हस्तलिखित प्रत सापडली होती, तिच्या अखेरीस --

१. नळाते देऊनी वर पियुषापानीही गगनीं ।
निघाले, त्यामागे नळसहकरी राजगमनी ॥
स्वराज्यीं सर्वांते द्विजकृष्णजनाते सुखिकरी ।
कथा ऐसी चंदावरकर रघुनाथाचि करी ॥ १

असा श्लोक आहे.

प्रा.प्रियोक्कर या संदर्भात तर्क चालविताना लिहितात --

१ वास्तविक हा श्लोक प्रक्षिप्त आहे, परंतु ज्याने तो रचला व मूळ काव्यामध्ये

घुसडला , त्याला रघुनाथ पंडितांसंबंधी काही तरी वैयक्तिक माहिती असावी, असे स्पष्ट दिसते आणि त्यामुळे हा श्लोक मूळ कवीवर प्रकाश पाडण्याच्या दृष्टीने महत्वाचा मानला पाहिजे. ४

दमयंतीस्वयंवरा' ची स्कंदर माझा व रचना पाहिली असता या काव्याचा कर्ता चांगलाच विद्वान पंडित असून या काव्यातील जे अनेक अरबी-फारसी शब्द आढळतात त्यावरून तो दरबारात वावरणारा असावा, असे प्रा.प्रियोक्करांचे मत झाले व त्यातील अनेक अंतर्गत आधारानुसार तसेच 'पंडितराव बखरी' तील व इतर ऐतिहासिक साधनसामुग्रीच्या साहाय्याने त्यांनी रघुनाथपंडित हा शिवाजीचा पंडितराव असल्याचे मत मांडले .परंतु आपला तसा आग्रह नाही हे सांगून पुढे प्रा.प्रियोक्कर लिहितात --

दमयंतीस्वयंवरा' स्थानाचा कर्ता हाच शिवाजीचा पंडितराव ठरला काय किंवा अन्य कोणी असला काय, त्याच्या काव्यापासून आम्हाला प्राप्त होणा-या आनंदात मुळीच फरक होणार नाही. स्का चांगल्या मराठी कवीच्या अज्ञात चरित्रावर प्रकाश पाडता आला तर पहावा स्वढयाकरिता हा विनम्र प्रयत्न आहे. ५

पुढे १९५० मध्ये प्रा.प्रियोक्करांनी मराठी संशोधन मंडळा' तील कार्याचा आरंभ करित असताना वरील मूष्णिका बाळगूनच 'मुक्तेश्वरकृत महामारता' च्या संपादनाविषयी मुक्तेश्वराबद्दल चरित्रात्मक नवीन माहिती अभ्यासकांच्या ध्यानी आणून दिली. मराठीच्या वाङ्.मयेतिहासातील त्यांची ही मोलाची कामगिरी होय. त्यांनी संपादिलेल्या या व इतर प्राचीन काव्याच्या कर्त्यांसंबंधी शक्यतितकी साधार माहिती देणे, हे त्यांच्या संपादनाचे एक वैशिष्ट्य ठरते.

गोपंतकातील जेजुइत मराठी वाङ्.मय हा प्रा.प्रियोक्करांच्या निदिध्यासाचाच विषय असल्याने त्यांनी काही जेजुइत धर्मप्रचारकांच्या जीवन-कार्याचाही परिचय अभ्यासपूर्ण शैलीत करून दिला, त्यामुळे सोळाव्या शतकात

दक्षिण हिंदुस्थानात ख्रिस्तीकरण कसे झाले, याची समग्र कल्पना येते. प्रा. प्रियोक्करांनीच म्हटल्याप्रमाणे संशोधकांच्या सत्यव्रताला जाणून झोवियर्सचे गुण व दोषा यांचे (मी) वर्णन केले. ^६

झोवियर्सची आपल्या कार्यासंबंधी तपशीलवार माहिती देणारी अनेक पत्रे उपलब्ध आहेत परंतु त्यामध्ये कौठेही असाचमत्कार त्याने केल्याचा उल्लेख नाही. ^७ हे सत्य प्रा. प्रियोक्करांनी प्रकाशात आणले. या व इतर ख्रिस्ती ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांना देशी माळांच्या शिक्षणाची बरीच आवश्यकता भासत होती, हे स्पष्ट करित असता त्यांच्या वाङ्मयीन कार्याचे मूल्यमापनही प्रा. प्रियोक्करांनी केले. पाद्री आंतोनियो सालदांज ला त्यांनी ख्रिस्ती महीपती असे म्हटले आहे. ^८ तर 'स्टिफन्स इतका कुवाचा मराठी माळाचा व्यासंग नसावा. मराठी माळापेक्षा हिंदु धर्माची वर्मस्थाने शोधण्याकडेच त्याचे जास्त लक्ष दिसते.' याकडे अभ्यासकांचे लक्ष वेधले असले तरी काव्यातील माळाक वैशिष्ट्यांचे अध्ययन करित असताना त्यांच्या अनुषांगाने जेजुइतांच्या जीवनाचा परिचय करून देणे, इतकाच मर्यादित हेतू प्रा. प्रियोक्करांनी ठेवला होता हे स्पष्ट होते.

प्रा. प्रियोक्करांनी विशिष्ट दृष्टिकोन समोर ठेवून स्कोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या जडण-घडणीला महत्वाचा हातभार लावणा-या काही मानक-यांची चरित्रे लिहिली आहेत.

महाराष्ट्रातील १९व्या शतकाचा विचार करित असताना अव्वल इंग्रजी अमदानीचा विचार अभिप्रेत असतो. १८१८ मध्ये तत्कालीन मराठा राज्याचे अध्वर्यू असलेल्या पेशव्यांचे राज्य इंग्रजांनी घेतल्यावर त्या प्रांतातील प्रशासनाचे दायित्व माऊंट स्टुअर्ट रॉफिन्स्टन सारख्या स्का कर्तृत्ववान व्यक्तिमत्त्वाच्या नियंत्रणाखाली सौभवण्यात आले. लॉर्ड स्लॉफिन्स्टनच्या राज्यकारभार चालविण्यासंदर्भात प्रा. प्रियोक्कर लिहितात --

या नव्या मुलखाची व्यवस्था करण्याकरिता जे अधिकारी नेमाक्याचे त्यांना आपल्या कामात यश मिळवायचे असल्यास स्तदेशियांच्या आचार - विचारांशी विरोधी वर्तन त्यांनी करता कामा नये, असे स्लफिन्स्टनचे मत होते. यासाठी त्यांनी स्तदेशियांचे आचार-विचार समजून घ्यावेत तरच महाराष्ट्रातील लोकांना त्यांच्याबद्दल आपलेपणा उत्पन्न होईल व हे अधिकारी मराठी भाषा जाणणारे असतील तर राज्यकारभार सुकर होईल असे स्लफिन्स्टनचे धोरण असून तो स्वतः या धोरणानुसार वागत होता. ९

स्लफिन्स्टनच्या स्कंदर व्यक्तिमत्त्वाचे व त्याच्या कारभाराचे आदरपूर्वक दिग्दर्शन करून झाल्यावर अशाच स्वरूपाच्या आणखी स्का लेखात प्रा. प्रियोक्कर लिहितात --

स्लफिन्स्टन हा अत्यंत थोर मनाचा पुरुष होता, हे यावरून आपणास दिसून येईल. कोलुबुर्क^० याने लिहिलेले त्याचे चरित्र आपण प्रत्येकाने अवश्य वाचावे, अशी आपणास माझी शिफारस आहे. म्हणजे स्लफिन्स्टनचे उदार मन, विद्याव्यासंग व संशोधकीदृष्टी कशी होती याची कल्पना आपणास येईल. त्याकाळचे अनेक इंग्रज अधिकारी अशा थोर मनाचे होते. हिंदुस्थानच्या लोकांचे कल्याण करण्याकरिता इंग्रजांचे आगमन झाले आहे, अशी त्यांची भावना होती, पुढे मात्र मल्या बु-या मार्गाने आपली सत्ता हिंदुस्थानात टिकवणे, हेच त्याचे धोरण राहिले व त्याचा परिणाम शेवटी व्हावयाचा तोच झाला. महाराष्ट्रातील किंवा मुंबई इलाख्यातील इंग्रजी अमलाचा सुमारे सव्वाशे वर्षांचा इतिहास निर्विकारबुद्धीने लिहिण्याची योग्यवेळ सध्या आली आहे. ११

अशा निर्विकार मनाचेच प्रा. प्रियोक्करांनी १९ व्या शतकाचा शोध घेतला. तो वाक्कांपर्यन्त पोहचविण्यासाठी त्यांनी लिहिलेले विविध विषयांतर्गत चरित्रपर लेख व दौन बृहच्चरित्रग्रंथ पाहिले की त्यांच्या परिश्रमशीलतेची साक्षात्पिळते. त्यांच्या चरित्रपर लिखाणात ज्या इंग्रजांचा हिंदुस्थानातील भाषा व वाङ्मय यांच्या अभ्यासाकडे मांडाक कल असेल त्यांची नेहमीच प्रा. प्रियोक्करांनी

गौरवपूर्ण नोंद केली आहे म्हणूनच मुंबईतील स्का नव्या पुलाला -

" महाराष्ट्रातील मराठी भाषेचा पहिला कौशाकार जनरल व्हॅन्स केनेडी यांचे नाव घावे आणि त्याची माहिती देणारा शिलालेख पुलाच्या प्रवेशस्थानी लावावा अशी सूचना त्यांनी केली. " ^{११} मात्र कॅप्टन केनेडीने १८२४ साली वर निर्देशिलेला "A Dictionary of Maratha Language "

सिध्द करताना त्यास जोडलेल्या प्रस्तावनेत --

" It must be observed that the Marathi is merely a spoken language and that it has never been cultivated or refined by authors either in prose or verse "

असे अज्ञानमूलक विधान केलेले पाहून प्रा.प्रियोक्करांनी खेदपूर्वक लिहिले --

" या उद्गारांवरून त्या काळच्या मराठी भाषेच्या इंग्रज अभ्यासकांना, किंवा निदान व्हॅन्स केनेडींनी तरी, आपले बखरीसारखे गधवाडू. मय सौडाच, परंतु ज्ञानेश्वरांपासून मोरोपंतापर्यन्तच्या कवीश्वरांचे पधवाडू. मय, त्याची दादच नव्हती असे म्हणावे लागते. "

" आधुनिक गधवाडू. मयाला इंग्रजांकडूनच चालना मिळाली ही गोष्ट जरी खरी असली तरी जुन्या करारात लिहिल्याप्रमाणे ईश्वर म्हणाला " Let there be light and there was light " अशी इंग्रजांनी केवळ शून्यातूनही मराठी वाडू. मयसृष्टी निर्माण केली, ही जी केनेडीची समजूत, ती प्राप्त म्हणावी लागते. ^{१२}

प्रा.प्रियोक्करांनी कॅप्टन विलियम मोत्सवर्थ (१७९५-१८७२) वर लिहिलेल्या चरित्रपर लेखात त्याच्या १८३१ साली प्रसिध्द झालेल्या मराठी - इंग्रजी कौशाच्या वैशिष्ट्यांची दखल घेतलेली आहे ते या संदर्भात लिहितात --

मोत्सवार्थी ज्या काळी आपला कोश तयार केला, त्याकाळी फारच थोडे जुन्या किंवा नव्या वाङ्मयाचे ग्रंथ छापून प्रसिध्द झाले होते. हस्तलिखित पोथ्या किंवा लोकांचे व्यवहारातील बोलणे हीच शब्द गोळा करण्याची त्यांची खाण होती अशा स्थितीत त्याने हे जे प्रचंड कोशकार्य केले ते खरोखरीच विस्मयजनक आहे. ^{१३}

सन १८४५ मध्ये मुंबईत नेटिव जनरल लायब्ररी स्थापन झाली होती, ती कर्नल पी.टी.फ्रँच यांच्या प्रयत्नामुळे शक्य झाली म्हणून प्रा.प्रियोळ्करांनी त्यांना देशी ग्रंथालय चळवळीचा जन्म असे म्हणून गौरविले आहे. लोकहिता-करीता जो झटला अशा कोणाही माणसाचे आपण कृतकृत्य असले पाहिजे, मग तो कोणत्याही धर्माचा, वंशाचा किंवा देशातील असो अशी व्यापक मूष्का ठेवूनच त्यांनी अव्वल इंग्रजी काळातील थोर परकी व्यक्तिमत्त्वांच्या संदर्भात चरित्रपर लेखन केलेले आहे.

१९व्या शतकात असे काही नवशिष्टाणांचा पाया घालू पाहणारे इंग्रजांची सेवा मजबूत करण्याचा उद्देशाने ज्ञानाचा प्रसार करण्याचे असले तरी लॉर्ड मॅकलेसारखे, इंग्रजी माध्यमाद्वारे प्रयत्न चालूच ठेवत होते. धार्मिक व सामाजिक आंदोलने आकाराला येऊ लागली होती. अशावेळी कवी परशुराम पंततात्या गोडबोले यांच्या कार्याचे महत्त्व जाणवते. गंगामहात्म्ये कर्ते गोडबोले (१७९९-१८७४) रसिकाग्रणी म्हणून त्यांच्या काळी विशेषा प्रसिध्द होते. त्यांच्या रचनांचा परिचय प्रा.प्रियोळ्करांनी करून दिला आहे, पण त्याही पेक्षा गोडबोले यांच्या वेगळ्या कार्याविषयी सांगण्यासाठी ते लिहितात --

आपल्या जुन्या वाङ्मयाकडे देशी व विदेशी लोकांचे लक्ष वेधण्याचे किंवा जास्त लोकप्रिय करण्याचे कार्य परशुरामतात्या गोडबोले यांनी आपल्या 'नवनीता' च्या द्वारे केले. ^{१४} अर्थात त्याला कारणही तसेच होते. जुन्या सनातनी लोकांचा प्राचीन ग्रंथ प्रकाशनाला आश्रय नव्हता व असे धार्मिक ग्रंथ मुद्रित व्हावे याच्याशी मुळात ते सहमत नव्हते.

इंग्रजीराज्य स्थापन झाल्यावर मुंबईच्या सार्वजनिक जीवनाचा ज्यांनी

पाया घातला अशा व्यक्तींमैकी नारायण दीनानाथ वेलकर यांचे स्मरण करून घावे म्हणून प्रा.प्रियोळ्करांनी स्क चरित्रपर लेख लिहिला.^{१५} त्यात वेलकरांचा त्रोटक परिचय देऊन त्यांचे चरित्र व उपलब्ध वाङ्मय ग्रंथ रूपाने स्कत्र प्रसिध्द करण्यासारखे आहे असे सांगितले व चरित्रलेखांस स्क विषाय उपलब्ध करून दिला. त्या काळाच्या बहुतेक सर्व आंदोलनांचा समग्र इतिहास प्रा.प्रियोळ्करांच्या चरित्रग्रंथांतून आढळतो. अर्थात हा इतिहास संपूर्णपणे सलग असा जरी उपलब्ध होत नसला तरी परिश्रमपूर्वक व पदरमोड करून साधनसामग्री मिळवून वेगवेगळ्या संदर्भात लिहिला आहे.

पाश्चात्यधर्तीने इंग्रजीतून अध्ययन केलेल्या महाराष्ट्रातील पहिल्या पिढीत दादोबा पांडुरंग तर्सकर यांचे नाव येते. तत्कालीन जीवनात नव्यानेच डोकावू पाहणा-या आधुनिक विचारांबद्दल स्वतंत्र व गंभीरपणे चिंतन करणारे दादोबा पांडुरंग स्क विद्वान म्हणूनच ओळखले जात.त्यांनी आत्मचरित्र लिहिले होते. प्रा.प्रियोळ्करांनी दादोबा पांडुरंगाच्या चरित्रग्रंथातील पूर्वार्धात दादोबांचे आत्मचरित्र (१८१४-१८४८) दिले व उत्तरार्धात आत्मचरित्रानंतरच्या कालसंहावर आधारित दादोबांचे चरित्र (१८४८-१८८२) लिहून जोडले.त्यांनी केलेल्या आत्मचरित्राच्या संपादनात त्याची मूळप्रत, त्यावरून लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकरांनी नक्कल करून घेऊन सिध्द केलेली प्रत, तसेच विविधज्ञानविस्तार त आलेला त्या आत्मचरित्राचा काही भाग घेऊन त्यातील घटनांची संगती लावण्यासाठी दादोबांनी ज्या व्यक्तींचा व संस्थांचा निर्देश केला आहे त्यांचा प्रा.प्रियोळ्करांनी प्रयत्नपूर्वक शोध घेतला व साधार माहिती तळटीपांत दिली.

दादोबांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्राच्या लेखनाचे स्वरूप केवळ आत्मकथेचे निवेदन करण्यापुरतेच होते.तद्द्वारा काही अंशी तात्कालीन समाजाचे जीवनचरित्र रेखाटले गेले होते. प्रा.प्रियोळ्कर यांनी दिलेल्या तळटीपांमुळे मात्र दादोबांचे जीवनकार्य तर स्पष्ट होतेच शिवाय त्यांच्या काळाचेही यथास्थित दर्शनही घडते.

या तळ्ठीपांचा उपयोग कोणत्या प्रकारे होऊ शकतो या संदर्भातील प्रा.प्रियोक्करांचे विचार मननीय वाटतात. या विषयी स्पष्टीकरण करण्यासाठी ते लिहितात --

दादोबांचे हे आत्मचरित्र त्यांच्या वैयक्तिक माहितीपेक्षाही त्यांच्या काळाच्या माहितीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. इंग्रजी अमदानीतील पहिल्या साठ-पाऊणशें वर्षांत शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक, वाङ्. मयविषयक व राजकीय ज्या उलाढाली होऊन गेल्या त्यांचा हा संपूर्ण इतिहास असला तरी त्याची बीजे या ग्रंथात सापडू शकतील. व तळ्ठीपांच्या आधारेने स्थाबला जास्त माहिती मिळवता येईल.^{१९}

म्हणूनच त्यांना आपण लिहिलेल्या चरित्रग्रंथांत अभ्यासपूर्ण तळ्ठीपा असणे ही एक अपरिहार्य बाब आहे असे वाटत असे. चरित्र हे वाचनीय असले पाहिजे, त्यात तळ्ठीपांची अडगळ नको असे म्हणणा-यांना उद्देशून प्रा.प्रियोक्कर म्हणतात --

असे लोक मेटले म्हणजे -

अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं शिरसि,

मा लिख, मा लिख, मा लिखे असे म्हणण्याचा प्रसंग येतो.^{२०}

पराठी भाषेच्या व्याकरणाचे पाणिनी म्हणून ज्ञात असलेल्या दादोबांच्या व्यक्तिगत जीवनावर प्रकाश टाकणारी साधनसामुग्री प्रा.प्रियोक्करांना प्रयत्न करूनही उपलब्ध झाली नाही तरी तत्कालीन शासकीय कचे-यांतील संदर्भसाधने व नियतकालिके प्रयत्नपूर्वक संपादन करून दादोबांचे चरित्र त्यांनी पूर्ण केले. या संदर्भसाधनांत बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे अहवाल, जनरल डिपार्टमेंट, रिव्हिन्यू डिपार्टमेंट, पॅलिटिकल डिपार्टमेंट, आरिण्टल डिपार्टमेंट, बॉम्बे ब्रांच ऑफ दी रॉयल एशियाटिक सोसायटीमधील अभ्यासपूर्ण नोंदी या चरित्रात आढळतात. अशा नोंदींचा उपयोग करून दादोबांचे चरित्रलेखन करण्याच्या निमित्ताने त्या काळात होऊ घातलेल्या स्वातंत्र्याचा, राजकीय जागृतीचा उगम व विकास कसा होत गेला, त्याचा साद्यंत इतिहास उभा केला आहे.

ॐ मुंबईतील धार्मिक स्थित्यंतरे या प्रकरणामधून तत्कालीन परिस्थितीवर बोट ठेवताना प्रा. प्रियोक्कर लिहितात --

ॐ मराठी माणोला नियमबध्द करून तिला ठाकठीक स्वरूप दादोबांनी आपल्या व्याकरणाच्या द्वारे प्राप्त करून दिले ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे, परंतु आपल्या धर्मापे जी घातक अनवस्था व बजबजपुरी पानली होती ती दूर करून आपल्या धर्माचे खरे शुध्द स्वरूप आपल्या देशबांधवांना समजावून द्यावे व समाजधारणेला त्याला जास्त पात्र करावा, त्याबद्दल दादोबांनी जे उद्योग केले त्याची गणना मात्र फारच थोड्या लोकांना असेल. महाराष्ट्र माणोच्या व्याकरणाप्रमाणे धर्माच्या व्याकरणाचेही पाणिनी दादोबा होते, हे समजून घेताना त्याकाळची परिस्थिती लक्षात घेणे अवश्य आहे. २१

१८५० साली परमहंससभे ची मूलतत्वे आरंभी अज्ञातच होती व पुढे त्याविरुध्द गहजबही झाला. जात मोडली जावी म्हणून परमहंस सभे च्या समासदास पाव साप्याचा विधी करणे आवश्यक वाटले होते.

ज्याप्रमाणे धार्मिक क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रयत्न चालू होते तसेच सामाजिक राजकारणाच्या क्षेत्रातही लोकहितवादी सारखी तळमळीची विद्वान मंडळी प्रबोधन करित होती, यासंबंधी प्रा. प्रियोक्कर लिहितात --

ॐ लोकहितवादींच्या लेखांमध्ये आपणास यावेळच्या समाजस्थितीचे ठिकठिकाणी उत्कृष्ट चित्र पहावयास मिळते. या जुन्याचा अभिमान वाटण्यापेक्षा तिरस्कार वाटणेच व त्याच्या स्मरणाने त्वेष्टा येण्यापेक्षा संताप होणेच जास्त सहजे होते, हे विसरता येत नाही. २२

विशेषात: लोकहितवादींनी --

ॐ आमचे प्रजेचे जसे आम्ही रक्षण करतो तद्वत तुमचेही करू, परंतु तुमचे वर्चस्व नको हे निबंध संग्रहात सांगितलेले (पृ. २५४) पाहून एक प्रकारे भारत छोडो ची घोषणा भविष्य काळात दिली जाईल हे लोकहितवादींनी द्रष्टेपणाने ओळखले होते हे पाहून नवल वाटते.

प्रा.प्रियोक्करांना या ग्रंथात चरित्रनायकाच्या अंतरंगाची ओळख पटवून घेण्यास पत्रे, टिपणे, रोजनिशा, नातेवाईकांनी दिलेली माहिती वगैरे अनुफलब्ध होती, त्यामुळे दुस-याचे मन म्हणजे अंधकार दाटलेले अरप्ये असे प्रा.रा.चिं. लागूनी याच चरित्रग्रंथात 'आत्मचरित्र, चरित्र आणि आठवणी' त म्हटले आहे ते समर्पक वाटते.

असे असूनही प्रा.प्रियोक्करांनी चरित्रविषयाक तपशीलवारपणे केलेले वाचन व वर्णनविषयाशी तादात्म्य साधल्याने दादोबांचे आत्मचरित्र चित्तवेधक वाटतेच तसेच महाराष्ट्रातील सर्वेक्षा आंदोलनांचे चित्र स्पष्ट होत असतानाच दादोबांच्या कर्तृत्वाचाही परिचय होतो. कर्तृत्वाच्यासंदर्भात दादोबांची तुलना केवळ राजाराम मोहन राय यांच्याशीच करता येईल हे स्पष्ट करताना प्रा.प्रियोक्कर लिहितात --

राममोहन राय प्रमाणेच त्यांचा इंग्रजी संस्कृत व फारशी भाषांचा अभ्यास होता. दोघांनाही आपापल्या भाषांची व्याकरणे लिहिली, दोघांनाही हिंदू, ख्रिस्ती व मुसलमान या धर्मांचा तुलनात्मक अभ्यास केला व दोघांवरही त्यांच्या उदार मतांमुळे ख्रिस्ती असल्याचा आरोप होता. राममोहन यशास्वी झाले नाहीत याचे कारण त्यांची गरिबी होय, राममोहनची वडिलोपार्जित इस्टेट होतीच. शिवाय दहा वर्षे त्यांनी जी सरकारी नोकरी केली त्या अवधीत त्यांनी इतकी जमीन ठेवली होती की दरवर्षी त्याला हजारांचे उत्पन्न येई. त्यामुळे राममोहन मध्ये स्का प्रकारची तडफ व बेफिकीर झुंजार वृत्ती दिसून येते. मिशनरीही त्यांचे आश्रित असत. परंतु दादोबा गरिबीत जन्मले व गरिबीतच वारले, त्यामुळे आजवात व सगळ्यांशी नमून वागण्यात त्यांचा जन्म गेला. असे असले तरी १९व्या शतकाच्या पूर्वार्धात त्यांनी ज्याप्रमाणे मराठी व्याकरणाच्या द्वारे मराठी भाषोला नवे व इश्ट वळण लावले तसे परमहंस समा स्थापून नव्या महाराष्ट्राच्या धार्मिक प्रवृत्तीला नवी दिशा दिली यात शंका नाही.

दादोबांच्या राजकीय चिंतनाचा परिचय करून देताना प्रा.प्रियोक्कर लिहितात --

१ इंग्रजांच्या अमलाखाली आपले रक्तशोषाण होत असून आपला देश दिवसेंदिवस कंगाल होत चालला आहे. ही गोष्ट दादोबांनाही मान्य होती, परंतु ही दुःस्थिती आमचे अज्ञान व मूर्खपणा यामुळे आम्हाला प्राप्त झाली आहे असे त्यांना वाटते होते. आपल्या मध्ये विथेचा प्रसार होऊन जसजसा शहाणपणा येईल तसतसे आपले गेलेले हक्क आम्ही हळुहळू परत मिळवू शकू, स्वातंत्र्य मिळविण्यात क्रांतीचा मार्ग पूर्ण न्याय असला तरी तो चालू स्थितीत अव्यवहार्य आहे, असे दादोबांचे मत दिसते. २४

दादोबांच्या या मतावर अधिक प्रकाश पडण्यास सहाय्य व्हावे म्हणून प्रा. प्रियोक्करांनी मानवधर्मसभेच्या वृत्तांताचा आधार घेऊन दादोबांचे म्हणणे उद्धृत केले आहे. दादोबा म्हणाले होते --

१ आजपर्यन्त पृथ्वीवर व आमच्या देशामध्ये पुष्कळ जुलुमी राजे होऊन गेले . त्या सर्वांना प्रजेकडूनच शासन मिळाले आहे म्हणून प्रजेपैकी स्वाद्या माणसाला ज्यावेळी स्वाद्याकडून त्रास पोचतो त्यावेळी ज्याने राजाकडे फिर्याद करावी, आणि स्वतः राजाच ज्यावेळी प्रजेला दुःख देऊ इच्छितो तेव्हा प्रजेने स्वतःचे मनगटाचे बळ राजाला दाखविण्याकरिता परमेश्वराचे साहाय्य मागावे. २५

१ आता हाच उपाय राहिला आहे की आम्ही विद्या व कला यांचे ज्ञान संपादन करावे. नीतिमान व्हावे आणि सरकारजवळ स्वतःचे खरे हक्क मागावे. बाकी याशिवाय दुसरा काहीच उपाय नाही. २६

दादोबांचे कर्तृत्व त्यांच्या धार्मिक, सामाजिक व राजकीय चिंतनात जसे दिसते तसे त्यांनी केलेल्या वाङ्मयीन रचनांतूनही जाणवते. पण या त्यांच्या कार्याबद्दल लोकांना असलेल्या अज्ञानाबद्दल खेद व्यक्त करताना प्रा. प्रियोक्कर लिहितात --

१ ग्रंथकार या नात्याने दादोबा पांडुरंग यांच्या योग्यतेची महाराष्ट्राला असावी तेवढी जाणीव नाही. त्यांनी निरनिराळ्या विषयांवर जे अनेक ग्रंथ लिहिले त्यापैकी काही आपण पाहिला आहे असे आजच्या सुशिक्षित समाजामध्ये

तरी कितीसे लोक सांगू शक्तील ? १८६५ साली जे लघुव्याकरण दादोबांनी प्रसिध्द केले तेच तेवढे त्यांचे व्याकरण अशीही पुष्कळांची समजूत असलेली दिसते. म्हणून दादोबांच्या प्रकाशित व अप्रकाशित किंवा उपलब्ध व अनुपलब्ध अशा ग्रंथांची व निबंधांची जी माहिती मिळू शकली ती येथे सादर करतो. २७

त्यानंतर त्यांनी तीन प्रकरणांतून दादोबांच्या २७ ग्रंथांचा तपशीलवारपणे परामर्श घेतला आहे. शिवाय 'माबाईच्या ओव्या' या अप्रकाशित अर्धवट ग्रंथातील काही भाग वानगीदासल दिला आहे. सदर पुस्तकाचा एक भाग मुद्रित असल्याचे म.म.द.वा.पोतदार म्हणाले असल्याचे सांगून प्रा.प्रियोष्कर लिहितात --

'मुंबई सरकारच्या दफ्तरखान्यातील पुस्तक संग्रहात हे मुद्रित पुस्तक आढळले नाही. इतकेच नव्हे, तर मुंबईतील ग्रंथप्रकाशनांच्या ज्या त्रैमासिक याद्या केल्या जातात त्यातही या पुस्तकाचे नाव सापडत नाही. यावरून या पुस्तकाचा एक भाग छापला आहे असा जो प्रो.पोतदारांचा समज तो चुकीचा असावा असे वाटू लागते. २८

प्रा.प्रियोष्करांनी दादोबांचे व्यक्तिमत्व उलगडून दाखविले आहे. राज-राममोहन राय यांच्याशी तुलना करून जसे ते उलगडवून दाखविले, तसेच मानव-धर्मसमैच्या वृत्तांतावरून दादोबांचा राजकीय मते स्पष्ट करून दाखविली. दादोबांच्या साहित्य रचनांचा परिचय करून दिल्या पण यातून प्रा.प्रियोष्करांपाशी अविरत परिश्रम करण्याची असलेली धडपड, दादोबांबद्दल आस्था व पोतदार सारख्यांच्या म्हणण्यातील उणीवा दाखविण्याचा असलेला निर्भीडपणा, हे गुण एकवटले होते, याचाही परिचय होतो.

प्रा.प्रियोष्कर तत्कालीन जीवनासंदर्भातही अतिशयोक्तपूर्ण विधाने केली असतील तर ती कसून तपासून घेतात याचेही प्रत्यंतर येते. उदाहरणार्थ 'राजकीय ऋणी' या टोपणनावाने सर नारायण चंदावरकर हे इंदुप्रकाश (१८८५) मधून लेखन करीत. त्यात त्यांनी 'स्केठिकाणी' परमहंससमैच्या समासदांची संख्या सुमारे एक हजार असावी असे म्हटल्याचा उल्लेख करून

प्रा.प्रियोक्कर लिहितात --

पण मी ज्या दिवशी तीत मिळाली त्या दिवशी ५०-६०लोक हजर होते असे बाबा पद्मनजी म्हणतात (अरुणोदय पृ.१७७) याकडे त्यांनी अभ्यासकांचे लक्ष वेधूनथोरांच्या माहितीतही आममूलकता व वैयर्थ्य असू शकते असे दाखवून दिले आहे अशीच राजकीय ऋषींच्यासंदर्भातील आणखी काही उदाहरणे त्यांनी दिली आहेत. याच संदर्भात प्रा.प्रियोक्करांचा 'माझी मोठे पहा' हा लेखही महत्वाचा ठरतो. (प्रिय आणि अप्रिय, पृ.१४६) या लेखात ते लिहितात --

'सुप्रसिध्द मराठी व्याकरणकार रा.ब.दादोबा पांडुरंग यांचे म्हणून 'माझी मोठे पहा' हे वाक्य नेहमी चेष्टेने उच्चारले जाते.. दादोबांच्या लघु व्याकरणात असे स्फही स्थळ नाही, की जेथे 'माझी मोठे' असे मोघम लिहिले आहे. २९

त्या लेखात बाळ गंगाधर खेर, महामहोपाध्याय पां.वा.काणे, बाबासाहेब जयकर ही सारी मंडळी 'मा.मो.पा' (माझी मोठे पहा) अशी टीप दादोबांच्या लघुव्याकरणात असल्याचे ठामपणे सांगत. प्रा.प्रियोक्करांनी लघु - व्याकरणाच्या अकरा आवृत्या तपासून त्या थोरांचे म्हणणे चूक होते हे निदर्शनास आणले होते. यावरून त्यांच्या चरित्रलेखनात सत्यदर्शनास अधिक वाव असतो हे स्पष्ट होते. दादोबांचे हे चरित्र पूर्ण केल्यानंतर दादोबांचा फोटो मिळविण्याचे सारे प्रयत्न थकल्यानंतर तो अचानकपणे स्का पुस्तक विक्रेत्यांच्या दुकानात मिळाला याचे नवलपूर्ण वर्णन वाचल्यानंतर त्यांच्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा करण्याच्या वृत्तीची कल्पना येते.

१९व्या शतकात राजकीय क्रांती बरोबर विचारप्रवाहांतही बदल येत असल्याने स्फुरकारे मानसिक क्रांतीही आकाराला येऊ लागली होती. सुमारे दिडशे वर्षांपूर्वीच्या या क्रांतीकारी जीवनाचे यथातथ्यपणे वर्णन करण्यासाठी

आवश्यक ती ऐतिहासिक साधने अत्यंत दुर्मिळ होत चालली आहेत. त्याविषयी प्रा. प्रियोत्कर सविस्तरपणे माहिती देताना लिहितात --

दादोबांचे आत्मचरित्र त्यांच्या शुध्दलेखन पध्दतीप्रमाणे लिहून सटीप प्रसिध्द करावे व त्याला विस्तृत प्रस्तावना जोडून त्यात त्यांच्या चरित्राची माहिती द्यावी स्वढाच माझा प्रथम संकल्प होता. आज ज्या स्वरूपात ते प्रसिध्द होत आहे त्या स्वरूपात ते सवार करता येईल हे माझ्या ध्यानीमनीही तेव्हा नव्हते. कारण दादोबांचा काळ म्हणजे अर्वाचीन मराठी वाङ्. मयाचे अंधारयुगच म्हणावयास हरकत नाही, वास्तविक दादोबांनी आपली डायरी लिहून ठेवली होती, ती मिळाली असती तर त्यांच्या संबंधीच्या माहितीचा स्फ ठेवाच हाती आल्यासारखा झाला असता, परंतु आत्मचरित्रांच्या हस्तलिखिताशिवाय त्यांच्या संबंधी वैयक्तिक माहितीचा जुना हस्तलिखित चिटोराही त्यांच्या घराण्यामध्ये मिळाला नाही.... ही झाली त्यांच्या पत्रव्यवहारासंबंधीची गोष्ट. समकालीन मराठी वृत्तपत्रांतून काही माहिती गोळा करीन म्हटले तर त्यांच्या जुन्या फायलीही उपलब्ध नाहीत..

खासगी पत्रव्यवहार व वृत्तपत्रे यांची ही दशा ! बरे, दादोबांसंबंधी तोंडी माहिती मिळवावी म्हटले तर ते दिवंगत होऊनच आज पासष्ट वर्षे झालेली ! त्यांना अगदी लहानपणी पाहिल्याची अंधुक माहिती असलेला अवधे पारुणशें वयमाने चा स्कादा माणूस कदाचित सापडू शकेल, परंतु त्यांच्या संबंधी विरोधा माहिती मिळणे शक्य नाही, याचाही प्रत्यक्ष अनुभव घेतला.

“ १८८५ मध्ये काँग्रेसची चळवळ सुरू झाल्यापासून इंग्रजी वृत्तपत्रांमध्ये आपल्या लोकांची नावे विशोधाकरून झळू लागली. त्यांच्यापूर्वीचा धार्मिक व सामाजिक चळवळीचा काळ होता. त्यावेळच्या या चळवळींना इंग्रजी वृत्तपत्रांमध्ये विशोधा स्थान नव्हते अशा स्थितीत दादोबांसारख्या इंग्रजी अमदानीच्या पाहिल्या पिढीतील पुरुषांचे चरित्रलेखन आणि ज्यांचे कार्य पुष्कळसे आपल्या दृष्टीसमोरच होऊन गेले आहे व ज्यांच्यासंबंधी पत्रव्यवहार, वृत्तपत्रे किंवा तोंडी माहिती मुबलक

आहे, अशा अलिकडच्या थोर पुरुषांचे चरित्रलेखन यामधील फरक सहज कळून येण्यासारखा आहे. दुस-या बाबतीत केवळ चरित्राची जुळवणी सुसंगत कशी करावी स्वढाच प्रश्न असतो तर पहिल्याबाबतीत माहिती मिळवण्यातच प्राण नाकी नऊ येतात.^{३०}

नरसिंह चिंतामण केळकर लिखित तीन खंडात्मक 'लोकमान्य टिळक चरित्र,' न.र.फाटक यांचे 'न्या.महादेव गोविंद रानडे यांचे चरित्र,' ग.दे.सानोलकर कृत 'माधव ज्यूलियन' आणि द.न.गोखले यांनी लिहिलेले 'डॉ.केतकर' हे मराठीतील महत्वाचे चरित्रग्रंथ मानले जातात.या पार्श्वभूमीवर प्रा.प्रियोळकरांनी केलेले चरित्रलेखन म्हणजे व्यासंगी व संशोधनाधिष्ठित लेखनाचा स्फ आदर्श आहे असे त्यांच्या संपादकीय निवेदना' तील वर उद्धृत केलेला उतारा वाचला म्हणजे स्पष्ट होते. परिश्रमपूर्वक विविध साधने मिळवून उपलब्ध पुराव्याची चिकित्सा करित साक्षोपाने चरित्रनायकाचे जीवितकार्य चरित्रग्रंथरूपात सादर करण्याचे चरित्रलेखकाचे गुण प्रा.प्रियोळकरांपाशी होते हे प्रकर्षाने जाणवते. त्याच बरोबर त्यांच्या शोधकतेची व बहुश्रुततेचीही ओळख पटते.

इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभकाळातील महत्वाचे वाङ्.मयलेखक म्हणून सदाशिव काशिनाथ छत्रे, बाळशास्त्री गंगाधर जांभेकर, हरि केशवजी पाठारे व गोविंद नारायण माडगांवकर (१९१५-१८६५) यांचा उल्लेख केला जातो.

त्यापैकी असलेल्या माडगांवकरांची शंभरावी पुण्यतिथी (१७ मार्च १९६५) साजरी करण्याच्यानिमित्ताने प्रा.प्रियोळकरांनी 'माडगांवकर: व्यक्ती आणि वाङ्.मय' हा निबंध लिहून तो मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयातर्फे झालेल्या कार्यक्रमात वाचला व नंतर 'मराठी संशोधन पत्रिके' त (एप्रिल १९६५) प्रसिध्दही केला. माडगांवकरांचे समग्र वाङ्.मय संकलित करून डॉ.स.गं.मालशे यांच्या सहाय्याने खंडशः प्रकाशित करण्याचे कार्यही त्यांनी घेतले व १९६८ साली पहिला खंड प्रसिध्द केला.माडगांवकरांचे वाङ्.मय वगळता वर उल्लेखिलेल्या इतर तिघा वाङ्.मयसेवकांचे लेखन उपयुक्त असूनही बव्हंशी ते अनुवादात्मक होते तर

प्रा.प्रियोक्कर म्हणतात त्याप्रमाणे सृष्टीतील चमत्कार हे हा ग्रंथ सोडला तर माडगांकरांचे इतर वाङ्मय स्वतंत्र स्वरूपाचे आहे. परदेशास्थ धर्मोपदेशकांच्या विद्यालयात अध्ययन करून माडगांकरांनी तेथेच तीस वर्षे पर्यन्त देशी भाषांतर शिकविण्याचे काम केले. परदेशी धर्मोपदेशकांचे ऋण मान्य करताना माडगांव-
- करांनी असे म्हटले आहे की, ' इंग्रजी शिकावयास लागल्यापासून आपल्याला तर महाराष्ट्र भाषेचा तिरस्कार येत असे'.

सरे तर ही तत्कालीन लोकांची मानसिकता बनली होती. प्रा. प्रियोक्करांनी माडगांकरांना मराठी भाषेची गोडी कशी लागली हे सांगण्यासाठी चरित्र नायकाच्या उद्भिद्जन्य पदार्थ या १८५६ साली प्रकाशित झालेल्या ग्रंथातील प्रस्तावनेचा काही भाग उद्धृत केला आहे --

' जेव्हा मी फ्रीचर्च विद्यालयात गेलो तेव्हा डाक्टर विलसन व मयत रैवरंड रॉबर्ट निसबिट यांची मराठी भाषेवर श्रद्धा आणि स्तदेशीय मुलांमध्ये ती भाषा शुध्द येण्याविषयीची उत्कंठा व श्रम पाहून मला तिचा थोडा अभ्यास करण्याचे आवश्यक पडले.... तेव्हापासून मराठी भाषेची गोडी लागून, जे काही अल्प स्वल्प त्या भाषेचे ज्ञान मला झाले आहे. त्याचा मी सदरी सांगितलेल्या तीनही (तिस-याचे नाव डॉक्टर लीथ असे होते) गृहस्थांचा ऋणी आहे.'३२

माडगांकरांच्या जीवनचरित्राची माहिती देण्यासाठी मुंबईतील दफ्तर-खान्यात असलेली कागदपत्रे, ज्या विद्यालयात माडगांकरांनी अध्ययन-अध्यापन केले, तेथील वाढीक अहवाल, ज्ञानप्रसारक समेचे मासिक, ' मराठी ज्ञान प्रसारक', रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांची रोजनिशी व माडगांकरांच्या, विनायक कोडेदेव ओक (बालबोध, नोव्हेंबर १८८७) आणि बाळकृष्ण नारायण देव (विविधज्ञान विस्तार, सप्टेंबर १९१८) यांनी लिहिलेल्या लघुचरित्रांच्या आधाराने प्रा.प्रियोक्करांनी हे चरित्र लिहिले.

त्यातून माडगांकर हे निर्भीड वक्ते व नव्या नव्या पिढीमध्ये नीती व ज्ञान यांची वाढ करू पाहणारे लेखक होते हे स्पष्ट होते. तसेच प्रा. प्रियोक्करांनी उद्धृत केलेल्या उता-यांतून तत्कालीन सामाजिक जीवनाचे प्रतिबिंबही उमटते.

माडगांकरांप्रमाणेच आणखी एक महत्वाचे वाङ्मयसेवक म्हणून ज्ञात असलेले 'विविधज्ञानविस्तार' कर्ते रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांचे लेख संकलित करून त्या पुस्तकास प्रा. प्रियोक्करांनी^{३३} प्रस्तावना जोडली होती.

प्रा. प्रियोक्करांच्या 'दादोबा पांडुरंग' व गो. ना. माडगांकर यांच्या जीवनचरित्रातून जसे तत्कालीन समाज जीवनाचे चित्र आकाराला येते तसे 'गुंजीकरांचे चरित्र व कार्य' मधूनही ते दिसते. १८६७ मध्ये गुंजीकरांनी 'विविध-ज्ञानविस्तार' हे नियतकालिक प्रसिध्द करण्यास आरंभ केला पण पहिली सात वर्षे त्यावर त्यांचे नाव झाळले नाही. प्रा. प्रियोक्करांनी म्हटल्याप्रमाणे, 'मराठी भाषेला जगातील सुधारलेल्या भाषांबरोबर मानाचे स्थान प्राप्त करून देण्याचे व महाराष्ट्रातील विविधज्ञानाचा फैलाव करून त्याची सर्वांगीण उन्नती करण्याचे कार्य यांच्या हातून होण्यासारखे नव्हते असे गुंजीकरांना वाटले. त्यानुसार 'विस्तार'चे स्वरूप ठरविले गेले. परिणामी देगाभिमान, निर्भीडपणा, निर्मत्सरता, गुणग्राहित्व असे गुण असलेल्या 'विविधज्ञानविस्तार'त स्वतःचा लेख प्रसिध्द झाला म्हणजे मुंबई विद्यापीठाची एम. ए. ची पदवी मिळाल्याची मान्यता मिळणे होय असे तत्कालीन लेखकास वाटत असे. ह. म. प. पांगारकरांनी म्हटल्याप्रमाणे आपल्या 'प्राचीन साहित्यसेवकांचे ज्याप्रमाणे पंढरी ही युनिव्हर्सिटी झाली, त्या प्रमाणे अर्वाचीन साहित्योपासकांची 'विविधज्ञान-विस्तार' ही संस्था युनिव्हर्सिटीच झाली. या शब्दांत प्रा. प्रियोक्करांनी गुंजीकर व त्यांच्या पत्रिकेचा गौरव केला आहे. गुंजीकर हे बंगाली भाषेचे पहिले सखोल अभ्यासक होते. (पृ. ३०) असे सांगून प्रा. प्रियोक्करांनी गुंजीकरांच्या बंगाली भाषा कौविदत्वाचाही परिचय करून दिला आहे. बंगाली भाषेच्या व्याकरणावर गुंजीकरांनी एक लेखमाला लिहिली होती. भाषाक विद्यांबरोबरच

समकालीन काव्ये, कादंब-या, नाटके व इतर ग्रंथावर परीक्षाणे लिहून गुंजीकरांनी मराठी साहित्य समीक्षेचा पाया विस्तार मधून घातला हे प्रा. प्रियोक्करांनी अभ्यासकांच्या निदर्शनास आणून दिले. मुद्रण, लघुलिपीचेही पहिलेपण जसे गुंजीकराकडेच जाते तसेच त्यांच्याकडे पहिल्या ऐतिहासिक कादंबरीलेखनाचेही (मोचनगड) श्रेय जाते, असे सांगून प्रा. प्रियोक्करांनी गुंजीकरांच्या या कादंबरीच्या तिस-या आवृत्तीस एक अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना जोडली आहे., त्यात त्यांनी ऐतिहासिक कादंबरीमध्ये रंग भरताना ऐतिहासिक सत्याचा पंग होऊ नये म्हणून ऐतिहासिक महाकथेचा एक वेगळा प्रकार कल्पिला आहे.

दादोबांचे समकालीन रावसाहेब गोपाळ हरि देशमुख ' लोकहितवादी ' हे थोर विद्वान व मर्मज्ञ होते. स्तंभशायी विद्वानांची इंग्रजी अमदानीतील आरंभीची महत्त्वाच्या अशा ज्या व्यक्ती होत्या त्या महादेव गोविंद रानडे दादोबा पांडुरंग, विष्णु परशुरामशास्त्री यांच्या पंक्तीत ' लोकहितवादी ' चेही नाव सन्मानाने घेतले जाते. राष्ट्रनिष्ठा, देशाभिमान व स्वजनसेवेविषयी कळकळ असलेल्या लोकहितवादीच्या ' निबंधसंग्रहा ' ची शताब्दी साजरी करण्यासाठी (१९६७) प्रा. प्रियोक्करांनी दुर्मिळ झालेल्या त्या ग्रंथाचे संपादन केले व त्यास ' गोपाळराव हरि देशमुख (व्यक्ती, वाङ्. मय व विचार) ' हा आपला चरित्रपर निबंध जोडला. त्यात ' लोकहितवादी ' च्या कर्तृत्वाचा यथास्थित साधार परामर्श घेऊन त्यांच्या स्वभावातील विरोध व विशेष ही प्रा. प्रियोक्करांनी नोंदविले आहेत. तसेच गोपाळरावांचे दृष्टेपणही दाखवून दिले आहे. या चरित्रपर लेखासाठीही त्यांनी परिश्रमपूर्वक माहिती मिळवून ' लोकहितवादी ' चे चरित्र लिहिले आहे, ते या संदर्भात म्हणतात --

' गोपाळराव देशमुख यांच्या मतप्रणालीचा विचार करताना केवळ प्रस्तुत निबंधसंग्रहच नव्हे तर त्यांचे इतर विविध वाङ्. मयही विचारात घ्यावे लागेल.....

' गोपाळरावांच्या ग्रंथसंग्रहापेक्षाही त्यांच्या खासगी पत्रव्यवहाराला

मी जास्त महत्त्व देतो. गोपाळरावांचा थोर थोर देशी व विदेशी लोकांशी पत्रव्यवहार होता. त्यातील काही पुढाऱ्यांची यादी आठव्या^{३४} यांनी दिली आहे. (पृ. १४०-१) १८२६ पर्यन्त जो पत्रव्यवहार शिल्लक राहिला होता त्याची ३१ दप्ते होती, असे आठव्या लिहितात हा पत्रव्यवहार आज उपलब्ध असता तर गोपाळरावांच्या चरित्रावरच नव्हे तर तत्कालीन महाराष्ट्राच्या इतिहासावर नवा प्रकाश पडण्यास त्याचा फार उपयोग झाला असता.^{३५}

लोकहितवादींच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये सांगण्यासाठी प्रा. प्रियोक्कर लिहितात गोपाळरावांचे स्वतःचे नाव ज्याच्यावर आहे असा ग्रंथ मी पाहिलेला नाही. त्यांचे बहुतेक सर्व ग्रंथ निरनिराळ्या टोपण नावाखाली प्रसिध्द झाले आहेत.^{३६} गोपाळरावांनी आपले सारे लिखाण, नोकरी आणि आपल्या इतर जबाबदाऱ्या संभाळून घाईत केले आहे. निबंधसंग्रहातील लेख तर वृत्तपत्रातच प्रसिध्द करण्याकरिता लिहिले होते. त्यामुळे त्यांना आपले लिखाण घासून-पुसून ठाकठीक करता आले नसेल परंतु लोककल्याणाच्या विलक्षण तळमळीने प्रत्येक शब्द त्यांच्या लेखणीतून उतरला असल्यामुळे प्रसाद, आवेश, विनोद, उपहास, काव्य, सरसता, ऋतुता वगैरे गुण त्यांच्या वाङ्मयात स्वामाविकपणे उतरले आहे. कृत्रिमतेचा लवलेशही त्यांच्या लिखाणात कोठेच सापडत नाही. स्वतः त्यांच्या मध्येच कृत्रिमता किंवा ढोंग नव्हते, मग त्यांच्या वाङ्मयात ते कोठून येईल ?...

ही क्विन्सी याने Literature of Power आणि Literature of Knowledge असे वाङ्मयाचे दोन भेद पाहिले आहेत. समर्थ वाङ्मय आणि अनर्थवाङ्मय असे त्याचे मराठी नामकरण मागे स्फुटा स्फुटा ग्रंथालय परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषाणात मी केले होते. लोकहितवादी गोपाळराव यांचे वाङ्मय यापैकी लिटरेचर ऑफ पॉवर किंवा समर्थवाङ्मय या पहिल्या सदरात खचित घालावे लागेल !^{३७}

लोकहितवादींच्या स्वभावात व विचारात आढळणारे वेगळेपण नोंदविताना प्रा. प्रियोक्कर लिहितात ---

गोपाळराव हिंदुधर्माचे अभिमानी होते. कौतवालीच्या कामावर नेमलेल्या काही ब्राह्मणांची वर्तणूक चांगली नाही अशी सबब पुढे करून त्या जागेवर यापुढे ब्राह्मण न ठेवता क्रिस्ती माणूस नेमावे, असे इंग्रजी अधिका-यांनी ठरविल्यामुळे ब्राह्मणांच्या कैवाराने त्यांनी प्रथम आपली लेखणी उचलली आणि प्रभाकर पत्रात (१८ मार्च १८४४) पहिले पत्र लिहिले पण पुढे ब्राह्मण जातीवर (ब्राह्मणांचे सुधारणेस्तव) त्यांनी स्फुटतेने जोराचे हल्ले चढविलेले दिसून येतात.^{३८}

गोपाळराव क्षुल्लक मतभेदांकरिता तोडून घेणारे नव्हते, त्यामुळे मूर्तिपूजा, प्रार्थना समाज व आर्यसमाज या विविध मतांचा त्यांना समन्वय करता आला...^{३९} लोकहितवादींच्या स्वभावातील वैगुण्य दाखविण्यासाठी प्रा.प्रियोत्कर आणि स्का लेखात लिहितात -- त्या काळी भिक्षुकशाहीची, आणि सनातन समाजाची शक्ती फार मोठी होती. त्याच्यापुढे रानडे, तेलंग, टिळक अशासारख्या लोकधुरिणांनाही हार खावी लागली होती हे प्रसिध्दच आहे. दादोबा पांडुरंग किंवा गोपाळराव हरि हे दोघेही कुटुंबवत्सल होते. आपल्यामुळे आपल्या मुलांमुलींना त्रास होईल या भीतीमुळेच त्यांना समाजाच्या विरोधात तोंड देता आले नसावे.^{४०}

प्रा.प्रियोत्करांनी आपल्या निधनापूर्वी १९७९ मध्ये डॉ.भाऊ दाजी लाड पार्सेकर या १९व्या शतकातीलच स्का कर्तृत्ववान व्यक्तोचे चरित्रलेखन सुरु केले. १९४७ मध्ये दादोबांच्या चरित्रलेखनावेळी त्यांना सम्कालीन असलेल्या डॉ.भाऊ दाजीचे चरित्र लिहिण्याचे मनात होते असे सांगतांना प्रा.प्रियोत्कर लिहितात --

वीसपंचवीस वर्षांमागे रा.ब.दादोबा पांडुरंग यांच्या आत्मचरित्राचे संपादन आणि त्यांच्या उत्तरचरित्राचे लेखन करित असताना, सम्कालीन अनेक थोर पुरुषांची माहिती माझ्या नजरेखालून गेली. जमले तर त्यांच्यापैकी काही निवडक व्यक्तींच्या जीवन्मथा सवहीप्रमाणे ग्रंथरूपाने वाचकांना सादर कराव्या, असा मी त्यावेळी मनात निर्धार केला होता."

त्या काळातील डॉ.भाऊ दाजी या अत्यंत कर्तबगार पुरुषाचे चांगले चरित्र आपल्यापुढे नाही याची मात्र मला सारखी ह्खह्ख लागून राहिली होती...

अशा स्थितीत डॉ. माऊ दाजींचे चरित्र लिहावयास घ्यावे व स्क जुना संकल्प तडीस न्यावा असा विचार माझ्या मनात आला. ^{४१}

म्हणून डॉ. माऊ दाजींच्या शंभरावी पुण्यतिथीच्या निमित्ताने (१९७४) हा चरित्रग्रंथ लिहिण्याचा हेतू स्पष्ट करण्यासाठी प्रा. प्रियोत्कर लिहितात --

केवळ डॉ. माऊ दाजींचा परिचय करून देणे खटाच या ग्रंथाचा उद्देश नाही. त्यांच्या काळाचीही माहिती वाचकांना द्यावयाची आहे. काळाची पार्श्वभूमी असल्यासैरीज चरित्रनायकाच्या कर्तृत्वाची यथार्थ कल्पना होणे कठीण असते.

म्हणून त्यांनी तत्कालीन लिखाणाचे उतारे दिले. त्याविषयी अधिक तपशीलवार सुलासा देताना ते लिहितात --

या ग्रंथात जी विधाने दिली आहेत, ती शक्यतो बरल्या काळाच्या शब्दांत उतारे देऊन मांडली आहेत. मूळ इंग्रजी उतारे जशाचे तसे दिले आहेत. मला स्वतःच्या शब्दांत सारे सांगता आले नसते असे नाही किंवा या उता-यांचे मराठी भाषांतर देणेही अशक्य नव्हते पण तसे केल्यास लिखाणाचा अस्सलपणा (authenticity) नष्ट झाला असता. केवळ आधार देऊन चालत नाही आधारादाखल घेतलेले जुने कागदपत्र, ग्रंथ किंवा जुन्या वृत्तपत्रांच्या फाईली वाचकांना सहज उपलब्ध असणे अशक्य आहे. तसाच खादा सप्पी चौसंदक वाक्क हे मूळ आधार पाहू म्हणेल तर आताच त्यांचा (विशेषतः जुन्या वृत्तपत्रांच्या फाईलींचा) मुसा होत चाललेला आहे. आणखी पाचपन्नासवर्षांनी हे आधार उपलब्ध असतील असे सांगता येत नाही. प्रस्तुत ग्रंथाचे वाक्क बहुधा ज्यांना इंग्रजी येते असेच असतील, अशी माझी समजूत आहे. ^{४२}

दादोबांच्या आत्मचरित्राचे संपादन व चरित्राचे संपादन व चरित्राचे लेखन करित असताना देखील आपल्या त्या चरित्रग्रंथात उतारे देण्याचे असेच कारण देताना प्रा. प्रियोत्कर लिहितात --

या ग्रंथात ठिकठिकाणी जे इंग्रजी ग्रंथातील किंवा जुन्या कागदपत्रांतील उतारे उद्धृत केले आहेत. त्याचे स्थलाभावांमुळे मराठी भाषांतर देणे मला शक्य झालेले नाही. मूळ इंग्रजी उतारा न देता त्याचे केवळ मराठी भाषांतरच देणे मला स्वतःस पसंत नाही. कारण हे मूळ कागदपत्र किंवा ग्रंथ दुर्मिळ असल्यामुळे जर वाचकांस मुळात ते वाचण्याची इच्छा झाली तर शंभरापैकी स्कालाही ते उपलब्ध होणे कठीण आहे. ४३

काही काळानंतर हे लुप्तप्राय आधार सापडण्याची शक्यता नसल्याने बरेचसे उतारे प्रा. प्रियोक्करांनी या ग्रंथात दिले आहेत. त्यामुळे दादोबांची कामगिरी ही अधिकृत बनण्यास साहाय्य झाले आहे. दादोबांच्या चरित्रातून त्याचे मराठी भाषा, तत्कालीन शिक्षण संस्था इत्यादी ठराविक क्षेत्रातील कार्ये दिसते. त्या तुलनेने डॉ. भाऊ दाजींचे कर्तृत्व बहुमुखी होते.

डॉ. भाऊ दाजींचा वैद्यकीय व्यवसाय चालू असताना त्यांना प्राचीन भारतीय वैद्यक पध्दतीतील स्का औषाधीचा शोध लागल्याने कुष्ठरोग हमखासपणे बरा करण्याचा मार्ग आधुनिक वैद्यकशास्त्राला लाभला असता पण डॉ. लाडांनी त्या औषाधाचे गूढ कोणालाही कळू दिले नाही. त्या गूढाचा निरिच्छ शोध प्रा. प्रियोक्कर यांनी लावला. त्याची तपशीलवार माहिती कुष्ठरोगावरील औषाध 'बे' हे ते डॉ. भाऊ दाजींचे कुष्ठरोगावरील औषाध 'या दोन प्रकरणांवरून कळून येते. त्या संदर्भात स्का ठिकाणी प्रा. प्रियोक्कर म्हणतात--

डॉ. भाऊ दाजी कुष्ठरोगावर देत असलेले मुख्य औषाध हे 'खटा' (कवटी) चे असावे, हा केवळ माझा तर्क होता. त्यांच्या खरेपणाबद्दल प्रत्यक्षा पुरावा माझ्याजवळ नव्हता, पण गेल्या गुढीपाडव्याच्या दिवशी (१९-३-१९६९) डॉ. भाऊ दाजींच्या हातचा पुरावा माझ्यापुढे आला आहे तो हा पहा ४४

असे म्हणून त्यांनी डॉ. लाडांनी श्री रामचंद्र महादेव गावस्करांना लिहिलेल्या पत्रात कवटी औषाधाचा उल्लेख केलेला असून हे तेल माझ्यासाठी आहे, याची वाच्यता होऊ देऊ नये अशी ओळ आहे याकडे वाचकांचे लक्ष वेधले.

या चरित्रावरून डॉ.लाडांचा आधुनिक दृष्टीकोण दिसून येतो. ज्या काळात स्त्री-शिक्षणास विरोध होता त्याकाळात त्यांनी स्वतःच्या सर्वांने मुलींची शाळा चालविली. (पृ.१८४) आधुनिक ज्ञानाची महती घ्यानी घेऊन 'स्तदेशीय लोकांनी अन्य देशात जाऊन आपली बुद्धी वाढवावी आणि ज्या ज्ञानाच्या योगाने आपले वडील बंधू इंग्लीश लोक खड्या योग्यतेस चढले ते पृथ्वीच्या शेवटाकडील ज्या लहानशा बेटात प्राप्त होते, तेथे जाऊन संपादावे' (पृ.२१९) असे प्रबोधन केले. ज्या काळात स्वतःच्या मुलाने परदेशगमन केल्याने लोकहितवादींना खूपच त्रास सोसावा लागला होता, त्या काळात डॉ.लाडा यांनी परदेशगमनाचा पुरस्कार केला होता हे विशेष.

१९व्या शतकाच्या अखेरीस ज्या संस्थामुळे मुंबई शहराला आधुनिक जीवनाचा स्पर्श झाला त्या ग्रेट कॉलेज मेडिकल सोसायटी, बॉम्बे असोसिएशन, मुंबई विद्यापीठ, व्हिक्टोरिया गार्डन व संग्रहालय, नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, पेटिट इन्स्टिट्यूट, फोर्ब्स गुजराती सभा इत्यादींच्या स्थापनेस डॉ.भाऊ दाजीही कारणीभूत होते.

अशा तऱ्हेने प्रा.प्रियोक्करांनी दादोबांचे चरित्र लेखन करून त्यांनीच म्हटल्याप्रमाणे अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचे अंधार युग प्रकाशात आणले. तर डॉ.लाडांचे चरित्र सिध्द करून त्यांनी 'भारत जीर्ण अवस्थेतून मुक्त व्हावा व आधुनिक नवा भारत म्हणून पुन्हा नवयौवन त्याला प्राप्त व्हावे याकरिता शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व इतर क्षेत्रांमध्ये प्रयत्न करणाऱ्या स्का प्रजावंताचा आदर्श समोर ठेवला.

निष्कर्षा

अशा त-हेने प्रा.प्रियोळ्करांनी केलेल्या चरित्रपर लिखाणाचा सविस्तर परामर्षा या प्रकरणात येण्यात आला आहे.

१) र्यांचे स्थूलमानाने तीन प्रकारचे चरित्रपरलेखन आढळते --

प्राचीन मराठी कवींची चरित्रे, जेजुइत मराठी कवींवरील चरित्रपर लेख व स्कोणिसाव्या शतकातील मुंबईच्या आणि पर्यायाने महाराष्ट्राच्या जीवनावर आपल्या कर्तृत्वाने आपलोमुद्रा उमटविणा-या काही व्यक्तींची चरित्रे.

प्राचीन मराठी कवींची चरित्रे सिध्द करताना स्का चांगल्या मराठी कवींच्या अज्ञात चरित्रावर प्रकाश पाडता आला तर पहावा अशी विनम्र मूष्का प्रा.प्रियोळ्करांनी बाळगलेली दिसते तर जेजुइतांच्या काव्यातील माष्कक वैशिष्टयांचा अभ्यास करीत असता त्यांच्या अनुषंगाने काही जेजुइतांच्या जीवनाचा परिचय करून देऊन त्यांच्या विधायक व विधातक कार्याशी ओळख करून देण्याइतपतची मर्यादा त्यांनी घालून घेतलेली आहे.

याचसंदर्भात जुने मराठी वाङ्मय केवळ हिंदूंच्याच हातून झालेले नसून ख्रिस्त्यांच्या सोबत मुसलमानांतीही मराठीत लिखाण केले आहे. त्याचा आढावा घेता यावा म्हणून प्रा.प्रियोळ्करांनी तंजावर, धुळे वगैरे स्थळीं उपलब्ध झालेल्या हस्तलिखितांच्या आधारे शोसमहंमद हुसेनांवरखानादींच्या दहा मुसलमान कवींचा त्रोटक परिचय करून दिला, यावरून प्रा.प्रियोळ्करांचा माष्ककविष्कक साक्षोपच दिसून येतो.

स्कोणिसाव्या शतकातील मुंबईच्या आणि पर्यायाने महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनावर आपल्या कर्तृत्वाने सौलवर परिणाम घडविणा-या काही

कर्तबगार व्यक्तींची चरित्रे लिहून प्रा.प्रियोक्करांनी चरित्रलेखनाच्या क्षेत्रात बहुमोलाची कामगिरी बजाविली आहे.

२) चरित्रलेखनाचा आदर्श निर्माण करणा-या प्रा.प्रियोक्कर यांच्या लिखाणात सूपच तपशीलवारपणे माहिती येते. त्यात त्या त्या व्यक्तीचे जन्मस्थळ, जन्मवर्ष, वंश कुळ, परंपरा अशा विविध मुद्यांचा परामर्षाही असतो. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी प्रा.प्रियोक्करकृत डॉ.लाडांच्या जीवनावरील चरित्र ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे " महाराष्ट्राच्या आधुनिक संस्कृतीचे बीजारोपण करणा-या स्का प्रजावंताचा हा संशोधनपूर्ण व विस्तृत चरित्रग्रंथ लिहून प्रा.प्रियोक्करांनी महाराष्ट्राच्या व भारताच्या आधुनिक इतिहासात महत्त्वाच्या प्रकरणाची भर घातली आहे."

सरे तर हे विधान प्रा.प्रियोक्करांनी केलेल्या प्रत्येक चरित्रपर लिखाणाला चपसलपणे लागू होते. दादोबांच्या इंग्रजी अंमलाचा अव्वल काळ ज्या प्रकारे प्रा.प्रियोक्करांनी प्रकाशात आणला, तो अभ्यासताना त्यांच्या विस्तृत व्यासंगाचा परिचय होतोच शिवाय दिदर्शने वर्णापूर्वीची समाजव्यवस्था, चालीरीती, शिक्षणाचे विषय, धार्मिक, सामाजिक, राजकीय वगैरे प्रश्नांबाबत समाजात उडालेल्या खळबळीचीही साधार माहिती उपलब्ध होते. इंग्रजी राजवटीच्या प्रारंभकाळात नामांकित असलेल्या माहगावकरांचा पाश्चात्य ज्ञानविज्ञानाच्या प्रथम प्रभावाने परिचयाने प्रभावित होऊनही आत्मविस्मृत न झालेल्या अव्वल इंग्रजीतील पहिल्या पिढीतले मराठी वाङ्मय सेवक म्हणून परिचय होतो तर आपल्या विचारांचा निर्मीडपणे पुरस्कार करणा-या देशामिमानी व निर्मत्सर रा.पि.गुंजीकरांचीही ओळख होते.

प्रा.प्रियोक्करांचे परिश्रमपूर्वक साधनसामुग्री व दुर्मिळ पुरावा मिळवून तत्कालीन व्यक्ती, संस्था व घटना याचा अनुबंध जोडून अन्वय लावण्यात त्यांचे लेखनचातुर्य दिसते.

स्फंदरीतपणे असा निष्कर्ष काढता येतो की 'चरित्र' म्हणजे वर्णविषयाशी संबंधित असलेल्या महत्वाच्या घडामोडींचा साक्षीदार या दृष्टीनेच प्रा. प्रियोक्करांनी तत्संबंधित व्यक्तींची चरित्रे लिहिली. बार्बरा टचमनने आपल्या 'प्रेक्टिसिंग हिस्ट्री' मध्ये चरित्र म्हणजे इतिहासाचा लोळ होय, असे म्हटले आहे. त्याही दृष्टीने प्रा. प्रियोक्करांनी दादोबा, गुंजीकर यांच्या सोबतीने माडगावकर, डॉ. माऊ दाजी इत्यादींच्या काळात होत असलेल्या विविध आंदोलनांच्या घडामोडींचा लोळ अभ्यासकांसमोर ठेवला, असे म्हणणे सयुक्तिक ठरेल.

संदर्भ टीपा

१. प्रियोक्कर, अ.का., ' प्रो.पां.दा.गुणे', विविधज्ञानविस्तार, मुंबई,
डिसेंबर, १९२२.
२. प्रियोक्कर, अ.का., ' मुसोलिनी', विविधज्ञानविस्तार, मुंबई, ऑगस्ट,
१९२५.
३. प्रियोक्कर, अ.का., ' क्लोपास्थानकर्ता रघुनाथपंडितश्रीवरकरः
शिवाजीचा प्रधान, ' विविधज्ञानविस्तार, मुंबई, मार्च-एप्रिल-मे,
१९३१.
४. प्रियोक्कर, अ.का., ' रघुनाथपंडित (चरित्र व काव्यविवेचन)',
रघुनाथ पंडित विरचित दमयंतीस्वर्यवर, मुंबई, १९३५, पृ. --३.
५. तत्रैव, पृ. --५५.
६. प्रियोक्कर, अ.का., ' अजुर्वेदी ब्राह्मण', विविधवृत्त, दिवाळी अंक,
मुंबई, १९४६, पृ. ३.
७. प्रियोक्कर, अ.का., ' स्वार्ट्झ व मराठी मराठी संशोधन पत्रिका,
मुंबई, जुलै, १९५४, पृ. ३८.
८. प्रियोक्कर अ.का., ' तुमचे कॉलेज व त्याची परंपरा', हिंदुस्थानचे
दोन दरवाजे, मुंबई, १९७४, पृ. ५२.
९. तत्रैव, ' सेंट फ्रॅन्सिस झोवियर', पृ. ३०२.
१०. तत्रैव, ' गोमंत्कीय क्रिस्त्यांची मराठी वाङ्मयपरंपरा', पृ. २०६.

११. प्रियोष्कर, अ.का., 'भाषाविषयक कॉलेज स्थापण्याचा एल्फिस्टन चा प्रयत्न', मराठी संशोधन पत्रिका, मुंबई, जुलै, १९५५, पृ. ९०.
१२. Colebrook T.E., Hon. Mount Stuart, Elphinston, 1884.
१३. प्रियोष्कर, हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे, उ.नि.पृ. ४२.
१४. तत्रैव, 'गायत्री मंत्र जपणारा हिंदुधर्मप्रिमी केनेडी', पृ. १२१.
१५. प्रियोष्कर, अ.का. 'जुन्या मराठी ग्रंथांचे आरंभीचे संपादन व प्रकाशन', विविधज्ञानविस्तार (मासिक), मुंबई चे अध्यक्षसंपादक कै. रा. मि. गुंजीकर यांच्या स्मरणार्थ मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाने सुरु केलेल्या गुंजीकर व्याख्यानमालेमध्ये दिनांक १६ जानेवारी १९४४ रोजी केलेले भाषाण - प्रसिध्दी - मराठी संशोधन पत्रिका, मुंबई, ऑक्टोबर, १९५३, पृ. १.
१६. प्रियोष्कर, अ.का. 'मेजर मोल्सवर्थ व त्याचा मराठी इंग्रजी कोश', महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, ऑक्टो-डिसें., १९६७, पृ. ४५.
१७. प्रियोष्कर, 'जुन्या मराठी ग्रंथांचे आरंभीचे संपादन व प्रकाशन', उ.नि.पृ. ९.
१८. प्रियोष्कर, अ.का., 'कै. नारायण दीनानाथ केळकर, लोकसत्ता (दैनिक), मुंबई, १७-५-१९७०.
१९. प्रियोष्कर, अ.का. रावबहादूर दादोबा पांडुरंग आत्मचरित्र व चरित्र, 'संपादकीय निवेदन, मुंबई १९४७, पृ. ४९
२०. प्रियोष्कर, अ.का., 'लेस्काचे दोन शब्द', डॉ. भाऊ दाजी : व्यक्ती, काळ व कर्तृत्व, मुंबई, १९७४, पृ. १९.

२१. प्रियोक्कर, रा. व. दादोबा पांडुरंग , उ. नि. पृ. २३०.
२२. तत्रैव, पृ. ३७०.
२३. तत्रैव, पृ. २७४.
२४. तत्रैव, पृ. ३७८.
२५. तत्रैव, पृ. ३७९.
२६. तत्रैव, पृ. ३८१.
२७. तत्रैव, पृ. २८८-३१० , पृ. ३२४-३३८, पृ. ३५०-३६७.
२८. तत्रैव, पृ. ३५२.
२९. प्रियोक्कर, अ. का., ' प्रिय आणि अप्रिये', मुंबई, १९६५, पृ. १४७-७.
३०. प्रियोक्कर, रा. व. दादोबा पांडुरंग , उ. नि. ' संपादकीय निवेदन,
उ. नि. पृ. ४८-४९.
३१. तत्रैव, पृ. ५६.
३२. प्रियोक्कर, अ. का., ' गोविंद नारायण पांडगांवकर', मराठी संशोधन
पत्रिका, मुंबई, एप्रिल १९६७, पृ. १८.
३३. प्रियोक्कर, अ. का., ' गुंजीकर: चरित्र आणि कार्य', कै. रामचंद्र भिकाजी
गुंजीकर यांचे संकलित लेख (प्रथम संड), मुंबई, १९४२.
३४. आठल्ये, कृष्णा नारायण, लोकहितवादी यांचे चरित्र, पुणे, १९२६.

३५. लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह, गोपाळ हरि देशमुख : व्यक्ती, वाङ्. मय
व विचार, संपा. अ. का. प्रियोष्कर, मुंबई, १९६७, पृ. ६७.
३६. तत्रैव, पृ. ३८.
३७. तत्रैव, पृ. ६८.
३८. तत्रैव, पृ. ४८.
३९. तत्रैव, पृ. ५१.
४०. प्रियोष्कर, अ. का., प्रार्थना समाज व लोकहितवादी, रविवारची
लोकसत्ता, (दैनिक), मुंबई, २ एप्रिल १९६७.
४१. प्रियोष्कर, लेखकाचे दोन शब्द, डॉ. भाऊ दाजी, उ. नि. पृ. १७.
४२. तत्रैव, पृ. १९.
४३. प्रियोष्कर, संपादकीय निवेदन, रा. ब. दादोबा पांडुरंग, उ. नि. पृ. (५६)
४४. तत्रैव, पृ. ३८४-८५.
४५. टचमन बार्बेरा, प्रॅक्टिसिंग हिस्टरी, न्यूयॉर्क, १९८१, प्रकरण १२ वे.

प्रकरण सहावे

प्रा.अ.का.प्रियोष्कर यांच्या ललितलेखनाचा परामर्श --

६.१ ललितलेखनाच्या प्रेरणा :

मूलतः स्क हाडाचे संशोधक म्हणून ख्यातनाम असलेल्या प्रा.प्रियोष्करांनी प्रसंगोपात काही कथा,कादंबरी,नाटिका,प्रहसने,ललित लेख इत्यादी वाङ्मयप्रकारही हाताळले आहेत. ललित वाङ्मयलेखनात त्यांनी ही स्का दृष्टीने लक्षाणीय कामगिरी बजावली आहे असे म्हणता येईल.

या प्रकरणात प्रा.प्रियोष्करांच्या उपलब्ध वाङ्मयीन कृतींचे समालोचन करावयाचे आहे, त्यांचे ललितलेखन संग्रह स्वरूपात अद्याप उपलब्ध नाही ही अभ्यासाच्यादृष्टीने प्रमुख अडचण आहे. या शिवाय स्वतःच्या नावाव्यतिरिक्त अनेक टोपणनांवांचाही अनेकवेळा उपयोग करून त्यांनी अशा प्रकारचे लेखन केलेले आहे.

स्वतःच्या आरंभीच्या वाङ्मयजीवनासंदर्भात 'दूधसागर'चे संपादक श्री बा.द.सातारकर यांस मुलाखत देताना ते म्हणाले होते --

'आंतरिक प्रेरणेमुळे काही मी लेखनाकडे वळलो नाही.चित्रकार होणे हे माझे ध्येय होते पण अपघाताने मी लेखक झालो.१९१८ च्या सुमारास मी लेखनास सुरुवात केली असे मला स्मरते. माझे मोठे बंधू विनायकराव हे त्याही पूर्वीपासून मराठी लिहीत असत. बहुतेक त्यांचे अनुकरण म्हणून मीही लेखणी हाती घेतली असावी. मुद्दाम लेखक होण्यासाठी खास असा प्रयत्न वा तयारी मी कधी केली नाही. त्यावेळच्या प्रचलित प्रश्नांवर निनावी लेख लिहून ते मी भारत

पत्राकडे पाठवून लेखकाच्या स-या नावाची माहिती संपादकाला घायची असते. पण तेही मी करीत नव्हतो. हे निनावी लेख 'भारत' कडे पोचले म्हणजे 'भारत' कार हेगडे देसाई पुढील अंकातून जाहीर करीत की अमुख अमुख लेख पोचला. पण या लेखाच्या लेखकाने आपले नाव आम्हास कळवावे. पण माझी नाव मी त्यांस शीवटपर्यन्त कळविले नाही.

'पुढे मी पाठविलेल्या निनावी लेखांपैकी काही लेख 'भारत' कार अग्रेसर म्हणूनही छत्रापू लागले, पण त्यानंतरही मी त्यांस माझी नाव कळविले नाही. ब-याच वर्षांनंतर हे निनावी लेख पाठविणारा लेखक म्हणजे मी, ही गोष्ट त्यांस माझ्या बंधूंकडून कळली असावी.' १

याच मुलासतीत स्वतःचे पहिले लेखन कधी व कोणत्या नियतकालिकात प्रसिध्द झाले यासंदर्भात माहिती देताना ते म्हणतात --

'कर्नाटक कॉलेज मिसलेनीमध्ये नावाने लिहिलेला माझा पहिला लेख प्रसिध्द झाला असावा, असा माझा समज आहे...' १९२०-२१ च्या सुमारास इंटरमध्ये असताना 'मराठी भाषा आणि कर्नाटक' अशासारख्या विषयावर लिहिलेला लेख मी 'विविधज्ञान विस्तार' कडे पाठविला आणि तो ताबडतोब प्रसिध्द झाला. 'विस्तार'चे संपादक रावसाहेब मोरस्कर यांना हा लेख फार आवडला व 'विस्तार'त नियमितपणे लिखाण करण्याचा त्यांनी मला पत्रद्वारे आग्रह केला. त्यांच्या उत्तेजनाने व आग्रहाने त्यानंतर अनेक लेख मी 'विस्तार'त लिहिले आणि पुढे तर त्याचे काही काळ संपादनही केले 'नवयुग' हे 'मनोरंजन' प्रमाणेच त्याकाळचे लोकप्रिय मासिक होते. प्रा.प्रियोक्करांनी अनेक गंभीर विषयांवर संशोधनात्मक स्वरूपाचे लेखन आवडीने केलेले अम्यासकांना ज्ञात आहे पण त्याही पूर्वी त्यांनी 'नवयुग'मध्ये ललित लेखन केलेले होते, त्यासंदर्भात त्याच मुलासतीत ते म्हणतात की --

'विस्तार'मध्ये १९२१ साली माझा पहिला लेख प्रसिध्द झाला व त्यानंतर पुढल्याच वर्षी 'नवयुग'च्या सका अंकात माझी 'क्लेम' ही गोष्ट

प्रसिध्द झाली. ललित साहित्य लिहिण्याचा हा माझा पहिलाच प्रयत्न असावा, त्याच्या आधी 'पुष्पांचा पक्ष्मात' या नावाचा एक लेखही 'नवयुगे' मध्ये मी लिहिला होता. 'वरील लेख प्रा. प्रियोष्कर म्हणतात तसे १९२१ मध्ये नसून एप्रिल-मे १९२२ (वर्षा ९ अंक ४-५) व गोष्ट जून-जुलै १९२३ (वर्षा १०, अंक ६-७) मध्ये नवयुगच्या शेवटच्या अंकात प्रसिध्द झाली होती अशा - त-हेने प्रा. प्रियोष्करांच्या ललित लेखनाचा श्रीगणेश झालेला दिसतो. त्यानंतर त्यांनी बरेच ललितलेखन केले. आपल्या अशा प्रकारच्या ललितलेखनाची माहिती देताना ते लिहितात --

'मुंबईतील माझ्या वास्तव्यात मनोरंजन'चे संपादक श्रीनिवास जिवाजी नाळकर्णी व प्रो. वसंतराव नाईक यांच्या इच्छेवरून मासिकात लेख, कविता व गोष्टी लिहिल्या. 'महाराष्ट्र साहित्य' वगैरे मासिकांतही माझे गद्य-पद्य लिखाण त्याकाळी प्रसिध्द झाले आहे. या सर्व विषयांवरचे लहान-मोठे स्वतंत्र खंड होतील परंतु यांपैकी संशोधनात्मक लेख सोडून इतर बहुतेक वाङ्मय निनावी किंवा टोपणनावाने असल्यामुळे ते शोधून काढणे बरेचसे कष्टाचे व कठीण काम आहे. ^२

६.२ चित्रकार बनण्याची शक्यता -

तसे पाहिले तर त्यांना चित्रकार व्हायचे होते व त्यांनी त्यासाठी आवश्यक त्या परीक्षाही दिल्या होत्या, याचा उल्लेख पहिल्या प्रकरणात आलाच आहे. 'मी जर चित्रकाराची उपासना चालू ठेविली असती, तर आमच्या काही प्रांत बंधूंनी ज्याप्रमाणे या व्यवसायात मरघोस यश संपादले आहे, तसे कदाचित मलाही लाभले असते. ^३ असे म्हणण्याइतपत त्यांची आपल्यापाशी असलेल्या चित्रकारांच्या सामर्थ्याबाबतची खात्री होती, पण पुढे लेखनासंबंधीचा आत्मविश्वास निर्माण होऊ लागला. ललितवाङ्मयाचे मोक्ते असलेल्या वाक्कांसाठी मत प्रचारात्मक गंभीर लेख प्रसिध्द केल्यास ते वाया जातात म्हणून लालित्यपूर्ण वाटावेत अशा प्रकारच्या शैलीतून त्यांनी लेखन केले. आपल्या हा प्रकारच्या लेखनातील प्रयोगासंदर्भात ते लिहितात --

पुष्कळसे संशोधनात्क गंभीर विचार शर्करा गुंठित
गोळ्यांप्रमाणे विनोदाच्या किंवा लालित्याच्या वेष्टनाखाली मी वाक्कांच्या
गळी उतरविण्याचा प्रयत्न केला आहे, परंतु संशोधक म्हणून माझे नाव
कुप्रसिध्द झालेले असल्यामुळे, त्यामध्ये काही लालित्य आढळले तरी साधारण
वाक्क ते वेदशास्त्र जडच मानणार ! काही विनोदी लेखक म्हणून प्रसिध्द
असलेले वक्ते चुकून कधी तरी गंभीरपणाने बोलू लागले म्हणजे काही आचरत
श्रौते त्यात विनोद आहे असे समजून निष्कारण हसू लागतात (त्यांच्या हसण्याने
मात्र विनोद होतो) त्याच्या अगदी उलट प्रकार माझ्या बाबतीत होण्याचा
संभव आहे. साहित्य संमेलनाच्या नियोजित अध्यक्ष म्हणून झालेल्या एका सत्कार
प्रसंगी, माझ्या लेखनाच्या विविधत्वाविषयी निर्देश ऐकून एक श्रौते म्हणाले की,
'सध्याचा लेखन आहे, तसा आनी काळात निमोडकर एक की दोन, असा वाद
' वामन एक की अनेक', असा जसा सध्या वाद/निर्माण होईल ! या विविध
पणात माझ्या लेखन कौशल्यानेचा अग्निकत्वाचाच जास्त भाग आहे. ज्या
परिस्थितीत मी सापडलो त्या परिस्थितीप्रमाणे माझ्या हातून लेखन झाले.'^४

प्रा. प्रियोकरांनी स्वतःच्या स्कंदर लेखनासंबंधीची मूफिका स्पष्ट व्हावी
यासाठी हा दोष उतारा दिला आहे. संपादकीय जबाबदारी असल्याने त्यांनी
वेळप्रसंगी या ललितलेखनाव्यतिरिक्त विविधवृत्तात स्फुट लेखन केलेले आढळते.
पुस्तक परीक्षण, नाटकाची परीक्षण, अग्लेख, संपादकीय स्फुटे त्यांनी
'विविधवृत्तात तच लिहिली त्याच काळात त्यांनी म.म.पोतदार यांच्या 'मराठी
गथाचा इंग्रजी अवतार' हा बी.ए.च्या विद्यार्थ्यांकरिता लिहिलेल्या ग्रंथातील
दोषा दाखविणारा लेख प्रसिध्द केला होता.

इतर ललितकृती वाचत असतानाही त्यांच्यातील संशोधक जागृत
असायचा. रघुनाथ पंडितांचे दमयंतीस्वयंवर वाचल्यानंतर त्यांच्या कर्त्यासंबंधीचे
विचार त्यांच्या मनात येतात 'गणपतराव सोकरजी त्रिलोकेकरांची 'हुंडा'
किंवा शकुंतला परांजपे यांची 'पांघरलेली कातडी' या नाटिका वाचल्यानंतर
त्यांना आठवावीशी वाटली ती त्यांतील अनुक्रमे सहेराव प्रमू आणि कौळीण
यांची माछा' ^६ ना.सी.फळे यांची 'अक्षरेचे बंध' ही कादंबरी त्यांनी

वाचावयास घेतली आणि ती वाचून पुरी झाली तेव्हाच त्यांनी ती हातांतून खाली ठेवली पण याचे कारण मा.फडके यांची आकर्षक लेखनशैली हेच केवळ नव्हते तर कादंबरीच्या अवगुंडनाखाली ते स्का प्रख्यात महाराष्ट्रीय नटाचे - मा.चंद्रकान्त यांचे चरित्र आहे असे त्यांना आढळले आणि चरित्र म्हणूनच त्यांनी ते वाचले.^{१७} ते आपल्या ललित वाङ्मयाबाबतच्या आवडी/संदर्भात लिहितात --

“स्केकाळी मी कादंबरीचा एक आधाशो वाचक होतो. मला आठवते की लहानपणी निहालकुंवर नावाची एक बाराशेवर पृष्ठांची मली मोठी कादंबरी मी संबंध रात्र जागून वाचून पुरी केली होती, कारण आमचे बंधू ज्याच्याकडून ती आणली, त्याला ती दुस-याच दिवशी परत करणार होते. अलीकडे मी कादंब-या वाचल्या असतील, पण त्या परीक्षेला नेमल्यामुळे प्रश्न काढण्याकरिता किंवा स्काद्या लेखक मित्राने भेटेदीदाखल दिल्यास केवळ भिडेखातर, वेळेच्या अभावी अलीकडे मौजेकरिता कादंबरी वाचणे मला जमत नाही. कादंबरीच्या सेवजी हे जर स्कादे भाषाशास्त्र, संतवाङ्मय, चरित्र, इतिहास किंवा तत्वज्ञान अशासारखे विषयावरचे पुस्तक असते तर ते मी जास्त आस्थेने वाचले असते.” ८

यावरून प्रा.प्रियोकरांनी ललितलेखन हे प्रसंगोपात्त केले हे स्पष्ट होतेच शिवाय त्यांनी ललितवाङ्मयापेक्षा ललितेतर वाङ्मयाच्या वाचनास अधिक महत्त्व दिले होते, हेही ध्यानात येते म्हणूनच त्यांचे ‘शर्करावगुंठित’ लेखन चाळले तरी त्यात त्यांनी संशोधनपर विषयांना मध्यवर्ती ठेवून त्यास ललित्यपूर्ण बनविले आहे हे जाणवते. त्यांचे आत्मपर लेखन हे बव्हंशी ‘प्रिय आणि अप्रिय’ व ‘हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे’ या त्यांच्या दोन पुस्तकात संग्रहित झालेले आहे.

६.३ 'समर्थ वाङ्.मय' आणि 'अनर्थ वाङ्.मय' :

प्रा.प्रियोष्करांनी ललितवाङ्.मयास 'अनर्थ वाङ्.मय' संबोधले असल्याचे मत व्हड झाले आहे. उदाहरणादाखल डॉ.स.गं.मालशे यांनी असे लिहिले की --

'आधुनिक ललितवाङ्.मयाविषयी कॅ.प्रियोष्करांचे जबरदस्त पूर्वग्रह होते. ते त्याला 'अनर्थ वाङ्.मय' संबोधून स्वतःला 'समर्थ वाङ्.मयाचे' पुरस्कर्ते म्हणवीत. ९

वाङ्.मयाचे 'समर्थ वाङ्.मय' व 'अनर्थ वाङ्.मय' असे दोन प्रकारच्यानी कल्पिले होते. डि क्विन्सीने वाङ्.मयाचे Literature of Power व Literature of Knowledge" असे दोन वर्ग पाडले आहेत. १०(अ)

प्रा.प्रियोष्करांनी 'Literature of Power' या शब्दाला 'समर्थ वाङ्.मय' अशी पारिभाषिक संज्ञा दिली आहे. जर्मन कवी गटेने 'Literature of despair' असा एक वाङ्.मयलेखनाचा वर्ग कल्पिला होता. त्या वर्गास प्रा.प्रियोष्करांनी 'अनर्थ वाङ्.मय' अशी पारिभाषिक संज्ञा दिली आहे. मराठी भाषेची पात्रता व महत्त्व हे स्तर भाषांच्या तुलनेत वाढवायला हवेत त्यासाठी चिकित्सक, टीकात्मक व शास्त्रीय वाङ्.मयनिर्मितीसारखे पारदस्त व उपयुक्त वाङ्.मय आपल्या मराठीत निर्माण होते आवश्यक आहे, असा त्यांचा आग्रह होता. वाचनालयात कोणत्या प्रकारची पुस्तके असावीत यासंबंधी ते फार चोसदळ होते, ते म्हणतात,

'वाक्कांना नाटके, लघुकथा आणि कादंब-या आवडतात म्हणून केवळ अशाच पुस्तकांचा मरणा आपल्या वाचनालयात करता कामा नये, लोकांना मजी चिवडा, बटाटावडे, चटण्या असे खमंग पदार्थ विशेष आवडतात म्हणून हेच पदार्थ

जेवणा-यांना वाढले तर त्यांचे पोट बिघडून जाईल आणि ते आजारी पडतील ! मुख्य पौष्टिक आहार देऊन तौडी लावण्यापुरते रूचिपालट म्हणून हे पदार्थ असावेत तसे कादंब-या, नाटके, लघुकथा वर्गी ग्रंथांचे विशिष्ट प्रमाण वाचनालयात असावे .” १०

याचा अर्थ असा की संपूर्ण ललित वाङ्.मयास त्यांनी अनर्थ वाङ्.मय असे कधीच संबोधले नव्हते. या मताच्या प्रतिपादनासाठी कारवार येथील महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय माठाणाचा आधार घेता येईल. चांगल्या साहित्यिकांना देशकाल परिस्थितीचे मान असणे आवश्यक आहे. याकडे सा-यांचे लक्ष वेधताना ते म्हणतात --

आपच्या मराठी लेखक व कवी पित्रांना माझी अशी नम्र प्रार्थना आहे की तुम्ही जे काही लिहाल व प्रसिध्द कराल त्यामुळे महाराष्ट्र देश, महाराष्ट्र समाज व महाराष्ट्र वाङ्.मय यांच्या संबंधी इतर लोकांचे विपरित ग्रह होणार नाहीत अशी काळजी घ्या. आपल्या कविता, कथा, कादंब-या, निबंध, नाटके वाचून लोक स्फंदर महाराष्ट्रीयसंबंधी आपली बरी वाईट मते बनवित असतात. ११

देशाच्या स्वातंत्र्याचा व समर्थ साहित्यिकाचा अर्थाअर्थी संबंध असण्याची शक्यता वर्तविताना ते म्हणतात --

रामदास, तुकाराम, पुक्तेश्वर अशा कवींच्या काळात महाराष्ट्रातील आकाशात मध्यमांगी स्वातंत्र्यसूर्य तळपत होता व शृंगारिक लावण्यांच्याकाळात तो अस्तंगत झाला. यावरून कवी व काळ यांचा काही तरी परस्परसंबंध असावा असे वाटू लागते... अलीकडे महाराष्ट्रात सज्जनांची मने अस्वस्थ करणारे अशुभ धूत्कार कानी पडत आहेत. अशा घुबडांना नक्की असे नाव देऊन सगळ्या मराठी नव्या कवींची बदनामी केली जात आहे. त्यांच्या काव्याचे जे नमुने त्यांच्याचपैकी स्काने माझ्या नजरेस आणले. त्यावरून या विकृत प्रकृतीच्या प्राण्यांना

फाल्गुन कवी, असे नाव देता येईल.... या फाल्गुनकवीचे जर कांतुक होऊ लागले तर त्यांचा अब्यापारेष्णु व्यापार महाराष्ट्राचे नाव बद्धू केल्याशिवाय राहणार नाही.... जर्मन कवी गटे याने ज्याला Literature of despair असे नाव दिलेले आहे त्या या अनर्थ वाड्.मयाचे चा सर्वत्र धक्कार झाला पाहिजे.

आतापर्यन्तच्या विवेचनावरून दोन बाबी स्पष्ट होतात, पहिली म्हणजे प्रा.प्रियोक्करांच्या मते चिकित्सक, शास्त्रीय, प्रकारच्या लेखनासोबतच रामदास, तुकाराम, मुक्तेश्वरांचे काव्य (ललित लेखन) हे समर्थ वाड्.मय या पहिल्या वर्गात येते. देश व समाज यांच्या बदलाने अनुकूल मत निर्माण करू शकण्यास हे वाड्.मय उपयुक्त असते. दुसरी बाब म्हणजे देश व समाज आणि नवे कवी यांना बदनाम करू शकणारे, सपेल ते लिहावे म्हणून केलेले तसेच विकृत प्रकृतीचे लेखन हे अनर्थ वाड्.मय असून त्याचा निषेध होणे आवश्यक आहे. यामुळे प्रा.प्रियोक्करांनी स्काच मापाने समग्र ललित वाड्.मयास अनर्थ वाड्.मय असे संबोधले नव्हते हे स्पष्ट झाले.

६.४ काव्यलेखन --

प्रा.प्रियोक्करांनी आपल्या साहित्यनिर्मितीच्या आरंभीच्या काळात बरेच काव्यलेखन अरुणोदय, बी.ए. या टोपणनावाने स्वयंसेवक, विविधज्ञानविस्तार, मनोरंजन इत्यादि नियतकालिकांतून प्रसिध्द केले होते. धारवाड येथील कर्नाटक कॉलेजमध्ये अध्ययन करीत असताना त्या संस्थेच्या कर्नाटक कॉलेज मिसलेनी मध्ये त्यांच्या काही कविता प्रसिध्द झाल्या होत्या. श्री सातोस्करांना दिलेल्या मुलासतीत आपल्या पहिल्या काव्यसंग्रहाची ओळख करून देते वेळी ते म्हणतात --

(रघुनाथपंडित विरचिते दमयंतीस्वयंवर हे त्यांनी संपादित केलेले काव्य प्रकाशित होण्यापूर्वी) महंगावच्या दळवी मास्तरांनी माझ्या कवितांची

१०-१२ पानांची एक पुस्तिका काढली होती असं मला आठवतं (पृ. ३७)
त्यांच्या आजवर उपलब्ध असलेल्या जवळ जवळ ३० कवितांतून त्यांच्या सामाजिक,
राष्ट्रवादी, सांस्कृतिक जाणिवा व्यक्त झालेल्या आढळतात. 'दूधसागरचा
धबधबा' १२ हा इ.स. १९२३ सालच्या कवितेत गोमंतकातील नयनरम्य 'दूधसागर'
या धबधब्याचे वर्णन आहे, त्याशिवाय --

धोरांचेहि असेचि ब्रीद असते
येवो किली आपदा
सच्छीलास कदापिही नच फुके
सत्कारणी न श्रमे

'दूधसागरा'स अशा आदर्श व्यक्तींची उपमा देऊन स्वतःच्या सामाजिक
जाणीवेचा परिचय करून दिला आहे. गोमंतकातील मराठी कवी बा.म. बोरकर
यांची १९३७ साली लिहिलेली 'दूधसागरास' या कवितेतही निसर्गवर्णनाच्या
सौबत सामाजिकताच अनुमवाला येते याची आठवण प्रा. प्रियोष्करांचीही कविता
वाचताना होते. बोरकर म्हणतात --

हसतचि जे जमति मरति
दीपराग जागविति
कविमुनिशास्त्रज्ञ मनी घुमकुनी नवी गिरा... १३

त्यांची देवा ! होई पवित्र देश अमुचा स्वातंत्र्य त्या जागृत
ही कविता पूर्णपणे स्वतंत्र नसून रवींद्रनाथ टागोरांच्या 'गीतांजली' तील
पस्तीस कृपांकाच्या रचनेचा मराठी अनुवाद आहे. 'कर्नाटकी मिसलेनी (१९१९)
'स्वयंसेवक' (नोव्हे., १९२३) व 'विविधवृत्त' (सास अंक १९२८ 'संगीत
कमला - करीम' या प्रहसनात) अशी तीनवेळा ही रचना प्रसिध्द झालेली आहे.
आपल्या माघोतील वाड्. मयाच्या वाढीसाठी आणि लेखक कवींची दृष्टी
विस्तारावी यासाठी परमाष्टांतल्या वाड्. मयाचे अनुवाद स्वमाघोत यावेत
यासाठी प्रा. प्रियोष्करांनी नेहमीच प्रयत्न केले. हे आपण त्यांच्या माघाविचाराचा

परामर्श घेताना अभ्यासले होते, त्यांच्या त्याच वृत्तीचा परिचय इथेही होतो. हा अनुवादही पद्यात्मक (शार्दूलिक्रीडित) आहे. त्यामुळे रचनेचा आशय व काव्यत्व सुलभपणे अनुभवता येते.

"Where the mind is without fear and head is held high where the knowledge is free; where the world has not been broken up into fragments by narrow domestic walls where world come out from the depth of truth ."

प्रा.प्रियोष्करांनी या काव्यपंक्तींचा सरस असा अनुवाद केला आहे पहा --

जेथे मीतिस ठाव नाहि हृदयीं
वाकेचिना मस्तक,
ज्ञानाची गति रुध्दली न सहसा
चालेच रोंरावत,
भेदानी तट झुडु नाहि पडले
ना मंगला लोक हा,
सत्याच्याचि अगाध खोलितुनिया
ते शब्द येती पहा

खरे तर यातून स्का परिने प्रा.प्रियोष्करांच्याच राष्ट्रवादी भावना प्रकट होतात. या कवितेचा प्रत्ययकारी अनुवाद आपणास वाचावयास मिळतो :

विश्रांती त्यजूनी प्रयत्न सजले
पूर्णत्व जिंकावया,
साहारांत सुकोनि बुध्द रुढिच्या
गेली न जेथे लया
चाले उच्च विचार सोज्वल क्रिया
तूझोनि संबोधित

देवा ! होऊं पवित्र देश अमुचा
स्वातंत्र्य त्या जागृत

प्रा.प्रियोक्करांचे मराठी व महाराष्ट्र प्रेम हे त्यांच्या कवितेतूनही आढळते .
` बृहन्महाराष्ट्र गीत ` मध्ये

असे कोठे कसा केव्हा वदा आम्हापधे मेद ?
वचा कैफानि द्वैताच्या मनाला वाटतो सेद
गदाघाते परकियांच्या नसे मेला महाराष्ट्र
जगा गर्जानि सांगूया " जिता बृहन्महाराष्ट्र "

गौमंतक व महाराष्ट्र यांच्यातील जिह्वाळ्याच्या नात्याचा हा उल्लेख त्यांनी
` स्वयंसेवक ` मध्ये प्रसिध्द झालेल्या (१९२३) या कवितेत केला होता.

` विविधज्ञानविस्तारा ` त (डिसेंबर १९१४) प्रसिध्द झालेल्या
` श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला ? ` या स्वतःच्या कवितेचे वेगुल्ले येथे केलेल्या वाचनामुळे
तर आपल्या जीवित्कमाला अंशतः निराळेच वळण मिळाले अशी त्याची
स्वतःचीच कबुली आहे. वेगुल्ले येथे अध्यापन करीत असताना तेथील राष्ट्रीय
शिक्षणाचे कार्य करणा-या सका विद्यालयाच्या मुख्याध्यापकाने
प्रा.प्रियोक्करांनी त्या विद्यालयातर्फे होणा-या श्रीगणेशोत्सवात एक
व्याख्यान द्यावे अशी विनंती केली, त्यावेळी वरील कवितेचे त्यांनी वाचन केले.

ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यामुळे होणा-या लामाचा विचार करून एक
तहण आपल्याबरोबरच आपल्या पत्नीसही धर्मांतर करावयास बाध्य करू पाहतो,
स्वधर्मसंरक्षणाकरिता ती आपल्या बाळासमवेत मांडवी नदीत प्राणार्पण करते
अशाने हिंदूधर्मसंरक्षण जरी होत असले तरी आर्यधर्मानुसार पत्नीचे कर्तव्य न
केल्यामुळे आपण पत्नीधर्म बुडविला, असे तिचे तिलाच वाटल्याने तिला
पिशाच्योनी प्राप्त होते आणि ` श्रेष्ठ धर्म कुठला बोला ? ` असे आकंदन
करीत विचारीत राहते, त्यावेळी कवी सांगतो --

आरडोनि मी मोठयानें । बोलिलो सोड शंकेस ।
साध्व ! तुवां या दिव्याने । अर्किलेचि निज धर्मास
आर्यधर्म तुमच्या योगें । वांचला आजवर सास !

परंतु येथील मिशन विद्यालयातील स्का स्त्रिस्ती शिक्षाकाने त्या इत्सवालील आपल्या व्यास्थानात अरे कवे, तू अशा प्रकारची काव्ये रचून परधर्माविषयी तहणाची पनें क्लुष्टित करू नकोसे असे सुचविले. तेव्हा स्त्रिस्तीधर्म व हिंदुधर्म यांची आपण तुलना केलेली नसून पत्नीधर्म व हिंदुधर्म यांची तुलना केली आहे, असे प्रा.प्रियोक्करांनी सांगितले, त्याने त्यांचे म्हणणे मान्य केलेच उलट हिंदुस्थानातील स्त्रिस्ती बांधवांची स्थिती वाईट असल्याचे उपस्थितांच्या निदर्शनास आणले. परिणामी त्याला त्या विद्यालयातील शिक्षाकी पेशा गमवावा लागला हा तपशील देऊन पुढे प्रा.प्रियोक्कर लिहितात --

माझी वरील कविता विविधज्ञानविस्तारा च्या डिसेंबरच्या अंकात मुक्तीच प्रसिध्द झाली होती. मुंबईत (स्क आठवडाभर राहण्यासाठी) आल्यावर मी श्रीलक्ष्मीनारायणप्रेस मध्ये गेलो. त्यावेळी त्या कवितेसंबंधी श्रीपाद कृष्ण कौल्हटकर व माधवराव पटवर्धन हांच्याकडून आलेली प्रशंसापर पत्रे रामभाऊ तटणीस यांनी दाखविली. माझ्या कवितेने कोकणातील स्का गावात उडवून दिलेली सळबळे किराता तील रिपोर्टावरून त्यांना चांगलीच माहिती असल्याचे दिसले... स्केदिवशीअनंतराव मोरकर व रामभाऊ तटणीस या दोघांनीही मी मुंबईला येऊन विस्तारा चे काम पाहावे, असा फारच आग्रह केला व मलेरियाची (मुंबईची हवाआपल्या प्रकृतीला मानवत नाही, अशी त्यांनी आधीच कल्पना करून घेतल्यामुळे निर्माण झालेली) मीतीही त्यांनीच घालवली. त्याप्रमाणे मी वैंगुर्त्याला गेलो व लगेच शाळेचा राजिनामा देऊन मुंबईस पुनः येऊन स्थायिक झालो व माझ्या जीवतक्रमाला निराळेच वळण मिळाले. त्याला माझी सदर कविताही काही अंशी कारण झाली असणे शक्य आहे. १४

१९२५ साली प्रकाशित झालेली 'विस्तारा' तील 'वसुंधरेची वल्लमाराधना' ही कविता कुसुमाग्रजांच्या सुप्रसिध्द 'पृथ्वीचे प्रेमगीत' या रचनेपूर्वी लिहिली गेली होती, तरीपण स्काने दुस-या कवीचे अनुकरण केले असे म्हणता येणार नाही. प्रा.प्रियोक्करांच्या या रचनेत पृथ्वीच्या अंतरंगात सूर्यासंबंधी जो असंतोष आहे तो अत्यंत समर्थपणे व्यक्त झालेला आहे. त्यातील

तेजचि मला परि प्यार । या जनी
ही धैर्यधरा वरणार । मामिनी
तेजहीन तर गुलजार । नच गणी
संपदा असो किती तरी
ही वळे न त्या तिळमरी

या ओळींतून प्रणयिनीची आराधना जाणवतेच शिवाय जीवनातील प्रेक्षक शक्तीचाही परिचय होतो. शिवाय प्रियोक्करांच्या अंतरंगाचेच यथातथ्यपणे दर्शन होते. कुसुमाग्रजांच्या वरील कवितेतील --

परी मव्य ते तेज पाहून पूजून
घेऊ गळ्याशी कसे काजवे ?
नको क्षुद्र शृंगार तो दुर्बळांचा
तुझी दूरता त्याहुनी साहवे

'वसुंधरेची वल्लमाराधना' तील सौंदर्यकल्पनेपेक्षा या ओळी अधिक टवटवीत वाटतात. असे जरी असले तरी दोन कवींच्या स्वतंत्र माककवितेत कल्पनेची स्कात्मता असल्याचे अनुभव असू शकते. दोघांच्याही कवितांत पृथ्वीच्या सूर्याभोवती होणा-या प्रमणाचे अत्यंत काव्यात्म वर्णन आहे. जे मव्य आणि दिव्य असते त्यांचा ध्यास घेतल्यानंतर क्षुद्र बाबींचे आकर्षण राहत नाही. हीच दोन्ही कवितातील मध्यवर्ती कविकल्पना आहे.

चंद्र आपणास कसा मुलवू पाहतो हे सांगताना प्रियोक्करांची वसुंधरा

म्हणते --

‘ मजभवतीं घिरटया घाली । चंद्र हा;
मदसन ओढि करजालीं । हा पहा;
तारका मुलविली मोळी । तोच हा;
मी दिसले या का खुळी ?
वा नाहि लाज या मुळी ?
पाहतो पढाया गळी !
उपवील परि कुठें पाहीं । लोंछना ?
मत्प्रिया सख्या रविराया । मोहना ॥’

आपण चंद्र मोहवू पाहतो याची कल्पना वसुंधरे ला आहे. कुसुमाग्रजांचीही पृथ्वी तेच सूर्यास सांगते --

‘ तुवा सांढलेले कुठे अंतराळात
वेचुनिया दिव्य तेजःकण
मला मोहवाया बघे हा सुधाशू
तपाचार स्वीकारुनी दारुण ’

या कल्पनारम्य भावाविष्कारात आणि अनुमूतीत दोन्ही कवींचे काव्यात्म्य समान आहेत याचा बोध होतो.

त्यांनीच लिहिलेल्या संगीत कमला-करीम या प्रहसनात श्रीमत् हुंडा पुराण ही एक स्वतंत्र काव्यरचना आढळते. त्या प्रहसनातील लंबोदर हा खालील काव्याची छोटी पोथी वाचतो --

‘ हरे वरिली एकचि नारी । तिची सका जंगल्याची पौरी ।
नामदार सौमिसटराची ठोकरी । कुठली मिळणे त्या काळी ? ॥
त्यामुळे हुंड्यामुळे शंकर । लंगोट लावोन वीतमर ।
मीक मागोनि दोन प्रहर । कैसा तरी घालवी ॥
नाही तरी मिस्कल कृष्ण । जन्मापासीनी बेरकी जाण ।
ज्याचे सारे बालपण । कुटाळ्यात गेले पै ॥

त्याला ठावे व्यवहारनीती । कैसी भरावी द्रव्याची पौती ।
या चाणाक्षपणोचि निश्चिती । सुवर्णाची बांधिली द्वारका ॥
हरिहराची आम्हा पुढती । दोन चक उदाहरणे असती ।
हिताहिता पाहो नि निश्चिती । दर स्काने वागावे ॥
सुवर्णाची राहो द्वारका । परी दोन सौत्यांचा क्षुद्र ब्लॉक ।
माड्याने ही जरी लेका । घेणे तुजला असेल ॥
तरी हुंडा घेई सत्वर । ना तरी न मिळे तुज वीतमर ।
जागा तळ्यरात मग फ्लोअर । दुसरा, चवथा कोणचा ? ।

हुंडा घेण्याच्या जाचक व लांछनास्पद ह्द्रीला तात्त्विक प्रतिष्ठा
मिळत चालली आहे. त्यावरील ही उपहासात्मक अभिव्यक्ती आहे. प्रत्यही
अशीच पापें घडो ही देखील त्याच घाटणीची कविता आहे.

प्रियोक्करांची कविता १९३४ पर्यन्त प्रकाशित होत होती. त्यांच्या
कविता स्वयंसेवक^{१५} या मासिकामधून प्रसिध्द झाल्या बाकी विस्तार
(दोन कविता) मनोरंजन (तीन कविता), महाराष्ट्र सारस्वत
(२ कविता) फार्ग्युसन कॉलेज मॅगझिन (२ कविता), महाराष्ट्र
साहित्य (१ कविता) मधून प्रसिध्द झालेल्या आहेत. त्याची पहिली
उपलब्ध कविता 'सवंगड्या' ही गोमंतकातील फोंडे येथील आत्मैदा हायस्कूल
च्या 'सेळगडी' या प्रकाशानात (जानेवारी १९१३) प्रसिध्द झाली, तर
त्याची 'अंगाई' ही शौवटची कविता मनोरंजना 'त' (जानेवारी १९३४)
प्रसिध्द झालेली आढळते. १९३५ साली त्यांनी 'बाई घरा आल्या' ही
कविता अर्धवट लिहिलेली मिळते. यावरून त्यांचे काव्यलेखन दीर्घकाळ चालले
होते. हे स्पष्ट होते. यातील बहुतेक कविता शार्दूलिक्रीडिता त आहेत.
शिवाय गज्जल, ओवी बध्द संस्कृत ('हुंडाप्रताप'), सुनीत ('हा
बाहूंचा पाळणा'), विलाफिका (डॉ. गुणे), विहंबन (बाई घरा
आल्या) असे काव्यप्रकार त्यांनी हाताळलेले दिसतात.

काव्यकर्तृत्व हे प्रा.प्रियोक्करांचे प्रमुख जीवितकार्य नव्हते. परंतु त्यांच्या कल्पकतेची तशीच त्यांच्या जीवनाच्या गाम्याशी असलेल्या चिंतनाची साक्षा त्यांच्या स्फुट व दीर्घ कवितांतून आढळते. त्यांचा देशामिमान व धर्माभिमान हे त्यांच्या 'कवी' म्हणून असलेल्या मूषिकेला पूरक गुण असल्याचे प्रत्ययाला येते असे जरी असले तरी त्यांच्या लयबद्ध काव्यात नितांत रम्यताही आढळते म्हणूनच 'हौसेने हे काम परी केले की' असे त्यांच्या काव्यलेखनाबाबत म्हणता येईल.

६.५ कथालेखन --

'क्लेम' (१९२२) व 'पुरुषांचा पक्षापात' हा 'नवयुग' मधील निबंधवजा लेख हे प्रा.प्रियोक्करांच्या ललित गद्याचे नमुने म्हणता येतील. धारवाड येथील कर्नाटक कॉलेज सोडून ते नंतर सांगलीच्या विलिंग्डन कॉलेजात गेले. या महाविद्यालयातील वसतिगृहात त्याकाळी फार गर्दी असे. जेवण-घरात जेवण लवकर मिळावे म्हणून जो तो विद्यार्थी पाटावर काहीतरी वस्तू ठेवून आपला 'क्लेम' लावित असत, त्यावरून त्या कथेची कल्पना त्यांना सुचली होती.

स्का युवतीवर स्का युवकाचे प्रेम बसते, तिला मेटायला गेलेला असताना तिच्या बोटात कौरी करकरीत मुद्रिका पाहतो. या ठिकाणी कुणी आधीच आपला 'क्लेम' लावला असल्याचे त्याला कळून चुकते. त्यानंतर अनेक प्रसंगी या 'क्लेम' पध्दतीचा कटू अनुभव त्याला आल्याने तो जीवनाला कंटाळतो व समुद्रावर आत्महत्या करायला जातो. पण वाटेत सोनापुरात प्रेतांचा क्यू लागलेला पाहून मेल्यानंतरही 'क्लेम' पध्दत सुटत नाही याची जाणीव होऊन तो घरी परत येतो.

'बापावर बेट्याचा बहिष्कार' या गोष्टीत 'वडिलांचे नाव त्याचा मुलगा काढील' या ज्योतिषीबुवांच्या पविष्यानुसार वडिलांवाच जहागीरदार माणकोबा हिरोजी नवासरे यांचा मुलगा नवसु स्वाक्षारी करताना 'नवसु

नवासरे' असे लिहितो. आपले नाव काढील या मविष्याने आनंदित झालेल्या वडिलांना पुढे मविष्य सोटे ठरत असल्याबद्दल संताप येतो तसा जाब विचारल्या-
नंतर ज्योतिषी म्हणतो --

‘ जहागीरदारसाहेब, माझां मविष्य शंभर टक्के खरं ठरलं आहे !
तुम्हीच आपला गैरसमज करून घेतला यात माझा दोषा नाही. आपल्या
स्वाक्षरीत आपला चिरंजीव तुमचं नाव योजित नाही, हीच तर तुमची तक्रार
आहे । मी तर हेच - तुमचं तो नाव काढील असं सांगितलं होतं । ’ त्यानंतर
जहागीरदार महाराष्ट्रपर पसरत चाललेल्या ह्या अनिष्ट प्रकाराला आळा
घालण्यासाठी एक समा घेतात. त्यात माग घेणा-यांची नावे अभिनव पध्दतीने
नोंदवली गेली आहेत - श्रीकृष्ण वासुदेव यादव, गणेश शंकर कैलास,
डॉ. अभिमन्यु अर्जुन पांडव, संभाजी शिवाजी मोसले. या गोष्टीत प्रा. प्रियोक्करांना
प्रिय असलेल्या संशोधक्षेत्रातील सूत्र ठेवणारे प्रसंग व इतर आधारसापडतात.
प्रा. प्रियोक्करांनी ‘ नावे आणि आडनावे ’ यावर एक ललितलेख
‘ विविधवृत्ता ’ च्या दिवाळी अंकात (१९४२) लिहिलेला होता, त्याचे स्मरण
या गोष्टीच्या वाचनावेळी होते. त्या लेखात त्यांनी --

‘ अलिकडे काही लेखकांनी आपले पैतृक नाम वापरणे सोडून दिले आहे.
यांचा बाप कोण होता, हे आपल्यामागे शोधून काढण्याचा मावी
संशोधकांना यांनी उद्योग करून ठेवलेला दिसतो. ’ असे म्हटले होते अशा त-हेने
प्रा. प्रियोक्करांनी हा संशोधनात्पू्क गंभीरविचार शर्करावगुंठित बनवून
गोष्टीच्या स्वरूपात पुन्हा पांडलेला दिसतो. पैतृक नामासंदर्भात विशेष
सावध असलेल्या प्रा. प्रियोक्करांनी आपले नाव नेहमीच पैतृक नामासहित अनंत
काकबा प्रियोक्कर असेच लिहिले याची जाणीव इथे प्रकाशाने होते.

त्यांना या विषयावरील हा लेख व गोष्ट अपुरी पडल्यासारखे वाटले
असावे, कारण पुन्हा त्यांनी ‘ आडनावांचा अप्रिय इतिहास ’ हा लेख मुंबईहून

प्रकाशित होणा-या महाराष्ट्र टाईम्स मध्ये (२५ सप्टेंबर १९६३)
लिहिलेला आढळतो. त्यात ख्रिस्तीधर्मातील फादर या संस्थेचे त्यांनी पिताजी
असे मराठीकरण केले आहे.

विनोद उपहास आणि उपरोध करणे हा प्रा.प्रियोक्करांच्या ललित
गद्यातील शैलीची स्रूणच आहे. ती त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवास अनुलक्षून
असलेली अधिक आढळते.

अनुप्रासयुक्त स्वतःचे नाव व आढनाव यामध्ये बापांच्या नावांची
त्यांना अडगळ वाटते... सुप्रसिध्द दमयंतीस्वयंवराचा कर्ता रघुनाथपंडित
याने जर आपला बाप कोण हे नमूद करण्यासाठी थोडी आणखी शाई सर्चिली
असती तर हा कवी कोण हे ठरविण्यास प्रा.प्रियोक्करांना स्वढे कष्ट पडले नसते
त्यांना त्यांच्या संबंधी काही तरी निश्चित सांगता आले असते. मुक्तेश्वराने
तो मुद्गल चिंतामणीसुत । लीलाविश्वंरानुग्रहित । , चिंतामणी सुत मग्दली
ते दुस्र ठेले । , मुद्गल चिंतामणि अनुसरे जागा । , असे ठिकठिकाणी आपल्या
जन्काचा नामोल्लेख केल्यामुळे त्या व्यक्तिसंबंधी त्यांना निश्चित सांगता आले.
मूळ मुद्द्यावर येऊन बोलावयाचे झाल्यास आजच्या साहित्यिकांचे बाप कोण
याचे संशोधन करण्याकरिता सरकारास अनेक संशोधक मंडळे स्थापन करावी
लागतील आणि सगळा पैसा खर्च झाल्यामुळे नाट्योत्सव, तमाशो वगैरे महत्त्वाच्या
सांस्कृतिक कार्यक्रमांकरिता सरकारजवळ पैसा शिल्लक राहणार नाही.

वडिलांच्या नावाचा उल्लेख आपल्या नावात न करण्याच्या पध्दतीवर
अतिशय पिशिकलपणे प्रा.प्रियोक्करांनी टोले दिले आहेत. सोवळे, पुणेरी जोडे,
पगडी, मिशी, गौव्यातील वैष्णव ब्राह्मणांची तांबडी टोपी अशा गोष्टींचे
समाजातून जसे उच्चाटन झाले आहे तीच स्थिती हळुहळू बापांची देखील
(मुलांच्या नावातून) होणार आहे अशी तक्रार बिर्ला मातृश्री समागृहात
मरलेल्या पित्याच्या परिषादेत (इथेही पित्याला मातृश्रीचा आधार घ्यावा

लागलेला विसतो.) श्री नवासरे अध्यक्षस्थानावरून माघाण करतात. श्री नवासरे जरी पूर्ण गांधीर्याने विद्यायाचे प्रतिपादन करित असले तरी त्यातील विनोद, उपरोध व उपहास हा सत्याप्रमाणे झुळझुळ राहतो. शंभर वर्षांमागे व्यक्तिनाम व वडिलांचे नाव यात मागे (उदा. हरि केशवजी, बाळ गंगाधर-शास्त्री, गोविंद नारायण, पाऊ दाजी, बाबा पद्मनजी, दादोबा पांडुरंग) असल्याची बाब सांगताना मुंबई विद्यापीठाच्या वार्षिक अहवालात दादोबा पांडुरंग या नावाच्या संदर्भात (तळटीपेत) Surname not known " असे आढळल्याचा उल्लेख करतात. अखेरीस 'संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे' या चालीवर परिषदेचे सारे समासदे बापाचा कायदा झालाच पाहिजे' अशी गर्जना करतात.

सरा विनोद तर यापुढेच आहे. वरील घोषाणेच्या अनुरोधाने कायदा करता यावा म्हणून संबंधितांना मेटण्यास शिष्टमंडळ जाते. तिथे त्यांच्या लक्षात येते की मंत्री आणि अधिकारी यांच्याही नावापुढे त्यांच्या बापाची नावे नाहीत. ते पुढे केन्द्रशासनाकडे धाव घेतात तिथेही पंडित जवाहरलाल नेहरू, 'राजेंद्रप्रसाद' अशीच नावे असल्याचे पाहून आता आपल्याला आकाशातील बापाशिवाय दुसरा कोणी त्राता नाही, हे त्यांच्या लक्षात येते. तेव्हा त्यांना मिश्रकल्पणे स्कटा आकाशातील बापाकडे जाण्यासाठी गेट वे ऑफ इंडियाला लागून असलेल्या समुद्रात उतरण्यास सुचवितो आणि अध्यक्ष नवासरेसहित सारेजण त्या समुद्रात पटापट उड्या मारतात. या संपूर्ण गोष्टीत 'बापाचे नाव काढणे' या वाक्यप्रचारावर कोटी करण्याच्या मिष्ठाने वडिलांच्या नावाचा उल्लेख न करण्याच्या त्या काळी नव्याने पडू पाहणा-या पध्दतीचा समाचार घेतलेला आहे.

'नवयुगे' मासिकाच्या (१९२२ एप्रिल-मे) अंकात त्यांनी 'पुरुषांचा पक्षपात' हा लेख लिहिला. त्यांच्या स्कूणच ललितसाहित्य लेखनातील मिश्रकलता हे स्क वैशिष्टय इथेही आढळते. सरे तर हे वैशिष्टय १९१५ ते १९२६ पर्यन्तच्या मनोरंजन कालखंडाचेच वैशिष्टय म्हणता येईल.

अंतूकाकांच्या ऑफिसात त्यांची छत्री म्हणजे स्क थर्टेचा विषयच झाला होता. साहेबांच्या सोलीत जाऊन आल्यानंतर त्यांची छत्री उघडून बाकीचे क्लार्क तिची ठिगळे मोजण्यात गर्क झालेले त्यांना आढळत. आपल्या पत्नीकडून रमाबाई मोठ्या हिकमतीने ते नवी रेशमी छत्री मिळवितात परंतु दररोज घरी आल्यावर तीवर कौणीतरी सिगरेटचे टोक लावल्याने अगणित मोके दिसतात. शेवटी विमा कंपनीत नुकसान भरपाई मागण्यासाठी जातात. 'साक्षीदार हवा' असे सांगितल्यावरून अंतूकाका साक्षीदाराच्या शोधात बाहेर पडतात. 'अंतूकाकांच्या कचाट्यात तुम्ही सापडणार नाहीत, अशी काळी ध्या' लेखक असा इशारा देतो आणि कथा संपते.

'मनोरंजन' (जुलै १९२५) मध्ये प्रकाशित झालेल्या बोधप्रवण व नेहमीच्या म्हणजे प्रा. प्रियोक्करांच्या संशोधकी स्वरूपात नसलेल्या या कथेचे स्वरूप पाहता तिचा घाट वेगळा वाटतो. ती त्या काळच्या लघुकथेच्या तोंडवळ्याची वाटते, विशेषतः अंतूकाका हे पात्र सजीव वाटते. अंतूकाकांच्या जीवाची घालमेल ही नेमकेपणाने प्रकट झाल्याचे जाणवत राहते.

'अंतूकाकांना संबंध रात्र जागरण झाले , दुस-या दिवशी फासावर चढविला जाणारा कैदी पूर्वदिवशी रात्री जसा अस्वस्थ असतो त्याप्रमाणे सारी रात्र अंतूकाका अंधळणावर सारसे तळमळत होते. छत्रीच्या नुकसान भरपाईची मागणी त्यांना अत्यंत अन्यायाची व वेढगळपणाची वाटत होती. परंतु रमाबाईंच्या भीतीने विमा कंपनीकडे गेल्याशिवाय त्यांना गत्यंतर नव्हते.'

प्रा. प्रियोक्करांच्या कथा-लेखनात फारसे सातत्य नव्हते, त्यांनी कविता जशी फारशी लिहिली नाही तशी कथाही लिहिली नाही, कारण ते त्यांचे प्रासंगिक लिखाण होते.

६.६ निबंधलेखन --

प्रा. प्रियोक्करांनी ललितपर लेखन मात्र मनःपूर्वक लिहिले. त्यात आवश्यक तितके लालित्यही ठेवले. जुलै १९२४ 'मनोरंजन' अंकातून त्यांचा 'कुलवृत्त'

लेख प्रकाशित झाला. त्यात कुलवृत्ता सारखे सांगितली आहे. नोव्हेंबर १९२६ तील मनोरंजन च्या अंकात चाळीतील होमरूल हा लेख प्रकाशित झाला आहे. त्यात चाळीतील रहिवाशांनी स्फत्रितपणे स्कोपा ठेवून राहण्याच्या कल्पनेचा मनोरंजक शैलीत पुरस्कार केला आहे. सप्टेंबर १९२८ तील मनोरंजन च्या अंकात रडवे मूल हा लेख प्रसिध्द झाला आहे. मूल का रडते आणि त्यासाठी कशी दक्षता आवश्यक आहे हे लालित्यपूर्ण पध्दतीने सांगितले आहे. दुर्भिक्ष ग्रंथांचे संकलन करताना अनुमवाला आलेल्या विलक्षण योगायोगांचे कथन 'चमत्कारांचा चमत्कार' यात केलेले आहे. (मनोहर, एप्रिल १९५१) पण त्याच बरोबर स्फ जाणवते की उपहास व मिस्त्रिलता ही या लेखांची अंगमूत वैशिष्ट्ये आहेत. उदाहरणार्थ लोकमान्य टिळकांच्या निधनानंतर धारवाडात अशी हूल उठली की मास्तीच्या उदीत टिळक दिसतात. टिळकांवरील गप्पात विशेषा प्रामुख्याने भाग घेणा-या स्फा गृहस्थास निवेदकाने छेडताच --

मला तरी कुठे काय दिसले आहे ? लोक दिसते म्हणतात, आपणच का नाही म्हणा ? असे म्हणून तो गृहस्थ मिस्त्रिलपणे हसू लागला.

प्रा. प्रियोक्करांचे लेख लिहिले ते त्यांच्या मुंबई, पोर्तुगीज, ख्रिस्ती साहित्य, ग्रंथसंशोधन या आवडत्या विषयांवर, परंतु त्यातही संशोधनपरता जितकी आढळते तितकीच विनोदपरता ही आढळते. अनेकवेळा विषय हा शास्त्रीय व पारदस्त असला तरी संभाषणपध्दती योजून त्यांनी तो मनोरंजक बनविलेला दिसतो. काही उदाहरणे पहा :--

गोव्यात... सरहद्दीवर पोर्तुगीज डॉक्टर, नाडीच्या रेवजी केवळ कोटाची बाहीच फकडून प्रवाशाला ताप आला की नाही सांगतो. १६

शकुंतलेचे अप्रतिम लावण्य पाहून ज्याप्रमाणे दुष्यंताला वाटले त्याप्रमाणे स्कादा थोर असामान्य पुरुषा हिंदुस्थानात जन्मलेला पाहिला म्हणजे त्याच्या

नसात युरोपियत रक्त कौठून तरी झिरपले असले पाहिजे असे पोर्तुगीजांना व त्यांच्या गोव्यातील काळ्या अवतारांना वाटते.... गांधी, रामन्, राधाकृष्णन्, बोस, नेहरू यांच्यासारख्या जगद्विख्यात भारतीय पुरुष्ठांना अद्यापि यांनी पोर्तुगीज रक्ताचे कसे बनविले नाही याचेच मला आश्चर्य वाटते.^{१७}

प्रा.प्रियोक्करांच्या कविता, गोष्टी, ललितलेख वाचत असताना त्यामधील निवेदक व संशोधक प्रा.प्रियोक्कर या दोघांना वेगळे काढताच येत नाही, हे आपण वर पाहिले. इतकेच नव्हे तर त्यांचे आणि त्यांना समकालीन असलेल्या इतर लेखकांचे ललित लेख यांतही खूप अंतर दिसते. प्रा.प्रियोक्करांचे हे लेख म्हणजे loose sally of mind नसले तरी आपल्या अनुभव सागरात मजेने हुंबणारे व तसे करताना त्या हुंबणा-या मनसोक्त आनंद स्वतःला व वाचकालाही बरोबर उपभोगू देणारा स्फुरस्फुर व मोकळ्या मनाचा कलावंत म्हणून प्रा.प्रियोक्कर आपल्याला मेटत राहतात. खरे तर हे लेख म्हणजे सारा संकोच सोडून केलेले आत्मनिवेदनच आहे. आपला आशय हळुहळू खुलवित, पायरी पायरीने प्रतिपाद्य आठवणांची उजळणी करित, आख्यायिकांची चातुर्याने गुंफण करित हे लेख सजविलेले आहेत. 'चमत्कारांचा चमत्कार' मध्ये चमत्कारांचे वर्गीकरण आहे. नामदेवाच्या नावावर असलेल्या पदाचे कर्तृत्व त्याचे कसे नसावे यावर विवेचन आहे पण त्यातील आत्मपरताही विश्लेषण जाणवते.

अशा बाबतीत विश्लेषण वाद घालून त्या भाविक लोकांच्या भावना विनाकारण दुखविण्यात अर्थ नाही. आपल्यालाही चमत्कारांचा प्रत्यय कसा आला हे त्यांनी लालित्यपूर्ण शैलीत तीन उदाहरणे देऊन सांगितले आहे. त्यात दादोबा पांडुरंगांची अनुपलब्ध असलेली सही अवचितपणे सेकंडहॅण्ड पुस्तकाच्या दुकानात सापडल्याची आठवण आहे. मर्यादित संख्येपेक्षा अधिक प्रवासी झाल्यामुळे तीनवेळा त्यांना बसमधून उतरावे लागले खरे पण त्यामुळेच गिरगावला त्यांना आशियासंबंधीचे वर्णनात्मक डच माछोतील १६८० मधील पुस्तक मिळू शकले तसेच केवळ रस्त्यात मोवळ आल्यामुळेच परत घरी आल्यानंतर

दुर्भिक्ष असलेले आणि त्या घरात पूर्वी शोधूनही न सापडलेले स्क मलेमोठे जुने हस्तलिखित बाह मिळाले या संदर्भात साद्यंत व उत्कंठावर्धक वर्णन प्रा. प्रियोक्करांनी केले आहे. १८

या वर्णनात प्रसन्नपणा आहे तसेच बेतशीर तत्वचिंतन आहे. उपहास व उपरोध यांनी संपिश्रित असलेल्या विनोदाचा मरपूर प्रत्यय या लेखात येतो

जुन्या काळच्या शाब्दिक शिकोचे प्रकार हा त्यांचा लेख 'रत्नदीप' च्या (१९५७) दिवाळी अंकात प्रकाशित झाला. जुन्या काळात विद्यार्थ्यांने शाब्दिक उमे राहणे, हावा हात नाकाला लावणे, गुडघे घालणे, होर ग्या म्हणणे, गोळास टांगणे आणि गोव्यातील हुमले विद्यार्थ्यांच्या अंगावर घालणे, व्हडलें गोंय दाखविणे, इ. स्वानुभवाने आधारित शिकोचे प्रकार सांगितले आहेत. १८९६ साली प्रसिध्द झालेल्या १८४६ पूर्वी वसईत वास्तव्य करणा-या गौर्विंद बाजी जोशी यांच्या रोजनीशीतील शालेय शिकोचे प्रकार त्यांनी सांगितले आहेत. बंगालातील शिकोचे प्रकार 'कलकत्ता रिव्ह्यू' (१८४७) त नमूद केल्याचे सांगून त्यांचेही वर्णन प्रा. प्रियोक्कर तपशील-पूर्वक करतात.

(रत्नदीप, दिवाळी अंक, १९६४)

'हुल्लह स्व जयते' पुस्तके म्हणतात, वाचवा, आम्हाला वाचवा ! (रत्नदीप, दिवाळी अंक १९६६) कोणो स्केकाळी हे सदर दैनिक लोक-सत्तेत चालू होते. त्यात 'माणसाला गळाला लावण्याची चाल' हा लेख आकाराला आला. त्याच बरोबर स्वयंसेवक, नवयुग, महाराष्ट्र टाईम्स यांमधून त्याचे स्फुट लेखन चालूच होते.

'श्री मत्स्यगीता' ही दोन अध्यायी गद्यगीता (विविधवृत्त, सास अंक १९२७) असून तिच्या प्रास्ताविकात प्रा. प्रियोक्कर म्हणतात -

इतक्या भारामार गीता असताना त्यात आणखी स्का सद्य गीतेची

पर का पहावी असाही प्रश्न साहजिकपणे मनःचक्षु पुढे उभा राहतो. त्याला उत्तर स्वढंच की जुन्या परिस्थितीत गीता सांगण्याला मगवंतांना ज्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या त्या आज राहिलेल्या नाहीत. ही रचना प्रा. प्रियोक्करांनी कोणत्याही ग्रंथातून घेतलेली नाही किंवा मगवद्गीतेचे विडंबनही नाही, असे जरी असले तरी त्यात मगवद्गीते तील शब्दांची योजना केलेली आहे. या दोन अध्यायी गीतेतील पहिला अर्जुनविषाद योग ज्यामध्ये अर्जुन या तरुणाला घरातून ठरविलेल्या तरुणीशी (द्रौपदी) विवाह करण्यासंबंधी आग्रह करण्यात येतो, परंतु त्याला उच्च शिक्षणाचा ध्यास लागल्यामुळे संसाराच्या मोहात अस्त्रायचे की नाही अशा किंक्तव्यमूढ मनस्थितीतील अर्जुन विषाद पावतो. दुसरा अध्याय सुधाकरयोग मध्ये मगवान हा त्याचा स्नेही त्याला विवाहाच्या मोहापासून दूर नेणारे तत्वज्ञान सांगतो व त्याला विचारप्रवण बनवितो. तो म्हणतो --

तत्त्वासाठी कोणाची आज्ञा मानलीस काय आणि न मानलीस काय किंवा अवज्ञा झाली काय, ज्ञानी पुरुषा त्याचा शोक करित नाहीत. असे पहा की आजची तत्त्वे पूर्वी नव्हती असे तर नाहीच किंवा यापुढे नवीन होणार असेही नाही. सर्व अज्ञ लोकांना जो अधर्म वाटतो तो सुधारकाला स्वधर्म वाटतो व जेथे त्यांना स्वधर्म वाटतो तेथे ज्ञानवान पुरुषास अधर्म दिसतो. या ओळीपाशी आल्यानंतर प्रा. प्रियोक्कर प्रागतिकवाद्यांची डर उडविताहेत याची जाणीव होऊ लागते. त्या निमित्ताने तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, नैतिक वगैरे विषयांवर प्रा. प्रियोक्करांनी बरेच विवेचन केले आहे.

मगवद्गीतेतील दृष्टांत, आत्म्याच्या संदर्भात आलेले विचार असे आहेत --

- वांसांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि
तथा शरिराणि विहाय जीर्णा
न्यन्यानि संयति नवानि देहि ॥ २ ॥

नैनं छिन्दन्ति शरणाणि नैनं दहति पावकः
नचैनं क्लेदयन्तापो न शोषायति मास्तः ॥ २३ ॥ (प्रथम अध्याय)

प्रा.प्रियोष्करांनो त्याच शौलीत मार्भिकपणाने सर्वसामान्याच्या परिचयातील 'ह्ठी' चे वर्णन केले आहे.

ज्याप्रमाणे स्कादा मनुष्य जुनी वस्त्रे टाकून नवी धारण करतो त्याप्रमाणे तत्वे जुन्या ह्ठी टाकून नव्या ह्ठीशी संगम पावते. तत्वाला शास्त्रे तोडीत नाही, अग्नी जाळीत नाही, पाणी मिजवीत नाही व वायू सुकवीत नाही.

महामारतातील प्रसंगांचे संदर्भ उदा. "धृतराष्ट्र उवाच । संजया, पांडुरंगाच्या घरी त्याच्या मुलाचा माझी नात जी द्रौपदी तिच्याशी विवाह घडवून आणू इच्छिणा-या माझ्या मुलांनी व पांडुरंगाच्या पुत्राने काय केले ?

संजय उवाच । पांडुपुत्राने विवाह न करता आपल्या ध्येयाच्या मागे लागावे अशा मताचे त्याचे काही स्नेही सोबती त्याच्या शौलीत जमलेले पाहून आपला वडील मुलगा दुर्योधन गुह्जीकडे (हे त्या गावच्या हायस्कूलचे रिटायर्ड हेडमास्तर होते) जाऊन बोलता झाला --"

असे वेगळे रूपांतर केलेले दिसते. आधुनिक समाजातील तहणाचे मन गोधळलेले असल्याने सद्य स्थितीत त्याने काय करावे, यावरचा उतारा प्रा.प्रियोष्कर शोधून देतात असे वाटणे शक्य आहे परंतु तत्कालीन समाजात सामान्यपणे असलेल्या संकेतप्रियतेला व ह्ठ समजुतींना धक्के देणारी विचारसरणी

प्रसृत होत होती. त्यासंदर्भात विनोदपर शैलीपण सामाजिक टीकाकाराच्या मूर्फिकेतून हे लेखन झालेले आहे. प्रागतिक पंथातील सुधारकांना त्यांच्या दुर्बलतेमुळे ते विचारवंत, सुबुध्द असूनही जन्मपर प्रचार केलेल्या तत्वांविरुध्द आचरण करावे लागते. प्रा. प्रियोक्करांनी न्यायमूर्ती तेलंग व न्या. रानडे यांच्या संदर्भात कडवटपणा , चिह्नोरपणा न दाखविता गीतेत सांगितल्याप्रमाणे दृष्टान्त, उपरोध, उपहास यांचा उपयोग करून तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे निर्देशनच केलेले आहे. तात्कालिकतेचा दोषा लागला तरी या अप्पिनव लेखन पध्दतीमुळे ' मत्स्यगीता ' नितांत वाचनीय झाली आहे.

माझो मोठे पहा' हा लेख हेतूपूर्ण व स्मरणपर असला तरी गंमतीदार शैलीत आहे.

आपल्या ग्रंथालयामध्ये नेहमी स्का महत्वाच्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केले जाते. स्काया पुस्तकाची नवी आवृत्ती आली म्हणजे जुन्या आवृत्तीची लोकांना गरज वाटत नाही. ती पुष्कळा रद्दीमध्ये फेकूनही दिली जाते. परंतु ग्रंथ संग्रहशास्त्रदृष्टया ग्रंथाची प्रत्येक आवृत्ती ग्रंथालयामध्ये अवश्य असली पाहिजे.

हा हेतू ठेवूनच हा गंमतीदार लेख लिहिला गेला आहे. सुप्रसिध्द मराठी व्याकरणकार रा. ब. दादोबा पांडुरंग यांच्या तोंडी ' माझो मोठे पहा ' हे वाक्य घातले जात असे. सरे तर ठिकठिकाणी त्यांनी ' माझो मोठे पहा ' असा मोघपणे उल्लेख न करता ' माझो मोठे व्याकरण ' असा स्पष्टपणे केलेला निर्देश प्रा. प्रियोक्करांना आढळला. परंतु महाराष्ट्राचे तत्कालीन सुविद्य मुख्यमंत्री बाळ गंगाधर खैर (१९४७), शपथेवर सांगणारे स्लफिन्स्टन महाविद्यालयाचे प्राचार्य रॅंग्लर काशिनाथपंत गुंजीकर, महामहोपाध्याय पां. वा. काणे यांनी व तितक्याच योग्यतेचे असलेल्या इतरांनीही हीच ' माझो मोठे पहा ' अशी टीप दादोबांच्या लघुव्याकरणात होती असे अंदाजाने पण ठासून सांगितले. प्रा. प्रियोक्करांनी संबंधित लघुव्याकरणाच्या पहिल्या आवृत्तीपासून

पंचविंशत्या आवृत्ती पर्यन्तच्या काही सोडल्यातर सा-या आवृत्ती तपासल्या पण तशी टीप त्यांना आढळली नसल्याचे दाखवून दिले.

प्रा.प्रियोक्करांना आपले सारेच लेख वाचकांना प्रिय होतील असे वाटत नसे म्हणून त्यांनी आपल्या निवडक लेखांच्या संग्रहाला 'प्रिय आणि अप्रिय' असे शीर्षक त्यांच्या स्का स्निहाने सुचविल्यावरून स्वीकारले, त्याचे असेच काही माहितीपूर्ण लेख हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे मध्ये आहेत. हिंदुस्थानचा पाश्चात्य संस्कृतीशी संबंध प्रथम गोमंतमार्ग आणि नंतर मुंबईमार्ग आला. पाश्चात्यांच्या आगमनाची सुरुवात स्का जुन्या दरवाजाच्या रूपाने जुने गोवे येथे अजूनही आहे. तसेच मुंबईचा 'गेट वे ऑफ इंडिया' हा दरवाजा हे नंतरचे प्रवेशद्वार ठरते. या सा-याच निबंधातील विवेचन साधार, काटेकोर, चिकित्सात्मक आणि आंतरिक तळमळीतून आलेले आहे. विषयाचा उहापोह करणारे हे लेख लालित्यपूर्ण जरी नसले तरी कल्पबुद्धीने व मार्फिकपणे लिहिलेले आहेत. 'मुंबईचा प्रतिनिधी' या लेखाची सुरवातच स्काथा लघुनिबंधासारखी आहे -

'मुंबईचा पाऊस म्हणजे स्काथा श्रीमंत म्हाता-यासारखा भारी लहरी. तो केव्हा रागवेल आणि केव्हा कृपा करील याचा नेम नसतो. परवाचीच गोष्ट घ्या ना, दुपारच्या वेळी आकाश अगदी निरम्र होत. चांगलं आणि स्वच्छ ऊन पडलं होतं. आणखी दोनचार तासांनी मुसळधार पाऊस कोसळेल अशी कुणाच्या स्वप्नातही शंका आली नसती.' २०

पाऊस पडल्यापासून तो थांबेपर्यन्त त्या घरात निवेदकाचा जो वेळ गेला त्या दरम्यान मुंबईचा इतिहास, गोव्याची माहिती, प्राचीन माळा आणि स्कूण माळाविचार यावर आधारलेले संवाद या लेखात येतात. जुन्या मुंबईचा प्रतिनिधी असलेला पण सद्या तिथला पाहुणा बनलेल्या पाठारे प्रभूंच्या खानदानाचा परिचय लालित्यपूर्ण संवादाद्वारे होतो. सरे तर हे सारे मुद्दे संशोधकाच्या थाटात आल्यासारखे वाटतात पण पुढे मात्र --

म्हटले , माझ्या डोक्याला टोपी नसता तिच्या रेवजी जर (तसबीरीतील पुरुषाच्या डोक्याला होते तसे) अशासारखे मले मोठे पागोटे असते तर या घरात आज निवा-याकरिता यावे न लागता, पावसाचा स्फ रेंबही शिवत्याशिवाय अगदी कौरव्याच्या कौरवा मी घरी पोचलो असतो. सध्याची सर्व बोकाळेली भावगीते पाहून रामायण - महाभारतासारखी महाकाव्ये आमच्याकडे उत्पन्न होत नाहीत, याबद्दल जसे खाद्या सनातनी माणसाला वाटावे तसे आजच्या टोप्या पाहून या पागोट्यासारखे महाशिरस्त्राण आमच्यामधून नष्ट झाले, याबद्दल मला वाईट वाटले । आज समोवार कथालघु, काव्ये लघु, टोप्या लघु, सर्व लघुच लघु झाले आहे । आणि त्यांच्याबरोबर माणसेही पण लघु दिसत आहेत. असाही माझ्या मनात विचार आला.

खाद्या समृद्ध लघु निबंधकाराची प्रतिमा असतानाही प्रा.प्रियोक्करांनी संशोधकी थाट सौडला नाही. अर्वाचीन मराठी लघुनिबंध, क्षेत्रात (१९२० -५०) निबंधकारांची रेलचेल नव्हती. जेमतेम वीस पंचवीस जण होते. त्यांच्यापाशी असलेला लेखनातील खेळरपणा, कल्पकता, सामाजिकता, चिंतनशीलता, काव्यात्मकता, बहुश्रुतता, मार्मिक विनोदपरता, सत्प्रवृत्तीबद्दलची आत्मीयता प्रा. प्रियोक्करांपाशीही होती. माघोवर प्रमुत्व होतेच होते. मग ते इतरांप्रमाणे लघुनिबंधकार का बनू शकले नाहीत ? या प्रश्नाचे उत्तर स्कच - त्यांचा मूळा सरा पिंड/लेखकाचा नव्हता, तो संशोधकाचा होता.

६.७ प्रहसन लेखन --

१९३० पर्यन्त मराठी रंगभूमीचा वैभवकाळ होता, कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर, मा.वि. वरेरकर, मा. ना. जोशी, वीर वामनराव जोशी इत्यादी नाटककारांच्या साहाय्याने मराठी रंगभूमी चित्रपटांच्या स्पर्धेत उभी राहू पहात होती. याच काळात प्रा. प्रियोक्करांनी प्रहसने लिहिली. त्यांच्या स्कंदर ललित लेखनात प्रहसनेच अधिक डोक्यांत ठसतात. 'विविधवृत्ता' च्या सास अंकांत ती प्रसिध्द झालेली आहेत. पैकी 'संगीत तिलोत्तमा' 'साग्रसंगीत सती सावित्री नाटक' यावर प्रा. प्रियोक्करांचे नाव आढळत नाही. परंतु स्कंदर लेखनाची

धाटणी पाहता ती त्यांचीच असावीत असे वाटते. तसे म्हटले तर 'विविधवृत्तांती' ल प्रसिध्द झालेली पण लेखनामाचा निर्देश नसलेली अनेक प्रहसने प्रा. प्रियोक्करांचीच वाटतात. परंतु निश्चित आधाराशिवाय त्यांचा परामर्श घेणे अनुचित ठरू शकते.

'सांग्रसंगीत सोमसंभ्रम' (१९२६) 'संगीत कमला - करीम' (१९२८) यासारखे प्रहसनात्मक लेखन प्रा. प्रियोक्करांच्या नावावर आढळते. 'संगीत तिलोत्तमा' (दिवाळी अंक १९२६) यावर जरी त्यांचे लेखनाम नसले (तसे कुणाचेच नाव त्यावर नाही) तरी प्रहसनास जी 'प्रस्तावना' जोडलेली आहे तीत --

'सोबत एक अप्रसिध्द नाटकाचे लिखाण पाठविले आहे , हे मला गिरगावातील खटाव मकनजीच्या वाढीत परवा सापडले. तरी त्याच्या मालकाचा आपण शोध लावून ज्याचे त्याला मिळेल असे करावे ' असे म्हटलेले आहे. ही प्रा. प्रियोक्करांची लेखन त-हा यापूर्वी 'श्रीमत्सद्यगीते' त ही सापडते. प्रा. प्रियोक्करांनी पूर्वी प्रकाशित झालेल्या नाटकांची अनुकरणे तसेच विडंबने करण्याच्या निमित्ताने तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व वाङ्. मयीन अपप्रवृत्तीची हजेरी घेतली आहे.

'संगीत सोमसंभ्रम' ही काहीशी कलात्मक उंची गाठलेली रचना आहे. असे म्हणता येईल. या नाटकाचे स्वरूप ललितरम्य आहे हे त्यातील काही पदांवरून लक्षात येते. पृथ्वीवर चहाची उत्पत्ती कशी झाली याविषयी प्रा. प्रियोक्करांची ही काल्पनिक कथोत्पत्ती आहे. सैकाळी आर्यावर्तात अत्यंत लोकप्रिय असलेली सोमवल्ली स्कास्की नाहीशी झाली ती कशी हे आजपर्यन्त एक गूढ बनून राहिले होत. गजूला (म्हणजे गणपतीला) सोमरस हवा असतो. शिवाय शंकरही ताडवृत्त्य केल्याने तहान लागून सोमरसाची आकांक्षा धरतो. सोमदेव मात्र नारदाच्या सांगण्यानुसार पृथ्वीतलावर आसाम किंवा लंकापुरीस पळून जातो. मग स्वर्गात सोमवल्लीची पातही मिळणे दुष्कर बनते. शैवटी शंकर त्याला शोधून काढतो.

सोम : (हात जोडून) महाराज, दीनाला क्षमा करा । होथे, हाच, हाच, हाच, हाच, तो सोम ।

शंकर : उलटया काळजाच्या गुलामा, लाज सोडून हाच, हाच, हाच म्हणतोस ? तर याच्यापुढे तुझे आजचे नाव विसरून तुला याच शब्दाच्या उलट ' चहा ' या नावाने ओळखतील .

नारद यावर रडबदली करतो. सोम विनवणी करतो तेव्हा शंकर उःशाप देतो --

शंकर : तुझ्यात दूध मिसळल्याबरोबर तुझा रंग गुलाबी होईल, तुझ्या रसात शर्करा निश्चित केल्याबरोबर तुझा कडवटपणा जाऊन तुला अपूर्व हवी प्राप्त होईल. अगदी विठ्ठल दीक्षा घेतलेल्या विधवा स्त्रिया देखील उपवासाच्या दिवशी तुझे निश्चितपणे पान करतील... बाळ गंगाधर टिळक या नावाचे जाज्वल्य बहिष्कारवादी हिंदुस्थानात उदयास येतील परंतु त्यांचीही तुझ्याशिवाय मती चालणार नाही... तुला मागे टाकण्यास गांधीपेय म्हणून एक पेय अस्तित्वात येईल परंतु तुझ्यापुढे टिकाव धरू शकणार नाही.

या नाटकाच्या अखेरीस ऋषींना आपण अहिंदू झाल्याची जाणीव होऊ नये म्हणून शंकर त्यांची स्मृतीच नाहीशी करतो आणि ऋषींचे स्कंदम हराण्यात रूपांतर होते.

शंकर : स्वाधा बापटशास्त्रास अजापुत्राचा फन्ना पाडावयाचा झाल्यास त्याला सोमयाग आरंभावा लागेल. परंतु तुमच्या आश्रमात हा सोमयाग नेहमी चालू राहिल व हे अजामांस किंवा मटण तुम्हास नेहमी सावयास मिळेल. हा उलट मोठा फायदाच आहे. स्वतः अहिंसेचा मोठा टेंपा मिरविणारे कित्येक ब्राह्मण तुमच्याकडे येऊन सुशाल मटणावर ताव मारतील.

प्रा. प्रियोक्करांनी हा उल्लेख पुन्हा केला आहे. (पुस्तिका : केसरी वरून पुनर्मुद्रित, १९६३) महाराष्ट्रातील जातिभेद : काल व आज)

चहाच्या संदर्भात तत्कालीन घरातील वातावरण दर्शविणारी काही पदे या नाटकात आहेत --

हर्षा मरे हृदय मरे इजसि देसुनि ।
पंपितसे स्टोव्ह बळे धूसूर ये ध्वनी ।
चमचा, पिन, शर्कराहि, स्पिरिट, कप, बशी ।
दुग्धाचे पातेले ठेविले कुशी ।
डबा परी लिप्टनचा विसरली कशी ?
न सांगताच इच्छा मम जाणिली मनी ॥ १ ॥

पुढे मर्दंकरांनी पंक्चरली जरी रात्र दिव्यांनी तरी पंपतो कुणि काळोस या ओळी लिहित्या, त्यातील, 'पंपतो' ची आठवण अर्थध्वनीच्या अनुरोधाने जरी नसली तरी कल्पनाविस्तार करण्याच्या उद्देशाने केलेल्या शब्दयोजनेमुळे हे पद वाचताना हटकून होते.

'संगीत तिलोत्तमा' हे प्रहसन निवडणुकांच्या विषयावर बेतलेले आहे. तिलोत्तमा (निवडणुकीतील यशोदेवता), सुंद (स्वराज्यवादी) उपसुंद (प्रतियोगी) यांच्यातील चढाओढीत जनाबाई (जनतेची) ची कोंडी होते. राज्य स्थापनेची महत्वाकांक्षा दिवाणगिरी, कोणतीही सत्ता, अधिकार मुळात वाईट नसतो. परंतु केवळ स्वतःचे व्यक्तिमहात्म्य वाढविण्याकरिता व स्वार्थ साधण्याकरिता सत्तेचा अमिलाषा मात्र वाईट असतो. त्याज्य असतो. राष्ट्रविघातक असतो. कर्म निष्काम, निद्वेष व निराभिमान पाहिजे. राज्यावर आधी तुळशीपत्र ठेवून निस्वार्थ बुध्दीच्या व्यक्तीने, हाव ही अघम व दुष्ट आहे ते ओळखून स्वेयंबुध्दी राखावी असे सूचित केले आहे.

कुलगुरू महर्षी गांगेय (महात्मा गांधी) हे जनाबाईला महाभारतीय शोकांतिका, जयचंद व पृथ्वीराज चव्हाण यांनी संयोगितेच्या मोहाने मांडून महंमद घोरीला घरात घेतले. वास्को-द-गामाला बोलावून मलबार किना-यावरील राजे मांडत आहेत असा पुराणकाळ, इतिहासकाळ व प्रा. प्रियोक्करांचा

तत्कालीन वर्तमानकाळ ज्यात टिळकांचा मानसपुत्र नरसिंह चितामण केळकर व कृष्णाजी प्रभाकर साहिलकर आपला जुना बंधुभाव विसरून स्फुमेकांचे केंस ओढीत आहेत, अशी अनेक उदाहरणे देतात. त्यात त्यांनी प्रतियोग्यांनाच धारेवर धरलेले आहे.

सदर प्रहसनाची सुरवात प्रतीकात्मक आहे. सूत्रधार आणि परिपाश्र्वक हातात तबला घेऊन तबका सेवजी मॅनिफेस्टो आणि काहें घेऊन उभे आहेत. जनतेची स्तुती नांदीत आहेत. निवडणुकातील मतदार हे मूलावरचे देव आहेत, त्यांची मनधरणी करावी लागते. कारण पॉटेग्यू-चेम्सफोर्डच्या नवीन कायद्यात ईश्वराला काही मतदानाचा अधिकार बहाल केलेला नाही तर पावायचचि तर जनताच काय ती पावेल.

“ स्तुति करावी परमेश्वराची । कऱू नये व्यर्थ कधी नराची
स्तुतीस की ईश्वर पात्र होतो । तसा तिला मानव काय हो तो ? ”
या श्लोकावर आधारित

“ स्तुती करावी मतदार यांची । कऱू नये व्यर्थ कधी हराची ।
स्तुतीमुळे मानव सुश होतो । तसा तिने शंकर काय हो तो ? ”
अशी विडंबनात्मक रचना वाचावयास मिळते.

विलायती वस्तुंवर बहिष्कार घालणारे महर्षी गांगेय म्हणतात --

“ इंद्राच्या राज्यातून स्वदेशात येणा-या निरनिराळ्या वस्तूही बंद पडल्या पाहिजेत. त्या वस्तू पायावी आहेत, त्यामुळे आमचे दास्यत्व दृढ चिकटत आहे.

उपसुंद : तशी काही तिलोत्तमा अगदीच वाईट नाही. ती सर्वगुणसंपन्न नसली तरी पोर मोठी माऱू आहे.

सुंद : महर्षींचे माकित निष्कळ ठरले असून विनाकारण आम्हाला मलत्याच नादास लावल्याबद्दल राष्ट्र आम्हास दोषा देत आहे.”

मतदाराना अशा राजकारण्यांची ओळख असावी, त्यातून त्यांनी धडा घ्यावा, असाच संदेश या रचनेतून मिळतो, तत्कालीन सामाजिक जीवनातील संघर्शाचे विषय प्रा.प्रियोळकरांनी घेतले. हे आपण त्यांच्या कवितेत जसे पाहतो तसे लेखांतही पाहतो. प्रहसनात तसे विषय येणे क्रमप्राप्तच होते. संगीत कमला-करीम हे वरवर पाहता आंतर धर्मीय स्त्री-पुरुषा संबंधात असावे असे वाटणे साहजिकच आहे. किंबहुना तसे गूढ ठेवून उत्कंठा वाढविण्यात प्रा.प्रियोळकर यशस्वीही ठरतात. हुंड्यांची अपेक्षा बाळगणा-या सुधारक सुशिक्षित वर्गास उघडे पाहण्याच्या पिढ्यानेच या प्रहसनाची निर्मिती झालेली दिसते. या संपूर्ण चार अंकी प्रहसनात्मक नाटकातील प्रभाकर हा बी.ए. झालेल्या बडे बाप्पा बेटयाला त्याने कोणत्या प्रकारच्या मुलीशी लग्न करावे हे लंबोदर, विश्वास, बापू हे त्यांचे स्नेही सांगत असतात.

शाब्दिक विनोद तर या प्रहसनात वारंवार वाचावयास मिळतात. पिठोरी अमावस्या ही माद्रपदात येते परंतु मार्गशीर्षात सका तरुणीच्या चंद्रिकेच्या चेह-यास पाहून प्रभाकर तिला पिठोरी अमावस्या म्हणतो. कारण मूळ रंग अमावस्येच्या काळोखा सारखा असला तरी वरून पीठ मासत्यासारखी रंगरंगोटी केल्याने ती तरुणी चंद्रिका - पिठोरी अमावस्येसारखी दिसते, असे स्पष्टीकरण तो देतो यातील काही संवाद तर उपहासात्मक विनोद निर्माण करतात. उदा. --

लंबोदर : हे बघा, हिला (चंद्रिकेला) तुमच्यासमोर वधू म्हणून उभी केली तर कडू किवनाइनची गोळी गिळायला तुम्हाला कोटिंग्गरिता हुंड्याची किती शुगर लागेल... आपले लोस्ट कोटेशन घा, मी व्यवस्थित लिलाव करतो.

प्रभाकर : वीस हजार.

बापू : पंधरा,

विश्वास : दहा

तर भारतीय हिंदू समाजातील विवाह परिस्थितीवर जळजळीत कटाक्ष टाकताना कमला म्हणते --

‘ आजच्या कुमारीकांची देखील विधवांप्रमाणेच कठीण स्थिती झाली आहे. त्यांना देखील अविवाहित विधवा असे नाव देण्यात मुठीच हरकत नाही... विधवांची लग्ने धर्माच्या आडकाठीने होत नाहीत तर कुमारीकांची लग्ने हुड्यांच्या आडकाठीमुळे होण्याची राहत आहेत. जाती, पोट जाती, गोत्राचे निरर्थक गुंताड वगैरे अनेक मानगडीमुळे वृध्द कुमारीकांची संस्था दिवसेदिवस वाढत आहे. आणि स्वधर्मात कोणीही तरुण आपणाकडे सहानुभूतीने, प्रेमाने पाहण्यास न सापडल्याने परधर्माकडे त्यांची दृष्टी वळत आहे. ’

या प्रहसनाच्या लेखनास कोणताही प्रसंग निमित्तमात्र असला तरी कमलेच्या या वक्तव्याचा संदर्भ आजही यथार्थ वाटतो. शिवाय सूत्रबध्द व ओजस्वी माझा रचना हे या प्रहसनाचे वैशिष्ट्य होय असे म्हणता येईल. लालाजी म्हणतात --

‘ हा नीच स्वार्थी हिंदू तरुणांशी विवाह करण्यापेक्षा मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती , जो तुमच्याशी निस्वार्थ प्रेम करील त्यांच्याशी विवाह करा. माझी त्याला पूर्ण संमती आहे. या तुमच्या करण्यात काही अधर्म असेल तर त्याचे पाप तुमच्यावर नसून या स्वार्थी , दांभिक, दुतोंड्या, लबाड, नीच वृत्ती-पाजी, नाही नाही माझ्याने हा संताप सहन करवत नाही. मिस मॅथोने हिंदू तरुणांना छांढ म्हटले .. परंतु कैदाशीण खरे बोलली । अगदी खरे बोलली । तिचा अर्थ वाच्यार्थाने घ्यावयाचा नसून त्याचा लाक्षणिक अर्थ घ्यावयाचा आहे. ’

शौवटी करीम हा कोणी मुसलमान नसून सावंतवाडीचा पण सध्या लाहोर हून आलेला मूळचा महाराष्ट्रीय पण नावाने गुजराती असलेला अस्सल हिंदू कर्मचंद होय, हे स्पष्ट होते. अशा त-हेने नावातले गूढ संपते. प्रभाकर, विश्वास ठोंगी संपादक, स्वार्थी पुढा-यांच्या डोळ्यांत अंजन घालण्यासाठी कमलाने रचलेल्या स्का वेगळ्या अर्थाने असलेल्या कपटनाट्याची अक्षर होते.

प्रा.प्रियोक्करांच्या शैलीतील आणखी एक प्रहसन आढळते. संगीत स्कच शिबी (विविधवृत्त खास अंक १९२९) लेखकाने हे प्रहसन लिहिण्याचे कारण देताना असे म्हटले आहे की, विविधवृत्तांच्या विरोधा अंकासाठी काय लिहावे, हे सुचत नसल्याने आपली दिडमूढ तंद्री लागली असताना अचानक स्व.गडक-यांचा मृतात्मा आपणापाशी बोलू लागला, अशी कुक्कथा सांगितली आहे. अशी कुक्कथा प्रा.प्रियोक्करांनी 'श्री मत्स्यगीता' संगीत तिलोत्तमा' सही जोडलेल्या आहे त्याचे इथे स्मरण होते.

गडक-यांचा आत्मा लेखकाला सांगतो --

'मयपानामुळे महाराष्ट्राचा -हास होत आहे. अशा समजुतीने दारुचे मळक चित्र रेखाटण्याकरिता मी 'स्कच प्याला' हे नाटक लिहिले खरे परंतु दारू हे महाराष्ट्राच्या किंवा हिंदुस्थानाच्या आजच्या दुर्दैवाचे खरे कारण नसून मांडण हे प्रमुख कारण आहे व त्याकरिता 'स्कच शिबी' नावाचे एक नाटक लिहिण्याबद्दल तेलंग, रानडे, सार्वजनिक काका, टिळक, गोखले वगैरे मंडळींनी मला सूचना केली ... कोणाला तरी मिडियम (ड्राफ्ट) करून त्याच्यामार्फत हा हेतू सिध्दीस नेण्याचा मी विचार केला तोच आपण दिसला.'

मांडखोरपणामुळे आपलेच नुकसान होत आहे हे सांगण्याकरिता स्व.गडक-यांच्या निधनोत्तर (posthumus) नव्या नाटकातील काही निवडके प्रसंग असे लेखनाचे प्रयोजन सांगून लेखकाने स्वतःकडे संग्राहकाची भूमिका घेतली आहे. 'स्कच प्याला' तील तळीराम ज्याप्रमाणे मयाचे नानाविध लाम पटवून देतो, त्याचप्रमाणे या प्रहसनातील कळीराम वृत्तपत्रे, ग्रंथ, नाटकमंडळ्या, साचा सार्वजनिक संस्था स्या शिबीतून वादातून निर्माण झाल्या हे साधार पटवून देण्याचा प्रयत्न करतो. न्यायाधिशास अनर्गळ बोलल्यानेच, शिबी दिल्यानेच वाद होऊन सुधाकर 'स्कच प्याला' उचलतो, त्यातून पुढची शौकांतिका आकाराला येते. 'श्रीमत्स्यगीता' 'श्रीमद्भगवद्गीते' च्या रूपकातून आकारास आलेली आपण पाहिलीच आहे. तसेच 'संगीत स्कच शिबी' मध्ये तळीरामाच्याच थाटात कळीरामही प्रासयुक्त संवाद फेकतो.

या प्रेमकलाहामुळेच प्रजेची प्रगती पतन पावते हे म्हणणे जितके लोटे आहे तितकेच सार्वजनिक संग्रामांमुळेच संस्था संपुष्टात येतात ही समजूत सुध्दा सत्यास सोडून आहे."

सुधाकरास रामलाल मद्य सोडण्यास सांगतो त्याचप्रमाणे या प्रहसनाच्या अखेरीस रामलाल सुधाकरास अजून तरी मांडण सोड म्हणून आग्रह धरतो, तेव्हा 'स्कच प्याला' तील सुधाकराप्रमाणे तो रामलालला म्हणतो --

"रामलाल मांडण सोडण्याची स्कच वेळ असते, ती म्हणजे मांडणाला सुरवात करण्यापूर्वीचीच ! पहिली स्कच शिवी, मग ती कोणत्याही निमित्ताने का असेना, दिली म्हणजे तो मांडणाचा गद्दा गुलाम झाला. रामलाल मांडणाची कुळकथा ऐकून घे ! प्रत्येक मांडखोरमनुष्याच्या कलहबाज जीविताच्या संमोहावस्था, उन्मादावस्था व प्रलयावस्था अशा तीन अवस्था असतात. या अवस्थांची क्रमाक्रमानेसुरुवात स्काच शिवीने होत असते. अविचाराने क्रोधाला पहून , दुस-यांच्या चिथवाणीमुळे , किंवा केवळ थट्टेखातर अगर स्वतःची रेट दाखविण्याकरिता स्कच शिवी देणे हा नवशिक्याचा पहिला धडा असतो. मेंढी बाजारातील अक्षरशात्रू मवाली असो किंवा हिंदुस्थानातील सर्वराष्ट्रीय पुढारी असो दोघांचाही या शास्त्रातील ओनामा स्कच - शिवी !"

प्रा.प्रियोक्करांची 'साग्रसंगीत सती सावित्री' (विविधवृत्त , सास अंक १९३०) ही पांच अंकांची नाट्य रचना काहीशी गंभीर प्रकृतीची आहे. पौराणिक कथा जरी असली तरी आपल्या सामाजिक परिस्थितीवरील माध्य या नाटकात सूत्रधार व नटी यांच्यातील संवादात आढळते.

सूत्रधार: अरे पण माझी प्रिया अद्याप कशी नाही आली ?

स्वतःचे महत्त्व दाखविण्यास समेला येण्यास मुद्दाम उशीर करणा-या शिष्ट पुढा-यांचा हिने कित्ता गिरवलेला दिसतो... !

तसेच

ॐ नटी : आधी मुलगी वाढली, तिच्या लग्नाचे पहा... ॐ

यावर सूत्रधार विचारतो --

ॐ नको सामाजिकराजकीय आधी
कधी आम्हा बळवंत टिळक बुध्दी
लग्न सामाजिक विषाय ख्यात साचा
पंथ धरू का गोपाळ गणेशांचा ? ॐ

त्याकाळी लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक आणि गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या वैचारिक संघर्शाचा संबंध आपल्या घरगुती जीवनाशीही लावून टाकण्याची स्कटूम आली होती. त्यावर ही नाटकाराने प्रेक्षकांचे लक्ष वेधले आहे. शिवाय लग्नासारखे गंभीर विषायही राजकारणाच्या सहाय्याने चुटकीसरशी सोडविता येतात. समाजात अशी मानसिकता बनू पाहते यावरचे हे माध्यम होय, सूत्रधार म्हणतो --

ॐ अग, स्कदा राजकारणाने स्वराज्य मिळाले म्हणजे समाजकारणाचा प्रश्न चुटकीसरशी सोडविता येईल ! सारडा बिलाने संमतियव चौदा वर्षांवर आणून सोडलेच आहे. स्वराज्य मिळाल्यावर ते साठावर नेऊन टाकतो, म्हणजे लग्नाचा आजिबात प्रश्नच राहिला ॐ

यापुढचे मूळ नाटक मात्र सावित्री व सत्यवान यांच्या प्रसिध्द कथेवर आधारलेले आहे. स्कूण कथेच्या सरळ रेषीत रचना होत गेलेली आहे. मात्र सई, प्रति सई व असई या तीन दासी सावित्री सत्यवान यांचा शोध घेण्यासाठी अनुक्रमे राजमान्य मार्ग, लोकमान्य मार्ग आणि तिसराच स्वतंत्र मार्ग निवडतात. पण शेवटी स्काच स्थानावर येतात. असे दोन प्रवेश आहेत पण यातून वेगळी सूचकता मात्र जाणवते. प्रश्न सोडविण्याचे अनेक प्रकारचे मार्ग असले तरी शेवटी उत्तर हे स्कच असते, हेच प्रा.प्रियोकरांनी सुचविले आहे.

ॐ संगीत फाल्गुन की वैशाख हे प्रहसन प्रा.प्रियोकरांच्या निवासस्थानी असलेल्या चिकटवहीत आढळते. त्यावर काळनिर्देश नाही. या प्रहसनात जेव्हा

जनता गांजून उठते तेव्हा शेवटी धावरे रामराया या धाव्याच्या पध्दतीने
धाव रे शिवराया, किती अंत पाहसी
देशान्त चालविला कधि धाव बा घेशी ?

मराठा राज्यकर्ते शिवाजीच्या जन्मतिथीसंदर्भात अनेक मतांतरे आहेत. त्यावर आधारित हे प्रहसन आहे. शिवतिथीचा वाद हा एक बनाव असून सामान्य जनतेस इतिहाससंशोधनात रस निर्माण व्हावा हा त्यामागील हेतू होता असे प्रा. प्रियोक्करांनी ध्वनित केले आहे पण न. चिं. केकर, ज. स. करंदीकर, डॉ. श्री. व्यं. केतकर, म. म. द. वा. पोतदार, दत्तोपंत आपटे यांची रूप विहंबने इथे आढळतात. एका प्रवेशात रियासतकार गो. स. सरदेसाई व वाकस्कर या बडोदेकर संशोधकांचा केकरादी पुणेकरसंशोधकाविषयीचा असलेला दृष्टिकोन वणिलेला आहे.

डॉ. केतकरांच्या तोंडात त्यांचे 'का. की' घालून प्रा. प्रियोक्करांनी त्या व्यक्तीची आठवण यावी, अशी स्थलेनिर्माण केली आहेत. प्रा. प्रियोक्करांनी यापूर्वी डॉ. केतकरांवर आधारलेली 'गोडवनातील गावगुंड' ही कादंबरी लिहिली होती याचे इथे स्मरण होते. 'साग्रसंगीत विनंती विशेष' म्हणून एक तीन अंकी नाटक (१९३०) 'विविधवृत्ता' च्या सास अंकात प्रसिध्द झालेले आहे. 'केशव व्यंकटेश गुप्ते हे लेखनाम जरी दिलेले असले तरी स्कूण शैली मात्र प्रा. प्रियोक्करांचीच वाटते. सुविख्यात रशियन नाटककार मॅक्झिम टेरेन्स व्हिस्की यांच्या *perie sincere* या फ्रेंच नाटकाच्या भाषांतराच्या आधारे लिहिलेले अशी टीपही दिलेली आहे. स्कूण रचनेची ठेवण, आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे, डॉ. केतकर यांच्यावरील रोस पाहता ही रचना प्रा. प्रियोक्करांचीच असावी असे वाटते.

पण ही तसेच वरील संगीत एक शिवा 'किंवा' संगीत फाल्गून की वैशाख 'या नाटयरचना प्रा. प्रियोक्करांनीच निर्माण केलेल्या शब्दांत सांगावयाचे झाल्यास, 'प्रा. प्रियोक्करांचे शंकास्पद वाङ्. मय 'या शीर्षका-खालीच अम्यासण्यास वाव आहे. प्रा. प्रियोक्करांची भाषा, समानर्थात, समान कल्पना वा शब्द चातुर्याचा विलास यांच्या अनुरोधाने तसा अम्यास करता येईल

पण तो विषय वेगळा आहे.

‘ साग्रसंगीत सोमसंभ्रम ’ हे वेदकालीन नाटके ह्दयार्थाने नाटक नसून केवळ काही प्रवेशात संपणारे प्रहसन आहे. ‘ संगीत तिलोत्तमा ’ हे नाटक चार अंकाचे असले तरी तिसरा प्रवेश (१ ला अंक) दुसरा प्रवेश (२ रा अंक), पहिला प्रवेश (३ रा अंक) हे भाग मुद्रित झालेले नाहीत. ‘ संगीत कमला-करीम ’ ही रचना चार अंका असल्याचे जरी म्हटले असले तरी तिचे स्वरूप स्का नाटिकेइतकेच आहे. ‘ सती सावित्री नाटके ’ या पांच अंकी नाटकाचा जीव मुद्रित स्वरूपात स्का नाटिके इतकाच आहे. सर्वसाधारण प्रेक्षकांना सहज ह्याची व पचावी अशा प्रकारची मांडणी या रचनांत आढळते. या रचनांचे कथाविषय गंभीर वा पारदस्त नाहीत हे स्पष्टच आहे. ब-याच प्रमाणात सुधारणावादी सामाजिक जाणीवा असल्या तरी अतिरेकी सुधारकी विचारांची त्यांनी थट्टाच केलेली आढळते. तसेच स्त्रियांच्या दुःखाचे मांडवल करणा-या समाजाचे वाभाडे काढलेले आढळतात.

‘ संगीत तिलोत्तमा ’ या प्रहसनाच्या प्रस्तावनेचे लेखन ‘ अप्रिय तु पथ्य ’ या नावाने झालेले आहे. त्यात प्रा. प्रियोक्कर म्हणतात --

‘ विविधवृत्ताच्या सास अंकात मी खादा मनोरंजक लेख किंवा गोष्ट लिहावी, अशी आपण जी विनंती केली, तिच्या बदल मी आपला अत्यंत आभारी आहे, अशा अंकास लाहू जिल्यांसारखा मिठास किंवा शेवचिवड्यासारखा खमंग असा खादा चुरचुरीत लेख मला लिहिता येत नाही. ’

प्रा. प्रियोक्करांच्या वृत्तीत विनोद ही होता, हे दाखविण्यास ही प्रहसनात्मक नाटके उदाहरणे म्हणून दाखविता येतील. सूत्रधार व नटी यांच्या तोंडी घातलेले संवाद पाहिले की उपहासात्मक शैलीचा वापर ते करतात पण तो ताणला जाणार नाही, इतकी मिश्रिलता ठेवण्यात यशस्वी होतात असे म्हणता येते. पारंपारिक नाटयरचना करून त्या द्वारे विसाव्याशतकाच्या आरंभी असलेल्या सामाजिक व राजकीय जीवनाचे स्वरूप देखील अशा संवादा-

द्वारेच स्पष्ट होते.

१९३० च्या आसपास प्रा.प्रियोक्करांनी प्रहसने लिहिली तो काळ स्कूण नाटयसृष्टीला फारसा अनुकूल नव्हता. परंतु त्यासाठी आपण काही विशेषा प्रयत्न करावा असे प्रा.प्रियोक्कर यांच्या मनाने घेतले नाही, यात विशेषा असे काही वाटण्याची आवश्यकताही नाही. परंतु त्यांच्या प्रहसन रचनेत उपहास व हास्यरसानुसुलता याच बरोबर संवादातील ठसकेबाजपणा आढळतो. तसेच रचनेचा बांधेसूदपणा आणि प्रेक्षकांना बांधून ठेविल अशी उत्कंठानवर्धकता आहे.

पौराणिक गोष्टींवरून नाटक रचना-याचा कल मुळातील विसंगती घालविणे व कथानकात अधिक वैचित्र्य आणणे आहे असे कोल्हटकर म्हणतात^{२१} प्रा.प्रियोक्करांनी ते मान ब-यापैकी सांभाळले आहे, सांग्रसंगीत सावित्री सारख्या रचनेचे प्रयोजन मूल्य या दृष्टीने हेच आहे. मोळ्याभाबड्या व श्रध्दाळू प्रेक्षकांसमोर त्यांना काही घटका घालविता याव्यात म्हणून सादर करता येणा-या या प्रहसनांची संविधाने मात्र मनोरंजक झालेली आहेत, यात शंका नाही.

संगीत तिलोत्तमेचे संविधानक हे कृष्णाजी प्रभाकर साडिलकरांच्या 'मेक्का' व 'त्रिदंडी संन्यास' या नाटकांची टर उडविण्यासाठी बांधलेले आहे असे वाटत राहते. नाटक लिहावयाचे म्हणजे विरोधी राजकीय पक्षांवर तुटून पडावयाचे हा स्कू नवीनच उपक्रम साडिलकरांनी सुरू केला होता. साडिलकरांना कलात्मक अभिरुचिसंपन्न विनोद कधीच साधला नाही, असे स. ना. ठोसर म्हणतात.^{२२}

तर प्रा.प्रियोक्कर या प्रहसनाच्या प्रस्तावने त म्हणतात --
'रा.साडिलकरांनी जयकर केकरांची टर उडविण्याकरिता, 'मेक्का' नाटक लिहिले... शोवटी सुंदोपसुंदीची कथा जेव्हा त्यांना आठवली तेव्हा स्वराजिस्ट व प्रतियोगी या दोघांचीही खूप उडविण्यास ही चांगली संधी आलेली पाहून त्या कट्टर आत्म्यास किती आनंद झाला असेल हे 'मेक्का' नाटकातील रसहीन

पदे स्कून श्रोत्यांनी वन्समोअर दिल्यावर रा.खाडिलकरांना किती आनंद होई, हे जाणणारेच सांगू शकतील."

६.८ कादंबरी लेखन --

प्रा.प्रियोक्करांनी आपण कादंबरीकार कसे बनलो ? याची मोठी मनोरंजक कहाणी सांगितली आहे.

स्वाधा प्रत्यक्षा व्यक्तीला आपल्या कादंबरीमध्ये किंवा नाटकांमध्ये लोकांना कळून येईल अशा प्रकारे उमे करणे हे अगदी गहर्य आहे, असे मानणा-यां-पैकी मी एक आहे. पण स्वतः पाझ्याच हातून असे कृत्य घडले आहे. मात्र त्याच्या मुळाशी सद्देतू होता. काट्याने काटा काढतो ना तसा^{२३} असे त्यांनी आपल्या कादंबरीलेखनामागचे कारण सांगितले आहे.

शिवाय प्रा.प्रियोक्कर हे काही मूलतः कादंबरीकार नव्हते. ज्या कालखंडात त्यांनी 'गोंडवनातील गावगुंड' ही कादंबरी लिहिली ती त्या काळाचे मान ठेवून लिहिली असे म्हणता येईल, त्यामुळे ती ना सामाजिक ना अद्भुतरम्य, ना ऐतिहासिक स्वरूपाची झाली किंबहुना त्यांनी केलेले कादंबरी लेखन हा एक अपघातच होता असे म्हणता येईल. स्केकाळी ते कादंबरीचे एक अधाशी वाक्क होते असे त्यांनीच म्हटले आहे, असा उल्लेख मागे आलाच आहे.

१. 'गोंडवनातील गावगुंड -

'सांग्रसंगीत विनंती विशेष' हे (३ अंकी नाटक) 'ताजा कल्भासह केशव व्यंकटेश गुप्ते या लेखनामाने १९३४ साली 'विविधवृत्ता' च्या सास अंकात प्रसिध्द झाले होते, असा या प्रकरणामागे उल्लेख आला होता. त्या नाटिकेत उपलक्ष्य म्हणून उपहासास पात्र ठरलेले डॉ.श्री.व्यं.केतकर हेच प्रा.प्रियोक्करांच्या 'गोंडवनातील गावगुंड' या कादंबरीतील नायक आहेत.

ही ५१ प्रकरणांची प्रदीर्घ कादंबरी पुस्तकरूपाने अद्यापि प्रकाशित झालेली नाही. १९३९ साली 'देशसेवक', नागपूर या लेखनामाने 'विविध-वृत्ता' च्या अंकातून क्रमशः प्रकाशित होत होती.

१९३१ ह्या वर्षाच्या अक्षरीस डॉ. केतकरांची ' ब्राह्मण कन्या ' कादंबरी प्रकाशित झाली. त्यानंतर त्यावर जी समीक्षाणे व परीक्षाणे आली ती अनुकूल नव्हती. केतकरी कादंबरीतील विषय वैचित्र्य, चमत्कृतिपूर्ण नाविन्य, त्या काळातील अशा निराळ्या प्रकाराचे विषयातील ताजेपणा ही वैशिष्ट्ये जाणवण्यासारखी होती.

' कादंबरी ' या शब्दाने ज्या विशिष्ट रचनाप्रकाराचा बोध होतो त्याच्या साच्यातही त्यांच्या कादंब-या बसण्यासारख्या नाहीत. तत्कालीन संदर्भ जरी लक्षात घेतले तरी केवळ कलादृष्टीने पाहता केतकरांच्या कादंब-या हिणकस व दोषापूर्ण आहेत असे वामन मल्हार जोशी, ना.सी. फळे, वि.स. सांढेकर व ग. त्र्यं. माडसोळकर या केतकरांच्या संप्रकालीन कादंबरीकारांचे याबाबतीत जवळ जवळ स्फुट झालेले दिसते. सुखसंवाद, कथानकाचा अभाव, अचतुर निवेदन पध्दती, औचित्यमंग व ओबडधोबड माछा या चार ठळक दोषांनी मरलेल्या केतकरांच्या कादंब-यांना ललित वाङ्मयात स्थान नाही, तर समाजशास्त्राच्या साहित्यात आहे असे माडसोळकरांचे मत होते.^{२४}

अशास्त-हेने ' ब्राह्मण कन्या ' च्या संबंदात आपण असा कलात्मक, केवळ वाङ्मयीन दृष्टीकोन ठेवून समीक्षण करण्या ऐवजी तिच्यामध्ये लाला - लक्ष्मणराय त्यांना लाला गजपतराय, व विख्यात संशोधक इतिहासकार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांना इतिहास संशोधक वैजनाथशास्त्री बनवून त्यांची थट्टा करणे आणि काही समाजशास्त्रावरील चर्चेच्या निमित्ताने समाजातील काही जातींच्या उपमर्द केल्याबद्दल ' विविधज्ञानविस्तरा ' चे अनंतराव मोरपकर व रामभाऊ तटणीस तसेच इतरांनी केतकरांवर जोराची टीका झाली पाहिजे, असा पवित्रा घेतला होता.

प्राप्रियोळकरांनी त्या सर्वांच्या या प्रस्तावाऐवजी या ' गोंडवनातील गावगुंडा ' वर कादंबरीच लिहिली जावी असे सुचविले. ती कामगिरीही त्यांना स्वतःवरच घ्यावी लागली आणि अक्षर साप्ताहिक ' विविधवृत्ता ' च्या नव्या

वर्षाच्या (१९३१) पहिल्या अंकापासून ५१ प्रकरणात ती कादंबरी लिहावी लागली.

प्रा.प्रियोक्करांच्या या कादंबरी लेखनामागील प्रेरणा व इतिहास असा आहे.

या कादंबरी लेखनातील केवळ तिसरे प्रकरण (शास्त्रीनाथ) श्रीपादराव म.वर्दे यांनी लिहिलेले असले तरी प्रकृती अस्वास्थामुळे ते प्रकरण प्रियोक्कर लिहू शकले नव्हते. एवढेच एक कारण आहे. हे प्रकरण वगळले तरी सलगतेच्या दृष्टीने बाकीची सारी प्रकरणे एकसंध कादंबरीचाच अनुभव देतात.

या कादंबरी लेखनाच्या फंदात मी कसा अडकलो ? या विषयाची बोलताना ते म्हणतात --

रा.वर्दे यांनी ' शास्त्रीनाथ ' हे प्रकरण इतिहाससंशोधक राजवाडे यांच्यावरच लिहिले होते. त्यांच्यावर हे प्रकरण लिहिले ही गोष्ट मला बिलकूल आवडली नाही.^{२५} गिरिधराच्या अमेरिकेतील वास्तव्यासंबंधी जी वणने आहेत ती अगदी वास्तव होती, कारण अमेरिकेतील समाजस्थिती, विद्यार्थी जीवन, वृत्तपत्रे वगैरे संबंधीची देशी व परदेशी लोकांनी लिहिलेले अनेक ग्रंथ व लेख वाचून ही वणने करण्यात आली होती.^{२६} कादंबरीचा नायक ' गिर्धर ' ही काहीशी अतिशयोक्तपूर्ण विहंगनासदृश प्रतिमा आहे. केतकरांचे अमेरिकेतील विवाहपूर्ण जीवन उपहासपूर्ण शैलीत असून त्यांच्या विक्षिप्त स्वभावाची ओळख व्हावी इतके जिवंत आहे.

' गिर्धर ' ने काढलेल्या नियत्कालिकांची नावे ' संग्रहणी ' व ' अतिसार ' अशी दिली आहेत. यावरून कादंबरीकार प्रा.प्रियोक्करांच्या शैलीतील उपरोध जाणवतो.

२. देशसेविकेचे रहस्य --

‘विविधवृत्ता’चे रामभाऊ तटणीस यांनी सामुदायिक कादंबरीलेखनाचा प्रयोग केला होता. प्रा.प्रियोष्करांसोबत, वा.म.जोशी, वा.ना.देशपांडे, ना.ह.आपटे, शिवराम वाशीकर, चं.वि.बावळेकर, श्री म.वर्दे या सात लेखकांनी १९३० च्या सत्याग्रहाच्या पार्श्वभूमीवर ‘देशसेविके’चे रहस्य ही कादंबरी लिहिली होती ती १९३३ साली ‘विविधवृत्ता’त प्रसिध्द झाली.

यात स्का देशसेविकेस वेढात करवून स्का रहस्यमय पात्र बनविले गेले आहे. प्रत्येक प्रकरणानंतर कुतूहल वाढवित नेत स्का न्यायालयीन दृश्य दाखवून यात सारा उलगडा केलेला आहे.

प्रा.प्रियोष्करांनी मन्याबापू सरवटे हा नायकाच्या भाच्याकरवी प्रमात फे-यासारखी पदे लिहविली आहेत. फिकेटिंग करणा-या शकुंतला आणि यमुना या देशसेविका बेपत्ता झालेल्या आपल्या मैत्रिणीचा माग काढण्यासाठी मन्याबापूपाशी येतात तेव्हा प्रमात फेरीत म्हणावयाचे --

‘ उठा वृध्द हो, उठा तरुण हो, उठा बाळ सगळे
बंधु मगिनींनो झोपुनि ऐसे स्वराज्य काय मिळे ? ’

हे गीत सायंफेरीत म्हणण्यासाठी अनुचित असल्याचे शकुंतला सांगते तेव्हा मन्याबापू ‘ उठा ’ च्या जागी ‘ निजा ’ व ‘ झोपुनि ’ च्या जागी ‘ जागुनि ’ असे फेरबदल करण्यास सांगतात इथे प्रा.प्रियोष्करांची मिश्रकल शैली दिसते. कारण त्या सायंफेरीत म्हणावयाच्या गीताचे स्वरूप बदलल्याने मलताच अर्थ निर्माण होतो.

अशा त-हेने प्रमात फे-या काढणा-या गटासाठी स्का पद व त्यांना विरोध करण्यासाठी सायंफेरी काढणा-या दुस-या गटासाठी त्याच पदात

फेरबदल करून देण्याचे काय प्रा. प्रियोक्करांनी मोठ्या गंमतीदार पध्दतीने केले आहे. शिवाय आपल्या वाटयाला आलेल्या प्रकरणापुरती कथात्मकता सांभाळत असता प्रा. प्रियोक्करांनी कादंबरीचे स्फसंधत्व टिकविण्यासाठी मोठ्या कौशल्याने मूळ कादंबरीच्या कथानकात येणारे रहस्य राखले आहे यात शंका नाही.

निष्कर्ष

येथवर प्रा.प्रियोळकरांच्या उपलब्ध झालेल्या ललितलेखनांच्या चिकित्सक परामर्शा घेतला.

१. गोव्यातील 'स्वयंसेवक' व 'भारत' या नियतकालिकांमधून प्रा.प्रियोळकरांनी प्रारंभीचे लिखाण केले असले तरी त्यांचे सारे ललितपर लेखन 'विविधज्ञान विस्तार' व 'विविधवृत्त' मधून झाले. त्यांनी 'अरुणोदय', 'बी.ए.' या टोपणनावाने काव्यलेखन केले. शिवाय विनोदी, नाटिका, प्रहसने व कादंबरीही त्यांच्या नावावर आहेत. हे सर्व लिखाण अभ्यासता कल्पनारम्यता असलेल्या आविष्काराचे हे माध्यम त्यांनी समर्थपणे हाताळले असल्याची जाणीव होते व त्यांच्यातील कल्पक प्रतिमावंताची ओळख पटते.

२. प्रा.प्रियोळकरांची राष्ट्रभावना व धर्माभिमान यांचे दर्शन त्यांच्या काव्यरचनेत आढळते. 'विविधज्ञान विस्तार' व 'विविधवृत्त' च्या अंकांतून त्यांनी केलेले उपहासपर तसेच विनोदी लेखन वाचून ते एक प्रधितयश विहंबनकार होऊ शकले असते, असे वाटत राहते. यावरून प्रा.प्रियोळकर यांच्यातील वाङ्मयीन बहुरुप्याशी परिचय होतो असे म्हणणे अधिक संयुक्त ठरेल.

३. त्यांच्या लेखनाचे एक वैशिष्टय म्हणजे वाचनीयता होय. ललितलेखन करण्याची त्यांची सहजप्रवृत्ती असावी, असे वाटण्याइतपत ते सहज व चित्तवैधक ललितपर लेखन करीत, याची साक्षा त्यांच्या लिखाणातच मिळते. त्यांचे सारे ललितलेखन सौंदर्यनिर्पिती करण्याच्या हेतूने झालेले नाही हे उघडच आहे. त्यातून उद्बोधनच जाणवत राहते याचे कारण या लिखाणाचे स्वरूपच मुळी प्रसंगोपात्त आहे, हे होय. संशोधनपर लेखन ही प्रा.प्रियोळकरांची आसक्ती होती. संशोधन ही माळा किंवा इतिहास यांची मिरास आहे, असे नव्हे,

नित्याच्या प्रत्येक व्यवहारामध्ये संशोधकवृत्तीची आवश्यकता असते यावर त्यांची अर्ध्याच असल्याने त्यांच्या ललितपर लेखनातही जीवनाशी संबध असलेल्या बाबींचा अन्वय लावण्याचा प्रयत्न दिसतो.

४. विशिष्ट हेतूने केलेले लेखन, ते स्वान्तसुखाय होते हे म्हणता येणार नाही, हे उघडच आहे. त्यात भावनांचा उन्माद तसेच उत्कट मनोवृत्तीतून येणारे अतिरेकी हळवेपण नसल्याने त्यांच्या लिखाणात येणारी वास्तवता व प्रत्यक्षागोचरता हीच प्रा.प्रियोकरांच्या ललितपर लिखाणाचे विशेष आहेत, हे जाणवते शिवाय ललितलेखन करण्याचे सामर्थ्य व निरीक्षण शक्ती ही प्रभावीपणाने त्यांच्या ललितकृतींत प्रत्ययाला येते म्हणूनच त्या त्यांच्या स्फंदर वाङ्मयाच्या अभ्यासात ऐतिहासिक महत्त्वाच्याही ठरतात.

संदर्भ टीषा

१. प्रियोळकरांणी बा. द. सातोस्कर बांनी घेतलेली मुलाखत, दूधसागर, दीषाबली विशेषांक, षणजी-गोवा, १९५८, पृ. १२.
 २. प्रियोळकर अ. का., प्रिय आणि अप्रिय, पुणे, १९६५, पृ. ९.
 ३. तत्रैव, पृ. ८.
 ४. तत्रैव, पृ. १३.
 ५. "कृतज्ञतेये चार शब्द" रघुनाथपंडित विरचित दमयंतीस्वर्यंवर, संपा. अ. का. प्रियोळकर, मुंबई, १९३५, पृ. ७.
 ६. प्रियोळकर अ. का., हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे, संपा. ज. स. सुखठणकर, सुभाष भण्डे, मुंबई, १९४७, पृ. १५.
 ७. प्रिय आणि अप्रिय, उ. नि. पृ. ११७-८.
 ८. तत्रैव, पृ. ११७.
 ९. मालशे. स. गं., "ललितलेखक अ. का. प्रियोळकर" प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ, संपा. सुभाष भण्डे, मुंबई, १९७४, पृ. १६७.
- ९[अ] Thomas De Quincey (Born-Manchester, England, 15th August, 1785; Died -Edinburgh-Scotland, 8th December, 1859)
- "In all his writings De Quincey well illustrates a famous literary distinction between the literature of knowledge and the literature of the power. He may begin on a theme which suggests that the writer will convey knowledge (information or instruction); but few essays conclude without creating ungovernable fantasy at work".
- Master plots cyclopedia of world Authors
edited by - Frank R. Magill, New York,
1958, pp. 289 -90.
१०. प्रियोळकर अ. का., मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय, मुंबई, १९६५, पृ. २२.
 ११. प्रियोळकर, अ. का., ३४ व्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनातील अध्यक्षीय भाषण, कारवार, ४ मे १९५१, पृ. ४१.
 १२. प्रियोळकर, अ. का., "दूधसागरचा धबधबा", स्वयंसेवक, गोवा, डिसेंबर, १९२३, पृ. ११५.

१३. "दूधसागरास" बोरकरांची कविता, संपा. मंगेश बाडगांवकर, मुंबई, १९६०, पृ. १३०.
१४. प्रिय आणि अप्रिय, उ.नि.पृ.११६.
१५. 'स्वयंसेवक' गोवा, संपा. वि.का. प्रियोष्कर हे मासिक १९१५ ते १९१९ या कालावधीत त्रैमासिक स्वरूपात प्रसिध्द होत असे.
१६. प्रियोष्कर, अ.का., 'महाराष्ट्र, लघुराष्ट्र व बृहन्महाराष्ट्र' रत्नदीप, मुंबई, दिवाळी अंक, १९६०.
१७. प्रियोष्कर, अ.का., 'टागोरांचे पूर्वज पोर्तुगीज ?' रविवार ची लोकसत्ता, मुंबई, १ जाने., १९६१.
१८. प्रियोष्कर, अ.का., 'चमत्कारांचा चमत्कार', मनोहर, पुणे, एप्रिल १९५१,
१९. प्रिय आणि अप्रिय, उ.नि.पृ.९.
२०. हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे, उ.नि.पृ.४४.
२१. कोल्हटकर, श्रीपाद कृष्ण, 'विक्रमशाशिकला नाटके', कोल्हटकर लेखसंग्रह, मुंबई, १९३२, पृ.५.
२२. ढोसर, सदाशिव नारायण, नाटयकलाख्व कुठारमात्र वळसा-२, मुंबई, १९२६.
२३. प्रिय आणि अप्रिय, उ.नि.पृ.११७.
२४. माडखोलकर, ग.त्र्यं., 'डॉ.केतकर यांच्या कादंब-या', प्रतिमा (केतकर विशोषांक) मुंबई, जुलै १९३७, पृ.४११-४१६.
२५. प्रिय आणि अप्रिय, उ.नि.पृ.१२३.
२६. तत्रैव, पृ.१२१.
२७. तत्रैव, पृ.१५८.

प्रकरण सातवे

प्रा.प्रियोक्कर यांचे ग्रंथ आणि ग्रंथालये यांविषयीचे विचार --

७.१ आधुनिक ग्रंथालय चळवळीचे स्वरूप --

महाराष्ट्रात इंग्रजांच्या आगमनानंतरच ग्रंथालयविषयक आधुनिक विचारप्रवाह वाहू लागला असे म्हणता येईल. आपल्या देशात ग्रंथालय चळवळ रूजविण्याचे व ती वाढीला लावण्याचे कार्य डॉ. सियाली रामामृत रंगनाथन् यांनी त्यांच्या 'ग्रंथालयविकास योजना' (१९५०) या ग्रंथा द्वारे केले. त्यात ग्रंथालय कायदा बंधनाकारक केल्यासच सार्वजनिक ग्रंथालय सेवा पध्दतशीरपणे उपलब्ध करून देता येणे शक्य आहे असा विचार त्यांनी मांडला.

१९३९ साली मुंबई शासनाने श्री ए. ए. ए. फेय्याजी यांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रंथालय विकास समिती स्थापन केली होती. तात्कालीन मुंबई प्रांताचे पंतप्रधान श्री. बाळ गंगाधर खेर यांनी डॉ. रंगनाथन् यांच्याकरवी ग्रंथालय विकास विषयक एक विधेयक तयार केले होते. १९६६ मध्ये रावबहादूर मोठे यांनी बाँबे पब्लिक लायब्ररीज बील या नावाने एक विधेयक आणले होते पण शासकीय स्तरावरील हे प्रयत्न अद्यापि यशस्वी झाले नाहीत.

७.२ प्रा.प्रियोक्कर - एक ग्रंथ प्रेमी -

या पार्श्वभूमीवर प्रा.प्रियोक्करांनी आरंभी नोंदलेल्या लेखनातील पुढील ग्रंथ संग्रहालयविषयक विचार मांडले. त्यास अनेक कारणे आहेत.

त्यातील सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे प्रा.प्रियोक्कर हे मूलतः ग्रंथ प्रेमी (bibliophile) होते. त्यांच्यापाशी दुर्मिळतेच्या दृष्टीतून अनन्य-साधारण असा ग्रंथसंग्रह होता. त्यात जीर्ण ग्रंथांच्या पहिल्या आवृत्त्या, काहींच्या

स्कमेव प्रती, विविधबांधणीचे, विविध छापाचे, विविध भाषांतील ग्रंथ होते ते सारे मिळविताना त्यांना बरेच परिश्रम व आर्थिक बोजा वाहावा लागला, पण त्या जाणीवेमुळेच इतर संशोधकांना ते आपल्याजवळचे दुर्मिळ ग्रंथ व इतर साधने उपलब्ध करून देत असत. असे ग्रंथ व साधने सहजपणे उपलब्ध व्हावीत असे त्यांना वाटणे साहजिकच होते. त्यातूनच त्यांच्या कल्पनेत आदर्श मराठी ग्रंथसंग्रहालय आकार घेऊ लागलेले दिसते.

७.३ प्रा.प्रियोळकरांचे ग्रंथालय विषायक लेखन --

प्रा.प्रियोळकरांचे ग्रंथालयविषायक कार्याशी संबंधित असे स्कंदर ज्ञान लिखाण पुढीलप्रमाणे आहे --

ग्रंथ -

१. मुद्रित तुकाराम वाङ्. मय, मुंबई, १९५६.
२. मराठी दोलामुद्रिते, मुंबई, १९६६.
३. भारतीय ग्रंथसंरक्षण कायद्याची शताब्दी, मुंबई, १९६६.
४. ताडुग्रजावरील मराठी ग्रंथ : कलानिधी, मुंबई, १९६६.
५. मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय, मुंबई, १९६९.

नियतकालिकांतील लेख --

१. प्रकाशनीय अप्रकाशित ग्रंथ (स्वयंसेवक, फेब्रुवारी, १९२४, प्रकाशात आणण्यासारख्या काही अप्रकाशित ग्रंथांची माहिती देणा-या ए.वा.नायक करण्हे यांच्या टिपणाच्या तळाशी प्रा.प्रियोळकरांची अशा ग्रंथांची माहिती कळविण्यासंबंधी टीप.)
२. जुन्या मराठी काव्यांच्या हस्तलिखितांचे संरक्षण व संशोधन, (ज्योत्स्ना, मुंबई, १९३८)
३. जुन्या मराठी काव्यांच्या हस्तलिखितांचे संरक्षण व संशोधन (ज्योत्स्ना, मुंबई, १९३८)
४. मराठी ग्रंथसंग्रह शास्त्राची ओळख (पंचारती, मुंबई, १९४६)

५. ग्रंथसंग्रह कसा असावा ? (मराठी ग्रंथसंग्राहक (रेळे)ऑगस्ट १९४६).
६. ग्रंथ, ग्रंथप्रेम व ग्रंथवेद (विविधवृत्त, दिवाळी अंक, १९४८).
७. शंभरवर्षांमागची पुस्तकशाळा व तिचा कारभार(सलाद्री, दिवाळी अंक १९५६).
८. मराठी हस्तलिखितांची बृहन्नामावली (म.सं.प.ऑक्टोबर १९६३).
९. दफ्तरखाना की महाविद्यालय ? (लोकसत्ता १, २, १९७०)
१०. ग्रंथालय हेच विश्वविद्यालय (रत्नदीप, प्रियोक्कर टांचण).

हे सारे लेखन ग्रंथसंग्रहालयांशी संबंधित असून डेव्हिड ससून लायब्ररीचा शतसांवत्सरिक समारंभ (१९४०), बॉम्बे नेटिव जनरल लायब्ररीची शताब्दी (१९४५), गुजरात व्हर्नाक्युलर सोसायटी व पुण्याचे नगरवाचनालय यांचा शतसांवत्सरिक समारंभ (१९४८) मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाचा सुवर्ण महोत्सव, ग्रंथसंरक्षण कायद्याची शताब्दी (१९६६), दुर्मिळ ग्रंथांच्या प्रदर्शनाचे उद्घाटन (१९४८) अशा समारंभांच्या निमित्ताने झालेले आहे.

असे जरी असले तरी त्यांनी संपादित केलेल्या रघुनाथ पंडित विरचित 'दमयंतीस्वयंवरा' च्या चिकित्सक आवृत्तीतील विवेचनाच्या निमित्ताने 'मराठी हस्तलिखितांची बृहन्नामावली' असण्याची आवश्यकता १९३७ सालीच प्रतिपादिली होती. तेव्हापासून त्यांनी त्यावर ग्रंथालयासंदर्भात आपले विचार सतत मांडलेले आहेत. म.सं.मं.तील त्यांचे कार्य हे स्का ग्रंथवेड्या व्यक्तीचे कार्य होते. प्रा.प्रियोक्करांच्या ग्रंथालयविषयक विचारात हस्तलिखिते, दोलामुद्रिते व मुद्रित ग्रंथांची व्यवस्था यावर अधिक मर दिसतो यातूनच त्यांच्या ग्रंथालयविषयक विचारांची रूपरेखा आकाराला येत गेली. ग्रंथसंरक्षणाच्या तळमळीतूनच त्यांना हा छंद जडलेला होता. प्रा.प्रियोक्कर आपल्या कर्तृत्वाच्या आरंभकाळात प्राचीन मराठी संशोधन आणि हस्तलिखिते गोळा करण्यात मग्न होते. त्याच प्रमाणे त्यांनी आपल्या उत्तरयुष्यात आद्य मुद्रित ग्रंथांचा शोध आणि त्या संदर्भात लेखन करण्यात व व्याख्याने देण्यात पुढकार घेतला होता.

७.४ ग्रंथाचे स्वरूप : हस्तलिखिते --

मराठीतील जुने वाद्द.मय हस्तलिखितांच्या स्वरूपात उपलब्ध आहे. शंकर श्रीकृष्णदेव यांनी ' रामदास आणि रामदासी ' मधून हस्तलिखिताचे महत्त्व व ती कशी संपादन करावीत हे सांगितले. प्रा.प्रियोक्करांनी हाच विचार पुढे नेला. जुन्या मराठी हस्तलिखितांचे संरक्षण व संशोधन करणे कसे व का आवश्यक आहे, हे त्यांनी सांगितले. १ २

हस्तलिखितांचे संग्रह व संरक्षण करण्याचे दायित्व पुढे शासनावर ठेवले असले तरी आरंभी मात्र हे दायित्व साहित्य परिषदांसारख्या वाद्द.मयीन संस्थांनी घ्यायला हवे,असाच पुरस्कार त्यांनी केला होता , ते म्हणतात --

' माछाकोश, विश्वकोश किंवा वाद्द.मयइतिहास अशा सारखी नवी कामे वाटेल तेव्हा करता येतील परंतु जुन्या हस्तलिखितांचा झपाट्याने नाश होत चाललेला असल्यामुळे त्यांच्या संरक्षणाची व्यवस्था शीघ्र झाली पाहिजे न पेक्षा त्यांना आम्ही कायमचे अंतरत्याखेरीज राहणार नाही. ३

मराठी हस्तलिखिते ही महाराष्ट्रातच नव्हे तर महाराष्ट्राबाहेरही विस्तारलेली आहेत. मुद्रित ग्रंथांच्या प्रती प्रयत्नाने मिळू शकतात पण हस्तलिखिते मिळणे हा योगायोगाचा प्रश्न असतो पण ती संपादन करणे आवश्यक असते,असे त्यांचे मत होते.

प्राचीन हस्तलिखितांचे दोन प्रकार कल्पिले आहेत --

' मुद्रणकला अस्तित्वात येण्यापूर्वीची हस्तलिखिते आणि मुद्रणकला प्रचारात आल्यानंतरची हस्तलिखिते,अशा प्रकारचे हस्तलिखित जर मोठ्या माणसाचे असेल तर त्याला पुढे मागे फार महत्त्व प्राप्त होणे शक्य आहे. ४

महाराष्ट्रापेक्षा महाराष्ट्राबाहेरच इंग्लंड, फ्रान्स, पोर्तुगाल,अमेरिका येथे मराठी हस्तलिखिते जास्त आस्थेने संरक्षण करून ठेवल्याचे उदाहरणानिशी सांगून त्या निरनिराळ्या संग्रहांतील मराठी हस्तलिखित पोथ्यांची सानेसुमारी घ्यावी असे आवाहन त्यांनी १९५१ साली कारवार येथे झालेल्या महाराष्ट्र

साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केले होते . प्रा.प्रियोत्कर म्हणाले होते की -- देशाचे वाढ. मय हे राष्ठीय धन आहे, सोन्यामाणकांचे धन स्फवार गेले तर फिरून मिळेल, परंतु हस्तलिखित स्वरूपात झुसलेल्या या वाढ. मय धनाचा स्फदा का नाश झाला, म्हणजे ते पुन्हा मिळणे नाही. ज्याप्रमाणे आपण शिरगणती करतो, त्याचपध्दतीने ही हस्तलिखितांची गणती व्हावी. आजही महाराष्ठीत खासगी संग्रहांत हजारो मराठी हस्तलिखित ग्रंथ असून अनास्थेमुळे त्यांचा सारखा नाश होत चालला आहे (अ.का.प्रियोत्कर यांचे अध्यक्षीय माषाण, ३४ वे- महाराष्ठी साहित्य संमेलन, कारवार, ४ मे १९५१, पृ. ३१-३२.) पण ते माझे अरूण्य ह्दनच ठरले । अशी संत मात्र त्यांनी जीवनमर बाळगली. त्याही पूर्वी बडोदे (१९३४) व इंदूर (१९३५) येथील महाराष्ठी साहित्य संमेलनांत या संदर्भात ठराव आणून त्याला चालना थावी म्हणून 'ज्ञानप्रकाश', 'केसरी', 'विविधवृत्त', 'महाराष्ठी', 'लोकशाक्ती', 'तून त्यांनी प्रसिध्द केले. ते म्हणतात ... हस्तलिखिताच्या संरक्षणाचा प्रश्न संमेलनापुढे आणत्यास जेणेकरून लोकांची करमणूक होण्याची आशा नाही व पुढे कांम करण्याची जबाबदारी पडते ती वेगळीच, परंतु तंदादीपाप्रमाणे असंढ तेवत राहणारे हे कार्य आहे, हे विसरता येणार नाही. त्यानुसार बडोदे येथे मरलेल्या संमेलनात खालील ठराव स्वीकारला गेला --

मराठीत प्रसिध्द होणा-या प्रत्येक पुस्तकाच्या ज्या तीन प्रती सरकार प्रकाशकांकडून घेते त्यांचा संग्रह करून व ग्रंथालय बनवून त्यांचा उपयोग अभ्यासकांस होईल अशी व्यवस्था सरकारने करावी, अशी या संमेलनाची शिफारस आहे. (पृ. १३५) तसेच

इंदूर येथे मरलेल्या संमेलनात खालील ठराव संमत झाला -- मराठी माषीत षापलेली बरीच उत्कृष्ठी दुर्मिळ किंवा अमुद्रित परंतु वाढ. मयाच्या इतिहासाच्या दृष्ठीने महत्वाची व चिरस्थायी पुस्तके संमेलनाने प्रकाशित करण्याच्या बाबतीत स्फ निश्चित योजना तयार करावी अशी या संमेलनाची शिफारस आहे. या कार्याकरिता मुंबई, नागपूर, आग्रा, बनारसहिंदू व उस्मानिया विश्वविद्यालये आणि अजमेर बोर्ड या शिषाण संस्थाशी पत्रव्यवहार करून

कोणती पुस्तके प्रथम हाती घेणे अवश्य आहे याचा विचार करावा व यासंबंधीचा समग्र अहवाल पुढील वर्गाच्या संमेलनास सादर करावा (महाराष्ट्र साहित्य परिषाद इतिहास, दत्तोवामन पोतदार, व श्रीपाद शंकर नवरे, पुणे, १९७१, पृ. १३१.)

प्रा.प्रियोक्करांना हस्तलिखितांच्या संरक्षणाची सफ जोरदार चळवळ महाराष्ट्रात चालू करणे अगत्याचे आहे असे वाटत असे, याचे कारण -- साजगी व्यक्तींच्या संग्रहात जी हस्तलिखिते असतात त्यांनाच फार धोका आहे, जुन्या लोकांना या हस्तलिखितांचे महत्त्व होते, परंतु नवीन मंडळींना ठापील पुस्तके आहेत, आता हा कचरा कशाला बाळगा, असे वाटण्याचा संभव आहे. योग्य प्रकारे ती काळजीपूर्वक ठेविली नाहीत म्हणजे कसर किंवा वाळवी यांच्या मह्यस्थानी ती पडतात हे तर झालेच परंतु तो निरूपयोगी कचरा फेकून दिलेली किंवा आंधोळीचे पाणी तापविण्याच्या कामी त्यांचा उपयोग केलेल्या गोष्टी सेकु येतात. ^{१७} असे त्यांनी इतरांच्या निदर्शनास आणले होते.

७.५ ग्रंथांचे स्वरूप : मराठी हस्तलिखितांची बृहन्नामावली

तेवढ्यासाठी जगातील सर्व मराठी हस्तलिखितांची माहिती घ्यावी व त्यांची सफ बृहन्नामावली तयार करण्यात यावी हा सफ अभिनवविचार त्यांनी मांडला. ही बृहन्नामावली मुद्रित व्हावी, त्यानंतर त्यांच्या संशोधनाचा व चिकित्सक संपादनाचा प्रश्न हाती घ्यावा असे त्यांनी सुचविले. ही बृहन्नामावलीची कल्पना एडिनबरोव बॉन या विश्वविद्यालयाचे संस्कृत व तालिक माषाशास्त्र या विषयाचे प्राध्यापक थियोडोर ऑफ्रेकट (Theodore Aufsescht) यांनी तयार केलेल्या (An Alphabetical Register of Sanskrit works & authors) संस्कृत ग्रंथ व ग्रंथकार यांची वर्णवारीने केलेली नोंद या १८२१ (भाग पहिला), १८९६ (भाग दुसरा) व १९०३ (तिसरा भाग) वरून घेतलेली होती. पाठचिकित्सा संशोधनालाही आवश्यक म्हणून या अशा बृहन्नामावलीच्या उपयुक्ततेची त्यांनी पाठचिकित्सा करून संपादिलेल्या रघुनाथ पंडित विरचित दमयंती स्वयंवरा च्या प्रस्तावनेत १९३५ सालीच सूतोवाच केले होते.

... महाराष्ट्रात किंवा महाराष्ट्राबाहेर ठिकठिकाणी जी हस्तलिखिते आहेत त्यांचा Theodor Aufrescht च्या संस्कृत हस्तलिखितांच्या कॅटलॉगच्या धर्तीवर catalogue catalogue तयार होणे आवश्यक आहे, त्याशिवाय अभ्यासकांना स्नाथा काव्याची हस्तलिखिते कोठे सापडतील हे कळणे कठीण जाईल" (‘दमयंती स्वयंवर’, साधन चिकित्सा व पाठचिकित्सा पृ. १६.)

प्रा.प्रियोक्करांनी १९३८ पर्यन्त महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने हे दायित्व घ्यावे अशी अपेक्षा ठेवली, त्याच बरोबर शासन व विद्यापीठे यांनीही या कार्यात पुढाकार घ्यावा, अशी सूचना केली होती, पण अपेक्षित ते कार्य होत नाहीसे पाहून अशाप्रकारची बृहन्नामावली तयार करण्याचा संकल्प त्यांच्या मराठी सं.मंडळानेच सोडला, ही बृहन्नामावली आकाराला यावी म्हणून --
जे काही थोडे मराठी हस्तलिखितांचे कॅटलॉग प्रसिध्द आहेत, त्यांच्या प्रथम नोंदी करावयाच्या व निरनिराळ्या संस्थाकडे असलेल्या हस्तलिखितांच्या संग्रहांचे हस्तलिखित कॅटलॉगस मिळवायचे, ज्यांनी ते अद्याप तयार केले नसतील त्यांना करावयाला लावायचे हा उद्योग झाला पाहिजे. साजगी व्यक्तीकडे जी हस्तलिखिते असतील त्यांची नोंद करण्यात अर्थ नाही कारण ती एकाच्या हातून दुसऱ्याकडे जाण्याचा संभव असतो. काही वर्गांनी संशोधक कॅटलॉगमधील नोंद पाहून जर मूळ मालकाच्या घरी गेला तर त्याला त्याच्याकडे तो ग्रंथ सापडेलच असे नाही. म्हणून साजगी संग्रहातील सारी हस्तलिखिते सार्वजनिक संस्थांत त्वरित जमा होतील अशी व्यवस्था झाली पाहिजे." ९

मराठी हस्तलिखितांची बृहन्नामावली तयार करताना शास्त्रीयपध्दतीने तयार केलेल्या वर्णनात्मक याद्या आपल्यापुढे असणे इष्ट असते... पुढील माहिती तर अवश्य लागेल - १) संदर्भ क्रमांक (स्नाथा संग्रहात पोथ्यांना अनुक्रमांक दिला असेल तो), २) ग्रंथाचे नाव, ३) ग्रंथकाराचे नाव, ४) विषय, ५) ग्रंथविस्तार स्कंदर पाने किती व ओळीला अक्षरे किती), ६) पूर्ण की अपूर्ण, ७) पोथीची नक्कल केव्हा केली, तिचा काल (नमूद असल्यास), ८) शेरा (यासेरीज इतर विशेष देण्यासारखी माहिती)" १०

कारवार येथील ३४व्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय माध्यमातून त्यांनी या संकलित ब्रह्मनामावलीतील ग्रंथ विस्तार या नोंदीखाली १) दर पृष्ठास ओळी की २) संग्रहाकाचे नाव व पत्ता ३) हस्तलिखित भेट म्हणून किंवा विक्रीत घ्यावयाला मालक तयार आहे काय ? नसल्यास कामाकरिता काही दिवस उसने देईल काय ? ४) वरील माहिती गोळा करणा-या संशोधकाचे नाव व पत्ता ही माहिती अपेक्षित होती.

प्रा. प्रियोक्करांनी ब्रह्मनामावली करण्यापूर्वी हस्तलिखिताची माहिती कशी परिपूर्ण असायला हवी त्यासाठी ही मार्गदर्शक तत्वे दिलेली आहेत.

या क्षेत्रात हवे तसे कार्य होत नसल्याचे पाहून त्यांनी पुणे येथे १९४८ साली भरलेल्या दुर्मिळ ग्रंथ प्रदर्शनाच्या उद्घाटन प्रसंगी केलेल्या माध्यमाद्वारे --

“ हस्तलिखितासंबंधी तर जिला क्विन्सल निग्लिजन्स म्हणता येईल अशी आम्हो अनास्था दाखविली आहे ... आपली आजची ग्रंथसंग्रहालये हस्तलिखित ग्रंथ संगृहीत करणे आपले कर्तव्य आहे असे समजतच नाही आणि त्यांच्या झपाट्याने नाश होत आहे. ” असे सर्व संबंधितांच्या निदर्शनास आणून दिले. ” ११

मात्र प्रा. प्रियोक्करांच्या हयातीत त्यांना या कार्याला पूर्णरूप आलेले पाहता आले नाही.

संशोधनात स्फूर्ण, हस्तलिखितांचे महत्त्व, त्यांची प्राप्ती, संरक्षण व संशोधन करण्यासंदर्भात आवश्यक तो मार्गदर्शक तत्त्वे यांचा सखोलपणे व तळमळीने स्काद्या ग्रंथप्रेमीकडून विचार केला तो प्रा. प्रियोक्करांकडूनच.

७.६ ग्रंथाचे स्वरूप -- दोलामुद्रिते

प्रा. प्रियोक्करांनी हस्तलिखितांच्या जतनाचे व संरक्षणाचे महत्त्व जितके वाटत असे तितकेच दुर्मिळ मुद्रित ग्रंथांचेही वाटत असे. दुर्मिळ ग्रंथांच्या विशेषतः १८५० पूर्वी मुद्रित झालेल्या ग्रंथांच्या संग्रहाची आवश्यकता ते प्रतिपादित, त्यांसाठी ते स्वतः या बाबतीत प्रयत्नशील असत. जुन्या दुर्मिळ, अप्राप्य ग्रंथांचा

शोध घेत असतानाच त्यांना मराठी दोलामुद्रितांची कल्पना सुचू लागली होती. 'दोलामुद्रिते' हा प्रा. प्रियोष्करांनीच पहिलेला पारिभाषिक शब्द, यापूर्वी प्रत्यक्षा दोलामुद्रिते जमा करून त्याची वर्णनात्मक कालक्रमानुसार नामावली तयार करण्याचे कुणाला सुचले असल्याची नोंद आढळत नाही. मराठी ग्रंथांची निर्मिती, तत्कालीन प्रकाशनसंस्थांची मुद्रणालयांची आधारभूत माहिती देणा-या साधनांची सत्यासत्यता पढताचून पाहून 'मराठी दोलामुद्रिते' या ग्रंथाचे संज्ञादान केले. असे करताना सर अलेक्झांडर ग्रॅटच्या नामावलीची (१८६४ पर्यन्तच्या पुस्तकांचा १८६७ साली प्रकाशित) दुरुस्ती केली. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे तत्कालीन ग्रंथपाल श्री सहस्त्रबुध्दे यांचे त्यासाठी सहाय्य मिळविले (ललित, मुंबई, एप्रिल १९७९, पृ. १३-१४) व १८६७ अखेरची स्क मराठी मुद्रित ग्रंथांची कालाक्रमाने वर्णनात्मक 'मराठी दोलामुद्रिते' ही नामावली १९४९ साली प्रकाशित केली.

दिनांक १९ ऑक्टोबर १९४७ या दिवशी मुंबई येथे दुर्मिळ ग्रंथ प्रदर्शनाच्या उद्घाटनप्रसंगी भाषाण करित असताना ते म्हणाले होते --

'या प्रदर्शनात १८४५ पर्यन्त मुद्रित झालेली पुस्तके ठेवण्यात आलेली आहेत. मराठी मुद्रणाचा हा पाळणाच असे म्हणावयास हरकत नाही. युरोपमध्ये या आयमुद्रितांना *incunabula* असे म्हणतात. *Cunae* म्हणजे लॅटिन भाषेत पाळणा, त्यावरूनच *incunabula* हा शब्द सिध्द झाला आहे. संस्कृत भाषेमध्ये पाळण्यास दोला म्हणतात, तेव्हा *incunabula* - चे 'दोलामुद्रित' असे मराठी नामकरण करता येईल. ^{१२}

इंग्रजीत दोलामुद्रितांचा काळ १८५० मानला जातो. प्रा. प्रियोष्करांनी '१५०० ही जशी युरोपामध्ये *incunabula*' ठरविण्याची मर्यादा ठरली आहे, त्याप्रमाणे आपल्याकडील दोलामुद्रितांची मर्यादा १८५० हे साल ठरवावी हेच मलाही योग्य वाटते. ^{१३} असे म्हटले तरी देशी भाषांतील आयमुद्रितांचा अभ्यास करून सन १८६७ ही भारतीय दोलामुद्रितांची कालमर्यादा निश्चित केली कारण १८६७ साली देशी प्रकाशनांच्या नोंदणीचा कायदा

अस्तित्वात आला आणि त्यानंतरच्या ग्रंथ प्रकाशनाची माहिती उपलब्ध होऊ लागली होती. १८६७ पूर्वी मुद्रित झालेले ग्रंथ दुर्पिळ व ग्रंथ संग्रहाळांच्या दृष्टीने म्हणूनच महत्वाचे ठरतात, त्यांचा शोध घेणे कमप्राप्त ठरते कारण ते नोंदीत आढळत नाहीत याकडे प्रा.प्रियोष्करांनी सर्वसंबंधिताचे लक्ष वेधले. त्यांचा शोध घ्यावा व त्यांची प्रदर्शने ठिकठिकाणी मरवावीत तसेच स्कादा अद्वितीय मुद्रित ग्रंथ कोणी पुढे आणल्यास त्याला शासनाने पारितोषिक यावे अशी सूचना प्रा.प्रियोष्करांनी १८६७ च्या ग्रंथ नोंदणी कायद्याच्या शताब्दीच्या निमित्ताने केली होती.^{१४} प्रा.प्रियोष्करलिहितात - "स्वाथा पुस्तकाच्या चार-दोन प्रती उपलब्ध आहेत स्वढेच त्या पुस्तकाचे महत्वाचे सरे कारण नाही.... ग्रंथ फार प्राचीन असला पाहिजे, सर्व मक्षाक काळाच्या जबड्यातून इतकी वर्षे सर्व गंडांतरे चुकवून टिकून राहिला हेच त्याच्या महत्वाचे सरे कारण "

(प्रस्तावना: "ग्रंथ वर्णन व ग्रंथ संरक्षण", मराठी दौलामुद्रिते,

संपा.सुरेन्द्र आ.शावस्कर, मुंबई (२री आवृत्ती) १९६१, पृ.१०)

मराठी दौलामुद्रितांप्रमाणेच जर भारतीय दौलामुद्रितांची बृहन्नामावली करावयाचे पुढे ठरविले गेले तर त्यासाठी आवश्यक ती मूमी प्रा.प्रियोष्करांनी तयार करून ठेवली आहे, याची जाणीव भारतीय ग्रंथालय चळवळीला ठेवावी लागेल यात शंका नाही.

७.७. ग्रंथ व ग्रंथालये --

भारतीय मांडातली ग्रंथालये कशी बनवायला हवीत, मराठी ग्रंथालयाचे स्वरूप कसे असायला हवे, ग्रंथालय, ग्रंथालयाचा व्यवस्थापक, व वाक्क यांच्यातील नाते कसे असावे, यासंदर्भात त्यांची काही विशोषा मते होती. ग्रंथसंग्रहालय स्थापन करताना --

"आपली काही विशिष्ट योजना, ध्येय व धोरण आहे काय ? असे काही विविध धोरण असल्यास तदनुसार आपण स्कूण स्कू ग्रंथ संग्रहीत करण्याचा प्रयत्न केला आहे काय ? आणि तो तसा केला असल्यास त्यांच्या संरक्षणासाठी योग्य काळजी आपण घेता काय ?"^{१५}

अशा मूलमूत प्रश्नांची उत्तरे आपण प्रथम शोधली पाहिजेत, असा त्यांचा आग्रह होता त्याच प्रश्नांचो उत्तरे त्यांनी दिली आहेत , त्यामुळे त्यांच्या ग्रंथ आणि ग्रंथालय या आवडत्या क्षेत्रातही खानी आपली नाममुद्रा उमटवेली आहे यात शंका नाही म्हणूनच स्क मातब्बर विद्वान सूचीकार, दुर्मिळ हस्तलिखिते, मुद्रिते याचा संशोधक या नात्याने त्यांचे कार्य अत्यंत महत्वाचे आहे. यासाठीच या विषयात मते फ्रंट करण्याची योग्य तत्व अधिक त्यांना प्राप्त झाले होते असे म्हणता येईल परिणामी , १९५० साली मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाच्या वतीने सुरु करण्यात आलेल्या ' मराठी संशोधन मंडळ ' चे डायरेक्टर म्हणून ' नियुक्ती झाल्यानंतर मुंबई विश्वविद्यालयाच्या ग्रंथालय समितीवरही सदस्य म्हणून त्याची निवड झाली होती ती योग्यच होती.

त्यांनी आपले ग्रंथालय विषयक विवेचन हे केवळ मराठी माणसुरते पर्यायित ठेवलेले आहे. महाराष्ट्रात ग्रंथालयांना लागू असलेल्या विधिवत नियमांपेक्षा प्रबोधनातूनच समाजात ग्रंथ प्रेम वाढीस लागेल अशी इच्छा बाळगून सुविहित मार्गदर्शन करणारे लेखन त्यांनी केले, व्याख्याने दिली.

' ग्रंथ ' हे ज्ञानाचे कुंभ असतात त्यामुळे ग्रंथ संग्रहालयाला पावित्र्य व महत्त्व येते असे त्यांचे ठाम मत होते. ' आपल्या अंगातील किंवा हवेतील उष्णतामान पाहण्याकरिता जसे थर्मामिटर हे उष्णतामापक यंत्र असते तसे स्काच राष्ट्राचे शहाणपण पाहावयाचे असल्यास त्या राष्ट्रातील ग्रंथसंग्रह हेच सरे ज्ञानमापक यंत्र होय. ' १६

ग्रंथ संग्रहात हस्तलिखिते, दोलामुद्रिते, मुद्रितग्रंथ असले तरी प्रा. प्रियोकरांच्या संकल्पनेत असलेल्या आदर्श ग्रंथालयात केवळ ग्रंथच नव्हे तर प्रसिध्द पुरुषांचा पत्रव्यवहार, सोदीव लेख (शिलालेख वगैरे) त्यांचे ठसे, चित्रे व छायाचित्रे, मासिके व वृत्तपत्रे हे सारे संग्रहीत करणे अपरिहार्य ठरते.

प्रा. प्रियोकरांच्या मते ज्याच्यापाशी ग्रंथसंग्रह नाही त्याला सुधारलेले राष्ट्र म्हणवून घेण्याचा जगात हक्क नाही. प्रा. प्रियोकरांनी

या सा-यांचा संग्रह करित असता संग्राहकाने काही विशिष्ट दृष्टिकोन बाळगावा अशी सूचना केली आहे. उदा. १) व्यक्तिविशिष्ट संग्रह : स्काच ग्रंथकाराचे व त्याच्या संदर्भात उपलब्ध असलेले सर्व मुद्रित ग्रंथ वा लेख त्याच्या स्काच ग्रंथाच्या निरनिराळ्या प्रकाशकांनी काढलेल्या प्रती किंवा स्काच प्रकाशकाने काढलेल्या निरनिराळ्या आवृत्त्या, २) विषयविशिष्ट संग्रह जर स्काच परमाष्टोतून मांडातदित किंवा रूपांतदित असेल तर तो मूळ परमाष्टोतील ग्रंथही शक्य तर हस्तगत करावा किंवा आपल्या मराठी ग्रंथांची मांडातरे इतर मांडात झाली असतील तर तीही संग्रहीत करावी. ३) मुद्रणालय विशिष्ट संग्रह : कैरे, गणपत कृष्णाजी, निर्णय सागर सारख्या जुन्या मुद्रणालयातील जास्तीत जास्त मुद्रिते आपल्याकडे असायला हवीत. ४) पहिल्या प्रती किंवा एडिशनस : ग्रंथसंग्रहालयात प्रत्येक ग्रंथाची प्रत्येक आवृत्ती संग्रहीत झाली पाहिजे.

प्रा.प्रियोक्करांना ग्रंथांच्या संग्रहात नियतकालिकांचा अंतर्भाव महत्वाचा वाटतो ते म्हणतात --

‘ मराठी वृत्तपत्रांच्या संरक्षणाच्याबाबतीत तर आम्ही पोठे गुन्हेगार आहोत. कोठेही त्याच्या मागील फाईली काळजीपूर्वक जतन करून ठेवलेल्या आढळत नाहीत. ’ १७

त्यांनी स्वतः ‘ विविधवृत्त ’ पत्र बंद पडल्यावर त्या कचेरीतील सर्व वर्गांचे बांधलेले अंक त्याच्या मालकांकडून मिळवून मुंबई विद्यापीठात ठेवले होते. यावरून यासंदर्भात त्यांची ‘ बोले तैसा चाले ’ ही वृत्ती दिसून येते. त्यांनी अशी सूचना केली आहे की वृत्तपत्रे मुद्रित होत असताना त्याच्या प्रत्येक अंकाच्या पाच प्रती टिकाऊ उंची कागदावर रक्षणाार्थ म्हणून काढाव्यात आणि एक मध्यवर्ती स्थानी त्या वृत्तपत्राची बांधलेली मागील वर्गों स्फत्र ठेवता येईल अशी व्यवस्था असावी. ’ १८

मराठी ध्वनीलिपीबाही संग्रह ग्रंथसंग्रहालयात समाविष्ट असावा असे म्हटले आहे --

परती ग्रंथ आता पर्यन्त रोमन, देवनागरी, मोडी, कानडी, मल्याळी वगैरे लिपीत लिहिले किंवा मुद्रित केले जात. परंतु आता एक नवी लिपी निर्माण झाली आहे ती म्हणजे ध्वनिलिपी हीय असे ध्वनिमुद्रित वाडू. मयही आपल्या संग्रहालयात असले पाहिजे. बांगड्या, तक्कड्या, फिती (tapes) यांच्या ध्वनिमुद्रिकांचा स्वतंत्र विभाग असावा. १९

स्कूण ग्रंथ या व्याख्येत समाविष्ट होणारी पुस्तकेच संगृहीत करावयाची, इतर नाही, हा अविचारिपणा ठरेल. ग्रंथाबरोबर त्याची मातापितरे, भावंडे, मुले या सर्वांना ग्रंथ संग्रहालयात स्थान मिळाले पाहिजे, यावर प्रा. प्रियोक्कर ठाम होते. २०

७.८ ग्रंथालयांचे दोन प्रकार --

प्रा. प्रियोक्करांनी ग्रंथालयांचे दोन वेगवेगळे प्रकार कल्पिले आहेत :--
वाचनालय व ग्रंथालय --

खरे पाहाता, वाचनालय झाले तरी ग्रंथाचा संग्रह केल्याशिवाय वाचनालय कसे होत नाही. आणि संग्रहालय म्हटले तरी त्यात ग्रंथ शेवटी वाचनाकरितात असतात असे जरी असले तरी त्या दोघाची उद्दिष्टे काहीशी भिन्न आहेत.

वाचनालयात उपलब्ध असलेल्या आर्थिक मदतीप्रमाणी वाक्कांचे हित आणि गरज ही लक्षात घेऊन त्यांना ग्रंथाचा पुरवठा करावयाचा असतो... वाक्कांना नाटके, लघुकथा आणि कादंब-या आवडतात म्हणून केवळ अशाच पुस्तकांचा भरणा आपल्या वाचनालयात करता कामा नये. लोकांना म्नी , चिवडा, बटाटे वडे, चटण्या असे स्वंग पदार्थ विशेष आवडतात म्हणून हेच पदार्थ जर जेवणा-यांना वाढल , तर त्याचे पोट बिघडून जाईल आणि ते आजारी पडतील । मुख्य पौष्टिक आहार देऊन केवळ तौडी लावण्यापुरतेच, रुचिपालट म्हणून हे पदार्थ असावेत तसे कादंब-या, नाटके, लघुकथा वगैरे ग्रंथांचे विशिष्ट प्रमाण वाचनालयात असावे, धर्म, इतिहास, तत्त्वज्ञान, राजकारण, समाजकारण,

वैद्यक, प्रवास, शोक्की, व्यापार, उद्योग, भौतिकशास्त्रे, काव्य, साहित्य यांना प्राधान्य मिळाले पाहिजे. गलिच्छ आणि लोकाभिरुची बिघडविणा-या पुस्तकांना तर वाचनालयात बंदीच असावी अशा पुस्तकांच्या वाक्कांना वाचनालय उघडून ती उपलब्ध करून देण्याचे कारण नाही अशा पुस्तकांमुळे लोकांमध्ये वाचनाची आवड उत्पन्न होते अशी सफ समजूत आहे. दारुचे दुकान उघडले म्हणजे पिण्याची चटक निर्माण होते सरी पण ती दूध पिण्याची नव्हे ।^{२१}

ग्रंथसंग्रहालयांमध्ये मराठी मुद्रित झालेले प्रत्येक पुस्तक संगृहीत झाले पाहिजे. वाचनालयाप्रमाणे येथे निवडीचा प्रश्न उद्भवत नाही. स्कादे पुस्तक कितीही मोठे केतकरांच्या ज्ञानकोशासारखे जाडजूड असो किंवा पालीच्या कास्किेसारखे चार आठ पृष्ठांचे चोपडे असो, ते या ग्रंथालयात संगृहीत झाले पाहिजे.

स्कादे पुस्तक त्यातील अश्लील किंवा बीभत्स विवेचनामुळे केवळ बहिष्कृत ठरते असे नाही. तर राजद्रोह, धर्मद्रोह किंवा समाजद्रोह यांच्यामुळेही त्याज्य व आक्षोपाह ठरते, परंतु अशा आक्षिप्त वाङ्मयालाही संग्रहालयात स्थान असले पाहिजे. ^{२२}

स्काद्या लेखकाने मराठीत स्कादा दुसराच ग्रंथ लिहिला पण त्याने परक्या भाषेत पुष्कळ ग्रंथ निर्मिती केली असेल तर त्याची मूळ मातृभाषा जर मराठी असली तर तो मराठी लेखक मानावा असा निर्णय देऊन तो पुढे म्हणतात -

मराठी ग्रंथसंग्रहालय म्हणजे त्यात मराठी भाषेमध्येच प्रसिध्द झालेली पुस्तके ठेवावी असे नाही, तर मराठी भाषा, महाराष्ट्राचा इतिहास, संस्कृती वगैरे विषयांवर इतर भाषांत असलेल्या ग्रंथांचाही समावेश झाला पाहिजे.^{२३} इतर भाषांतील ग्रंथ आणखी स्का दृष्टीने या मराठी संग्रहालयात संगृहीत करावे लागतील. स्कादा मराठी ग्रंथ इतर भाषांतून भाषांतरित किंवा अनुवादित केला असेल तर तो मूळ अन्य भाषेतील ग्रंथ या ग्रंथालयात मिळवून दिला पाहिजे. उदाहरणार्थ, रामायण, महाभारत या संस्कृत ग्रंथांचे अनेक गद्यपद्य अनुवाद किंवा संक्षेप मराठी भाषेत आहेत. त्याकरिता मूळ संस्कृत रामायण, महाभारत हेही ग्रंथ या ग्रंथालयात पाहिजेत. ^{२४}

पुस्तकाच्या स्काहून अधिक आवृत्या निघाल्या तर त्या सर्व आवृत्यांचा समावेश संग्रहालयात झाला पाहिजे. यामुळे या आवृत्यांत अनेक वेळा अंतर्गत बदल होतो. हा बदल का, कसा, केव्हा केला गेला, याची माहिती त्या ग्रंथाच्या अम्यासकाला मिळायला हवी, असा त्यांचा कटाक्ष दिसतो.

७.९ दुर्मिळ पुस्तके :

जुन्या व दुर्मिळ पुस्तकांच्या क्रय संदर्भात ते म्हणतात- अशा पुस्तकांच्या दराचे विशिष्ट तत्व ठरलेले नाही. विकत घेणा-याचा लोभ आणि विकत घेण्याची रेपत याच्यावर त्याचा दर अवलंबून असतो.^{२५} पण काही पुस्तके सहस्त्रावधी रुपयांच्या मूल्याची असू शकतात हे त्यांनी उदाहरण देऊन दाखविले आहे.

आपल्या संग्रहात जी पुस्तके असतात त्यांच्यासोबत आपणाकडे नसलेल्या पुस्तकांची यादी असल्याने ग्रंथसंग्रहालय परिपूर्ण करण्याकडे आपले लक्ष राहते. आणि अशाप्रकारच्या मार्गदर्शक तत्वाचा प्रतिपाद त्यांनी आपल्या संशोधनात ठिकठिकाणी केल्याचे प्रत्ययाला येते याची उदा. म्हणून खालील काही अवतरणे पाहता येतील --

(धुळे हस्तलिखित) - धुळे येथील राजवाडे संशोधन मंदिरात असलेल्या चांफळसो-यातील संग्रह या बाह नं. ३६४ मध्ये हे हस्तलिखित आहे, त्याची नक्कल मी तिकडून करवून आणली, त्यात केवळ आरंभीचे १९० श्लोक आहेत. पुढची पृष्ठे गहाळ झाली आहेत हे हस्तलिखित व कारवारला मळर्णेकर यांना मिळालेले हस्तलिखित अगदी सारखीच आहेत म (मळर्णेकर प्रत) चे आरंभीचे १२७ श्लोक नाही व धुळे चे शेवटचे २३१ पुढील श्लोक नाहीत. दोन्ही मिळून आपणास संबंध प्रत उपलब्ध होते. अशी नोंद १९३५ मध्येच करून ठेवली आहे. (दमयंती स्वयंवर साधना चिकित्सा पाठचिकित्सा) .

पुस्तक अगदी जीर्ण झालेले, काही पाने नसलेले, कसरीने कोरलेले, फार काय पण ज्याला fly-leaf म्हणतात तो आसपासचा स्कादा कोरा कागदही जरी त्यात नसला तरी ते पुस्तक स्वयंभ्र (defective) मानले पाहिजे.

स्क गोष्ट मात्र लक्षात ठेवावी की स्काद्या पुस्तकाची प्रत कितीही सदोषा असली किंवा त्या पुस्तकाचे केवळ स्क पानच शिल्लक असले, तरी दुसरी चांगली व संपूर्ण प्रत मिळेपर्यन्त ते फेकून देऊ नये. पुष्कळां दोन सव्यंग किंवा त्रुटित प्रतींची स्क निदोषा किंवा पूर्ण प्रत होऊ शकते^{२६} (अ) ६ रघुनाथपंडित विरचित दमयंती स्वयंवरची पाठचिकित्सा करताना प्रा.प्रियोष्करांना अशा प्रतींचे महत्व उमगले असावे. ग्रंथाच्या उपलब्धतेचेचा निष्ठा लावून प्रा.प्रियोष्कर 'दुर्मिळ', (rare), मुद्रणातीत (out of print), विरळ (seldom found) असे वर्गीकरण करतात. 'दुर्मिळ' ग्रंथाच्या बाबतही 'अप्राप्त', 'अनन्य' (unique), 'अत्यंत दुर्मिळ' (ज्याच्या सर्व जगात दहाच्यावर प्रती नसतील तर) 'फार दुर्मिळ' (ज्याच्या पन्नाससाठा पेक्षा अधिक प्रती नाहीत) असे पुन्हा वर्गीकरण केलेले आहे. (मराठी दौलामुद्रिते, प्रस्तावना, पृ. ५-६).

प्रा.प्रियोष्कर ह्या संदर्भात म्हणतात --

संग्रहालयाच्या गरजेच्या दृष्टीने विचार करता, अशा पुस्तकांचीच यादी जास्त महत्त्वाची आहे. २७

अशातून दुर्मिळ पुस्तकाची जाणीव होते, त्याचा शोध घेता येतो. बाजारात विकत न मिळणारी म्हणजे 'मुद्रणातीत' (out of print) असलेली पुस्तके हाताने लिहून किंवा टंकलेखनाने नक्कल करून घ्यावी, किंवा मायक्रोफिल्म (सूक्ष्मपट), फोटोस्टाट (छायाप्रत), मायक्रोकॉर्ड नक्कल करून घ्यावी अशा तऱ्हेने ग्रंथसंग्रहालयास पूर्णता आणण्याकडे नेहमी लक्ष देत राहिले पाहिजे, अशी अपेक्षा प्रा.प्रियोष्कर करतात. प्रा.प्रियोष्करांनी मायक्रोफिल्मसच्या उपयोग करून 'अमृतानंद विरचित योगराज टिळक' किंवा काही ख्रिस्ती पुस्तकांची संपादने सिध्द केली होती याची इथे आठवण होते.

हे दायित्व ग्रंथपालाचे असल्याने त्याच्या कार्याचे स्वरूप कसे असावे याकडेही प्रा.प्रियोष्कर लक्ष पुरवितात.

प्राध्यापकापेक्षा ग्रंथपाल, जास्त महत्वाचा, उपयुक्त आणि थोर आहे. प्राध्यापक हा विद्यार्थ्यांचा प्राध्यापक आहे, तर सरा ग्रंथपाल हा प्राध्यापकांचाही प्राध्यापक आहे.^{२८} असे असले तरी त्याला स्वतःला ग्रंथालयशास्त्राच्या कोरड्या पदव्यांचा काही उपयोग असत नाही. तो स्वतः पुस्तकाचा हौशी वाक्क आणि वाक्कांचा आपणास सेवक समजणारा असला पाहिजे, दिवसाचे चौवीसतास ग्रंथपालाचे लक्ष आणि चित्त ग्रंथालयाला पूर्णावस्था कशी प्राप्त होईल, आपल्या ग्रंथालयात असलेल्या उणिवा कशा मरुन निघतील यावरच केन्द्रित झाले असले पाहिजे.^{२९}

७.१० पुस्तक कसे हाताळावे ?

ग्रंथसंग्रहालयाशी चालक आणि ग्रंथपालाचा जितका निकटचा संबंध असतो तितकाच संबंध वाक्काचाही असतो. ज्या अधिकाराने वाक्क ग्रंथसंग्रहालयात येतो त्याच सोबतीला त्याचीही काही कर्तव्ये ठरतात प्रा. प्रियोक्कर म्हणतात -

जुने पुस्तक तर अगदी नुकत्याच जन्मलेल्या बालकाला जसे सांभाळावे, तसे काळजीने हाताळावे लागते. काही वाक्क तर ग्रंथालयांच्या पुस्तकावर सुशाल शाईने सुणा करतात किंवा शोरे लिहितात, त्यामुळे पुस्तकाची सराबी होते याची त्यांना पर्वाच नसते... स्वतः पुस्तक विकत घेऊन त्यावर वाटेल तसे अनुकूल प्रतिकूल शोरे किंवा ताशोरे लिहिण्यास हरकत नाही पण ग्रंथालयातील पुस्तकात असा लेखी परिसंवाद व वादविवाद नको.^{३०}

७.११ ग्रंथ संरक्षणाची आवश्यकता --

ग्रंथांना स्कदा जाऊन मानले की त्यांचे पावित्र्य राखणे म्हणजे त्यांचे संरक्षण करणे हे कर्तव्यच ठरते. प्रा. प्रियोक्कर म्हणतात --

आपल्या इकडील ग्रंथसंग्रहालयाच्या चालकांनी वाक्कांच्या तात्पुरत्या सोयीपेक्षाही ग्रंथांच्या सुरक्षितेबद्दल जास्त जपणे अवश्य आहे. पुस्तक हे वाचनालयाकरिताच असते हे सरे परंतु ते जर सुरक्षित राहिले तरच ते वाचावयास मिळेल ना ? आपणास आजच्याच वाक्कांची सोय पाहून उपयोग नाही, तर

हजार-बाराशे वर्षानंतरच्या भावी वाक्कांनाही आजची पुस्तके वाचावयास शिल्लक कशी राहतील हेही पाहिले पाहिजे. ^{३१}

केवळ संरक्षणाकरिता म्हणून पाठविलेली पुस्तके बाहेर वाचावयास देणे अक्षम्य आहे. स्कादे पुस्तक जागच्याजागी अभ्यासकाला घावयाचे झाल्यास, ते संशोधनाकरिता म्हणून असले तरच घावे. कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासाकरिता देऊ नये किंवा मौजेकरिता वाचना-या वाक्काला देऊ नये. अशी सबरदारी न घेतल्यास त्याने संरक्षण कसे व्हावे ? ^{३२}

पुस्तकांचे रक्षण कसे होईल हे पाहण्याचे काम वास्तविक सरकारचे आहे. एशियाटिक सोसायटी हे भारतातील एक अत्यंत जुने आणि सर्व श्रेष्ठ ग्रंथालय आहे. तिच्या लायब्ररीत काही ग्रंथ असे आहेत की त्यापैकी एक एक ग्रंथ आज हजारो आणि लाख रुपये देऊ नही कित मिळणार नाही. अशा ग्रंथसंग्रहाचे योग्य जतन होत आहे की नाही, हे सरकारने डोळ्यांत तेल घालून पाहिले पाहिजे. ^{३३}

प्रा. प्रियोक्करांचे ग्रंथ संरक्षणासंबंधी मार्मिक व सखोल विवेचन इतक्यावरच थांबत नाही --

... ग्रंथ सुरक्षित ठेवणारी इमारत बांधावयाची झाल्यास ती मुंबईत न बांधता नासिक सारख्या थंड हवेच्या आणि पाऊस फार न पडणा-या जागी बांधावी अशीही सूचना त्यांच्याकडून केली जाते.

ग्रंथ आणि त्याचे संरक्षण करण्यासंदर्भात इतके बारकाईने विचार करणारे प्रा. प्रियोक्कर हे खरोखरीच विद्वान ग्रंथ प्रेमी (bibliophile) वाटतात .

त्यांना मराठी आणि पहाराष्ट्र या दोन घटकांचा नेहमीच अभिमान वाटला म्हणून त्यांनी हा सारा विचार मराठीच्या संदर्भातच केलेला आहे.

हिंदुस्थानात याना माघावर प्रांतरचना झालेली असल्याने प्रत्येक माघाचे निराळे राष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालय स्थापन होणे अवश्य आहे. ^{३४} असे सांगून

मराठी ग्रंथसंग्रहालय स्थान करण्याचे साजगी प्रयत्न आतापर्यन्त अनेक ठिकाणी झालेले आहेत, पण राष्ट्रीय मराठी ग्रंथसंग्रहालय स्थापन करणे महाराष्ट्र सरकारलाच केवळ शक्य आहे^{३५} मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाने आपले कार्यक्षेत्र मुंबई बेटापुरते मर्यादित न ठेवता संबंध बृहन्महाराष्ट्र करावे व बृहन्महाराष्ट्र ग्रंथसंग्रहालय असे व्यापक नाव धारण करावे असे सुचवितात.^{३६}

७.१२ प्रा.प्रियोष्करांची ग्रंथाविषयाची तळमळ --

हे सारेच महत्वपूर्ण विचार स्का स-यासु-या हाडाच्या ग्रंथप्रेमीला शोभून दिसतात यात शंका नाही पण त्याच बरोबर प्रा.प्रियोष्कर हे स्क भाषा-विषयक संशोधक होते. त्या क्षेत्रात संशोधन करित असताना ज्या अडचणी त्यांना सोसाव्या लागल्या त्याचे प्रतिबिंब ग्रंथसंरक्षण हवे असे त्यांनी पाडलेल्या विचारात आढळते. तसेच ग्रंथांची हेळसांड ज्या त-हेने होते त्यास आळा घालण्याच्या प्रयत्नात आपणाला यश लाभत नाही, ही संतही ते अनेकवेळा व्यक्त करतात. ग्रंथ प्राप्ती व ग्रंथसंरक्षण हे असे करणे संग्रहालयांना शक्य नाही, असे म्हणण्यासाठी त्यांनी वाव ठेवला नाही, कारण त्यांनी स्वतःच असे ग्रंथ जमविले होते. लंडन, लिस्बन, रोम इत्यादी ठिकाणाच्या ग्रंथालयातील मराठी ग्रंथांच्या मायक्रोफिल्मस काढून आणल्या होत्या. त्यांच्या सूचना इतरांच्या सुयोग्य व मार्गदर्शक आहेत की त्या मराठी ग्रंथालयांना झोपण्यासारख्या नाहीत असे नाही. इच्छा आणि कार्यक्षमता यांच्या सहाय्याने हे शक्य आहे हे त्यांनी मराठी संशोधन मंडळात सुमारे ६०० हस्तलिखिते ज्यात अत्यंत दुर्मिळ असे काही सूक्ष्मपटही आहेत ते संग्रहित करून सिध्द केलेले आहे.

हस्तलिखिताकडे क्रिमिनल निग्लिजन्स कसा दाखविला जातो हे त्यांनी वेळोवेळी निदर्शनास आणले आहे, पैकी स्क उदाहरण देताना ते म्हणतात --

आज स्काच मराठी ग्रंथ ताडपत्रावर लिहिलेला मला महाक्यास मिळाला. तो म्हणजे कलानिधी^{३७} हा होय. हे मूळ ताडपत्रावरील हस्तलिखित पाटण येथील जैनाच्या ग्रंथमंडारात असल्याचे मला त्यांनी (मुंबई येथील भारतीय मवनाचे माजी संचालक मुनी जिन विजयजी) सांगितले होते. मात्र ते सध्या बेपत्ता झाले आहे...

त्यांचा पत्ता मिळवून पाठविलेल्या पत्रांचे उत्तरच आले नाही^{३८}

परदेशातल्या सार्वजनिक ग्रंथालयांप्रमाणेच भारतीय विद्यापीठांतील ग्रंथालयांचा स्वर्ग शासनच करते. शिवाय शासकीय व व्यक्तिगत संस्थाही पुढाकार घेतात.

महाराष्ट्रापेक्षा महाराष्ट्राबाहेरच मराठी हस्तलिखिते जास्त आस्थेने संरक्षण करून ठेवलेली दिसून येतील. तंजावरच्या सरस्वती महालातील मराठी हस्तलिखिताच्या कॅटलागाचे तीन भाग प्रसिध्द झाले आहे. स्वतः मद्रास सरकारनेही आपल्या संग्रहातील हस्तलिखितांच्या कॅटलागांचे दोन खंड प्रसिध्द केले आहेत. केरळ युनिव्हर्सिटी लायब्ररीमध्ये मला स्फशोपस्तीस मराठी हस्तलिखिते आढळी. उज्जैनच्या प्राच्यहस्तलिखित संग्रहातही मराठी हस्तलिखितांचा फार मोठा संग्रह आहे. कलकत्याच्या रशियाटिक सोसायटीमध्ये आणि काशीच्या सरकारी हस्तलिखितसंग्रहालयामध्ये मला काही मराठी हस्तलिखिते आढळी. इंग्लंड, फ्रान्स, पोर्तुगाल, अमेरिका वगैरे परदेशातील निरनिराळ्या संग्रहालयात मराठी हस्तलिखिते आढळतात, हे प्रा. प्रियोक्करांचे अनुभवाने नोंदविलेले निरीक्षण आहे. चौफेर दृष्टी ठेवून मराठी हस्तलिखितांची माहिती ठेवणे, हे प्रा. प्रियोक्करांचे एक जीवन्कार्यच बनून गेले होते. त्यामुळेच प्रा. प्रियोक्कर हे आपले ग्रंथालयविषयक विचार मांडणारे अधिकारी व्यक्तिमत्व आहे असे म्हणणे भाग पडते.

यावरून पाश्चात्य जाणिव बाळगून त्या अद्यावत व दृढ बैठकीद्वारे कृतीत आणणारे असे हे व्यक्तिमत्व होते, याचा प्रत्यय येतो.

आज ग्रंथालयांकडून माहितीचे प्रसारण (information service) होत आहे. प्रा. प्रियोक्कर हेच १९३५ पासून सांगत आलेले आहेत ग्रंथालयीन व्यवहारात ललित वाङ्मय प्रकाराला स्थान आहे याची त्यांना जाणीव होती म्हणूनच जुन्या गायकांची व कवींची गाणी, वक्त्याची व्याख्याने, वेदपठने त्यांच्या स्वतःच्या आवाजात संगृहीत व्हावी, प्रसिध्द नाटकांचे बोलपटही संगृहीत करावे^{३९} असा व्यापक स्वरूपातील ग्रंथालय विचार त्यांनी मांडला.

निष्कर्ष

आतापर्यन्तच्या विवेचनात ग्रंथ व त्यांचे संरक्षण करता येईल अशा दृष्टीने जे उपाय आयोजित येतील त्यावरील प्रा.प्रियोकरांचे विचार पाहिले.

१. यावरून ग्रंथ प्राप्ती व ग्रंथ संरक्षण हे प्रा.प्रियोकरांचे जिव्हाळ्याचे विषय होते, हे लक्षात येते. प्राचीन मराठी हस्तलिखिते व आधुनिकग्रंथ या संदर्भात त्यांनी संशोधन केलेले होते. हस्तलिखिते गोळा करण्यासाठी व दुर्मिळ ग्रंथांचा शोध करण्यात तसेच तत्संबंधी इतरांचे लक्षा वेधण्यासाठी ते नेहमीच वावरले, त्यामुळे या प्रकरणाच्या आरंभी म्हटल्याप्रमाणे ते ग्रंथप्रेमी व ग्रंथ वेडे होते.

२. वाङ्मय हे राष्ट्रीय धन असते व ते केवळ हस्तलिखिते व मुद्रित यांच्याच स्वरूपात नव्हे तर जुन्या गायकांच्या गाण्यात, बोलपटात व वेदपठनातही असते म्हणून त्यांचाही संग्रह करावा तसेच मराठी हस्तलिखिताची गणती करून त्यांची बृहन्नामावली बनविण्यात यावी यासाठी त्यांनी सर्वांना सतत आवाहन केले.

३. आदर्श संग्रहालयाची आवश्यकता प्रतिपादताना केवळ संशोधनपर ग्रंथांचा विचार त्यांनी केला नाही तर वाचकांचे हित व त्या ग्रंथांची आवश्यकता पाहून ग्रंथ संग्रह होणे आवश्यक आहे याकडे संबंधितांचे लक्षा वेधले. इतर ग्रंथाबरोबरच आक्षिप्त ग्रंथही त्यांना संग्रहालयात असण्याची गरज प्रा.प्रियोकरांना वाटली होती, हे विरोधा, आदर्श वाचनालयात कथा कादंबऱ्यांचे प्रमाण विशिष्ट असावे पण आदर्श संग्रहालयात प्रत्येक ग्रंथ उपलब्ध असणे हे अभ्यासकांच्या दृष्टीतून आवश्यक आहे अशी एक मौलिक सूचना त्यांनी केली होती.

४. वृत्तपत्राच्या जुन्या फाडलींच्या दृष्टीने सरकारी दफ्तरखाना हा महत्वाचा संग्रह आहे. वृत्तपत्राचे जतन होण्याचे एक ठिकाण म्हणजे त्यांच्या कचेऱ्या होत. प्रा.प्रियोकरांनी दोन वर्ग पाडले आहेत. बंद पडलेली वृत्तपत्रे व चालू असलेली वृत्तपत्रे. प्रा.प्रियोकरांनी स्वतःच विविधवृत्त बंद पडल्या बरोबर कार्यालयातील फाडली मिळवून मुंबई विद्यापीठात ठेवण्याची व्यवस्था केली

होती.

वृत्तपत्रकार हा जीवनाचा मोठा माध्यकारच नसून तो प्रति ब्रह्मदेव असल्याने वृत्तपत्रांचे संरक्षण कसे होईल हे पाहणे वास्तविक शासनाचे काम असून वृत्तपत्रकारांची संगठना देखील त्याबाबतीत महत्वाची कामगिरी बजावू शकेल, असे त्याचे मत होते. वृत्तपत्रांच्या संरक्षणासाठी जुनी वृत्तपत्रे व नवी वृत्तपत्रे याचा कसून शोध करून उपलब्ध वृत्तपत्रांचा कॅटलॉग तयार करायला हवा, असे सांगून त्यांच्या संग्रहार्थ टिकाऊ उंची कागदावर प्रत्येक वृत्तपत्र प्रकाशकाने आपल्या अंकाच्या निदान प्रती मुद्रित केल्या पाहिजेत, अशी एक मौलिक सूचना प्रा. प्रियोकरांनी केली.

वृत्तपत्रांचा कागद हळूहळू असल्याने त्यांच्या रक्षणासाठी प्रा. प्रियोकरांनी केलेली ही सूचना वृत्तपत्रांच्या उपयुक्तता संशोधनात असते हे जाणणाऱ्यालाच अधिक समजू शकेल यात शंका नाही.

५. ग्रंथ, वृत्तपत्रे, हस्तलिखितांची बृहन्नामावली, वर्गरेच्या संरक्षणाचे दायित्व वाचकांवरही येते हे प्रा. प्रियोकरांनी सर्वांच्याच तपशीलवार निदर्शनास आणले आहे.

यावरून ग्रंथाचासंग्रह व त्यांचे संरक्षण करणे हे प्रा. प्रियोकरांच्या जीवनविषयक चिंतनाचा एक भाग बनला होता, स्वाभाविकरित्या संग्रहालय विषयक सूचना करण्याचा नैतिक अधिकार त्यांना होता हे मान्य करणे अपरिहार्यच आहे.

संदर्भ टीपा

१. प्रियोक्कर अ.का., मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय, मुंबई, १९६९,
पृ. १०७.
२. देव शंकर श्रीकृष्ण, ' रामदासी संशोधन', रामदास आणि रामदासी,
धुळे, शके १८५२, (स. १९३०), अंक १२१-१२४.
३. प्रियोक्कर, अ.का., ' जुन्या मराठी काव्यांच्या हस्तलिखितांचे संरक्षण
व संशोधन, ' ज्योत्स्ना, मुंबई, एप्रिल, १९३८, (पुनर्मुद्रण-
मराठी संशोधन खंड-१२, मुंबई, १९७२.)
४. तत्रैव, पृ. ७३.
५. मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय, उ.नि.पृ. १६.
६. तत्रैव, पृ. १९.
७. जुन्या मराठी काव्यांच्या वगैरे ... उ.नि.पृ. ७५
८. तत्रैव, पृ. ७६.
९. प्रियोक्कर, अ.का., ' मराठी हस्तलिखितांची बृहन्नामावली, ' मराठी
संशोधन पत्रिका, मुंबई, ऑक्टो., १९६३, पुनर्मुद्रण- मराठी
संशोधन खंड १२, पृ. ८३ व ८५.)
१०. तत्रैव, पृ. ८४.
११. तत्रैव, पृ. ८६.
१२. मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय, पृ. १२८.
१३. तत्रैव, पृ. ८०.
१४. तत्रैव, पृ. ८९.

१५. प्रियोक्कर, अ.का., पुस्तके म्हणतात : वाचवा, आम्हाला वाचवा, रत्नदीप, मुंबई, दिवाळी अंक, १९६६.
१६. प्रियोक्कर, अ.का., मराठी ग्रंथ संग्रहशास्त्राची ओळख, पंचारती, मुंबई, १९४६, पृ. १.
१७. मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय, उ.नि.पृ. ४४.
१८. तत्रैव, पृ. ४६-४७.
१९. तत्रैव, पृ. ४७.
२०. तत्रैव, पृ. ४२.
२१. तत्रैव, पृ. २२.
२२. तत्रैव, पृ. २६-२७.
२३. तत्रैव, पृ. २७.
२४. तत्रैव, पृ. २८.
२५. तत्रैव, पृ. ५३.
२५. (अ) तत्रैव, पृ. ३८-३९.
२६. तत्रैव, पृ. ३९.
२७. तत्रैव, पृ. ६०.
२८. तत्रैव, पृ. ६२.
२९. तत्रैव, पृ. ६०.
३०. प्रियोक्कर, अ.का., ग्रंथ, ग्रंथप्रेम व ग्रंथवेडे, विविधवृत्त, मुंबई, दिवाळी अंक १९४८, (पुनर्मुद्रण, प्रिय आणि अप्रिय, उ.नि.पृ. ६४)

३१. पुस्तक म्हणतात -- वगैरे ... उ.नि.पृ.१९८.
३२. तत्रैव, पृ.१९१.
३३. मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय, उ.नि.पृ.६३.
३४. तत्रैव, पृ.६३ (६३)
३५. तत्रैव, पृ.१०३.
३६. प्रियोष्कर, अ.का., 'ताडपत्रावरील मराठी ग्रंथ, कलानिधी',
मुंबई, १९६६.
३७. मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय, उ.नि.पृ.८.
३८. तत्रैव, पृ.४७.

प्रकरण आठवे

समारोप

प्रा.अ.का.प्रियोक्करांच्या समग्र उपलब्ध साहित्याचा विचार आता-पर्यन्तच्या सात प्रकरणांतून केला. त्या अनुषंगाने त्याचा थोडक्यात आढावा घेऊन प्रा.प्रियोक्करांच्या कर्तृत्वाचे स्कूण मराठी संशोधन क्षेत्रात काय स्थान आहे या प्रश्नाचे उत्तर शोधणे आवश्यक आहे.

या प्रबंधातील पहिल्या प्रकरणात प्रा.प्रियोक्कर यांच्यावर विद्यार्थी दशैत झालेले संस्कार कोणत्या स्वरूपाचे होते ते स्पष्ट झाले. सुप्रसिध्द माझाशास्त्रज्ञ डॉ. गुणो , प्रा.देवबालकर, श्री.हरिभाऊ फाटक व श्री.जोगेकर यांचे सुजाण मार्गदर्शन त्यांना लाभले होते. त्यांच्या महाविद्यालयीन अध्ययन काळात, विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात नेमण्याजोगी मुक्तेश्वरांच्या काव्याची पाठशुध्द आवृत्ती नसल्याने ती तशी तयार करण्याचे कार्य त्यांनी डॉ. गुणो यांच्या मार्गदर्शनानुसार अंगावर घेतले होते. पण थोड्याच काळानंतर डॉ. गुणो यांचे निधन झाले आणि ते काम अर्धवट राहिले ,पण प्रा.प्रियोक्करांच्या संशोधकीय जडणघडणीत या कार्याचे महत्त्व विशेष आहे. प्रा.प्रियोक्करांनी १९३५ मध्ये रघुनाथपंडित विरचित दमयंती-स्वयंवर व १९५१ मध्ये मुक्तेश्वर कृत महाभारत - आदिपर्व (चार खंड) ह्या दोन काव्यांच्या पाठशुध्द आवृत्त्या संपादित केल्या, त्या कर्तृत्वाचे बीज त्यांच्या महाविद्यालयीन काळात असे रूजले होते. पोर्तुगीज, इंग्रजी, गुजराती व फारसी भाषांचे जे अध्ययन त्यांनी केले होते त्याचा लाभ त्यांना उत्तरकाळात विशेष झाला. स्वातंत्र्यात प्राच्यविद्या संशोधक डॉ. रामकृष्ण गोपाळ मांडारकर

यांच्याशी त्यांचा परिचय झाला. त्या उमयंतात कोंकणी-मराठी माओविषयक चर्चा झाल्या. कोंकणी ही मराठीची बोली आहे, ती स्वतंत्र भाषा नव्हे, असे डॉ. मांडारकरांचे मत होते. प्रा. प्रियोकरांनीही जीवनभर त्या मताचा पुरस्कार केला. त्यांच्या पुढील आयुष्यात पाश्चात्य पध्दतीच्या आधुनिक संशोधनाचा पाया अशा रितीने डॉ. गुणे यांनी तर माओशास्त्रीय अध्ययनाचा पाया डॉ. मांडारकर यांनी घातला असे म्हणता येईल.

(प्रा. प्रियोकरांनी पुढे मराठी (संशोधन क्षेत्रात) पाठचिकित्साशास्त्र, ब्रिस्ती मराठी वाङ्मय, मराठी भाषा आणि तिच्या बोली, चरित्र लेखन, आदर्श ग्रंथालय विचार यांच्या अभ्यासाद्वारे मराठी संशोधन क्षेत्रात स्वकर्तृत्वाने स्वतःचेच असे एक आगळे वेगळे स्थान निर्माण केले अशा ह्या संशोधकीय पिंड असणा-या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीचा परामर्श) पहिल्या प्रकरणात घेण्यात आला.

दुस-या प्रकरणात 'प्रा. प्रियोकरांच्या संशोधन कार्याची वैशिष्ट्ये' या शीर्षकास अनुसरून त्यांच्या संशोधकीय कर्तृत्वाचा तपशीलपूर्वक परामर्श घेतला गेला आहे.

(वस्तुनिष्ठ दृष्टी बाळगून प्राचीन मराठी कवींच्या ग्रंथांची पाठशुध्द आवृत्ती संपादित करावयाची असेल तर मूळ संहितांचा वेध घेतला पाहिजे व त्यावर पाश्चात्य पध्दतीच्या आधुनिक पाठचिकित्साशास्त्राचा संस्कार होणे आवश्यक आहे असे प्रा. प्रियोकरांचे मत होते, तशा संपादण्या त्यांनी तयार केल्या ज्यांचा संदर्भ वर आलाच आहे.) रघुनाथपंडित विरचित दमयंतीस्वयंवर च्या आवृत्तीस रघुनाथपंडित (काव्य व चरित्र) आणि साधन-चिकित्सा व पाठ-चिकित्सा हे दोन अभ्यासपूर्ण निबंध जोडले. दुस-या निबंधात त्यांनी पाठचिकित्साशास्त्राचा शोध त्यांच्या आरंभापासून घेतला. शिवाय त्या शास्त्राची प्रथमच पध्दतशीर ओळख अभ्यासकांना करून दिली.) सर्वश्री शंकर

पांडुरंग पंडित व विष्णू परशराम पंडित यांनी १८६९ मध्ये अनेक संहितांच्या आधारे सरकारी ' तुकाराम गाथा ' संपादित केली होती. माडगांकरांच्या ' ज्ञानेश्वरीमध्येही काही अंशी याच पध्दतीचे उपयोजन झालेले जाणवते. प्रा.प्रियोळकरांनी ' अशा पध्दतीचा (म्हणजे पाठचिकित्सात्मक पध्दतीचा) सर्वोत्कृष्ट प्रयत्न म्हणजे माडगांकरांनी संपादिलेली ' ज्ञानदेवी ' ही होय (साधन-चिकित्सा व पाठ-चिकित्सा ' पृ.८) असे जरी म्हटलेले असले तरी वरील दोन्ही संपादकांनी सदर ग्रंथ संपादित असताना आपली संपादनविषयक भूमिका स्पष्ट केलेली नव्हती, हे दृष्टीआड करता येणार नाही. प्रा.श्री.ना.बनहट्टी यांनी ' ज्ञानेश्वरी ' ची पाठचिकित्सक (ते या शब्दा ऐवजी ' पाठसंशोधन ' ही पारिभाषिक संज्ञा योजत असत) आवृत्ती सिध्द करण्याची योजना आसली होती, परंतु त्यांच्या निधनाने ती अपुरी राहिली.

या पार्श्वभूमीवर पाठचिकित्साशास्त्राच्या क्षेत्रात प्रा.प्रियोळकरांचे कर्तृत्व स्फुमेवाद्द्वितीयच ठरते. म्हणूनच ' रघुनाथपंडित विरचित दमयंती-स्वयंवर ' या काव्याची पाठचिकित्सात्मक आवृत्ती सिध्द करून प्रा.प्रियोळकरांनी मराठीतील आधुनिक पार्श्चात्य पाठचिकित्साशास्त्राचे बीजारोपण केले, असे म्हणावे लागते. मराठी भाषेत पाठचिकित्सात्मक आवृत्ती संपादित करण्याकडे संशोधकांकडून दुर्लक्ष होत असल्यासंबंधी खेद व्यक्त करून आधुनिक शास्त्रीय पध्दतीने ग्रंथाचे मूल स्थापन करणा-या संपादण्या प्रसिध्द झाल्या पाहिजेत, असे त्यांनी प्रतिपादन केले.

पारंपारिक पाठचिकित्सात्मक पध्दतीचे ख-या ' पाठापेक्षा ' ब-या ' पाठाचा स्वीकार केला जात असे. प्रा.प्रियोळकरांनी ' ब-या ' पेक्षा ' ख-या ' पाठाची निवड व्हावी या मताचा पुरस्कार केला. रघुनाथ पंडित, मुक्तेश्वर व अमृतानंद या ग्रंथकारांच्या कृतींची त्यांना उपलब्ध झालेली सारी हस्तलिखिते प्राप्त करून, त्यातील महत्वाची निवडून, पाठांतरांची परस्पर तुलना केल्यानंतर त्या आवृत्त्यांचे आधुनिक पाठचिकित्साशास्त्रानुसार संपादन केले. त्यातून

१) 'रघुनाथ पंडित विरचित दमयंती स्वयंवर' २) 'मुक्तेश्वरकृत महाभारत'-
आदिपर्व (चार खंड व ३) अमृतानंद विरचित योगराज टिळक हे तीन काव्य
ग्रंथ सिध्द झाले. त्यात आपण कोणती पध्दती स्वीकारली आणि का
स्वीकारली या संदर्भात विस्तृतचर्चा केली आहे. त्यामुळे प्रत्येक अस्सल साधनांचा
परिश्रमपूर्वक शोध घेण्याच्या त्यांच्या वृत्तीचाही परिचय होतो.

पाठचिकित्सात्मक संपादण्याकरीत असतानाच प्रा. प्रियोष्कर यांनी
काही महत्त्वाच्या ग्रंथांचे संपाद्य व सटीप प्रकाशन केले. मराठी लघुकथेच्या
अभ्यासकाला दोनशे सुंदर गोष्टी नावाच्या मूळ जर्मन भाषेतील ग्रंथाच्या
इंग्रजी भाषांतरावरून कै. बाळ दिनाजी मुंबई यांनी १८६८ साली मराठीत
अनुवादिलेल्या गोष्टीशतक व दोनशे सुंदर गोष्टीपैकी काही चा संदर्भ
महत्त्वाचा वाटणे शक्य आहे, मराठीतील गद्यलेखनास विरामचिन्हांची जोड
कशी मिळाली, हे अभ्यासायचे असल्यास मेजर थॉमस कॅण्डी कृत
'विरामचिन्हांची भाषा' ही पुस्तिका आवश्यक वाटेल. ही व अशा अनेक
दुर्मिळ पुस्तकांचे त्यांनी पुनर्संपादन केले. लेखनसाधनांचा शोध घेणा-यास
'ताडपत्रावरील पहिला मराठी ग्रंथ 'क्लानिधी' हा प्रा. प्रियोष्करांचा लेख
सचित्त विचार करावयास लावेल.

(मराठीतील महत्त्वाची ग्रंथसंपदा संशोधनाचा योग्य संस्कार होऊन
पुनर्संपादित झाली पाहिजे यावर प्रा. प्रियोष्करांनी आजीवन भर दिला.
ज्यांच्यावर मुद्रणाचा स्कदा तरी संस्कार होणे आवश्यक आहे, अशी
मूर्झिका ठेवून त्यांनी अनेक ग्रंथ संपादित केले, त्यात त्यांची चिकाटी, दिसून येते.
'श्री मंगेशकविकृत शिवदर्पण', 'यदुमाणिककृत गणेशपुराण'
(संजीवनी टीका), 'श्री ज्ञानेश्वरी' (संयुक्त संपादन), 'चक्रधर निरूपित
श्रीकृष्णचरित्र', 'मोरोपंतचे समग्र ग्रंथ' (७, ८ व ९ वा भाग संयुक्त संपादन),
'मोरोपंत कृत स्त्री गीते', 'गंगामहात्म्य' (मूळ कवी परशुरामपंत तात्या
गोडबोले), 'म्हंसूरचा तिसरा कृष्णराज व त्याचा मराठी ग्रंथ: संख्यारत्न-

कोश ही संपादने म्हणजे त्यांच्या अफक परिश्रमशीलतेची ओळख होय. असे म्हणणे प्राप्त आहे. तसेच उपयुक्त ग्रंथांच्या व लेखांच्या शताब्दीच्या निमित्ताने स्कोणिसाव्या शतकातील काही जुने ग्रंथ पुनर्मुद्रित करून वाचकांसमोर आणले अशा सर्व संपादित ग्रंथांना आवश्यक अशा टीपा दिल्या व सूची जोडल्या. मराठीतील हस्तलिखिते व मुद्रितांचा अभ्यास करण्याचे शास्त्र अशा रीतीने विकसित करण्यास प्रा.प्रियोळकरांचा हातमार लागलेला आहे याची दखल त्यांच्या संशोधन साहित्याच्या अभ्यासकांना निश्चितपणे घ्यावी लागेल. मराठीत संशोधनपर लेखन करणा-यास सूची सारख्या संदर्भ - साधनांची उणीव आहे. त्यांनी अशा सूचींची आवश्यकता हेरून व तुकारामःमुद्रित साहित्य सूची प्रसिध्द करून, असे संदर्भसाधन सिध्द करण्याचा नवा पायंडा पाडला असे म्हणता येईल.

मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयातील संशोधन मंडळाचे डायरेक्टर म्हणून प्रा.प्रियोळकर काम करित असताना 'मराठी संशोधन पत्रिका' नांवाचे संशोधनपर त्रैमासिक १२ वर्षां संपादित केले. या काळात मंडळाच्या, पत्रिकेतून केलेले लिखाण संशोधन-स्वरूपाचे असून त्यात त्यांचे माष्ठाविषयक चिंतनही दिसते. नंतर त्यातील बव्हंशी लेखन पुस्तक स्वरूपात प्रकाशित झाले. इतर अभ्यासकांकडूनही प्रा.प्रियोळकरांनी तशाच स्वरूपाचे लेखन करवून घेतले. मराठी माष्ठीतील इंग्रजी अपभ्रष्ट शब्द, द्राविडी माष्ठा संघ व मराठी माष्ठा, मराठी व्याकरणावरील इंग्रजी छापे (म.अ.करंदीकर), मराठी वाङ्मयातील इस्लाम (न.र.फाटक), मराठीतील सुलभीकरणे व मराठीतील आकारान्त विशेषाणु (के.वा.आपटे), अहिराणी लोकगीते व अहीर व अहीराणी (वि.गो.पांड्ये), परभी बोली (डॉ.व.दी राव), देवनागरीची घडण (कृ.रा.परांजपे) या व इतर काही महत्वाच्या

लेखावरून प्रा.प्रियोष्कर संपादक म्हणून कोणत्या विषयांना प्राधान्य देत असत याचा परिचय होतो. भाषेच्या ह्या अंतर्बाह्य स्वरूपाविषयीचे प्रतिबिंब नित्यकालिकातील लेखात दिसावे हा त्यांचा हेतू स्पष्ट होतो. मराठी अभ्यासकांच्या संशोधनपरवृत्तीला पाश्चात्य संशोधन पध्दतीची दृढ व अथवात बैठक यावी या दृष्टीने त्यांनी स्वतः मराठी हस्तलिखितांची बृहन्नामावली, मराठी हस्तलिखिते, संशोधनाची भाषा कोणती असावी ? हे व इतर अभ्यासपूर्ण लेख लिहून ते पत्रिके तून प्रसिध्द केले.

(प्रा.प्रियोष्करांनी दीर्घ परिश्रम करून ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयातील उपलब्ध हस्तलिखिते वा त्यांची मायक्रोफिल्मस प्राप्त करून त्यांचे सटीप संपादन केले. त्यांनी ह्या ग्रंथांचे रोमन लिपीतून देवनागरीत लिप्यंतर केले व त्या अनुषंगाने लिप्यंतर पध्दती निश्चित केली, त्यामुळे मराठीच्या अभ्यासकांना जवळ-जवळ अज्ञातावस्थेत असलेले पण मराठी भाषा व साहित्याच्या इतिहासातील अत्यंत मोलाचे दालन उघडे झाले. त्यांनी उपलब्ध करून दिलेल्या ह्या ख्रिस्ती मराठी रचनांचा विचार केल्याशिवाय मराठीचा इतिहास पूर्ण होतच नाही.

राजाराजशास्त्री भागवत (मराठीचा एक काथोलिक मंत्र) विविधज्ञान विस्तार, डिसेंबर १९०६), वि.का.राजवाडे, जोसेफ सालढाणा यांनीही यासंदर्भात त्रुटित प्रयत्न केले होते पण प्रा.प्रियोष्करांनी हे दालनच उघडे करून स्ट्रुफान्स कृत ख्रिस्त पुराण, कृवाकृत पीटरपुराण, पाद्री आंतोनियो - द -सालदांज कृत सांतु आंतोनियो जीवित्कथा, क्रिस्ताची यातनागीते हे ग्रंथ संपादित केले. शिवाय पाद्री तोमास इश्तेव्हॅ कृत दैवत्रिन क्रिस्तां, पाद्री आंतोनियो-द-सालदांज विरक्ति सांतु आंतोनियो अचर्या या ग्रंथांचेही संपादन केले. त्याच बरोबर गोमंतकातील व्याकरण कोशादिकांचाही परिचय करून दिला, त्यामुळे १७व्या व १८ व्या शतकातील गोमंतकात मराठी भाषेतून रचना होत असे हे त्यांनी सिध्द केले.

परदेशातोल ख्रिस्ती धर्मापदेशक आणि युरोपियन राज्यकर्ते यांनी केलेली साहित्य-निर्मिती, हा आपल्या कुतूहलाचा विषय बनवून प्रा.प्रियोळ्करांनी या वाद्द.मयाचा सातत्याने परामर्श घेतला. मराठी भाषेचा ऐतिहासिक व भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने विचार करण्याच्या वेळी वाद्द.मयाचे बहुमोल सहाय्य होईल असे बरेचसे वाद्द.मय त्यांनी लक्षापूर्वक वाचून व अभ्यासून स्वतःचे मत बनविले होते.

त्यांच्या या कामगिरीचा व चिंतनाचा चिकित्सक परामर्श तिस-या प्रकरणात घेण्यात आला आहे.

(प्रा.प्रियोळ्करांच्या भाषाविचाराचे अंतर्भाव स्वरूप अभ्यासायचे असल्यास त्यांचे भाषा, व्याकरण, बोली, लिपी, लिप्यंतर, भाषांतरविषयक लिखाण वाचणे अत्यावश्यक ठरते. भाषाशास्त्राचा औपपत्तिक विचार करणारे लेखन त्यांनी केलेले नसले तरी ते भाषाविषयक अभ्यासाचे जाणकार होते.) याचे प्रत्यंतर त्यांच्या वरील लिखाणातून येते.

कौकणी - मराठी संबंधाचे स्वरूप उलगडून दाखविताना आपल्या जीवन कर्तृत्वाच्या आरंभापासून अखेरपर्यन्त कौकणी ही मराठीची प्राचीन काळापासून बोली असून केवळ आनुषंगिक कारणामुळे ती अलग पडल्यामुळे काहींना ती भाषा असल्याचा गैरसमज झाला आहे, हे मत त्यांनी ठामपणे मांडले आहे. आज कौकणी ही गोव्याची राज्यभाषा म्हणून स्वीकारली गेली आहे, शिवाय भारतीय राज्यघटनेच्या आठव्या परिशिष्टात तिला मानाचे स्थान मिळालेले आहे असे होण्यास त्यांनीच संपादित केलेली गोमंतकातील ख्रिस्ती वाद्द.मयसंपदा बव्हंशी सहाय्यक ठरली आहे. प्रा.प्रियोळ्करांनी कौकणी मराठीच्या परस्परसंबंधाकडे समन्वयाच्याच भूमिकेतून पाहिले होते म्हणून स्वतः मराठीचे कट्टर पुरस्कर्ते असूनही कौकणीचे कट्टर पुरस्कर्ते असलेल्या श्री. वामन रघुनाथ वर्दे वालावलीकर उर्फ शणै गोंयबाव यांचे लेखने स्वयंसेवक मध्ये प्रसिध्द करून त्यांच्या त्या लेखनाबद्दल जाहीरपणे प्रशंसाद्गार काढले होते.

कोंकणीची व्याकरणे रचली जावीत, कोंकणीतील निवडक शब्द बेमालूमपणे पराठी लेखनात योजले जावेत अशा अनेक स्वरूपात मते व्यक्त करून त्यांनी स्वतःचे कोंकणी वरील प्रेम व्यक्त केले होते.

त्यामुळे प्रा. प्रियोत्करांनी आपल्या भाषाविचाराच्या अनुषंगाने पराठी भाषेच्या प्राचीन व अर्वाचीन अशा दोन्ही स्वरूपांचा चिकित्सक व मार्फिक अभ्यास केला होता हे स्पष्ट होते. त्यांनी लिहिलेल्या 'पराठी व्याकरणाची कुल्लथा' हा अभ्यासपूर्ण लेखास त्याच्या स्वरूपामुळे शोध - निबंधाचे स्वरूप लाभले आहे. तर 'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण' व 'ग्रामाटिका मारास्टा' या व्याकरण ग्रंथांच्या संपादनाला ऐतिहासिक व शास्त्रीय महत्त्व लाभले आहे. त्यांनी 'देवनागरीची ध्वनिलिपी' या निबंधात आंतर्राष्ट्रीय रोमन लिपीबरोबरच तिच्याशी समांतर अशी देवनागरी ध्वनिलिपी असावी असा अभिनव विचार मांडला.

या सर्व मुद्द्यांचा विचार चौथ्या प्रकरणात तपशीलपूर्वक केलेला असून प्रा. प्रियोत्करांनी पराठीविषयक भाषाविचारात शास्त्रीय व ऐतिहासिकदृष्ट्या लक्षाणीय मर घातली आहे, असेच म्हणावे लागेल.

या प्रबंधातील पाचव्या प्रकरणात प्रा. प्रियोत्करांनी लिहिलेल्या चरित्रग्रंथांचा परामर्श आहे. स्कोणिसाव्या शतकातील मुंबई या महानगराच्या तसेच पर्यायाने स्कंदर महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनावर स्वतःच्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटविणा-या कर्तबगार व्यक्तींचा परिचय व्हावा तसेच तात्कालीन जीवनाचे स्वरूपही स्पष्ट व्हावे हा हेतू ठेवून चरित्रलेखन केले. 'रावबहादूर दादोबा पांडुरंग : आत्मचरित्र व चरित्र' (१९४७) व 'डॉक्टर भाऊ दाजी : व्यक्ती, काल व कर्तृत्व,' हे दोन चरित्र ग्रंथ त्या दृष्टीने तात्कालीन समाज जीवनाच्या अभ्यासकान्हे संदर्भ ग्रंथ म्हणून अधिक महत्त्वाचे वाटतात. स्कोणिसाव्या शतकाच्या इतिहासाच्या सांगोपांग अभ्यासातूनच त्यांनी चरित्रग्रंथ लिहिले.

चरित्र हा इतिहासाचा एक भाग असतो व इतिहासाच्या अनुषंगाने चरित्राची मांडणी करता येते असा आदर्श त्यांनी निर्माण केला.

दादोबांच्या आत्मचरित्राचे संपादन करित असताना त्यांनी दिलेल्या अभ्यासपूर्ण तळीपा पाहिल्या की त्यातून शतकातील सामाजिक, शैक्षणिक, वाङ्मयीन, धार्मिक व इतर घडामोडींची स्पष्ट कल्पना येते. स्कंदरीत दादोबांच्या काळातील इतिहासाचा अभ्यास करणा-या अभ्यासकास दादोबांचे आत्मचरित्र व त्यास जोडून प्रा. प्रियोष्करांनी केलेले चरित्र लेखन म्हणजे एक विश्वासाहर्ष संदर्भ ग्रंथ उपलब्ध होतो असे म्हणता येते.

तसेच त्यांनी माऊ दाजीच्या काळातील लुप्तप्राय चरित्रसामग्री अत्यंत परिश्रमपूर्वक उपलब्ध करून घेऊन व त्याची छाननी करून अत्यंत साक्षोपी पण चरित्रनायकास न्याय देणारे असे डॉ. माऊ दाजींचे चरित्र लिहिले. डॉ. माऊ दाजींना कुष्ठ रोगावर सापडलेल्या औषधाचाही त्यांनी शोध घेतला. केवळ चरित्र नायकाचा इतिहास उभा करणे यात त्यांना पुरेपूर यश मिळाले. शिवाय चरित्र नायकाने कुष्ठरोगावरील शोधलेल्या औषधाचा प्रसार करण्यासाठी घेतलेल्या व्रताचा परिचय करून देणे हे ही आपले कर्तव्य आहे अशा भावनेतूनच त्यांनी परिश्रम घेतलेले दिसतात. यावरून वर्ण्य विद्यायाशी तद्रूपता साधण्याचा प्रा. प्रियोष्करांचा स्वभाव अनुभवाला येतो.

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी सदर चरित्रास लिहिलेल्या अत्यंत सार्थपणे म्हटल्याप्रमाणे महाराष्ट्राच्या आधुनिक संस्कृतीचे बीजारोपण करणा-या एका प्रज्ञावंताचा हा संशोधनपूर्ण व विस्तृत चरित्रग्रंथ लिहून प्रा. प्रियोष्कर यांनी महाराष्ट्राच्या व भारताच्या आधुनिक इतिहासात महत्त्वाच्या प्रकरणाची भर घातली आहे. (पृ. १६) इतिहासाचे मान बाळगूनच चरित्रलेखन करावे लागते या स्वतःच्या मूक्तेशी प्रामाणिक राहून त्यांनी गो. ना. माडगावकर,, रा. मि. गुंजीकर, लोकहितवादी अशा मराठीच्या काही विशेष मानक-यांच्या व्यक्तित्वाचा वेध घेणारे चरित्रपर निबंध लिहिले.

प्रा.प्रियोक्कर आयुष्यमर जाणीवपूर्वक संशोधन क्षेत्रात व्यस्त राहिले. पण ते चित्रकलेतही पारंगत होते. त्यांनी सहजपणे हाताळलेल्या काही ललित लेखनांचे वाचन केल्यानंतर नवल वाटते, तसाच मनस्वी आनंदही होतो. अशा प्रकारचे लेखन करण्यास आवश्यक असलेली प्रतिभा, जीवनातील समस्या जाणून घेण्याचे कुतूहल हे साहित्यिकास आवश्यक ते गुण त्यांच्यापाशी होतेच. शिवाय प्रहसने लिहिण्यास आवश्यक तो विनोद निर्माण करण्याची वृत्ती तसेच ललितलेखांच्या निर्मितीस लागणारा मौकळेपणा आणि कादंबरी लेखनास हवी असलेली, कल्पनाचातुर्य व वास्तव यांची यथायोग्य उपयोग करण्याची कल्पकता हेही गुण त्यांच्यापाशी होते.

प्रिय आणि अप्रिय या त्यांच्या निवडक आत्मपर लेखांच्या संग्रहाच्या प्रस्तावनेत त्यांनी आपल्यापाशी असलेल्या ललित लेखन करण्याच्या या अंगाची माहिती देताना स्वतःच्या गोष्टी, नाटिका, विनोदी लेख, कविता, कादंबरी अशा लेखनाचे पांच संड होऊ शकतील असे म्हटले आहे. त्यांनीच पुढे म्हटल्याप्रमाणे हे विविध ललितपर लेखने विविधवृत्ते व विविधज्ञान - विस्तार ची संपादकीय जबाबदारी पार पाडण्याच्या मूष्मिंतून झालेले असले तरी कविता लेखनाच्या बाबतीत असे म्हणता येणार नाही. कल्पनाविश्वात रूढणारे त्यांचे मन, अंतरात दाटलेल्या मावना व उदार जीवनदृष्टी हे त्यांच्या काव्यात आढळते. संशोधनपर कार्य करणा-या प्रा.प्रियोक्करांनी काव्यलेखनाला १९३५ नंतर मात्र गौणत्व दिले, पण जे काव्य उपलब्ध आहे ते त्यातील शब्दसंयोजना व अनुमूती यामुळे सरस ठरले आहे यात शंका नाही.

या संदर्भात सहाव्या प्रकरणात स्वतंत्रदृष्टीने विचार केलेला आहे.

त्यापुढील प्रकरणात प्रा.प्रियोक्करांच्या ग्रंथ व आदर्श ग्रंथालय विषयक विचारांचा परामर्श घेण्यात आला आहे. प्रा.प्रियोक्करांनी केलेल्या संशोधनात त्यांना हस्तलिखिते व ग्रंथ यांची दुर्मिळता विशेष जाणवली होती.

ते ग्रंथप्रेमी असल्याने हस्तलिखिते व मुद्रिते तसेच इतर अभ्यासनीय साहित्य याची प्राप्ती व संरक्षण करता यावे म्हणून त्यांनी काही उपाय सुचवले होते. भारतीय ग्रंथसंरक्षण कायद्याची शताब्दी, मराठी दोलामुद्रिते, मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालये या व इतर ग्रंथांच्या व विविध लेखावरून प्रा. प्रियोक्करांची आदर्श मराठी ग्रंथालयाची कल्पना किती व्यापक होती हे स्पष्ट होते. ग्रंथ हे ज्ञानाचे कुंभ आहेत यावर त्यांची श्रद्धा होती. राष्ट्राची बौद्धिक क्षमता वाढविण्यासाठी खूप ग्रंथ निर्मिती होणे जसे आवश्यक आहे तसेच ग्रंथांचे संरक्षण होणेही अपरिहार्य ठरते. याकडे त्यांनी सर्व संबंधितांचे लक्ष वेधले आहे. ग्रंथ संग्रह व ग्रंथ संरक्षण या संदर्भात सर्वांगीण विचार करून प्रा. प्रियोक्करांनी हस्तलिखितांची बृहन्नामावली तयार करण्याची कल्पना मांडली व सातत्याने तिचा पुरस्कार केला, त्याच अनुषंगाने मराठी दोलामुद्रितांच्या अभ्यासाची आवश्यकता असल्याचे त्यांनी आग्रहपूर्वक सांगितले. श्री. बा. द. सातोस्कर म्हणतात तसे स्का संशोधकाने संशोधकाच्या दृष्टिकोनातून केलेल्या या सूचना आहेत. या सूचना काही संस्था वा व्यक्ती यांना झोपण्यासारख्या नाहीत, असे जरी श्री. सातोस्कर म्हणत असले तरी स्वतःचा आणि मंडळाचा विपुल आणि दर्जेदार ग्रंथ संग्रह बनवून असले आक्षेप तथ्यहीन आहेत हे प्रा. प्रियोक्करांनी सिध्दही केले आहे.

बा आढाव्यावस्त पुढीलप्रमाणे काही निष्कर्ष निघतात.

१) प्रा. प्रियोक्करांच्या वाह. मयीन जडणाघडणीस काटुंबिक व शालेय जीवनात झालेले संस्कार, डॉ. गुणे व डॉ. मांडारकर, रावसाहेब मोरफकर, धर्मानंद कोसंबी यांच्याशी झालेला परिचय व गोव्यातील तत्कालीन शिक्षण पध्दतीनुसार पोर्तुगीज भाषेतून करावे लागलेले अध्ययन लाभप्रद ठरले. त्यांच्या पुढील जीवनात त्यांनी जी संशोधनाची क्षेत्रे निवडली त्यांचा संबंध त्यांच्या पूर्वादुष्यातील संस्काराशी निगडित असल्याचे पुरावे त्यांच्या अपूर्ण आत्मचरित्रात मिळतात, म्हणून ते स्फ महत्त्वाचा दस्तऐवज ठरते.

२) 'रघुनाथपंडित विरचित दमयंतीस्वयंवर' (३५) या मराठी आख्यान काव्याची संपादणी करून व त्यास जोडलेले साधन चिकित्सा व पाठ-चिकित्सा आणि रघुनाथपंडित (चरित्र व काव्यविवेचन) हे संशोधनदृष्ट्या विशेष महत्त्व असलेले दोन अभ्यासपूर्ण निबंध लिहून मराठीतील पाठचिकित्साशास्त्राचे बीजारोपण प्रा. प्रियोक्कर यांनी केले. संहितेच मूलस्थापन हे पाठचिकित्सेचे मूळ उद्दिष्ट ठेवून केलेल्या संपादणीमुळे मराठीतील पाठचिकित्साशास्त्राचे ते प्रवर्तक ठरतात.

त्यांच्या दुर्मिळ ग्रंथांच्या पुनर्मुद्रणाच्या कार्यामुळे महाराष्ट्रातील प्राचीन तसेच अव्वल इंग्रजी काळात लिहिले गेलेले ग्रंथ अभ्यासकांना उपलब्ध झालेच पण त्याच बरोबर पाश्चात्यांच्या ऐतिहासिक व शास्त्रनिष्ठ दृष्टीचा शोध घेताना इंग्रजांनी केलेल्या प्रबोधनाचे चित्र उभे करण्यास त्यांना एक व्यापक मूमी उपलब्ध झाली , त्याचे प्रत्यंतर त्यांनी लिहिलेल्या चरित्रांत व चरित्रपर निबंधांत येते.

३) प्रा. प्रियोक्कर यांनी पाठचिकित्सा, माष्ठाविचार, चरित्रलेखन तसेच इतर विषयांच्या संदर्भात केलेल्या तथ्यशोधनामुळे वस्तुनिष्ठ दृष्टी, ऐतिहासिक मूभिका व शिस्तबद्ध ज्ञानसाधना या त्यांच्यापाशी असलेल्या बहुमोल गुणांचा परिचय होतो. " शंकेखोर स्वभाव हे बौध्दिक जिवंतपणाचे एक लक्षण व मानवी प्रगतीचे एक प्रमुख कारण आहे" अशी त्यांची श्रद्धा असल्यामुळे आपल्या अभ्यासाच्या अनुषंगाने संबंधित विषयाच्या सर्व पैलूंचा सविस्तर व सोदाहरण परामर्श त्यांना घेता आला.

४) गोमंतकाच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे त्यांनी विशेष परिशीलन केले होते. वर्तमानकालीन माष्ठाविषायक स्थितीचा अंदाज येऊ नही त्यांनी कोंकणी प्रेमींचा रोषा ओढवून घेतला पण कोंकणी ही मराठीची एक बोली असल्याचे आपले तत्त्व त्यांनी सोडले नाही, ते तत्त्व ठामपणे मांडता यावे म्हणून अभ्यासास आवश्यक ती साधने पुढे आणली. अशी ही साधने

कौकणीच्या अध्ययनास विशेषा पुरक आहेत. त्याचे श्रेय हे प्रा.प्रियोक्करांनाच जाते. इत्केच नव्हे तर ख्रिस्ती मराठी वाङ्मयाच्या संशोधनासाठीही विस्तृत मूमी तिची मशागत करून अभ्यासकांना उपलब्ध करून दिली.

५) प्रा.प्रियोक्करांच्या स्कंदर संशोधन कर्तृत्वात निश्चित सूत्र होते, त्याची ओळख १९३५ साली प्रकाशित झालेल्या 'रघुनाथपंडित विरचित दमयंतीस्वयंवरा' च्या संपादणीत होते. ^{भावी काळात हे} आपल्या संशोधनविषयांची दिशा त्यांनी त्यातच दाखविली होती. प्राचीन व आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासासाठी सर्व ग्रंथ उपलब्ध व्हायला हवेत, हस्तलिखितांची बृहन्नामावली तयार करायला हवी, कृवाच्या 'पीटर पुराणा' ची पाठचिकित्सात्मक आवृत्ती संपादित करायला हवी, अशी आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादिली होती.

त्यामुळे प्रा.प्रियोक्करांनी अत्यंत सूत्रबद्ध पध्दतीने आपले संशोधन कार्य चालविले होते हे जसे स्पष्ट होते तसेच आपल्या संशोधनाच्या अनेक योजना अपु-या राहिल्याचा खेदही व्यक्त केला होता पण त्या सर्वांद्वारे पुढील संशोधकांना शास्त्रशुद्ध संशोधनाच्या काही वाटा त्यांनीच खुल्या केल्या आहेत असे म्हणणे माग आहे.

प्रा.प्रियोक्करांच्या संशोधनास मराठी संशोधनाच्या इतिहासात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ज्ञानाच्या मूमीत स्कंदर शास्त्रीय दृष्टी अवलंबिली की, किती काटेकोरपणा व कठोरपणा लागतो, हे समजावे आणि शास्त्रीय मूमिकेच्या जवळ जाता येईल तेवढे जाण्याचा ध्यास घरावा हा संस्कार प्रा.प्रियोक्करांनी म्हटल्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांच्या व अभ्यासकांच्या मनावर पुनः पुन्हा करणे आवश्यक आहे हे पटते.

यासा-या निष्कर्षांविस्न (आबल्बा प्रदीर्घ व्यासंगातून वैविध्यपूर्ण, विपुल व उच्च प्रतीच्या संशोधनपर लेखनाने प्रा. प्रियोक्करांनी आबल्बा पुढील संशोधकांसाठी मार्गदर्शनपर आदर्श निर्माण करून ठेवलाच शिवाय संशोधनपर होऊ शकणा-या दुर्लक्षित विषयांकडे संबंधितांचे लक्ष वेधले, हे त्यांनी केलेले महत्वाचे कार्य होय, असे म्हणणे अपरिहार्य ठरते. त्याचबरोबर एकोणिसाव्या शतकातील घडामोडींशी संबंधित असलेले विश्वसनीय व दुर्मिळ आधारभूत संदर्भ प्रा. प्रियोक्करांच्या लिखाणातच मिळू शकतील, यावरून देखील प्रा. प्रियोक्करांच्या भाषा व साहित्यविषयक कामगिरीतील अनन्य साधारणत्व ध्यानात घेईल.

परिशिष्ट षहिले :

निबडक आधरगुंथुंकी सूची

निबडत कालिके, रिषोर्ट बरेरे :

Bombay Administration Report for 1872-73,
Indian Antiquary, Vol. II, Bombay, 1874.

The Journal and proceedings of the Asiatic Society of Bengal,
Vol. IX, No. 4; Calcutta, April, 1913.

The Journal of the Bombay Branch of Royal Asiatic
Society, Vol. III, Part I- Bombay, January 1849 and Vol. 42-42,
1966-67.

The Journal of the University of Bombay, Bombay,

Vol. VII, part 2, September 1938.

Vol. IX, part 2, September 1940.

Vol. XXV, part 2, September 1956.

Vol. XXX, part 2 September 1961.

Master plot Cyclopedia of World Authors, (ed. Frank N. Magill),
New York, 1958.

O Oriente Portuguese, No. 4, Goa 1932.

निबडक आधर गंधांची सूची

इंगजी, पोर्तुगीज वगैरे

Alfonso de Albuquerque, Cartas Para El-Rei D Manuel I,

(Ed: Barão) Lisboa, 1942.

Bhandarkar, Ramkrishna Gopal., collected works of Sir R. G. Bhandarkar,
Poona 1929.

Braganza Pereira, Historia Religiosa de Goa, Goa 1932.

Burton, Richard F. Goa and The Blue Mountains or Six Months of
Sick leave, London, 1st Pub. 18 51 and New Delhi 2nd Pub. 1991.

Correia-Afonso, John, Jesuit Letters and Indian History, Bombay 1955

Cortesão Armando, The Suma Oriental of Tome Pires and The Book of
Francisco Rodrigues, Vol. I, London, 1944.

Colebrook, T. E. Hon., Mount Stuart Elphinston (Place ?) 1884.

Cronin, Vincent, A Pearl To India - The Life of Roberto de Nobili,
London, 1959.

Cunha Rivara, J. H. Da., Ensaio Historica da Lingua Concani, Goa,
1851.

-----The Konkani Language and
Literature, Bombay, 1881

Deshapande Suryaji Anandrao., Gramatica da Lingua Marasta, Nova Goa,
1876.

De Souza, Francisco., Oriente Conquistado a Jesu Christo,
Part 2 a 2 edicao, Bamboim, 1886.

Garcia, Dom Francisco, O Homem das trinta e duas perfeicoes e outras
Historias, (ed. J. Wicki), Lisboa, 1958.

Grierson, George Abraham, Linguistic Survey of India, Vol. VII,
Calcutta, 1905.

Gune, P. D., An Introduction to comparative Philosophy, (ed. N.P. Gune)
third print, Poona, 1958.

Jordanus, Friar, Wonders of The East (ed. Henry Yule), London, 1863.

Katre, S. M. , The formation of Konkani, 1st Ed., Bombay, 1942;
2nd Ed., Poona, 1966.

Lewis, Rice B., Inscriptions at Shrawan Belgola, Bangalore, 1889.

Muller, F. Max., The Science of Language, 4th edition, 2 Volumes, 1864-91.

Roleiro da Viagem de Vasco da Gama em 1497,

(ed. A. Herculano e o Barão do Castello de Paiva,
Lisboa, 1861)

Silva Rego, Antonio da ., Documentacao Para a Historia das
Missoes do Padrao da Portugues do Oriente, Vol. I, Lisboa,
1947.

Stephens, Fr. Thomas., The Christian Puranna, ed., J.L. Saldanha,
Mangalore, 1907.

Touchman, Barbara, Practising History, New York, 1981.

Wicki, Joseph, Documenta Indica, Vol. II, Rome, 1950.

हिन्दी संदर्भ ग्रंथ :

बोरा, राजकमल., भारत की भाषाएँ, नई दिल्ली, १९९५.

मराठी संदर्भ ग्रंथ :

आठल्ये, कृष्णा नारायण., लोकहितवादी यांचे चरित्र, पुणे, १९२६.

पाट्टी मिगेल द आलमैदकृत बनबाळबाचों मळों,
संपा. वि. बा. प्रभुदेसाई, नागपूर, १९७४.

कुलकर्णी, श्री. रं., प्राचीन मराठी हस्तलिखिते: संग्रोधन आणि संपादन,
धुळे, १९९२.

कोल्हटकर, श्रीपाद कृष्ण., विक्रम शशिकला नाटके,
कोल्हटकर लेखसंग्रह, मुंबई, १९३२.

कृष्णदासशामा विरचित श्रीकृष्ण चरित्रकथा, संपा. वि. बा. प्रभुदेसाई, मुंबई
१९७५

जोत्स्ना, मुंबई, एप्रिल १९३८.

ढेरे, रा. चिं., मुसलमान मराठी संत कवी, पुणे, १९६७.

तुकाराम बाबांची अभंगाची गाथा, भाग १ला. संपा. विष्णू परशुराम शास्त्री
पंडित, व शंकर पांडुरंग पंडित, मुंबई, १८६२.

तुळपुळे, शं. गो., प्राचीन मराठी कोरीव लेख, पुणे, १९६३.

रावबहादूर दादोबा पांडुरंग, आत्मचरित्र व चरित्र,
संपा. अ. का. प्रियोत्कर, मुंबई, १९४७.

दाबतर, वसंत., संहिता समीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा, मुंबई, १९८७.

दूधसागर, दीपाबली विशेषांक, पणजी [गोवा], १९५८.

देशमुख, उषा मा., साहित्य शोधणी, पुणे, १९८९.

प्रतिभा, [केतकर विशेषांक], मुंबई, जुलै १९३७.

शुभुदेसाई, वि. बा., तत्पराव्या शतकातील गोमंतकी बोली, मुंबई, १९६३.

शुभु भेंबे, लक्ष्मीकांत व्यंकटेश., पुर्तुगाली राजवटीपूर्वीची गोव्यातील धार्मिक वाङ्मय, पणजी, [गोवा], १९७९.

प्रा. अ. का. प्रियोळकर आणि मराठी साहित्य संशोधन,
संपा. उषा मा. देशमुख., मुंबई १९९४

प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ, संपा. सुभाष भेंडे, मुंबई, १९७४.

भारत मित्र, रिवण [गोवा], फेब्रुवारी, १९३१.

बेंद्रे, बा. सी., तुकाराम महाराज यांचे संत सांगाती, मुंबई, १९६७.

ब्लोख, झुल्., मराठी भाषेचा विकास,
अनु० बासुदेव गोषाळ परांजपे, पुणे, १९४१.

भावे, बि. ल., महाराष्ट्र सारस्वत,

१ ली आवृत्ती, पुणे १९१९

३ री आवृत्ती, [भाग १ला], ठाणे, १९२५

५वी आवृत्ती, मुंबई, १९६३.

मुसारी, रघुनाथ महारुद्र., आद्य महाराष्ट्र आणि सातवाहन काल हैद्राबाद, १९७९.

मुंबई

मराठी संशोधन पत्रिका, ऑक्टोबर, १९५३, जुलै १९५४, जुलै १९५५,

ऑक्टोबर १९५६, जानेवारी १९५७, जुलै १९५७, ऑक्टोबर १९५८,

जानेवारी १९६१, जानेवारी १९६२, ऑक्टोबर १९६२, एप्रिल १९६३,

ऑक्टोबर १९६३, जानेवारी १९६४, एप्रिल १९६५, जुलै १९६७, जुलै १९७५,

५ सप्टेंबर १९९५ [वर्ष ४२ वे अंक ४]

मांडवी, अस्नोडे [गोवा], जानेवारी १९६४.

बशवंत [समेलन विशेषांक], मुंबई, मार्च १९३१, एप्रिल १९३८

रत्नदीप [दिवानी अंक] मुंबई, १९६०, १९६६.

राजवाडे, वि. का. राजवाडे लेखसंग्रह.

भाग ३रा, पुणे, शके १८५७.

-----ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचे व्याकरण, धुळे, शके १८३१.

-----ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना आणि ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषेचे व्याकरण [संपा. शं. गो. तुळपुळे], मुंबई, १९७९.

राजाधरध, किज्या, कवितारती, पुणे, १९७९

रामदासी संगोधन, धुळे, [अंक १२१ -१२४]., शके १८५२.

विविधवृत्त, मुंबई, १९४६, दिवानी अंक १९४८.

विविध ज्ञानविस्तार, मुंबई, डिसेंबर १९०६, डिसेंबर १९२२

सोव्हेनीर, मुंबई, १९६५.

स्वयंसेवक, गोवा, जानेवारी १९२२, मे १९२२, डिसेंबर १९२३.

परिशिष्ट दुसरे

श्री. अ. का. प्रियोकर यांच्या जीवनाची स्मरेणा

१८९५, सप्टेंबर ५

जन्म : [कोने-प्रियोळ] गोवा

१८९५ - १९०६

बालपण : बहुतेक - बहुधा तिसरी

इयत्तेपर्यंतचे -मराठी शिक्षण आजोबी

[असनोडे] झाले पण बरेचसे बालपण कोने-प्रियोळ येथेच गेले.

१९०७ - १९१०

पोर्तुगीज शिक्षण: मासेल-गोवा येथे

प्रिमैर -ग्राव [first grade] व

सेगुंद ग्राव [second grade] म्हणजे पाचवी

इयत्ता उत्तीर्ण. वास्तव्य मावशीच्या

निवासस्थानी. प्रिमैर-ग्रावमध्ये डिस्टिंग्शनने उत्तीर्ण . मामांकरबी अध्यापनाच्या काम.

१९१८

मुंबई विद्यापीठाची मॅट्रिक्युलेशन [शालान्त]

परीक्षा उत्तीर्ण.

१९१९ - १९२२

धारवाड येथील कर्नाटक कॉलेजमध्ये अध्ययन.

येथेच "विविधज्ञान विस्तारा"चे वाचन सुरु झाले.

१९२२ - १९२३

सांगली येथील विलिंग्डन कॉलेजमध्ये मराठी

[जनरल] विषय घेऊन बी. ए. उत्तीर्ण.

डॉ. पां. दा. गुणे यांचे शिष्यत्व.

१९२३, ऑगस्ट १७

डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांची

पुण्यात भेट घेऊन मराठी - कोकणीच्या

परस्परसंबंध विषयक चर्चा. तसाचवर्षी

न. र. फाटक, रावसाहेब मोरमकर यांची
भेट गोव्यात परतल्यावर प्रो. धर्मानंद
कोसंबी यांची भेट.

१९२४ - १९२५

वेंगुर्ला येथील जॉर्ज इंग्रजी हायस्कूलमध्ये
अध्यापन.

१९२५ - १९२६

मुंबई येथे 'विविधज्ञान विस्तारा' त
संपादकीय विभागात रज्जू.

१९२६, डिसेंबर

'सत्संग' [गोवा] मासिकाचे संपादक
फोंडुमाम करडेशास्त्री [माशेल] च्या कन्येशी
विवाहबध्द.

प्रा. प्रियोळकर आपल्या विवाहाचा दिनांक
२६ डिसेंबर, १९२६ असा देतात [पृ. ६५]

तर त्यांची पत्नी अनसुबाबाई यांनी

दिनांक १७ डिसेंबर १९२६ [स्मृतिग्रंथ, पृ. ६८]
असा दिला आहे.

१९३६

'रघुनाथ पंडित विरचित दमयंती स्वयंवर'
या प्रा. प्रियोळकरांच्या पाठचिकित्सापूर्ण
संपादनास पहिले दादोबा पांडुरंग तर्खडकर
पारितोषिक.

१९४८, फेब्रुवारी १

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या विद्यमाने सुरु
झालेल्या 'मराठी संशोधन मंडळा'त 'रिडर'
म्हणून नियुक्ती.

१९४८

'रावबहादूर दादोबा पांडुरंग आत्मचरित्र
[संपादन] व चरित्र' या ग्रंथास मुंबई
विद्यापीठाचे दादोबा पांडुरंग तर्खडकर
पारितोषिक.

१९५०, नोव्हेंबर १

“मराठी संगोधन मंडळात डायरेक्टर
म्हणून नियुक्ती.

१९५१, मे ४

कारवारधेये झालेल्या ३४ व्या महाराष्ट्र
साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद.

१९६६

“मराठी संगोधन मंडळातून निवृत्त.

१९७३, एप्रिल १३

मुंबई, येथील खांडेपारकार यांच्या इत्थितळात
देहावसान.

परिशिष्ट : तिसरे

प्रा. अ. का. प्रियोकर घांच्खा ग्रंथांची सूची

१. अमृतानंदविरचित बोगराज-टिळक, मुंबई, १९५६ [संपादित]
२. केशवसुतांची कविता, [हस्तलिखिताची बथामूल आवृत्ती], मुंबई .
प्रा. अ. का. प्रियोकर व इतर [संपादित].
३. कोंकण , कोंकणे व कोंकणी, "परिचित" वा नांज्ञाने, वर्ष [?]
४. [श्री] गंगामहात्म्य, [मूळ कवि परशुरामतात्या गोडबोले], मुंबई, १९६४
[संपादित]
५. गोमंतकाची सरस्वती, [The Literary Language of Goa]
मुंबई, १९३५.
६. गोविंद नारायण माडगांवकर, व्यक्ति व वाङ्-मय, मुंबई, १९६५
७. गोष्टीशतक व दोनशें सुंदर गोष्टीपैकी कांही , मुंबई, १९५५ [संपादित]
८. ग्रंथिक मराठी भाषा आणि कोंकणी बोली, पुणे. १९६६.
९. प्रो. केल्नाना छत्रे यांची टिपणबही, [संपादित]. १९५८.
१०. क्रिस्ताये घातनागीत [A paixão de Christo]
कवी मानुएल ज्वाकिस द नोरोँज [संपादित] १९५९.
११. [श्री] चक्रधरनिरुपित श्रीकृष्ण [संशोधक व संग्राहक मंडळ गोपीराज
महानुभाव], मुंबई १९५९.
१२. डॉ. भाऊ दाजी : व्यक्ति, काल व कर्तृत्व, मुंबई १९७१
१३. ताडपत्रावरील मराठी ग्रंथ : कलानिधि, १९६६, "कलानिधि". १९६६.
१४. रघुनाथ पंडित-विरचित दमबंती स्वयंवर : अ. का. प्रियोकर, मुंबई,

- श. १८५७, रघुनाथपंडित चरित्र व काव्यविवेचन आणि साधनचिकित्सा व
षाठचिकित्सा" या दोन अभ्यासपूर्ण निबंधासह, आ. २, सप्टे.,
१९५९, आ. ३, पुणे, १९६९, [संपादित].
१५. देवनागरीची ध्वनिलिपि, मुंबई, १९६६,
१६. पाद्री तोमस स्टिफन्सकृत दौत्रिन क्रिस्तां [क्रिस्ती धर्मतत्व], पुणे,
१९६५, [संपादित]
१७. नवनीत [आद्य संपादक परशुरामतात्या गोडबोले], मुंबई. १९५७ [संपादित]
१८. नवनीत भाग - २ रा कवितासंग्रह - [आद्य संपादक परशुरामतात्या
गोडबोले], पुणे १९६४, [संपादित]
१९. परमहंससभा व तिचे अध्यक्ष रामचंद्र बाळकृष्ण, [ग्रंथकर्ता, एक जगदासी
आर्च ऊर्फ दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांच्या "धर्मविवेचन" या निबंधासह]
मुंबई, १९६६.
२०. पिताजी तोमस स्टिफन्सकृत ख्रिस्तपुराण : पुनरुत्थापित येशू आरंभी
थोडेसे, वसई, १९४९.
२१. पिब आणि अपिब. पुणे १९६५.
२२. फ्रेंच कवीने लिहिलेले मराठी पुराण, मुंबई, १९६५.
२३. भारतीय ग्रंथसंरक्षणकायद्याची शताब्दी, मुंबई, १९६६.
२४. मराठी/आदर्श संग्रहालय, मुंबई, १९६९
२५. मराठी दोलामुद्रिते, मुंबई, १९६६.
२६. मराठी लघु व्याकरण [मुखलेखक : दादोबा पांडुरंग तर्खडकर], आ. ३३ बी,
मुंबई १९५० [संपादित].
२७. मराठी व्याकरणाची कुलकथा मुंबई, १९३६.

२८. मराठी संशोधन, खं १, मुंबई, १९६६ [संपादित]
२९. मराठी संशोधन, खं. २, मुंबई, १९६६ [संपादित]
३०. मराठीसंशोधन पत्रिकेची बारा वर्षे , मुंबई, १९६५.
३१. महानुभाव : इतिहास-प्रकर्ष, मुंबई, १९६५, [संपादित]
३२. महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण: रचना: जगन्नाथशास्त्री कृमवंत, गंगाधर-शास्त्री फडके, बामशास्त्री घगवे, मुंबई, १९५४ [संपादित]
३३. माडगांवकरांचे संकलित वाङ्. मय, खं १ला, साहाय्यक: डॉ. स. गं. मालशे, मुंबई, १९६८, [संपादित]
३४. मुक्तेश्वरकृत महाभारत - आदिपर्व, श्रीमुक्तेश्वराचा शोध, मुंबई, खं. १, १९५१.
- खं. २ - १९५३
- खं. ३ - १९५६
- खं. ४ - १९५९
३५. मुंबईची मराठी वारसा : मुंबई १९४४.
३६. [श्री] मुक्तेश्वराचा शोध : मुंबई १९५१.
३७. मुद्रित तुकारामबाङ्. मय, मुंबई, १९५६ [संपादित]
३८. मुसलमानांची जुनी मराठी कविता : मुंबई, १९६५, [संपादित]
३९. [कविवर्य] मोरोबंत्यांचे संपूर्ण ग्रंथ [रा. द. बहाडकर प्रतीची नवी आवृत्ती, डा. अ. का. प्रियोबकर, व इतर, मुंबई.
- भा. १ आर्षा भारत [भा. १] १९६४
- भा. २ आर्षा भारत [भा. २], १९६४
- भा. ३ आर्षा भारत [भा. ३], १९६५
- भा. ४ आर्षा भारत [भा. ४], १९६५.

- भा. ५ - आर्षा भारत [भा. ५], १९६६.

- भा. ६, आर्षा भारत [भा. ६], १९६६

- भा. ७, हरिवंश, १९६९,

- भा. ८, मंत्रभागवत, १९६९

- भा. ९, कृष्णविजय, १९७१.

- खं. १०, स्फुट काव्ये [भा. १], १९६१,

- खं. ११, स्फुट काव्ये [भा. २], १९६२

- खं. १२, स्फुट काव्ये [भा. ३], १९६४, [संपादित],

४०. महाराष्ट्र-कविवर्ष मोरोपंतकृत स्त्री-गीते, [संपादित] १९६४

४१. म्हैसुरचा तिसरा कृष्णराज व त्याचा मराठी ग्रंथ : संख्यारत्नकोश, मुंबई,
१९६६

४२. बद्धमाणिककृत गणेशपुराण [संजीवनी टीका], मुंबई, १९५९, [संपादित]

४३. रावबहादूर दादोबा पांडुरंग आत्मचरित्र व चरित्र, मुंबई, १९४७,

४४. रावबहादूर दादोबा पांडुरंग आत्मचरित्र, मुंबई, १९५०, [संपादित]

४५. लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह, मुंबई शतसांवत्सरिक द्वितीयवृत्ती १९६७,
मोबाळराव हरि देशमुख [व्यक्ति, वाङ्. मय व विचार] या निबंधासह.
[संपादित]

४६. श्रीमंगेशकविकृत[श्रीनार्डकस्वामी] शिवदर्पण, मुंबई, १९६८. [संपादित]

४७. सांतु आंतोनिची अर्था,

मुंबई, १९६३, [संपादित].

४८. सांतु आंतोनिची जीवित्कथा : [ओबीबधद क्रिस्ती भक्तविजय] मूळ कर्ता:
आंतोनिचा द सालदांज. मुंबई, १९६४, [संपादित]

४९. [श्री] ज्ञानेश्वरी, पहिल्या आवृत्तीचे संपादक वि. का. राजबाडे [१९०९]
आ. २ संपादक, अ. क. प्रियोकर, व इतर, मुंबई १९६०, सुधारलेली
आ. ३, १९६३.

५०. हिंदुस्थानचे दोन दरवाजे, मुंबई, १९७४, संपादक ज. स. सुखठणकर
व सुभाष भेंडे.
५१. प्रा. अ. का. प्रियोळकर स्मृतिग्रंथ, मुंबई, १९७४,
[प्रा. प्रियोळकराचे अपूर्ण आत्मचरित्र अंतर्भूत].
५२. फादर सिमांव गॉमिशकृत सर्वेश्वराचा ज्ञानोपदेश, बणजी [गोवा],
१९९५, प्रस्ताविक : अ. का. प्रियोळकर, संपादकीय वि. बा.
प्रभुदेसाई [संपादित]
५३. Goa - : Facts versus Fiction, Poona, 1962,
५४. (The) Goa Inquisition, The Terrible Tribunal for the East ,
Bombay, 1961,
५५. Goa Re- discovered, , Bombay, 1967
५६. The printing press in India (Its begining and Early
Development), Bombay, 1958.

भाषांतर

पंजीकरण क्रमांक १४२३८

पावती क्रमांक ३।४७

सही

बार्देशाची जन्ममृत्यु नोंदणी कचेरी.

निर्मला रामचंद्र हंचोनसी, बार्देशाच्या जन्ममृत्यु नोंदणी कचेरीतील उपनोंदणी अधिकारी, म्हापसा.

मी, या कचेरीतील जन्म नोंदणी वही सन १८९५ ही पाहून असा दाखला देते की तीत पृष्ठ ८ वर खालीलप्रमाणे मजकूर लिहिलेला आहे.

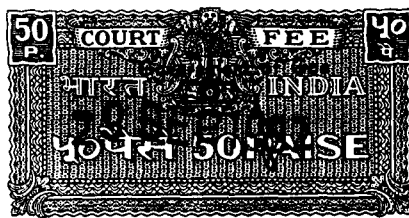
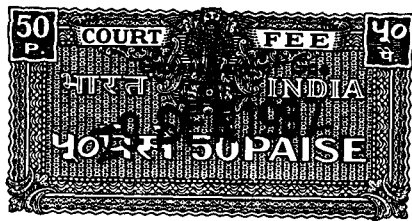
समाप्तात : क्रमांक १७ अनंत सिनाय पाठांतर्गत: फटू रामचंद्र सिनाय मुळगांकर यांच्या अस्नोडा चर्च च्या अधिकार कक्षीत असलेल्या घरात दिनांक ५ सप्टेंबर १८९५ रोजी सकाळी सात वाजता हा मसुदा तयार केला आहे. नमूद करतो की चालू वर्षी दिनांक ५ सप्टेंबर रोजी सकाळी आठ वाजता सका पुरुषा व्यक्तीचा जन्म झाला ज्याचे नाव अनंत सिनाय हे असेल. काकोबा सिनाय प्रियोक्कर आणि पार्वतीबाई उर्फ अफीण, विवाहित, ब्राम्हण, जमीनदार, फोंडा विभागातील प्रियोक येथील रहिवासी यांचा पुत्र व (जन्मा - नुकमाने) चौथे अपत्य, आजोबा व आजी सदाशिव सिनाय प्रियोक्कर आणि रमाबाई यांचा, मुलांच्या बाजूने नातू आहे. आणि मी खाली सही करणार, रावजी महादेव सिनाय मुळगांकर आणि राधाबाई विवाहित, जमीनदार, मूळचे व रहाणार अस्नोडा येथील - मातुल आजोबा-आजी (आहोत). साक्षीदार होते बाबनो पर्येकार आणि शिवराम पोको साळगांकार, हा जमीनदार असून तो कामकरी आहे. मूळचे व रहाणारे इथलेच... आणि (अशी) नोंद असल्यामुळे हा तर्जुमा लिहून व जादा नक्कल काढून (em duplicado), वाचून, तपासून, उपरोक्तलिखित काकोबा सिनाय आणि साक्षीदार यांच्या उपस्थितीत समजाऊन दिला - त्या सर्वांनी सहा केल्या - (cica ut supra)

वर उल्लेखित्याप्रमाणे (सही) बाबनी - बाबनी मयेकार याची सही.
सीताराम परोब याची सही - पाटील (सही) - रावजी महादेव सिनाय
मुळगांकर.

मुळाबरहुकूम आहे. शुल्क दोन रूपये दिले. आणि या दाखत्यावर
स्क रूपयाचा कोर्ट फी स्टॅप लावलेला आहे.

म्हापसा येथील बार्देशाची जन्ममृत्यु नोंदणी कचेरी - २९ डिसेंबर
१९९२. *-esto assento* हे अधोरेखित शब्द जादा आहेत.

जन्ममृत्यु नोंदणी
उप-अधिकारी
(सही)

Reg No 14238
Rep No 3/47
Jldin

Conservatória do Registo Civil de Bardez.

Nirmala Ramchandra Hunchimani, substituta do Conservador do Registo Civil de Bardez em Mapuçá.

Certifico, revendo o livro de registos de nascimentos desta Conservatória referente ao ano de 1895, que nele a fls. 8, se acha lançado o assento de teor seguinte: -

A margem: No. 17 - Ananta' Sinay. - No Texto: Em casa de fottú Ramacustam Sinay Mulgãocar, na Parochia de Assonorá, as sete horas de manhã do dia cinco de setembro de mil oitocentos noventa e cinco - Lavreio - Assento de nascimento duma pessoa do sexo masculino nascida aos oito horas de manhã do dia cinco de setembro do corrente anno que se hade chamar Ananta Sinay, filho legitimo e quarto (na ordem de filiação) de Cacobá Sinay Priolcar, e Parvotibay, por outro nome Afina, casados, braçamaris, preoprietarios e moradores em Priol, do concelho de Pondá, neto paterno de Sadassiva Sinay Priolcar, e de Ramabay, dos avós paternos e Raugi Madeva Sinay Mulgãocar, eu abaixo assignado, e Radabay, casados preoprietarios, naturaes e moradores nesta

de Assonorea, dos avôs maternos. - foram
testemunhas Babonim Mahencar e Sitarcama
Porcobo Salgãocar, sendo este p-roprietario e
aquelle trabalhador natu- e moradores
nesta E para constar lavrei este assento
em duplicado este assento que depois de ser
lido confesido e explicado perante o dito Cacobá
Sincay, e as testemunhas - foi assignado para todos
elles - Eica ut supra. (ass) Cacobá Riolcar
Assignado atatai de Babonim Mahencar. Assig-
nado de Sitarcama Porcobo. O Regedor: (ass)
Raugi Madeuá Sincay Mulgãocar.

Esta conforme. Pagou de emolumentos duas
rupias e vai afixado nesta um selo court fee
de uma rupia.

Conservatória do Registo Civil de Bardez em
Mapusa, aos vinte e nove de Dezembro de mil
novecentos noventa e dois. As palavras sub-
linhadas 'este assento' são superfluas.

Conservador, subs.

Aluedin

